

Higher Education and Global Governance: A Political History Perspective on Universities as Key Actors in Achieving the UN Sustainable Development Goals (SDGs)

İbrahim Yorgun¹

ABSTRACT

In recent decades, universities have undergone a profound transformation, emerging as influential actors in the evolving architecture of global governance. No longer confined to the periphery of political affairs, they increasingly shape international discourse, contribute to policy development, and mobilize knowledge to address global challenges. This study adopts a political history perspective to examine the historical evolution of universities as political institutions, tracing their changing roles in governance and their growing engagement with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Since their adoption in 2015, the SDGs have provided a normative framework for addressing climate change, inequality, poverty, and institutional fragility. Through historical and political analysis, this article demonstrates how universities have evolved from elite knowledge institutions into key components of international governance. It argues that, within broader political and ideological transformations, universities have become central actors in advancing the political project of global sustainability.

Keywords: UN SDGs, universities, political history, global governance, education, sustainable development

Yükseköğretim ve Küresel Yönetişim: Bir Siyasal Tarih Perspektifinden Üniversitelerin Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Amaçlarının (SKA'ların) Gerçekleştirilmesindeki Rolü

ÖZET

Son on yıllarda üniversiteler, toplumsal rollerinde köklü bir dönüşüm geçirmiş ve küresel yönetişimin gelişen yapısında etkili aktörler olarak öne çıkmıştır. Artık siyasal meselelerin kenarında konumlanan kurumlar olmaktan çıkan üniversiteler, uluslararası söylemleri şekillendirmekte, politika geliştirme süreçlerine katkıda bulunmakta ve küresel hedefler

¹Contact: Dr. Öğretim Görevlisi, ODTÜ (METU) / Ankara, iyorgun@metu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4716-4187

(Submission: 03.04.2026 / Published: 30.06.2026)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1669416](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1669416)

Type of Research: Research Article

doğrultusunda bilgiyi seferber etmektedir. Bu çalışma, üniversitelerin siyasal kurumlar olarak tarihsel evrimini siyasal tarih perspektifiyle incelemektedir. Üniversitelerin yönetim yapılarındaki değişen rollerini ve Birleşmiş Milletler'in Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları (SKA'lar) ile artan bağlarını değerlendirmektedir. 2015 yılında kabul edilen SKA'lar, iklim değişikliği, eşitsizlik, yoksulluk ve kurumsal kırılma gibi derin siyasal nitelik taşıyan küresel krizlerin ele alınmasına normatif bir çerçeve sunmuştur. Bu makale, tarihsel ve siyasal analiz yoluyla üniversitelerin seçkin bilgi merkezlerinden uluslararası yönetim mekanizmalarının ayrılmaz parçalarına dönüşümünü açıklamaktadır. Bu evrimi daha geniş siyasal ve ideolojik eğilimler bağlamında değerlendirerek, üniversitelerin küresel sürdürülebilirliğin siyasal projesinde merkezî aktörler hâline geldiğini savunmaktadır ve bu dönüşümün küresel yönetimin geleceğini şekillendirmede belirleyici bir rol üstlendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar kelimeler: BM SKA'ları, üniversiteler, siyasal tarih, küresel yönetim, eğitim, sürdürülebilir kalkınma

1. INTRODUCTION: UNIVERSITIES AS POLITICAL ACTORS IN GLOBAL GOVERNANCE

Universities have historically been embedded in the political fabrics of the societies in which they operate. From their medieval origins as institutions serving clerical and monarchic elites (Cantor, 2016), to their contemporary role as transnational knowledge producers, they have mirrored, shaped, and at times contested dominant political structures (Scott, 2018; Smith, 2009). While traditionally viewed as apolitical spaces of learning, political historians have demonstrated that universities are, in fact, products of the political ideologies and power relations of their times (Cohen, 2016; Friedman, 2016).

In the 21st century, amid intensifying global crises including climate change, inequality, and political polarization the role of universities has expanded significantly. The adoption of the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) in 2015 marked a normative shift in global governance, explicitly recognizing universities as essential actors in addressing transnational challenges (United Nations, 2015; Sachs, 2015). These goals, while framed in developmental language, carry deep political implications: they call for a restructuring of social, economic, and environmental systems rooted in global cooperation and equity.

Universities are increasingly being called upon not only to generate knowledge but to influence public policy, guide sustainable innovation, and foster global citizenship. This reconfiguration of institutional responsibility is not without historical precedent. As Hobsbawm (2013) and Berman (2013) argue, universities have long played central roles in moments of political transformation from the Enlightenment's philosophical revolutions to 19th-century nation-building and Cold War ideological polarization.

The SDGs place universities at the intersection of education, research, advocacy, and governance. Their participation is no longer limited to producing experts for government service; instead, they are expected to collaborate directly with policymakers, civil society,

and international organizations in shaping future-oriented strategies (O'Connor & White, 2021). Through their curricula, research centers, and institutional networks, universities today wield soft power capable of influencing global norms (Piketty, 2014).

This study adopts a political history lens to examine the evolution of universities as political institutions. It argues that higher education must be understood not as a neutral enterprise, but as a historically contingent domain shaped by ideology, power, and global governance structures. By situating the university within the broader context of political transformation, this paper explores how institutions of higher learning have transitioned from elite enclaves of national development into central actors in the global governance of sustainability.

2. HISTORICAL EVOLUTION OF UNIVERSITIES IN POLITICAL GOVERNANCE

2.1 Early Modern Period: Intellectual Elites and State Power

In the early modern period, universities operated as extensions of both church and monarchy, serving as instruments of ideological reproduction rather than independent centers of critique. In Europe, institutions such as the University of Paris or Oxford functioned primarily to educate clergy, legal scholars, and royal advisors. Their political role, though limited, was nevertheless crucial in upholding hierarchical power structures (Cantor, 2016).

Universities during this period were embedded in the theological and legal frameworks of feudal societies. The knowledge they transmitted was tightly regulated, aimed at reinforcing social order rather than fostering critical dissent. However, the gradual emergence of humanist inquiry and state centralization began to disrupt this configuration, hinting at the university's potential as a site of future political influence (Scott, 2018).

2.2 The Enlightenment: Universities and the Rise of Political Rationalism

The Enlightenment transformed universities into sites of political imagination and philosophical challenge. Thinkers such as Locke, Rousseau, and especially Immanuel Kant many of whom were associated with universities articulated theories of governance, liberty, and rights that undermined absolutist traditions (Grayling, 2007; Cohen, 2016).

Kant's contribution is particularly significant for the political history of higher education. In *The Conflict of the Faculties* (1798), he advanced a foundational argument for the autonomy of the university, defending the role of the philosophy faculty as a space of critical reasoning independent from direct religious or political control. By distinguishing between "higher" faculties aligned with state and ecclesiastical authority and the "lower" faculty of philosophy tasked with free inquiry, Kant laid the intellectual groundwork for modern conceptions of academic freedom and institutional self-governance.

Universities thus became incubators of revolutionary discourse, disseminating Enlightenment ideals that informed both the American and French Revolutions. These

institutions were no longer passive repositories of received knowledge; rather, they emerged as intellectual crucibles for political transformation (Hobsbawm, 2013).

2.3 19th Century: Nationalism, State Formation, and Mobilization

The 19th century marked a consolidation of the university's role in political mobilization. As nation-states emerged and industrial capitalism expanded, universities were tasked with shaping the bureaucratic and intellectual elites necessary to govern modern polities (Smith, 2009). They also played a central role in constructing nationalist ideologies and standardizing cultural identities (Rosenberg, 2017).

In Germany, the Humboldtian model positioned the university as a central engine of statecraft and philosophical inquiry. Meanwhile, in revolutionary Europe, student movements and academic actors frequently participated in uprisings, such as those of 1848 (Berman, 2013). Universities were no longer simply educating citizens they were cultivating political actors.

2.4 20th Century: Global Conflicts and Institutional Realignments

The world wars of the 20th century further politicized higher education. Universities were enlisted in war efforts, contributing scientific knowledge, manpower, and ideological justifications for state actions. After World War II, the founding of the United Nations and the Bretton Woods institutions initiated a new era in which universities were integrated into international development and diplomacy (Piketty, 2014; Sachs, 2015).

During the Cold War, the university became a battleground for competing political ideologies. In the West, academic institutions were associated with liberal democracy and market economics, while in the Eastern Bloc, they were molded by Marxist-Leninist orthodoxy (Friedman, 2016). Universities played a dual role: as producers of innovation and as legitimizers of competing political regimes.

2.5 Late 20th and Early 21st Century: Neoliberalism and Global Sustainability

From the 1980s onward, neoliberal reforms transformed the governance of higher education. Universities became increasingly subject to market logic, competition, performance measurement, and managerialism (Teelken & Deem, 2013). At the same time, their global influence expanded through international rankings, cross-border partnerships, and digital networks.

During this period, the discourse of the "global knowledge economy" gained prominence, strongly promoted by institutions such as the OECD, the World Bank, and the European Union. Higher education was reframed as a driver of economic competitiveness, innovation, and human capital formation within an increasingly integrated global market. Universities were positioned as engines of economic growth, expected to produce skilled labor, technological advancement, and research aligned with market priorities. This paradigm integrated universities into global governance structures well before the

emergence of the SDGs, embedding them within transnational policy frameworks centered on productivity, competitiveness, and economic globalization (Marginson, 2010).

The Millennium Development Goals (MDGs) and later the SDGs repositioned universities within a somewhat altered normative landscape. While the MDGs retained strong developmental and economic growth orientations, the adoption of the SDGs in 2015 marked a broader shift in the dominant development paradigm. Increasing awareness of climate change, ecological degradation, and deepening global inequality challenged the sufficiency of purely neoliberal growth models. Sustainability, resilience, and social inclusion began to displace market efficiency as central organizing principles of global governance (United Nations, 2000, 2015).

As Bourn (2017) and O'Connor & White (2021) emphasize, this moment marked a profound transformation: universities became strategic agents in global governance not merely observers or commentators, but institutional actors expected to reconcile economic competitiveness with environmental responsibility and social justice. The transition from the global knowledge economy paradigm to the sustainability framework did not eliminate neoliberal logics; rather, it reconfigured them within a broader discourse of planetary survival and inclusive development.

3. THE ROLE OF UNIVERSITIES IN ACHIEVING THE SDGS: A POLITICAL HISTORY ANALYSIS

The Sustainable Development Goals (SDGs), adopted in 2015 by the United Nations, represent not merely a technocratic blueprint for development, but a deeply political framework aimed at reshaping global governance structures (United Nations, 2015). Within this framework, universities are no longer peripheral knowledge producers they are positioned as central actors capable of shaping discourses, informing policy, and mobilizing global coalitions around sustainability, justice, and equity (Sachs, 2015).

UNESCO and other global policy actors have explicitly articulated a role for higher education in advancing sustainable development. In its frameworks on “Higher Education for Sustainable Development,” UNESCO emphasizes that universities are expected to integrate sustainability across teaching, research, community engagement, and institutional governance. Higher education institutions are envisioned not only as providers of knowledge and technical expertise, but also as normative leaders that model sustainable practices, promote global citizenship, and foster interdisciplinary solutions to complex global challenges (UNESCO, Higher Education and the SDGs, UNESCO Digital Library; EAUC, 2020). This multi-dimensional role situates universities simultaneously as policy partners, innovation hubs, and institutional exemplars of sustainability.

Importantly, the shift toward the SDGs is not limited to intergovernmental organizations. International university rankings and evaluation mechanisms have increasingly incorporated sustainability metrics into their assessment frameworks. For example, global ranking systems such as the Times Higher Education Impact Rankings explicitly measure

universities' contributions to the SDGs. This development has had tangible institutional consequences: research agendas have increasingly aligned with sustainability themes, funding priorities have shifted toward climate and social justice issues, and universities have adopted "green campus" strategies, carbon neutrality commitments, and sustainability reporting mechanisms. In this sense, the SDGs function not only as a normative political framework but also as a governance technology that reshapes institutional behavior at multiple levels.

From a political history perspective, this expanded role is the result of centuries-long evolution in the political function of universities. While universities once served monarchical or religious authorities, they now operate in a globalized landscape where their influence extends across national borders and touches on diplomacy, governance, and global policymaking (Scott, 2018; Smith, 2009). The SDGs have further accelerated this transformation, making universities key sites for implementing, interpreting, and contesting global political agendas.

3.1 Universities and SDG 4: Quality Education

SDG 4 calls for inclusive and equitable quality education and lifelong learning opportunities for all. Universities have a direct mandate here not only in expanding access but also in shaping the philosophical foundations of what counts as "quality" education. This goal resonates with the post-Enlightenment ideal of education as a pathway to emancipation and democratic participation (Cohen, 2016).

However, achieving SDG 4 requires grappling with the structural inequalities that continue to pervade higher education systems worldwide. Historical patterns of exclusion by gender, class, ethnicity, and geography must be addressed not just through policy, but through institutional transformation (O'Connor & White, 2021; Vasquez, 1982). Universities are therefore both instruments of SDG 4 and objects of reform within it.

3.2 Interdisciplinary Research and Political Knowledge Production

The SDGs emphasize interconnectedness, requiring interdisciplinary approaches that transcend traditional academic silos. Universities, with their diverse faculties and research centers, are uniquely placed to produce the integrated knowledge necessary to address complex global challenges like climate change (SDG 13), inequality (SDG 10), and peacebuilding (SDG 16) (Bourn, 2017; Sachs, 2015).

Yet interdisciplinary research is not merely an epistemic choice it is a political one. It challenges established hierarchies of knowledge, funding, and prestige, often placing scholars at odds with institutional inertia or national priorities. Political historians note that moments of epistemological expansion within the university are frequently tied to periods of political crisis or transformation (Friedman, 2016; Grayling, 2007).

3.3 Universities as Norm Entrepreneurs in Global Governance

In their global engagements—through development partnerships, think tanks, international consortia universities often function as "norm entrepreneurs" (Piketty, 2014). They help articulate what counts as sustainable, equitable, or democratic, shaping global policy frameworks in subtle but powerful ways.

This role also places universities in a contradictory position. On one hand, they can promote critical reflection and empower marginalized voices. On the other, their increasing dependence on corporate funding, rankings, and geopolitical alliances can compromise their autonomy and reinforce global hierarchies (Teelken & Deem, 2013; O'Connor & White, 2021).

4. QUALITY EDUCATION (SDG 4) IN THE CONTEXT OF COVID-19: A POLITICAL HISTORY PERSPECTIVE

The COVID-19 pandemic marked a profound rupture in global education systems, exposing structural inequalities and reshaping the political functions of educational institutions. From a political history viewpoint, the pandemic served as a critical juncture a moment of crisis that accelerated long-term transformations in the governance of education and redefined universities' responsibilities within the global order.

According to UNESCO (2020), the sudden closure of schools and universities affected over 1.5 billion learners globally, disproportionately impacting students in low-income regions and those with special educational needs. This disruption did not occur in a political vacuum. Rather, it highlighted historical disparities in access to knowledge and the uneven capacity of states to respond to educational emergencies.

Universities, long embedded in the politics of national development, suddenly found themselves navigating a new global reality where physical campuses were shuttered and digital learning infrastructures became central to institutional survival. The shift to remote education revealed significant gaps in technological access, digital literacy, and pedagogical preparedness especially in the Global South, where infrastructural underdevelopment and historical patterns of marginalization converged to produce systemic exclusion (Iwuoha & Jude-Iwuoha, 2020).

Politically, the pandemic reasserted the relevance of higher education as a pillar of state resilience and societal continuity. In many countries, universities were mobilized to support public health campaigns, conduct epidemiological research, and advise government policy. Yet this instrumentalization of academic resources also raised concerns about autonomy, governance, and academic freedom. Kim et al. (2020) note that crisis-management policies such as digital surveillance and contact tracing introduced new forms of biopolitical control, with universities implicated in the expansion of state oversight mechanisms.

Within this context, SDG 4 took on renewed urgency not only as a commitment to education access but as a political project aimed at securing equality, social stability, and democratic resilience in times of disruption. Educational responses to the pandemic were uneven, shaped by historical patterns of governance, fiscal policy, and international

cooperation. For example, while some governments increased investment in digital infrastructure and remote learning tools, others scaled back educational budgets or imposed austerity, exacerbating pre-existing inequalities (World Bank, 2020).

The political history of educational reform reveals that crises often function as catalysts for both innovation and regression. During COVID-19, the push for distance learning opened new opportunities for transnational cooperation, digital pedagogies, and inclusive education strategies aligned with the SDGs. At the same time, the crisis revealed the limits of existing educational models and the fragility of reforms that lacked institutional depth and political support.

UNESCO's Global Education Coalition, launched in 2020, was an attempt to address these global disparities by coordinating responses among public and private actors (UNESCO, 2020). However, the effectiveness of such coalitions remains contested, particularly when historical patterns of dependency and geopolitical inequality persist within the architecture of global educational governance.

In sum, COVID-19 placed universities at the center of a political reconfiguration of education reaffirming their roles as agents of national resilience, global solidarity, and ideological contestation. For political historians, the pandemic underscores how moments of rupture reveal the underlying political economies of education and the contested terrain on which universities operate.

5. HIGHER EDUCATION AND SDGS 5 AND 10: GENDER AND INEQUALITY IN HISTORICAL PERSPECTIVE

To illustrate more concretely how universities function as political institutions within the SDG framework, this section focuses on SDG 5 (gender equality) and SDG 10 (reduction of inequalities) as an analytical case. The gender dimension, in particular, offers a historically traceable and politically revealing lens through which the dual role of universities as sites of both exclusion and transformation can be examined. By concentrating on gender and structural inequality, this section provides a focused example of how the broader political dynamics discussed throughout the article manifest within institutional practices.

The pursuit of gender equality (SDG 5) and the reduction of inequalities (SDG 10) are deeply embedded in the historical evolution of higher education as a political institution. Political historians have long demonstrated that universities have served both as mechanisms of social reproduction and as sites of contestation against entrenched hierarchies of power. These dualities remain central to understanding universities' uneven contributions to these two goals.

Efforts to expand women's access to higher education gained significant traction during the second half of the 20th century, particularly in the wake of postwar democratization, civil rights movements, and international declarations such as the Universal Declaration of Human Rights. Yet the inclusion of women in universities has always been shaped by

political struggles, state agendas, and the prevailing ideologies of gender and labor (Picht, 1964; Gordon, 1997). In many cases, women's participation in academia was instrumentalized by states as part of nationalist or developmentalist projects, often reinforcing traditional gender roles even as it opened new spaces for advancement.

The persistence of gender stratification within academic disciplines and leadership structures reveals the limits of formal inclusion. Despite increasing female enrollment rates in many parts of the world, women remain underrepresented in STEM fields, senior academic ranks, and university governance. UNESCO data from 2022 indicate that women constitute less than 30% of the global research population, with significant disparities across regions and disciplines. This phenomenon reflects deeper historical patterns of exclusion and the gendered division of intellectual labor (Azoulay, 2022; UNESCO, 2023).

Inequality is not limited to gender. The uneven representation of ethnic, linguistic, and socio-economic minorities within universities also mirrors broader systems of structural exclusion. Political historians such as Vasquez (1982) and Bradley (2000) have shown how university admissions policies, curricular content, and academic cultures often reproduce dominant norms and marginalize alternative epistemologies. These processes are particularly acute in contexts shaped by colonialism, segregation, or systemic racism.

The political economy of higher education plays a critical role in sustaining or challenging inequality. Neoliberal reforms, including the commodification of education and the expansion of tuition-based funding models, have disproportionately affected students from historically disadvantaged backgrounds. The SDGs call for inclusive and equitable access, yet the institutionalization of market-driven policies has often deepened existing disparities rather than mitigating them (O'Connor & White, 2021; Kriesi & Imdorf, 2019).

Nevertheless, universities have also served as incubators for social transformation. Feminist scholarship, critical race theory, and decolonial pedagogies many of which emerged from within academic institutions have challenged dominant paradigms and redefined the intellectual foundations of justice, equality, and representation. These movements demonstrate that universities can function as political spaces where hegemonic norms are contested and alternative futures are imagined.

Examples from countries such as India, Austria, and the United States further illustrate the diversity of these struggles. In India, rising female participation in higher education has coexisted with persistent gender segregation by field of study and socioeconomic barriers (Ingole et al., 2015). In Austria, gendered stratification across disciplines continues to shape labor market outcomes (Lessky et al., 2022). In the United States, the legacy of racialized admissions policies and the backlash against affirmative action underscore how questions of access and equity remain politically charged.

Thus, the fulfillment of SDGs 5 and 10 depends not merely on formal policies of inclusion but on deeper institutional reforms that address the historical and structural roots of inequality. The gender case examined here demonstrates more broadly how universities'

political histories continue to shape their capacity to advance or obstruct the transformative ambitions of the SDG agenda.

6. WOMEN IN HIGHER EDUCATION: THE HISTORICAL ROLE OF WOMEN IN UNIVERSITIES

The history of women in higher education is inseparable from the broader political history of gender, citizenship, and institutional power. Universities, as historically male-dominated spaces, both reflected and reinforced patriarchal social orders. However, they also became arenas in which struggles for gender equality were articulated, contested, and institutionalized over time.

In the 19th and early 20th centuries, women's access to universities was limited, often confined to auxiliary institutions or specialized "women's colleges." Their presence was frequently justified in terms of moral uplift, national motherhood, or the need for trained female teachers in expanding public school systems. As Parker (2015) and Gordon (1997) show, early female academics and administrators in the United States often worked within highly gendered constraints, yet managed to build spaces for professional growth and political influence.

The post-World War II period marked a turning point. As mass higher education expanded and democratic reforms took hold across many parts of the world, women entered universities in growing numbers. However, political historians have emphasized that quantitative gains in access did not necessarily translate into qualitative equality. Women remained clustered in low-status fields and positions, and institutional cultures often perpetuated exclusionary norms and practices (Picht, 1964; Bradley, 2000).

Structural barriers persisted well into the late 20th and early 21st centuries. The underrepresentation of women in STEM disciplines, research leadership, and senior administrative roles reflects a longstanding gender hierarchy within academic institutions. Studies such as O'Connor and White (2021) and Leal Filho (2019) reveal that formal policies promoting gender equality are frequently undermined by informal networks, evaluation biases, and organizational inertia.

Moreover, the intersectionality of gender with race, class, and geography further complicates the historical narrative. Women of color, working-class women, and those from colonized or peripheral societies have often faced multiple layers of exclusion. Their academic trajectories have been shaped not only by gendered norms but by systemic discrimination embedded in national and global academic structures (Ward, 2024; Lörz et al., 2011).

Recent efforts to quantify and address these disparities such as the Gender Snapshot Report (UN Women, 2022) and the "Women in Politics" map (UN Women & IPU, 2023) highlight both progress and persistent gaps. While women now outnumber men in enrollment in many regions, they remain severely underrepresented in political science faculties, engineering departments, and university leadership worldwide. Furthermore, the symbolic

inclusion of women often masks deeper structural inequities in recognition, funding, and influence.

Historical examples from multiple countries reinforce these patterns. In the European Union, despite legal frameworks promoting equal opportunity, qualitative studies reveal enduring regimes of subtle discrimination in recruitment and promotion processes. In countries like India and Turkey, national statistics show growing female enrollment, yet gendered division of academic labor and glass ceilings remain prevalent (Ingole et al., 2015; Erdmann, 2023).

Ultimately, the political history of women in higher education is not a linear story of progress, but a complex, uneven process shaped by broader societal power relations. As universities take on greater roles in global governance through frameworks like the SDGs, their internal gender politics become even more consequential. For the goals of gender equality and inclusive governance to be realized, universities must interrogate their own histories, confront institutionalized inequalities, and actively construct more equitable academic futures.

7. CONCLUSION: UNIVERSITIES, POLITICAL HISTORY, AND THE FUTURE OF GLOBAL GOVERNANCE

The political history of universities reveals a dual role. On one hand, they have reinforced power structures, reproducing elite cultures, excluding marginalized groups, and legitimizing hegemonic knowledge (Piketty, 2014; Teelken & Deem, 2013). On the other, they have served as spaces of resistance, nurturing movements for democracy, gender equality, decolonization, and global solidarity (O'Connor & White, 2021; Ward, 2024). In the context of the SDGs, both dimensions persist: universities can either reproduce the status quo or critically reimagine it.

Revisiting the historical question of autonomy is therefore essential. Just as Enlightenment thinkers such as Kant defended the autonomy of the university against direct religious and political control, contemporary universities face new pressures from market forces, global ranking systems, funding regimes, and transnational policy actors. The challenge today is not only autonomy from the state, but also autonomy from the imperatives of competitiveness, commercialization, and metric-driven governance. Without such autonomy, alignment with the SDGs risks becoming a managerial exercise rather than a transformative project.

To realize their transformative potential, universities must go beyond surface-level compliance with sustainability frameworks. They must critically interrogate the political economies in which they operate, reclaim their public-good mission, and integrate ecological responsibility into the core of knowledge production. This requires redistributing resources, diversifying leadership, decolonizing curricula, and strengthening institutional independence in order to serve broader societal and planetary interests (Bourn, 2017; Grayling, 2007).

Ultimately, universities cannot retreat into claims of neutrality in the face of global crises. Their historical trajectory demonstrates that autonomy has never meant isolation; rather, it has enabled critical engagement with dominant power structures. In the age of the SDGs and escalating ecological challenges, the central question is whether universities can exercise sufficient autonomy to act not merely as instruments of global governance, but as reflective and responsible institutions committed to the public good and planetary sustainability.

Statement on Research and Publication Ethics

All processes related to this study were conducted in accordance with the research and publication ethics principles of the Journal of the Social Sciences Institute of Manisa Celal Bayar University.

Author Contributions

The entire manuscript was written by author.

Conflict of Interest Statement

The author declares that there is no conflict of interest with any individual or organization.

REFERENCES

- Barone, C., & Assirelli, G. (2020). Gender segregation in higher education: An empirical test of seven explanations. *Higher Education*, 79(1), 55–78. <https://doi.org/10.1007/s10734-019-00396-2>
- Berman, S. (2013). *The rise of nationalism in Europe*. Cambridge University Press.
- Bradley, K. (2000). The incorporation of women into higher education: Paradoxical outcomes? *Sociology of Education*, 73(1), 1–18. <https://doi.org/10.2307/2673196>
- Bourn, D. (2017). *Understanding global skills for 21st century professions*. Palgrave Macmillan.
- Cantor, L. (2016). *The role of universities in political governance in medieval Europe*. Oxford University Press.
- Cohen, J. (2016). *Universities and political thought during the Enlightenment*. Routledge.
- Friedman, J. (2016). *Political ideologies and the role of universities in Cold War politics*. Harvard University Press.
- Gallinetti, J. (2023). Statement in: *The Sustainable Development Goals Report 2023*. United Nations. <https://unstats.un.org/sdgs/report/2023/>
- Gordon, L. (1997). From seminary to university: An overview of women's higher education, 1870–1920. In L. Goodchild & H. Wechsler (Eds.), *The history of higher education* (2nd ed., pp. 473–498). Simon & Schuster Custom Publishing.
- Grayling, A. C. (2007). *The philosophy of the Enlightenment*. Continuum.
- Hobsbawm, E. (2013). *The age of revolution: 1789–1848*. Vintage Books.
- Ingole, K. J., Caballer, V., & Gallea, S. (2015). Recent trends and status of women in higher education in India. *HEAD'15 Conference Proceedings*, 638–644. <http://dx.doi.org/10.4995/HEAd15.2015.541>
- Iwuoha, V. C., & Jude-Iwuoha, A. (2020). COVID-19 and the digital divide in education. *Education and Information Technologies*, 25(6), 4891–4910.
- Kriesi, I., & Imdorf, C. (2019). Gender segregation in education. In R. Brooks, M. McCormack, & K. Bhopal (Eds.), *Research handbook on the sociology of education* (pp. 193–212). Edward Elgar Publishing. <https://doi.org/10.4337/9781788110426.00020>
- Lessky, F., Nairz, E., & Wurzer, M. (2022). Social selectivity and gender-segregation across fields of study: Comparative evidence from Austria. *International Journal of Comparative Sociology*, 63(1), 17–41. <https://doi.org/10.1177/00207152221099171>
- Lörz, M., Schindler, S., & Walter, J. G. (2011). Gender inequalities in higher education: Extent, development, and mechanisms of gender differences in enrolment and field of study choice. *Irish Educational Studies*, 30(2), 179–198. <https://doi.org/10.1080/03323315.2011.569139>

- Marginson, S., (2010). Higher Education in the Global Knowledge Economy, *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, Volume 2, Issue 5, pp. 6962-6980, <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2010.05.049>
- O'Connor, P., & White, K. (2021). *Gender, power and higher education in a globalised world*. Palgrave Macmillan.
- Parker, P. (2015). The historical role of women in higher education. *Administrative Issues Journal*, 5(1), Article 3. <https://dc.swosu.edu/aij/vol5/iss1/3>
- Picht, G. (1964). *Die deutsche Bildungskatastrophe: Analyse und Dokumentation*. Ullstein Verlag.
- Piketty, T. (2014). *Capital in the twenty-first century*. Belknap Press.
- Rosenberg, D. (2017). *Nationalism and the educational state in the 19th century*. University of Chicago Press.
- Sachs, J. D. (2015). *The age of sustainable development*. Columbia University Press.
- Scott, P. (2018). *The politics of higher education in the modern era*. Oxford University Press.
- Smith, A. (2009). *The role of universities in political mobilization*. University of California Press.
- Sugimoto, C. R., & Larivière, V. (2023). *Equity for women in science*. Harvard University Press.
- Teelken, C., & Deem, R. (2013). All are equal, but some are more equal than others: Managerialism and gender equality in higher education from a comparative perspective. *Comparative Education*, 49(4), 520–535. <https://doi.org/10.1080/03050068.2013.807642>
- United Nations. (2000). *Millennium Development Goals Report*. <https://www.un.org/millenniumgoals/>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- UNESCO Digital Library: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000389861>
- UNESCO. (2020). *Global Education Coalition: COVID-19 education response*. <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse/globalcoalition>
- UNESCO, UNICEF & World Bank. (2020). *Survey on national education responses to COVID-19 school closures*. <https://www.unicef.org/reports>
- Vasquez, M. J. T. (1982). Confronting barriers to the participation of Mexican American women in higher education. *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 4(2), 123–143. <https://doi.org/10.1177/07399863820042002>
- Ward, J. V., et al. (2024). The reality, relevance, and reckoning of Black college women's friendships across race. *Journal of Women and Gender in Higher Education*, 17(3), 245–264. <https://doi.org/10.1080/26379112.2024>

The Mediating Role of Organizational Trust in the Effect of Inclusive Leadership on Responsibility Taking Behaviour

Tugay Öney^{1,2}

ABSTRACT

Grounded in social exchange theory, this study examines the mediating role of organizational trust in the relationship between inclusive leadership and responsibility-taking behaviour. Data were obtained from 286 employees working in Aircraft Rescue and Fire Fighting (ARFF) units within the Turkish aviation sector. The analyses, performed through confirmatory factor analysis (CFA), correlation analysis, and structural equation modelling (SEM) using SPSS and Jamovi, revealed that perceptions of inclusive leadership significantly and positively affect both organizational trust and responsibility-taking behaviour. Moreover, organizational trust was identified as a partial mediator in this relationship. The paper concludes by acknowledging its limitations and offering recommendations for future research.

Keywords: *Inclusive Leadership, Organizational Trust, Responsibility Taking Behaviour, Aviation Sector.*

Kapsayıcı Liderliğin Sorumluluk Alma Davranışına Etkisinde Örgütsel Güvenin Aracılık Rolü

ÖZET

Sosyal değişim teorisine dayanan bu çalışma, kapsayıcı liderlik ile sorumluluk alma davranışı arasındaki ilişkide örgütsel güvenin aracılık rolünü incelemektedir. Veriler, Türk havacılık sektöründeki Uçak Kurtarma ve Yangınla Mücadele (ARFF) birimlerinde çalışan 286 çalışandan elde edilmiştir. SPSS ve Jamovi kullanılarak doğrulayıcı faktör analizi (DFA), korelasyon analizi ve yapısal eşitlik modellemesi (YEM) ile gerçekleştirilen analizler, kapsayıcı liderlik algılarının hem örgütsel güveni hem de sorumluluk alma davranışını anlamlı ve olumlu yönde etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca, örgütsel güvenin bu ilişkide kısmi bir aracı olduğu tespit edilmiştir. Çalışma, bu ilişkinin sınırlılıklarını kabul ederek ve gelecekteki araştırmalar için öneriler sunarak sonuçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Kapsayıcı Liderlik, Örgütsel Güven, Sorumluluk Alma Davranışı, Havacılık Sektörü.*

¹ Contact: tugayoney@tarsus.edu.tr

² Asst. Prof., Tarsus University, Faculty of Aeronautics and Astronautics, Department of Aviation Management, Mersin, ORCID:0000-0003-2883-5889.

1. INTRODUCTION

In a dynamic, complex and uncertain environment, many organisations tend to move away from their central goals and this necessitates a redefinition of employees' job roles. In increasingly dynamic organizational contexts, employees are expected not only to perform the tasks related to their roles efficiently, but also to exhibit proactive behaviours in order to respond to challenges and create a more solution-oriented work environment. Because proactive behaviour is an important factor in the rapid development of the organisation (Crant, 2000). As an important form of proactive behaviour, taking responsibility has a positive effect on organizational change and development (McAllister, Kamdar, Morrison, & Turban, 2007). Therefore, it has become an important research area in organizational management that employees' taking responsibility behaviours should be examined effectively.

Taking responsibility behaviour is the constructive effort of employees in the direction of corporate citizenship behaviour focused on initiating self-development, improving organizational operations and promoting change in the organisation (Morrison & Phelps, 1999; Chiaburu, Lorinkova, & Van Dyne, 2013). Previous studies indicate that constructive employee behaviours play a critical role in strengthening organizational adaptability and supporting its long-term viability (Moon, Kamdar, Mayer, & Takeuchi, 2008; Parker & Collins, 2010). Responsibility-taking behaviours, in addition to positively influencing performance evaluations, job satisfaction, and affective commitment (Kim, Liu, & Diefendorff, 2015; Kim & Liu, 2017), also serve to nurture employees' leadership capacities and expand their social networking opportunities (Fuller & Marler, 2009). However, it is risky for employees to implement these taking responsibility behaviours. Because employees' intention to take responsibility behaviour may cause problems in fulfilling the requirements of their job and may cause them to focus more on behaviours outside the job description. In order to minimise this risk, it is essential that leaders encourage their employees to participate and be inclusive in this process. It is also known that leadership behaviour is an important predictor of taking responsibility (Li, Chiaburu, Kirkman, & Xie, 2013; Li, Zhang, & Tian, 2015). Inclusive leadership focuses on proactive behaviour that demonstrates accessibility, interaction, fairness and fault tolerance in the process of interacting with employees (Nembhard & Edmondson, 2006; Carmeli, Reiter-Palmon, & Ziv, 2010).

Open-mindedness, accessibility, and competent management are regarded as the key attributes of inclusive leaders. This leadership approach highlights the importance of maintaining constructive interactions with subordinates and promotes their active organizational involvement by ensuring fairness, accessibility, and a tolerance for errors. As a relatively new leadership model, it is considered an effective strategy for strengthening organizational support for employees (Temple & Ylitalo, 2009). Inclusive leaders inspire employees to confidently share their opinions and embrace new experiences, which, in turn, positively shapes their work attitudes and enhances outcomes such as innovative behaviour (Javed, Abdullah, Zaffar, Haque, & Rubab, 2019; Qi, Liu, Wei, & Hu, 2019), engagement

levels (Carmeli et al., 2010), and adaptive work behaviours in diverse contexts (Carmeli et al., 2010; Choi, Tran, & Kang, 2016; Zhu, Xu, & Zhang, 2020).

A review of the literature highlights several contextual elements that influence workplace dynamics, including organizational and social support (Backman, Sjögren, Lövheim, & Edvardsson, 2018; Feng, Su, Wang, & Liu, 2018), leadership backing, working conditions (Bakr, Jarrar, Abumadini, Al Sultan, & Larbi, 2019), and perceptions of distributive and procedural justice, along with organizational development strategies (Moon et al., 2008; Escribano & Espejo, 2010; Dysvik, Kuvaas, & Buch, 2016). These factors collectively contribute to creating an atmosphere of trust and support within the organisation, which encourages employees to assume greater responsibility (Love & Dustin, 2014; Backman et al., 2018; Feng et al., 2018). Moreover, the presence of social support and positive work environments has been found to enhance employees' sense of job security and shield them from psychological strain and work-related stress (Backman et al., 2018; Bakr et al., 2019).

When leaders acknowledge and value their employees' contributions particularly through inclusive behaviours such as openness, approachability, accessibility, and active involvement in decision-making it fosters a positive form of social exchange, prompting employees to reciprocate with goodwill (Byrd, 2022; Javed et al., 2019). Within this dynamic, trust emerges as a central component of the social exchange framework, playing a crucial role in cultivating favourable work attitudes and reinforcing employees' intentions to remain with the organisation (Gould-Williams & Davies, 2005). Accordingly, grounded in social exchange theory (Blau, 1964), this study aims to explore the extent to which the responsibility-taking behaviours of ARFF personnel are shaped by the inclusiveness of their leaders and the level of organizational trust.

The research focuses on rescue and fire fighting (ARFF) personnel, who play a crucial role in ensuring both flight and ground safety within the aviation sector. It is assumed that fostering an inclusive organisational climate led by inclusive leaders may be pivotal for sustainable sectoral growth, as it can motivate these employees who are frequently exposed to high-risk situations and traumatic incidents to concentrate on their strengths, utilise their skills, and adopt proactive behaviours, including responsibility-taking. Although prior studies have extensively examined how different leadership styles affect employee behaviour, limited attention has been given to the specific context of inclusive leadership and responsibility-taking among emergency response staff. Additionally, the potential role of organizational trust as a key variable influencing this relationship has not yet been explored, highlighting the study's unique contribution.

2. LITERATURE REVIEW AND HYPOTHESIS DEVELOPMENT

This section presents the conceptual framework for the research variables and includes the developed hypotheses.

2.1. Inclusive Leadership

One of the essential roles of leaders is to meet employees' needs for authenticity and belonging (Nishii & Mayer, 2009). In response, contemporary research has examined inclusive leadership as a means of addressing these psychological needs (Nembhard & Edmondson, 2006; Nishii & Mayer, 2009). Nembhard and Edmondson (2006, p. 927) were the first to conceptualise leader inclusiveness, defining it as “the words and actions of one or more leaders that invite and appreciate the contributions of others.” Later, Nishii and Mayer (2009) extended this line of inquiry by analysing high-quality leader–member exchanges within groups. According to the main arguments of this study, leaders developed “behaviours in which they accept employees because they have diverse background knowledge and experience, and by building high-quality relationships with employees, group leaders can promote norms about equality and inclusiveness, which in turn will facilitate greater power sharing and improve mutual exchange among group members” (Nishii and Mayer, 2009, p. 1413). According to Atwater and Carmeli (2009), inclusive leaders are defined as individuals who maintain visibility, remain accessible, and are available in their interactions with employees.

Despite the varying definitions of inclusive leadership in the literature, it is commonly understood as a leadership approach aimed at cultivating a sense of inclusion among employees. Leaders adopting this style are generally described as people-focused, maintaining openness, availability, and accessibility in their interactions, and effectively encouraging employees by recognising and appreciating their contributions (Nembhard & Edmondson, 2006; Carmeli et al., 2010; Nishii & Leroy, 2022). The openness dimension reflects a leader's respect for employee viewpoints, their encouragement of shared decision-making, and their support for innovation and diverse problem-solving strategies. In contrast, accessibility relates to a leader's readiness to provide immediate assistance when employees encounter work-related challenges and their attentiveness to employee needs, enabling the development of close professional relationships (Bhatnagar & Aggarwal, 2022; Choi, Tran, & Park, 2015).

To lead inclusively, a leader must develop specific competencies. According to Korn Ferry, these are grouped under five core capabilities: (1) Fostering interpersonal trust—which involves honesty, building rapport through shared understanding, and valuing diverse perspectives; (2) Integrating multiple viewpoints—which requires consideration of others' perspectives and needs, and effective conflict resolution; (3) Enhancing capability—which focuses on supporting others' growth and leveraging differences for group success; (4) Demonstrating adaptability—which entails maintaining a broad outlook, tailoring strategies to fit varying situations, and innovating through diversity; and (5) Driving transformation—which includes embracing challenges and uniting people from different backgrounds to achieve shared goals (Tapia & Polonskaia, 2020).

Considering these competencies, inclusive leadership is regarded as a distinctive leadership style because it prioritises the development of a safe and supportive climate that enables all

team members to act authentically, while also nurturing and enhancing their sense of belonging within the organisation (Nemhard & Edmondson, 2006; Bannay, Hadi, & Amanah, 2020). Inclusive leadership extends beyond encouraging broad participation; it also involves establishing shared decision-making and collaborative practices that empower all team members (Randel et al., 2018). These practices help create a psychologically secure climate that encourages employees to share innovative ideas confidently and take proactive steps toward their implementation. Inclusive leaders demonstrate respect for individuals while simultaneously fostering structures that uphold fairness and equity across different groups (Randel et al., 2018). Furthermore, by promoting open dialogue and diverse exchanges of opinion in an equitable setting, inclusive leaders inspire employees to voice their thoughts, thereby enhancing their willingness to engage in innovative and proactive behaviours. In the literature reviews, it is found that inclusive leadership is needed to motivate employees to discuss their problems to find innovative solutions (Javed et al., 2019) and that inclusive leadership has effects on innovative work behaviour (Enderwati & Riani, 2022; Guo, Jin, & Yim, 2023).

2.2. Taking Responsibility Behaviour

Proactive work behaviour is conceptualised as intentional actions aimed at enhancing existing work processes or creating new opportunities within the organisational context (Crant, 2000). Morrison and Phelps (1999, p. 403) define the proactive act of taking responsibility as “the constructive efforts of individual employees to make functional changes on an organisational basis with respect to how work is carried out in the context of their work units or organisations.” This behaviour goes beyond problem identification, encompassing deliberate actions to resolve issues and to introduce meaningful improvements to work procedures, policies, and operational methods (Choi, 2007; Morrison & Phelps, 1999).

Demonstrating responsibility entails a voluntary initiative aimed at driving positive change and contributing to organizational goals (Moon et al., 2008). Such behaviour is often associated with improved organizational performance (Morrison & Phelps, 1999). However, because these actions typically fall outside of formal job descriptions—being considered extra-role behaviours—they may not yield immediate personal benefits for employees. As a result, taking responsibility involves a degree of risk and difficulty. As noted by Wang et al. (2014), a team environment characterised by support and trust can reduce such challenges by fostering a cultural orientation towards knowledge sharing, critical analysis, and receptiveness to organizational change.

Inclusive leadership is pivotal in cultivating a positive organizational climate. By nurturing a culture grounded in trust, recognition, and respect, it addresses employees’ fundamental psychological needs for autonomy, relatedness, and competence, thereby facilitating holistic workplace development. Through the encouragement of employee independence and participative decision-making, inclusive leaders particularly fulfill the need for autonomy. From the perspective of social exchange theory (Blau, 1964), leaders who

demonstrate openness, accessibility, and availability offer valuable resources to their employees. When employees perceive that they have access to these resources, they are more likely to reciprocate by investing greater cognitive, emotional, and physical energy into their roles, thereby enhancing their commitment and contribution to the organisation (Hollander, 2009; Strom, Sears, & Kelly, 2014).

In addition, proactive behaviour that adapts to the current situation through an act of initiative and an attempt to change it in order to make decisions that lead to a better situation (Bateman & Crant, 1993), leads to a set of thoughts, attitudes and behaviours that will develop employees' abilities and determine new thoughts to ensure the best understanding of organisational policies (Seibert, Kraimer, & Crant, 2001). It is predicted that proactive behaviours such as initiative and initiative actions of the employees in a unit such as ARFF, where various solutions should be produced by considering new possibilities against situations that may occur at any time, and the inclusiveness style of their leaders will be effective on the employees' taking responsibility behaviour. Hypothesis 1 was formed based on these conceptual justifications.

Hypothesis 1: Inclusive leadership has a positive effect on employees' taking responsibility behaviour.

2.3. Organizational Trust

Trust, conceptualised as a self-sustaining and reinforcing process (Blau, 1964; Luhmann, 1979), emerges gradually within the leader–member relationship context (Brower, Schoorman, & Tan, 2000). This process incorporates both organizational and interpersonal dimensions, operating as a reciprocal structure where employees hold the belief that their contributions will positively serve organizational interests in various respects (Tan & Tan, 2000). In this respect, organizational trust is the expectation that they will develop behaviours based on ethical principles in the processes related to understanding, measuring, managing and improving the role of talent in executing strategy and creating value (Yucel, 2006; Pranitasari, 2020).

Organizational trust, as noted by Pucetaite and Novelskaite (2014), functions as a social mechanism that enables effective task execution within institutions. Leaders are seen as the key initiators of this process, holding primary responsibility for establishing trust-based environments (Schein, 1992; Uslu & Oklay, 2015). According to Rempel, Holmes, and Zanna (1985) and Bruhn (2001), they are instrumental in shaping employees' trust or distrust perceptions while contributing to the development of a collaborative organizational culture. When employees place trust in their leaders, this confidence often extends to the organisation as a whole (Johnson et al., 2012; Tan & Tan, 2000; Asencio & Mujkic, 2016). Moreover, perceptions of organisational fairness contribute significantly to trust development (Schaufeli & Bakker, 2004), while interactions with leaders and experiences in the workplace further reinforce trust (Jung & Avolio, 2000).

Leaders who engage consistently with the tasks and concerns of employees encourage greater involvement and dedication to organizational goals. This dimension strongly corresponds with inclusive leadership principles (Choi et al., 2015), as inclusive leaders actively communicate to employees that their perspectives are sincerely valued. In contrast to other leadership styles, inclusive leadership is distinguished by its openness to employee input and heightened consideration of diverse viewpoints (Carmeli et al., 2010). By responding to individual needs, inclusive leaders facilitate the establishment of interpersonal trust and promote robust relational ties among team members (Burke, Sims, Lazzara, & Salas, 2007). Edmondson (2004) similarly emphasises that behaviours such as openness, approachability, and generosity are essential in fostering trust.

Social exchange theory (Blau, 1964) posits that trust in leadership and organisational structures motivates employees to allocate greater effort and energy to their tasks. Ekvall and Ryhammar (1999) contend that a trusting organizational climate encourages employees to exhibit behaviours that positively impact organizational outcomes. Moreover, when trust is perceived as mutual, employees experience lower perceived risks in engaging in discretionary behaviours, as they believe their actions will not result in negative consequences (Costa, 2003). Collectively, these findings suggest that inclusive leadership, through its influence on employee behaviour, functions as a relational leadership style that cultivates positive leader–employee relationships and enhances organizational trust. Based on these conceptual justifications, Hypothesis 2 was formulated.

Hypothesis 2: Inclusive leadership has a positive effect on employees' organizational trust.

Organizational trust evolves as a long-term process (Marane, 2012). In low-trust organisational environments, maintaining discipline becomes challenging, as the lack of trust suppresses open communication and collaborative relationships, thereby reducing the quality of decisions. Trust is not only a determinant of work quality but also a critical factor influencing performance, efficiency, and organisational effectiveness (Zamanan et al., 2020). Moreover, research has shown that organizational trust contributes significantly to employee satisfaction and organisational commitment (Laschinger, Finegan, & Shamian, 2001). Empirical studies also associate trust with positive individual-level outcomes, including organizational commitment, job satisfaction, and organisational citizenship behaviours (Dirks & Ferrin, 2002; Kim & Brymer, 2011). Thus, organizational trust is a crucial predictor of employees' work-related behaviours and outcomes.

Both leadership style and organizational trust significantly influence employees' individual work behaviours. Among the defining qualities of inclusive leadership, honesty stands out as particularly crucial. When inclusive leaders act with integrity, this fosters employees' perceptions of trust within the organisation (Pless & Maak, 2004). Hollander (2009) similarly highlights that an honest and transparent leadership approach is essential in cultivating trust. As outlined by social exchange theory, organizational success is largely dependent on effective and positive interactions between leaders and employees (Blau, 1964). Consistent displays of inclusive leadership behaviours strengthen employees' trust,

gratitude, and sense of obligation, which subsequently promote favourable workplace attitudes and behaviours, particularly an increased propensity to take responsibility (Wang et al., 2020).

In the case of ARFF personnel, inclusive leadership perceptions are posited to promote responsibility-taking tendencies through the development of organizational trust. Therefore, Hypothesis 3 was proposed to examine the mediating role of organizational trust in the linkage between inclusive leadership and employees' responsibility-taking behaviours.

Hypothesis 3: Organizational trust has a mediating role in the relationship between inclusive leadership and employees' taking responsibility behaviour.

The research model formed within the framework of the hypotheses explained above is shown in Figure 1.

Figure 1. Research model

3. METHODOLOGY

The study was designed within a quantitative research framework, and survey data were collected from 26 March to 30 April 2025 after obtaining ethical approval from the Social and Human Sciences Ethics Committee of Süleyman Demirel University (Approval Date: 22.03.2025; No: 166/8). Data analysis was conducted using SPSS 25 and JAMOVI 2.3.28 statistical software.

3.1. Sampling and Data Collection Process

The study targeted personnel employed in Aircraft Rescue and Fire Fighting (ARFF) units within the Turkish Civil Aviation sector (n = 1,895). Data were collected using a convenience sampling strategy, primarily through electronically distributed online questionnaires. Out of 422 surveys sent, 286 usable responses were returned, corresponding to a response rate of 68%. According to Tabachnick and Fidell (2001), a sample size ranging from 200 to 300 participants is adequate for structural equation modelling (SEM), indicating that the current sample size is appropriate for testing the research model.

When analysed according to the demographic characteristics of the participants, 249 (68.6%) of the 286 employees are male and 37 (10.2%) are female. 213 (58.7%) were married, 72 (19.8%) were single and 1 (0.3%) did not want to specify their marital status. 207 (57%) of the participants are in the 26-41 age range, which can be considered as the

median age. In addition, 6 (1.7%) have primary education, 81 (22.3%) high school, 75 (20.7%) associate degree, 108 (29.8%) undergraduate, and 16 (4.4%) postgraduate education. Finally, when the working years of the participants were analysed, it was found that almost half of them were in the range of 6-10 years.

3.2. Data Collection Tools

Inclusive Leadership Scale: To measure ARFF personnel's perceptions of inclusive leadership, the Inclusive Leadership Scale developed by Carmeli et al. (2010) and adapted to Turkish by Gül and Çakıcı (2021) was employed. The scale comprises nine statements within a single dimension, rated on a 5-point Likert scale (1 = Never, 5 = Always). The reliability analysis produced a Cronbach's alpha (α) value of 0.852. Initially, first-level CFA results did not meet the acceptable fit indices; thus, modification indices were applied. Following these adjustments, the fit indices ($\chi^2/df = 2.93$, GFI = .99, AGFI = .97, CFI = .99, TLI = .99, IFI = .99, RMSEA = .082) indicated that the model fit was satisfactory (Gürbüz & Şahin, 2017; Hu & Bentler, 1999). Accordingly, the scale was deemed valid and reliable for this study.

Organizational Trust Scale: The level of organizational trust perceived by employees was measured using the Organizational Trust Scale – Short Version, originally developed by Cummings and Bromiley (1996) and utilised by Tüzün (2006, p.111). This 12-item scale is based on a 7-point Likert-type response format (1 = Strongly Disagree, 7 = Strongly Agree). The Cronbach's alpha coefficient was 0.917, reflecting high internal consistency. Although the initial CFA results did not meet the recommended fit thresholds, modification indices were applied. Correlations were introduced among the error variances of OG1–OG2, OG2–OG4, OG4–OG6, OG1–OG5, and OG10–OG11. The modified model exhibited satisfactory fit indices ($\chi^2/df = 3.22$, GFI = .99, AGFI = .98, CFI = .99, TLI = 1.00, IFI = 1.00, RMSEA = .081), indicating that the measurement instrument is both valid and reliable (Hu & Bentler, 1999; Nunnally & Bernstein, 1994; Gürbüz & Şahin, 2017).

Taking Responsibility Behaviour Scale: Responsibility-taking behaviours of ARFF personnel were measured using the Taking Responsibility Behaviour Scale developed by Parker and Collins (2010) and adapted into Turkish by Uri (2017). The scale is structured as a 5-point Likert-type instrument (1 = Rarely, 5 = Very Often) and contains items such as: "Makes efforts to implement advanced methods in their own work," "Makes efforts to implement new, more efficient business methods," and "Makes efforts to develop solutions to organisational problems that generate pressure." CFA results for construct validity, obtained without modification ($\chi^2/df = 2.59$, GFI = .99, AGFI = .99, CFI = 1.00, TLI = .99, IFI = 1.00, RMSEA = .073), demonstrated adequate model fit (Hu & Bentler, 1999). Consequently, the measurement tool can be considered both structurally valid and reliable (Nunnally & Bernstein, 1994; Gürbüz & Şahin, 2017).

The analysis of skewness and kurtosis values revealed that all three scales had coefficients between +1.5 and -1.5, indicating a normal distribution of the data (Tabachnick & Fidell, 2001). Additionally, the AVE (Average Variance Extracted) values were 0.487 and above,

while CR (Composite Reliability) values were greater than 0.60, which demonstrates that the convergent validity criteria were satisfied for all scales employed in the research (Fornell & Larcker, 1981).

4. FINDINGS

Correlation calculations, which constitute the prerequisite for the determination of the relationships between the variables related to the research model for which the normal distribution condition and convergent validity were provided and the regression analysis, were carried out through the 'SPSS 25' statistical programme. After determining the relationships between variables with correlation analysis, the test of the accuracy of the hypotheses was carried out with Structural Equation Modelling (SEM) "Jamovi 2.3.28" software.

The results of the correlation analysis, together with the descriptive statistics (mean and standard deviation) for the variables in the research model, are summarised in Table 1.

Table 1. Correlations Between Research Variables

Variables (N=286)	n	Ort.	Std.	Inclusive Leadership	Organizational Trust	Taking Responsibility Behaviour
1. Inclusive Leadership	286	15.41	5.69	(1)		
2. Organizational Trust	286	10.39	2.40	0.357**	(1)	
3. Taking Responsibility Behaviour	286	46.10	10.47	0.124*	0.121*	(1)

* $p < 0.05$, ** $p < 0.01$.

The correlation analysis demonstrated a statistically significant, positive, and low-level association between inclusive leadership and responsibility-taking behaviours ($r_{(286)} = 0.124$, $p < 0.05$). Likewise, organizational trust perceived by ARFF personnel showed a significant, positive, and low-level correlation with responsibility-taking behaviours ($r_{(286)} = 0.121$, $p < 0.05$). Moreover, the relationship between inclusive leadership and organizational trust was found to be significant, positive, and moderate in magnitude ($r_{(286)} = 0.357$, $p < 0.01$).

In accordance with the research model, structural equation modelling was established in order to test the effect of ARFF employees' perceptions of inclusive leadership on taking responsibility behaviour and the mediating effect of trust in the organisation in this dynamic. 5000 bootstrap was applied with a 95% confidence interval. It was examined whether the conditions that the lower and upper limit values of the bootstrap confidence interval should not be 0 (zero) (Fairchild & MacKinnon 2009; MacKinnon, Lockwood, & Williams, 2004; Preacher & Hayes, 2008) and the z scores in the Sobel test results should

be greater than 1.96 were met. In addition to these conditions, inferences regarding direct and indirect effects were made by fulfilling the condition that the effect is significant at 0.05 level (Frazier, Tix, & Barron, 2004). The statistical data related to the mediating variable analysis conducted in this context are presented in Table 2.

Table 2. Structural Equation Modeling

Structural Model	Taking Responsibility Behaviour		Organizational Trust	
	Std. Reg.	Std. Error	Std. Reg.	Std. Error
Inclusive Leadership	0,357**	0,023		
R ²		0,124		
Inclusive Leadership			0,124*	0,108
R ²				0,012
Indirect Impact	0,329**			
Direct Impact	0.187**			
Bootstrap Confidence Interval		LLCI	0,0211	
		ULCI	0,0688	
Sobel Test			3.69	
% Mediation			68.2	

*p<0.05, **p<0.01.

The ability of inclusive leadership to predict taking responsibility behaviour was determined by simple linear regression analysis. In the analysis, inclusive leadership was determined as the independent variable and taking responsibility behaviour as the dependent variable. When the results were examined, it was seen that inclusive leadership positively affected taking responsibility behaviour ($\beta=.357$, $SE=.023$, $p<0.01$). In addition, when the model is examined, inclusive leadership explains 12.4% ($R^2=.124$) of the change in taking responsibility behaviour. In this context, **Hypothesis 1** was supported.

In the regression analysis conducted to determine the relationship between inclusive leadership and organizational trust, it was found that inclusive leadership positively affected organizational trust ($\beta=.124$, $SE=.108$, $p<0.05$). According to the model, the variance in the relationship between the dependent and independent variable is explained by 0.012 (R^2). In this context, **Hypothesis 2**, which suggests that there is an interaction between inclusive leadership and organizational trust, is supported.

The analysis evaluating the mediating role of organizational trust showed that the mediating effect was significant because zero was not within the confidence interval ($\beta = 0.329$; 95% CI [0.0211, 0.0688]). The Sobel test result ($z = 3.69 > 1.96$) also confirmed this mediating

effect. However, the direct effect also retained its significance ($\beta=.187, p<0.01$). According to Hayes (2018), partial mediation exists when the indirect effect is significant and the direct effect also retains its significance. In this context, when Table 2 is examined, it is determined that there is a partial mediating effect between organizational trust, inclusive leadership, and accountability behavior. However, the mediation percentage is calculated by dividing the indirect effect ($a \times b$) by the total effect (c) and multiplying the result by 100. This ratio indicates how much of the total effect is mediated (Preacher & Hayes, 2008; Hayes, 2018). Indirect, direct, and total effects were calculated as percentages using Jamovi's mediation analysis. The findings reveal that organizational trust is a partial mediator, explaining 68.2% of the relationship between inclusive leadership and accountability behavior. Therefore, **Hypothesis 3** is partially confirmed.

When Table 3, which shows the general status of the hypotheses according to the findings, is analysed, it is seen that all hypotheses are accepted.

Table 3: Hypothesis Table

Hypotheses	Accepted/Red
H₁: Inclusive leadership has a positive effect on employees' taking responsibility behaviour.	Accepted
H₂: Inclusive leadership has a positive effect on employees' organizational trust.	Accepted
H₃: Organizational trust mediates the relationship between inclusive leadership and taking responsibility behaviour.	Accepted

5. CONCLUSIONS AND RECOMMENDATIONS

The objective of this research is to determine critical determinants of organizational effectiveness by analysing the role of inclusive leadership in fostering employees' constructive input and responsibility-taking behaviours. Inclusive leaders are recognised for the consistency between their verbal commitments and actual behaviours and for their genuine efforts to value and solicit employee contributions (Nembhard & Edmondson, 2006). Leaders demonstrating inclusive behaviours are characterised by being open, accessible, and approachable in their interactions with employees (Carmeli et al., 2010). Grounded in the principles of social exchange theory, the present study analyses the direct impact of inclusive leadership on employees' responsibility-taking behaviours and tests the mediating role of organizational trust in this association.

The findings revealed that inclusive leadership positively influences both employees' responsibility-taking behaviours (H1) and their trust in the organisation (H2). These results validate the proposed connection between inclusive leadership and proactive employee behaviours, reinforcing the idea that leaders who demonstrate inclusive behaviours foster environments where employees are more inclined to share their perspectives for organizational improvement. This is especially evident when leaders adopt inclusive

principles that encourage recognition of employee input regardless of the immediate outcome. Inclusive leaders not only support employees in completing daily tasks but also promote transparent communication and ensure that every team member has equal opportunities. Consequently, such a leadership style cultivates a workplace atmosphere in which employees feel safe expressing their ideas.

These outcomes align with previous research by Javed, Khan, and Quratulain (2018) and Carmeli et al. (2010), who also identified a positive association between inclusive leadership and employees' change-oriented behaviours. Moreover, the findings highlight a crucial insight within the scope of social exchange theory: when employees perceive that their leaders provide access to support and valuable resources, especially in high-stakes roles such as life-saving units, they are more likely to perform their duties with full dedication. This not only enhances job performance but also reflects employees' trust in their leaders and the organisation through the expression of their full potential.

In the literature, there are also studies in which inclusive leadership directly affects organizational trust (Ağalday, 2022; Raiz, Ishaque, Abbasi, & Khan, 2023; Siyal et al., 2023). Inclusive leadership can therefore be viewed as a driving force behind positive emotional states that foster trust, ultimately contributing to higher levels of job satisfaction and commitment to the organisation among employees. Therefore, listening to and including employees' views, especially in decision-making processes, is important in promoting positive working relationships and thus seeing the output of organizational trust (Bakotić & Bulog, 2021).

The final finding of the study indicated that organizational trust serves as a mediating variable in the relationship between inclusive leadership and employees' responsibility-taking behaviour (H3). A review of the literature supports this outcome. For instance, Song and Liu (2014) reported that empowering leadership enhances employees' voice behaviour, with organizational trust acting as a partial mediator in this relationship. Similarly, Zhang (2014) found that transformational leadership positively influences employees' innovative behaviours, again with organizational trust partially mediating the effect. The results are consistent with the current study and highlight the essential role of organizational trust in converting leadership behaviours into tangible employee outcomes, further contributing to the growing literature on this topic.

Social exchange theory posits that individual attitudes and behaviours evolve as a result of positive interactions between employees and their organisational environment (Chernyak-Hai & Rabenu, 2018; Cropanzano, Anthony, Daniels, & Hall, 2017). Within this theoretical framework, the reciprocal relationship fostered by inclusive leadership and employees' perception of organizational trust becomes a key determinant of workplace behaviour. Inclusive leaders strengthen employee trust by aligning their practices with organisational goals and employing recognition or rewards as part of the exchange mechanism (Hansen & Pihl-Thingvad, 2019). Supportive organisational settings provide employees with greater access to essential resources, contributing to sustained business operations and improved

workforce stability. Additionally, these environments strengthen employees' belief that their contributions are acknowledged and that the organisation is committed to their growth, which, in turn, builds trust.

In addition, inclusive leadership styles that embrace openness and flexibility allow employees greater autonomy and the chance to fulfil their personal and professional aspirations. This empowerment enhances their trust in the organisation. Ultimately, by cultivating a climate of transparent communication and mutual trust, inclusive leaders can further strengthen employees' willingness to take on responsibility and contribute meaningfully to organisational success.

Given these findings, it is essential for organisations to allocate sufficient resources to identify and cultivate leaders with inclusive intelligence. Organisations should also implement structured programmes to encourage inclusive role modelling and provide ongoing professional development such as seminars and training sessions designed to strengthen leaders' openness and approachability (Braun et al.). Additionally, to enhance organizational trust, inclusive leaders must ensure equitable treatment of employees through transparent and easily accessible communication practices. Awareness strategies should be created to encourage employees to recognise themselves as members of the organisation, to increase the reputation of their organisations by creating positive organisational pictures in the minds of employees through organisational communication, and thus to take more responsibility. Considering the danger and risk status of the work of ARFF personnel, the effect of cognitive and emotional factors in real and theoretical work practices is inevitable and it is difficult to explain these factors systematically. Future studies could adopt a more integrative approach by examining the combined effects of cognitive and affective dimensions on responsibility-taking behaviour, particularly in relation to situational factors. Employees are most inclined to take responsibility when they share and commit to organisational values; thus, leaders should emphasise initiatives that enhance employees' sense of responsibility and belonging, such as improving compensation and welfare systems and developing scientifically informed, personalised career development pathways. Furthermore, through inclusive leadership characterised by an open and inclusive team climate, attentiveness to employees' needs, provision of accessible support mechanisms, and opportunities for employee participation organisations can mitigate anxiety and uncertainty while reinforcing employees' sense of responsibility.

Despite offering important contributions, this study has several limitations that should be considered and that open avenues for future inquiry. The data collection was based solely on self-reported questionnaires assessing leadership, organizational trust, and responsibility-taking behaviour. Future studies could enhance these findings by incorporating objective performance indicators or observable behavioural measures to better capture the practical outcomes of inclusive leadership and organizational trust. Second, the generalisability of the findings is constrained, as the sample consisted exclusively of ARFF personnel. Broader cross-cultural investigations involving participants from different sectors and countries are necessary to assess whether similar

effects of inclusive leadership styles can be observed across diverse organisational contexts. This study primarily addressed the mediating role of organizational trust; however, it is plausible that other psychological or contextual constructs influence the link between leadership style and employee behaviour. Future research should, therefore, consider additional mediators or moderators to uncover the complex mechanisms through which inclusive leadership affects organisational functioning. Such inquiry would not only broaden theoretical insight into inclusive leadership but also advance the development of more context-sensitive theoretical models by revealing how this leadership style operates across diverse organisational environments.

Declaration of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of Manisa Celal Bayar University Journal of Institute of Social Sciences have been followed.

Contribution Rates of Authors to the Article

The entire manuscript was written by the author.

Declaration of Interest

Author has no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

- Ağalday, B. (2022). Examining the effect of principals' inclusive leadership practices on organizational hypocrisy through the mediating role of trust in principal. *Participatory Educational Research*, 9(5), 204-221. <https://doi.org/10.17275/per.22.111.9.5>
- Asencio, H., & Mujkic, E. (2016). Leadership behaviors and trust in leaders: Evidence from the US federal government. *Public Administration Quarterly*, 40(1), 156-179. <https://doi.org/10.1177/073491491604000105>
- Atwater, L., & Carmeli, A. (2009). Leader-member exchange, feelings of energy, and involvement in creative work. *The Leadership Quarterly*, 20(3), 264-275. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.07.009>
- Backman, A., Sjögren, K., Lövheim, H., & Edvardsson, D. (2018). Job strain in nursing homes: Exploring the impact of leadership. *Journal of Clinical Nursing*, 27, 1552-1560. <https://doi.org/10.1111/jocn.14180>
- Bakotić, D., & Bulog, I. (2021). Organizational justice and leadership behavior orientation as predictors of employees' job satisfaction: Evidence from Croatia. *Sustainability*, 13(19), 10569. <https://doi.org/10.3390/su131910569>
- Bakr, R. H., Jarrar, M. K., Abumadini, M. S., Al Sultan, A. I., & Larbi, E. B. (2019). Effect of leadership support, work conditions and job security on job satisfaction in a medical college. *Saudi Journal of Medicine and Medical Sciences*, 7(2), 100-105. https://doi.org/10.4103/sjmms.sjmms_105_17
- Bannay, D., Hadi, M., & Amanah, A. (2020). The impact of inclusive leadership behaviors on innovative workplace behavior with an emphasis on the mediating role of work engagement. *Problems and Perspectives in Management*, 18, 479-491. [https://doi.org/10.21511/ppm.18\(3\).2020.39](https://doi.org/10.21511/ppm.18(3).2020.39)
- Bateman, T. S., & Crant, J. M. (1993). The proactive component of organizational behavior: A measure and correlates. *Journal of Organizational Behavior*, 14(2), 103-118. <https://doi.org/10.1002/job.4030140202>

- Bhatnagar, A., & Aggarwal, G. (2022). Impact of inclusive leadership on variables affecting employee performance: A review of empirical papers. *Journal of Leadership and Organizational Studies*, 4(1), 13-24. <https://doi.org/10.33545/26633213.2022.v4.i1a.83>
- Blau, P. (1964). *Power and exchange in social life*. John Wiley & Sons.
- Braun, S., Peus, C., Weisweiler, S., & Frey, D. (2013). Transformational leadership, job satisfaction, and team performance: A multilevel mediation model of trust. *The Leadership Quarterly*, 24(1), 270-283. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2012.11.006>
- Brower, H. H., Schoorman, F. D., & Tan, H. H. (2000). A model of relational leadership. *The Leadership Quarterly*, 11(2), 227-250. [https://doi.org/10.1016/S1048-9843\(00\)00040-0](https://doi.org/10.1016/S1048-9843(00)00040-0)
- Bruhn, J. G. (2001). *Trust and the health of organizations*. Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Burke, S., Sims, D., Lazzara, E., & Salas, E. (2007). Trust in leadership: A multi-level review and integration. *The Leadership Quarterly*, 18, 606-632. <https://doi.org/10.1016/j.leaqua.2007.09.006>
- Byrd, M. Y. (2022). Inclusive leadership: Critical practice perspectives from the field. *Advances in Developing Human Resources*, 24(4), 223-224. <https://doi.org/10.1177/15234223221120180>
- Carmeli, A., Reiter-Palmon, R., & Ziv, E. (2010). Inclusive leadership and employee involvement in creative tasks in the workplace: The mediating role of psychological safety. *Creativity Research Journal*, 22(3), 250-260. <https://doi.org/10.1080/10400419.2010.504654>
- Chernyak-Hai, L., & Rabenu, E. (2018). The new era workplace relationships: Is social exchange theory still relevant? *Industrial and Organizational Psychology*, 11(3), 456-481. <https://doi.org/10.1017/iop.2018.5>
- Chiaburu, D. S., Lorinkova, N. M., & Van Dyne, L. (2013). Employees' social context and change-oriented citizenship: A meta-analysis of leader, coworker, and organizational influences. *Group & Organization Management*, 38(3), 291-333. <https://doi.org/10.1177/1059601113476736>
- Choi, J. N. (2007). Change-oriented organizational citizenship behavior: Effects of work environment characteristics and intervening psychological processes. *Journal of Organizational Behavior*, 28(4), 467-484. <https://doi.org/10.1002/job.433>
- Choi, S. B., Tran, T. B. H., & Kang, S.-W. (2016). Inclusive leadership and employee well-being: The mediating role of person-job fit. *Journal of Happiness Studies*, 18(6), 1877-1901. <https://doi.org/10.1007/s10902-016-9801-6>
- Choi, S. B., Tran, T. B. H., & Park, B. I. (2015). Inclusive leadership and work engagement: Mediating roles of affective organizational commitment and creativity. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 43(6), 931-943. <https://doi.org/10.2224/sbp.2015.43.6.931>
- Costa, A. C. (2003). Work team trust and effectiveness. *Personnel Review*, 32(5), 605-622. <https://doi.org/10.1108/00483480310488360>
- Crant, J. M. (2000). Proactive behavior in organizations. *Journal of Management*, 26(3), 435-462. <https://doi.org/10.1177/014920630002600304>
- Cropanzano, R., Anthony, E. L., Daniels, S. R., & Hall, A. V. (2017). Social exchange theory: A critical review with theoretical remedies. *Academy of Management Annals*, 11(1), 479-516. <https://doi.org/10.5465/annals.2015.0099>
- Cummings, L. L., & Bromiley, P. (1996). The Organizational Trust Inventory (OTI): Development and validation. In R. M. Kramer & T. R. Tyler (Eds.), *Trust in organizations: Frontiers of theory and research* (pp. 302-330). Sage Publications.
- Dirks, K. T., & Ferrin, D. L. (2002). Trust in leadership: Meta-analytic findings and implications for research and practice. *Journal of Applied Psychology*, 87(4), 611-628. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.87.4.611>
- Dysvik, A., Kuvaas, B., & Buch, R. (2016). Perceived investment in employee development and taking charge. *Journal of Managerial Psychology*, 31(1), 50-60. <https://doi.org/10.1108/JMP-04-2013-0117>
- Edmondson, A. C. (2004). Psychological safety, trust, and learning in organizations: A group-level lens. In R. M. Kramer & K. S. Cook (Eds.), *Trust and distrust in organizations: Dilemmas and approaches* (pp. 239-272). Russell Sage Foundation.
- Ekvall, G., & Ryhammar, L. (1999). The creative climate: Its determinants and effects at a Swedish university. *Creativity Research Journal*, 12(4), 303-310. https://doi.org/10.1207/s15326934crj1204_8

- Enderwati, I. S., & Riani, A. L. (2022). The effect of inclusive leadership on innovative work behavior: Creative self-efficacy mediation variable in Indonesian private university workers. *Journal of Economics, Finance and Management Studies*, 5(7). <https://doi.org/10.47191/jefms/v5-i7-32>
- Escribano, P., & Espejo, A. (2010). Supporting or challenging the status-quo: Antecedents of OCB and taking charge behaviors. *Academy of Management Proceedings*, 1(1), 1-6. <https://doi.org/10.5465/ambpp.2010.54501101>
- Fairchild, A. J., & MacKinnon, D. P. (2009). A general model for testing mediation and moderation effects. *Prevention Science*, 10(2), 87-99. <https://doi.org/10.1007/s11121-008-0109-6>
- Feng, D., Su, S., Wang, L., & Liu, F. (2018). The protective role of self-esteem, perceived social support and job satisfaction against psychological distress among Chinese nurses. *Journal of Nursing Management*, 26(4). <https://doi.org/10.1111/jonm.12523>
- Fornell, C., & Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39-50. <https://doi.org/10.2307/3151312>
- Frazier, P. A., Tix, A. P., & Barron, K. E. (2004). Testing moderator and mediator effects in counseling psychology research [Correction]. *Journal of Counseling Psychology*, 51(2), 157. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.51.2.157>
- Fuller, B., & Marler, L. E. (2009). Change driven by nature: A meta-analytic review of the proactive personality literature. *Journal of Vocational Behavior*, 75(3), 329-345. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2009.05.008>
- Gould-Williams, J., & Davies, F. (2005). Using social exchange theory to predict the effects of HRM practice on employee outcomes. *Public Management Review*, 7(1), 1-24. <https://doi.org/10.1080/1471903042000339392>
- Gül, E., & Çakıcı, A. B. (2021). Kapsayıcı liderlik ölçeğinin Türkçe uyarlaması ve kapsayıcı liderliğin iş performansı üzerindeki etkisinde psikolojik güvenliğin aracılık rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 24(2), 323-339. <https://doi.org/10.29249/selcuksbmyd.895678>
- Guo, Y., Jin, J., & Yim, S. H. (2023). Impact of inclusive leadership on innovative work behavior: The mediating role of job crafting. *Administrative Sciences*, 13(1). <https://doi.org/10.3390/admsci13010004>
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri* (Gözden geçirilmiş ve güncellenmiş 4. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Hansen, J. A., & Pihl-Thingvad, S. (2019). Managing employee innovative behaviour through transformational and transactional leadership styles. *Public Management Review*, 21(6), 918-944. <https://doi.org/10.1080/14719037.2018.1544272>
- Hayes, A. F. (2018). *Introduction to mediation, moderation, and conditional process analysis: A regression-based approach (Methodology in the Social Sciences) (2nd ed.)*. New York, NY: The Guilford Press.
- Hollander, E. P. (2009). *Inclusive leadership: The essential leader-follower relationship*. Routledge.
- Hu, L., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6(1), 1-55. <https://doi.org/10.1080/10705519909540118>
- Javed, B., Abdullah, I., Zaffar, M. A., Haque, A. U., & Rubab, U. (2019). Inclusive leadership and innovative work behavior: The role of psychological empowerment. *Journal of Management & Organization*, 25(4), 554-571. <https://doi.org/10.1017/jmo.2018.50>
- Javed, B., Khan, A. K., & Quratulain, S. (2018). Inclusive leadership and innovative work behavior: Examination of LMX perspective in small capitalized textile firms. *The Journal of Psychology*, 152(8), 594-612. <https://doi.org/10.1080/00223980.2018.1489767>
- Johnson, R. E., Venus, M., Lanaj, K., Mao, C., & Chang, C.-H. (2012). Leader identity as an antecedent of the frequency and consistency of transformational, consideration, and abusive leadership behaviors. *Journal of Applied Psychology*, 97(6), 1262-1272. <https://doi.org/10.1037/a0029043>
- Jung, D. I., & Avolio, B. J. (2000). Opening the black box: An experimental investigation of the mediating effects of trust and value congruence on transformational and transactional leadership. *Journal of Organizational Behavior*, 21(8), 949-964. [https://doi.org/10.1002/1099-1379\(200012\)21:8<949::AID-JOB64>3.0.CO;2-F](https://doi.org/10.1002/1099-1379(200012)21:8<949::AID-JOB64>3.0.CO;2-F)

- Kim, T. Y., & Liu, Z. Q. (2017). Taking charge and employee outcomes: The moderating effect of emotional competence. *The International Journal of Human Resource Management*, 28(6), 775-793. <https://doi.org/10.1080/09585192.2015.1109537>
- Kim, T. Y., Liu, Z., & Diefendorff, J. M. (2015). Leader–member exchange and job performance: The effects of taking charge and organizational tenure. *Journal of Organizational Behavior*, 36(2), 216-231. <https://doi.org/10.1002/job.1971>
- Kim, W. G., & Brymer, R. A. (2011). The effects of ethical leadership on manager job satisfaction, commitment, behavioral outcomes, and firm performance. *International Journal of Hospitality Management*, 30(4), 1020-1026. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2011.03.008>
- Laschinger, H. K., Finegan, J., & Shamian, J. (2001). The impact of workplace empowerment, organizational trust on staff nurses' work satisfaction and organizational commitment. *Health Care Management Review*, 26(3), 7-23. <https://doi.org/10.1097/00004010-200107000-00002>
- Li, N., Chiaburu, D. S., Kirkman, B. L., & Xie, Z. (2013). Spotlight on the followers: An examination of moderators of relationships between transformational leadership and subordinates' citizenship and taking charge. *Personnel Psychology*, 66(1), 225-260. <https://doi.org/10.1111/peps.12014>
- Li, R., Zhang, Z.-Y., & Tian, X.-M. (2015). Can self-sacrificial leadership promote subordinate taking charge? The mediating role of organizational identification and the moderating role of risk aversion. *Journal of Organizational Behavior*, 37(5), 758-781. <https://doi.org/10.1002/job.2068>
- Love, M. S., & Dustin, S. L. (2014). An investigation of coworker relationships and psychological collectivism on employee propensity to take charge. *The International Journal of Human Resource Management*, 25(8), 1208-1226. <https://doi.org/10.1080/09585192.2013.826712>
- Luhmann, N. (1979). *Trust and power*. Wiley.
- MacKinnon, D. P., Lockwood, C. M., & Williams, J. (2004). Confidence limits for the indirect effect: Distribution of the product and resampling methods. *Multivariate Behavioral Research*, 39(1), 99-128. https://doi.org/10.1207/s15327906mbr3901_4
- Marane, B. (2012). The mediating role of trust in organization on the influence of psychological empowerment on innovation behavior. *European Journal of Social Sciences*, 33(1), 39-51.
- McAllister, D. J., Kamdar, D., Morrison, E. W., & Turban, D. B. (2007). Disentangling role perceptions: How perceived role breadth, discretion, instrumentality, and efficacy relate to helping and taking charge. *Journal of Applied Psychology*, 92(5), 1200-1211. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.92.5.1200>
- Moon, H., Kamdar, D., Mayer, D. M., & Takeuchi, R. (2008). Me or we? The role of personality and justice as other-centered antecedents to innovative citizenship behaviors within organizations. *Journal of Applied Psychology*, 93(1), 84-94. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.1.84>
- Morrison, E. W., & Phelps, C. C. (1999). Taking charge at work: Extra-role efforts to initiate workplace change. *Academy of Management Journal*, 42(4), 403-419. <https://doi.org/10.5465/257011>
- Nembhard, I. M., & Edmondson, A. C. (2006). Making it safe: The effects of leader inclusiveness and professional status on psychological safety and improvement efforts in health care teams. *Journal of Organizational Behavior*, 27(7), 941-966. <https://doi.org/10.1002/job.413>
- Nishii, L. H., & Mayer, D. (2009). Do inclusive leaders help to reduce turnover in diverse groups? The moderating role of leader-member exchange in the diversity to performance relationship. *Journal of Applied Psychology*, 94(6), 1412-1426. <https://doi.org/10.1037/a0017190>
- Nishii, L. H., & Leroy, H. (2022). A multi-level framework of inclusive leadership in organizations. *Group & Organization Management*, 47(4), 683-722. <https://doi.org/10.1177/10596011221111505>
- Nunnally, J. C., & Bernstein, I. H. (1994). *The assessment of reliability*. In *Psychometric theory* (3rd ed., pp. 248-292). McGraw-Hill.
- Parker, S. K., & Collins, C. G. (2010). Taking stock: Integrating and differentiating multiple proactive behaviors. *Journal of Management*, 36(3), 633-662. <https://doi.org/10.1177/0149206308321554>
- Pless, N. M., & Maak, T. (2004). Building an inclusive diversity culture: Principles, processes and practice. *Journal of Business Ethics*, 54(2), 129-147. <https://doi.org/10.1007/s10551-004-9465-8>
- Pranitasari, D. (2020). The influence of effective leadership and organizational trust to teacher's work motivation and organizational commitment. *Media Ekonomi dan Manajemen*, 35(1), 75-91. <https://doi.org/10.24856/mem.v35i1.1257>

- Preacher, K. J., & Hayes, A. F. (2008). Asymptotic and resampling strategies for assessing and comparing indirect effects in multiple mediator models. *Behavior Research Methods*, 40(3), 879-891. <https://doi.org/10.3758/BRM.40.3.879>
- Pučėtaitė, R., & Novelskaitė, A. (2014). The effect of leader–member exchange on organizational innovativeness: Findings from a Lithuanian public sector organization. *Economy & Business Journal*, 8(1), 159-171.
- Qi, L., Liu, B., Wei, X., & Hu, Y. (2019). Impact of inclusive leadership on employee innovative behavior: Perceived organizational support as a mediator. *PLOS ONE*, 14(2), e0212091. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0212091>
- Raiz, A. G., Ishaque, A., Abbasi, M., & Khan, F. (2023). Impact of inclusive leadership on project citizenship behavior: A mediation-moderation mechanism of psychological empowerment and trust in leadership. *Journal of Positive School Psychology*, 7(2), 771-792.
- Randel, A. E., Galvin, B. M., Shore, L. M., Ehrhart, K. H., Chung, B. G., Dean, M. A., & Kedharnath, U. (2018). Inclusive leadership: Realizing positive outcomes through belongingness and being valued for uniqueness. *Human Resource Management Review*, 28(2), 190-203. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2017.07.002>
- Rempel, J. K., Holmes, J. G., & Zanna, M. P. (1985). Trust in close relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 49(1), 95-112. <https://doi.org/10.1037//0022-3514.49.1.95>
- Schaufeli, W. B., & Bakker, A. B. (2004). Job demands, job resources, and their relationship with burnout and engagement: A multi-sample study. *Journal of Organizational Behavior*, 25(3), 293-315. <https://doi.org/10.1002/job.248>
- Schein, E. H. (1992). *Organizational culture and leadership* (2nd ed.). Jossey-Bass.
- Seibert, S. E., Kraimer, M. L., & Crant, J. M. (2001). What do proactive people do? A longitudinal model linking proactive personality and career success. *Personnel Psychology*, 54(4), 845-874. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.2001.tb00234.x>
- Siyal, S., Liu, J., Ma, L., Kumari, K., Saeed, M., Xin, C., & Hussain, S. N. (2023). Does inclusive leadership influence task performance of hospitality industry employees? Role of psychological empowerment and trust in leader. *Heliyon*, 9(5), e15507. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e15507>
- Song, L. L., & Liu, Y. R. (2014). The effect of leadership empowerment on employee voice behavior: The role of organizational trust and general self-efficacy. *Scientific Decision Making*, (5), 17-32.
- Strom, D. L., Sears, K. L., & Kelly, K. M. (2014). Work engagement: The roles of organizational justice and leadership style in predicting engagement among employees. *Journal of Leadership & Organizational Studies*, 21(1), 71-182. <https://doi.org/10.1177/1548051813485437>
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2001). *Using multivariate statistics* (4th ed.). Allyn and Bacon.
- Tan, H. H., & Tan, C. S. (2000). Toward the differentiation of trust in supervisor and trust in organization. *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 126(2), 241-260.
- Tapia, A. T., & Polonskaia, A. (2020). *The 5 disciplines of inclusive leaders: Unleashing the power of all of us* (The Five Inclusive Disciplines Series). Berrett-Koehler Publishers.
- Temple, J. B., & Ylitalo, J. (2009). Promoting inclusive (and dialogic) leadership in higher education institutions. *Tertiary Education and Management*, 15(3), 277-294. <https://doi.org/10.1080/13583880903073024>
- Tüzün, İ. K. (2006). Örgütsel güven, örgütsel kimlik ve örgütsel özdeşleşme ilişkisi: Uygulamalı bir çalışma [Yayımlanmamış doktora tezi]. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Uri, C. (2017). Proaktif çalışma davranışı yapısı ve bileşenlerinin ölçülmesi: Ölçeklerin Türkçe versiyonunun geçerliliği. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26(1), 102-114. <https://izlik.org/JA43TZ75MY>.
- Uslu, F., & Oklay, E. (2015). The effect of leadership on organizational trust. In E. Karadağ (Ed.), *Leadership and organizational outcomes* (pp. 81-95). Springer.
- Wang, Q., Zhou, X., Bao, J., Zhang, X., & Ju, W. (2020). How is ethical leadership linked to subordinate taking charge? A moderated mediation model of social exchange and power distance. *Frontiers in Psychology*, 11, 315. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2020.00315>

- Wang, Q., Weng, Q., McElroy, J. C., Ashkanasy, N. M., & Lievens, F. (2014). Organizational career growth and subsequent voice behavior: The role of affective commitment and gender. *Journal of Vocational Behavior, 84*(3), 431-441. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2014.03.004>
- Yücel, P. Z. (2006). Organizational trust and its relationship with job satisfaction, and a research [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Zamanan, M., Alkhaldi, M., Almajroub, A., Alajmi, A., Alshammari, J., & Aburumman, O. (2020). The influence of HRM practices and employees' satisfaction on intention to leave. *Management Science Letters, 10*(9), 1887-1894. <https://doi.org/10.5267/j.msl.2019.12.030>
- Zhang, Y. (2014). The impact of transformational leadership on employee innovation behavior [Master's thesis, Shandong University]. CNKI.
- Zhu, J., Xu, S., & Zhang, B. (2020). The paradoxical effect of inclusive leadership on subordinates' creativity. *Frontiers in Psychology, 10*, 2960. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02960>.

Machine Learning-Based Malicious Web Page Detection

Mustafa Bilgehan İmamoğlu^{1,2}

ABSTRACT

With the growing spread of the internet, malicious activities like phishing attacks have become a major cybersecurity threat. To fill the gap in the current research on identifying such attacks, which aim to steal personal and financial data by redirecting users to fake online sites, this study sought to develop a Machine Learning (ML) model that can detect malicious websites with high accuracy using URL information. For this, Convolutional Neural Network (CNN) architecture was used that analyzes URL strings with high precision. Training and testing the model resulted in a validation accuracy of 89.95%. The developed CNN-based model has the potential to be integrated into cybersecurity systems to proactively defend users against phishing, as this experimental result clearly shows. Hence, this study makes an important contribution to improving digital security by demonstrating the effectiveness of CNN in detecting malicious websites based on URLs.

Keywords: Malicious URL Detection, Phishing, Machine Learning, Cyber security.

Makine Öğrenme Tabanlı Kötü Amaçlı Web Sayfası Algılama

ÖZET

İnternetin kullanımının yaygınlaşmasıyla birlikte, oltalama (phishing) saldırıları gibi kötücül faaliyetler siber güvenlik alanında önemli bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Kullanıcıları sahte çevrimiçi platformlara yönlendirmek suretiyle kişisel ve finansal verilerin ele geçirilmesini amaçlayan bu tür saldırıların tespitine yönelik mevcut literatürdeki eksikliği gidermek amacıyla, bu çalışmada URL bilgisine dayalı olarak zararlı web sitelerini yüksek doğrulukla tespit edebilen bir Makine Öğrenmesi modelinin geliştirilmesi hedeflenmiştir. Bu kapsamda, URL karakter dizilerini yüksek hassasiyetle analiz etme yeteneğine sahip Evrişimli Sinir Ağı mimarisi kullanılmıştır. Gerçekleştirilen eğitim ve test süreçleri neticesinde, %89.95 oranında bir doğrulama başarıımı elde edilmiştir. Söz konusu deneysel bulgu, geliştirilen CNN tabanlı modelin, kullanıcıları oltalama girişimlerine karşı proaktif bir şekilde savunmak adına siber güvenlik sistemlerine entegre edilme potansiyeline sahip olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, URL tabanlı zararlı web sitesi tespitinde CNN yönteminin etkinliğini doğrulayarak, dijital güvenlik standartlarının yükseltilmesine yönelik literatüre önemli bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kötü Amaçlı URL Tespiti, Kimlik Avı, Makine Öğrenmesi, Siber Güvenlik.

¹ Contact: bilgehan@ktu.edu.tr

² Asst. Prof. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon/TÜRKİYE, ORCID: 0000-0002-3496-2959.

(Submission: 03.07.2025 / Published:30.06.2026)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1733586](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1733586)

Type of Research: Research Article

1. INTRODUCTION

A comprehensive interlinked computer system exists online, enabling individuals to find shared information and maintain their relationships. It has developed into a vital tool for communication that enhances fast resource access and encourages direct user interactions through connections with one another. From early times, the Internet delivers several advantages like communication, sharing news, e-commerce, bill processing, and distributing information. However, the growth of Internet use has brought many difficulties that can cause problems for users. Many elements can harm this connectivity. The growth in technology has converted the Internet into an arena at risk for various illegal behaviors ranging from online fraud to cyber attacks. Internet innovations have caused major safety concerns since attackers apply cyber-activities. Phishing schemes and trojans often use Internet addresses or URLs to carry out their destructive actions (Torska 2023).

Phishing attacks aim to steal sensitive and private data by tricking Internet users into revealing personal information, such as passwords and credit card numbers. The attackers typically aim to gain access to financial accounts and profit from these accounts. As technology advances, users need to become more aware of potential threats. Attackers using URLs often deploy malicious software, which are programs designed to access a machine and degrade its performance. Users often cannot distinguish whether the websites they visit are legitimate or fake. By logging into these sites, they inadvertently activate malicious programs without realizing it.

Users typically become suspicious of malicious software only when they notice a decline in system performance. By this time, attackers have usually succeeded in executing their plans (Hong, 2012). Therefore, it has become very important to identify the URLs of malicious websites before they reach the end user. Machine learning methods, which classify URLs based on information and behavior, are widely used to detect malicious websites. The classification processes of URLs have improved overall performance by automating these tasks without human intervention. At the forefront of these threats are attacks that create URLs for phishing purposes. Number of malicious websites poses a growing threat to users. Attacks conducted by cybercriminals, such as phishing and other cyber attacks, lead to dangerous situations for Internet users, including financial fraud and the theft of personal data. Users must become more aware and vigilant about cyber threats posed by malicious websites (Chaudhry et. al, 2016).

1.1. The Spread of The Internet and Increasing Cyber Threats

The widespread adoption of the internet has significantly facilitated digital communication and information sharing, while simultaneously leading to a rapid increase in cyber threats. These threats encompass various dangers that severely jeopardize the security and privacy of individuals and organizations. Cyber threats such as malware (viruses, trojans, and ransomware), phishing attacks, distributed denial-of-service (DDoS) attacks, identity theft, and social engineering can result in financial losses, theft of personal and sensitive information, privacy breaches, and psychological trauma. These attacks can also damage

the reputation of individuals and organizations, leading to job and career losses. Furthermore, the rise in cyber threats undermines users' trust in digital platforms, causing them to act cautiously and suspiciously in online transactions and interactions.

Preventative measures against cyber threats include using strong and unique passwords, implementing two-factor authentication (2FA) systems, regularly updating software and hardware, effectively utilizing security software, increasing education and awareness about cybersecurity, and regularly backing up data. These measures are critical in ensuring that internet users can navigate the digital environment safely and consciously. Informed users and robust security measures will minimize the adverse effects of cyber threats and contribute to creating a more secure digital world (Abomhara & Køien, 2015).

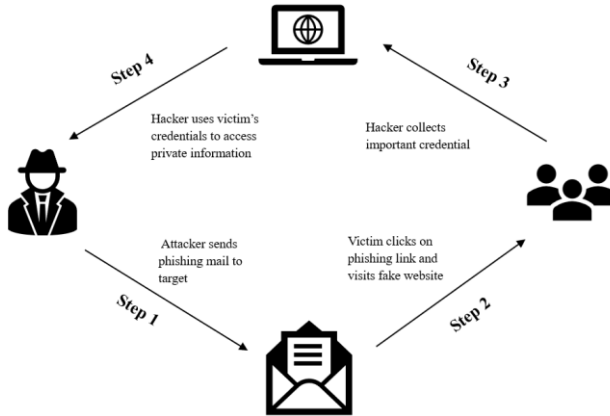
1.2. Cyber Threats and Phishing Attacks

As seen in Figure 1, Phishing attacks aim to steal sensitive and private data by tricking Internet users into revealing personal information such as passwords and credit card numbers. The attackers typically aim to gain access to financial accounts and profit from these accounts. As technology advances, users need to become more aware of potential threats. Attackers using URLs often deploy malicious software, which are programs designed to access a machine and degrade its performance.

Users often cannot distinguish whether the websites they visit are legitimate or fake. By logging into these sites, they inadvertently activate malicious programs without realizing it. Users typically become suspicious of malicious software only when they notice a decline in system performance (Verma & Shri, 2022). By this time, attackers have usually succeeded in executing their plans. Identifying URLs has become crucial. Machine learning methods, which classify URLs based on information and behavior, are widely used to detect malicious websites. The classification processes of URLs have improved overall performance by automating these tasks without human intervention.

Various methods can be used to protect against malicious websites. Firstly, using up-to-date antivirus software is crucial for detecting and blocking harmful software. Regularly updating web browsers and operating systems helps close known security vulnerabilities, reducing risks. Using strong and unique passwords makes accounts more resistant to brute force attacks. Being cautious of phishing attacks and avoiding suspicious email attachments and links helps protect users from such traps. Employing two-factor authentication (2FA) provides an additional layer of security for accounts. However, these measures are user-based precautions and do not address the detection or elimination of malicious websites themselves (Kumaraguru et al., 2007).

Figure 1. Phishing attack steps

Source: Oest et. al. (2018)

One of the methods to protect against malicious websites is to determine whether a website is fake or not. Various techniques can be used to determine whether a website is fake. DNS queries can analyze the site's reliability by checking the domain's registration details and IP addresses. The site owner's identity and contact information can be verified through various databases; fake sites often have hidden or incomplete information. The script structure also provides important clues; fake sites typically contain malicious code or use counterfeit versions of popular content management systems. The URL structure is another effective way to identify fake sites; legitimate sites usually have well-known domain names, whereas fake sites use complex or spoofed URLs. When these methods are used together, the authenticity of a website can be determined more effectively (Korkmaz & Büyükgöze, 2019).

1.3. Types of Cyber Threats

The Anti-Phishing Working Group (APWG) is a group that keeps an eye on phishing attacks happening all over the world and works to spread the word about this problem. They track things like how many unique phishing sites are out there, the different subject lines used in phishing emails, and how many brands get targeted by these attacks.

When they talk about unique phishing sites, they're looking at how widespread phishing really is by checking out the reported phishing URLs. The unique email subjects show just how varied these attacks can be by counting all the different subject lines scammers use to trick people. And when it comes to the number of brands targeted, they're measuring just

how many different companies are getting hit by these phishing incidents. All of these metrics help paint a clearer picture of how common and diverse phishing attacks are.

According to the APWG (2023) report, nearly five million phishing attacks were observed in 2023, with a total of 4,987,809 attacks recorded (see Table 1). This made 2023 the worst year on record for phishing, surpassing the 4.7 million attacks seen in 2022. In the fourth quarter of 2023, APWG detected 1,077,501 phishing attacks. This number was slightly higher than the 999,956 attacks in the third quarter but lower than the 1,286,208 attacks in the second quarter and significantly below the 1,624,144 attacks in the first quarter. The first quarter of 2023 marked the highest level of phishing attacks in APWG's historical observations.

Table 1. Phishing Activity Trends Report

	Number of unique phishing Web sites (attacks) detected	Unique phishing email campaigns	Number of brands targeted by phishing campaigns
Jan.	495,690	40,863	561
Feb.	509,394	45,259	549
Mar.	619,060	40,742	576
Apr.	597,789	41,083	544
May	381,572	30,717	521
Jun.	306,847	22,610	498
Jul.	327,294	29,110	477
Aug.	331,962	33,162	499
Sept.	340,700	32,740	508
Oct.	356,538	22,750	477
Nov.	350,776	24,621	442
Dec.	370,187	20,642	420

Source: APWG (2023).

Phishing attacks decreased in the second quarter of 2023 due to the closure of Freenom's free domain program. Freenom is a program that has long been widely used by phishers.

However, for years it has offered free domain name registrations on five country code top-level domains: .TK, .ML, .GA, .CF and .GQ. According to historical data, Freenom domains were used in 14% of all phishing attacks worldwide. It was responsible for 60% of phishing domains reported across all country code top-level domains in November 2022. In January 2023, Freenom stopped offering free registration. This ended phishers' free domain inventories as of mid-2023, and phishing in these domains ended. In February 2024, Freenom announced that it was exiting the domain business entirely. Settled a lawsuit filed by Meta, which alleged that Freenom monetized traffic to phishing websites while ignoring abuse complaints about those domains.

APWG observed 963,994 phishing attacks in the first quarter of 2024; This is the lowest quarterly total since the fourth quarter of 2021 and well below the record high of 1,624,144 attacks observed in the first quarter of 2023. From June 2023 to March 2024, the monthly number of Attacks remained stable. Although the number of reports received decreased, the number of unique email campaigns increased by 64% compared to the fourth quarter of 2024; This suggests that phishers vary their email subject lines to bypass email filters. Additionally, the number of brand names reported to APWG has decreased recently.

1.4. Phishing Attacks

Phishing attacks are a type of cyber-attack typically aimed at stealing sensitive information such as personal identification details, account passwords, and credit card numbers. These attacks are carried out by impersonating a trustworthy entity or person. Today, phishing attacks can manifest in various forms, with the most common methods being email, SMS, phone calls, and social media channels. Originating in the 1990s and relatively simple compared to current cyber threats, these attacks saw a rapid increase in the 2000s due to the rise of e-commerce and digital banking activities (Chanti & Chithralekha, 2022). Indeed, with the advancement of technology, these attacks continue to grow and particularly victimize individuals who lack digital awareness. Given the sheer volume of reported incidents, as documented by organizations like the Anti-Phishing Working Group (APWG), phishing remains one of the most significant and persistent threats to customer security in the digital landscape.

Phishing attacks are often constructed around a narrative. These narratives are crafted to appeal to the interests of the target audience, with attackers casting a bait through emails, messages, and other communication channels. Attackers mimic legitimate channels, such as emails and websites, to communicate with individuals. The content of the emails, messages, etc., typically includes actions like clicking a link, opening an attachment, or providing personal information. These contents are prepared using social engineering techniques and are designed to be difficult to distinguish from genuine ones. When the victim is deceived and clicks on the link in the message, they are directed to a fake website created by the attackers, where malicious code might be executed on their devices, malicious files may be downloaded, or they might be prompted to enter their personal information. This process serves the attacker's purpose and leads to the theft of sensitive

information, causing both financial and emotional harm to the victim (Abdillah et al., 2022).

Phishing attacks, a serious cybersecurity threat, are continually evolving with new scenarios rather than sticking to traditional methods. Consequently, these attacks continue to harm individuals and organizations. The increasing frequency of phishing attacks indicates that suitable environments for these attacks still exist. Experts have been working for years to develop various methods to counteract phishing attacks.

Historically, many security experts have focused on removing the end-user from the equation and making the system flawless and secure. However, it is not feasible to completely eliminate the end-user from the system (Arachchilage & Love, 2014). In an empirical study conducted by Dodge et al. (2007), students' awareness levels regarding phishing attacks were measured, revealing that students disclosed information that should not be shared with unauthorized users and fell victim to phishing attacks by opening attachments. Vishwanath et. al. (2011) demonstrated that an increase in the number of phishing emails received by individuals also increased their risk of being deceived. Another finding of the study was that users were more likely to respond to phishing emails from familiar individuals or organizations rather than from unknown sources. The same study also found no positive correlation between an individual's technological proficiency or previous experience and their susceptibility to phishing attacks. In this context, various studies have suggested that user security training designed for end-users could be effective (Kumaraguru et al., 2007).

1.5. Machine Learning for Detecting Malicious Websites

On the sustained growth of malicious websites; the internet is used more and more every day, so malicious websites wanting to deceive users are also developing. It is important to identify these websites as a means to raise awareness of people who constitute the weakest link in cyber security, to protect them from the attacks. In areas where there is the use of artificial intelligence, machine learning is taking its course to the use of malicious websites detection. Underlying this type of approach are complex algorithms that correlate a large volume of previously gathered big data on web traffic to uncover malicious activities and predicted concerns. The use of such information for learning the patterns of types of normal and malicious websites and detecting whether or not a new website with unknown content, structure and links is a malicious one is the task of such machine learning models (Ahseali et al., 2016). The labels on the data they are being trained on are helpful to the extent that especially supervised learning algorithms understand malware distribution websites and other cyber threat websites, especially because they also can adjust labels. In some cases, such as with anomaly detection, unsupervised learning techniques can identify threats with new behaviours different from known threats. With these machine learning algorithms, cyber security specialists will be able to build proactive and powerful resource for the resistant against malicious websites (Bhavsar et al., 2018).

In their study, Anıl Utku and Ümit Can (2022) worked on creating methods to spot dangerous websites by looking at URL attributes. They tested a bunch of popular machine learning models, including Decision Trees, k-Nearest Neighbours, Light Gradient Boosting, Logistic Regression, Multilayer Perceptron, Random Forest, Support Vector Machine, and Extreme Gradient Boosting. Their efforts paid off as they effectively used these techniques to accurately detect threats based on the features of the URLs.

On another note, Siddharth Singhal and Utkarsh Chawla (2020) found that the Gradient Boosting Algorithm, set to a maximum depth of 4, nailed it with an accuracy of 96.4% when classifying malicious and benign URLs. They came up with a solid method to help users identify harmful websites and URLs. The dataset they used for training and testing came from various sources, and again, the algorithm hit that impressive 96.4% accuracy on the test dataset. This research showed how machine learning can be a game-changer in classifying harmful versus safe websites, leading to some great results.

Jitendra Kumar et al. (2020) utilized randomization of the dataset, feature engineering, linguistic analysis, and host-based features for feature extraction and statistical analysis. They compared different classifiers for the phishing URL classification task and achieved the highest accuracy of 98% with a Naive Bayes Classifier, demonstrating precision=1, recall=0.95, and F1-Score=0.97.

Manjeri et al. (2019) conducted a study using various machine learning algorithms such as Support Vector Machine (SVM), k-Nearest Neighbors (KNN), Random Forest, Decision Tree, and Naive Bayes for URL classification. They adopted a dataset and model usage approach, supported by different machine learning algorithms, achieving high accuracy results. Additionally, they employed association rule mining algorithms such as Decision Tree Rule, FP Growth, and Apriori to predict malicious URLs.

The identification of URLs is crucial as they can potentially harm systems or secretly store passwords without user knowledge (Manjeri et al., 2019). Traditional methods are insufficient against modern attack types; instead, advanced solutions using machine learning methods are effective. One such solution is the CNN algorithm. Machine learning is widely used in various products, including online searches, social networks, and website recommendations on consumer smartphones (LeCun et al., 2015). CNN algorithms are applied in diverse fields such as image and audio processing, natural language processing (NLP) and biomedicine (Şeker et al., 2017). A model called ConFully was developed based on the CNN algorithm to solve this problem through classification.

1.6. Detection of Malicious Websites with Convolutional Neural Networks (CNN)

CNN algorithm depends on a function called “Contained” and is a type that uses multi-layer perceptrons. Some basic design principles of CNNs are drawn from neuroscience. It was also developed by examining the functioning of the visual center in the animal brain. In the visual center, the image is first divided into subregions. Simple cells identify local features in the image, such as edge features of objects, while complicated cells reply to

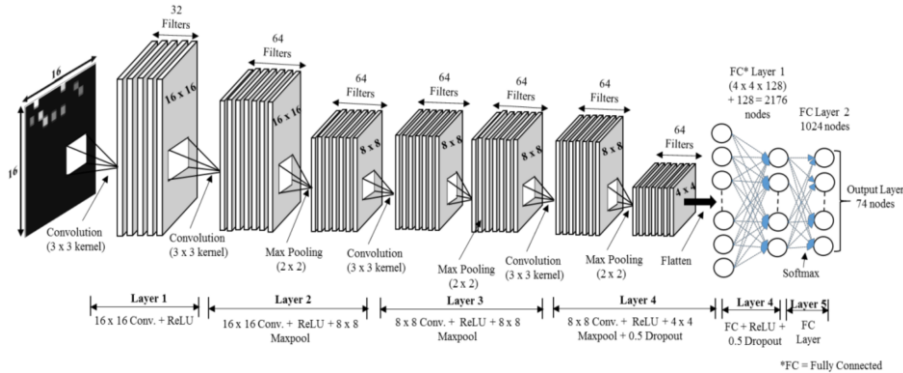
features like those detected by elementary cells. However, they remain invariant to small changes in feature location and focus on the entire visual field (LeCun et al., 2015; Goodfellow et al., 2016).

The CNN architecture consists of multiple layers and the stages consist of two layers, the first one is the convolutional and pooling layers. The units in the convolutional layer are organized by feature maps connected to the local feature maps from the previous layer and done through a filter bank structure of each unit (Özmen, 2022).

1.6.1. Convolutional Neural Networks (CNN)

CNN is a deep learning algorithm that uses images as input data. By leveraging the features of these images, CNNs can distinguish between different images, effectively performing classification tasks. The structure and working principle of CNNs are illustrated in Figure 2. Compared to other classification algorithms, the preprocessing required for data used in CNNs is significantly lower. This is because, unlike other classification algorithms, CNNs have the ability to learn filters (Kim, 2017).

Figure 2. Layers forming the CNN structure

Source: Sinha & Hwang (2019).

The architecture of CNNs consists of three layers: convolutional layer, pooling layer, and fully connected layer. An image input passes through these layers and goes through various processes until it becomes suitable for the deep learning model (Sayracı, 2021). For the specific task of malicious URL detection, CNNs are highly important because they can automatically learn hierarchical features from the sequential character data of a URL string. Unlike traditional machine learning models that rely on hand-crafted features, CNNs treat the URL as a one-dimensional "image" and use convolutional filters to identify local patterns, such as suspicious keywords, domain structure anomalies, or character-level obfuscation techniques, making them robust against evolving attack methods.

1.6.2. Convolutional Layers

The Convolutional Layer is the first layer in CNN algorithms that operate directly on images. It can be considered the fundamental building block of CNNs. Images consist of matrices made up of pixels carrying specific values. In this layer, the process involves moving smaller filter matrices across the image matrices to extract specific features from the images. These features can be low-level or high-level (Sayracı, 2021).

For example, a filter relevant to the topic in Figure 3 could detect edges on the image. Let's assume a 5x5 matrix for the image and a 3x3 matrix for the filter to be applied. When applying the filter to the image, it is initially placed over the top-left corner of the image. The indices between the two matrices are multiplied and all results are summed, with the outcome then being written as the first element of the output matrix. Subsequently, the filter matrix is shifted one pixel to the right, and the process is repeated. After completing operations in the first row, it moves to the second row and repeats the process. Once all operations are done, the output matrix is formed. This process enables the detection of features in the image.

Figure 3. A 5x5 matrix

$$\begin{array}{|c|c|c|c|c|} \hline 7 & 2 & 3 & 3 & 8 \\ \hline 4 & 5 & 3 & 8 & 4 \\ \hline 3 & 3 & 2 & 8 & 4 \\ \hline 2 & 8 & 7 & 2 & 7 \\ \hline 5 & 4 & 4 & 5 & 4 \\ \hline \end{array}
 \quad \times \quad
 \begin{array}{|c|c|c|} \hline 1 & 0 & -1 \\ \hline 1 & 0 & -1 \\ \hline 1 & 0 & -1 \\ \hline \end{array}
 \quad = \quad
 \begin{array}{|c|c|c|} \hline 6 & -9 & -8 \\ \hline -3 & -2 & \\ \hline & & \\ \hline \end{array}$$

In CNN algorithms, the parameters learned by the model are the values within the filters. The model continuously updates these values and strives to better detect features. Moreover, filters can be applied to images for operations like sharpening, adding noise, and edge detection. Since images consist of multiple features, it is generally necessary to apply multiple filters in CNNs. This leads to the conclusion that CNN algorithms typically contain multiple convolutional layers. Two commonly used terms in filter operations are Stride and Padding, which can be summarized as follows (Kim, 2017):

Stride is a parameter in CNN models that can be adjusted. This parameter determines how many pixels the filter moves across the main image. Referring back to our previous example, we observed a stride value of one, meaning the filter shifts one pixel at a time across the image. If the Stride value were larger, the resulting feature map would be smaller due to the filter moving according to the Stride value on the image. If a filter is applied to an image, the output will be smaller than the original image due to the dimensions. To prevent this, we can use a method called Padding. Padding involves adding zeros around the image as if creating a frame. Depending on the filter size, these zero-padding layers can be increased. The padding process is illustrated in Figure 4.

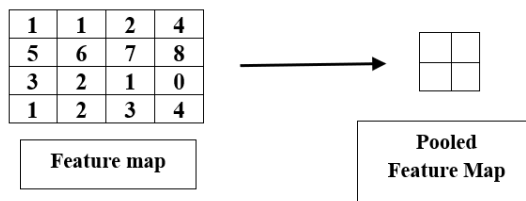
Figure 4. Filling process in 5x5 matrix

0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	IMAGE						0	0
0	0							0	0
0	0							0	0
0	0							0	0
0	0							0	0
0	0							0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

1.6.3. Pooling Layers

In the architecture of Convolutional Neural Networks (CNNs), alongside multiple successive convolutional layers, there exists a pooling layer. The purpose of the pooling layer is to reduce the size of the image by decreasing the number of parameters when images are very large. This process both preserves important information and reduces the spatial dimensions of feature maps. There are two types of pooling methods: maximum pooling and average pooling (Goodfellow et al., 2016). Generally, maximum pooling is preferred in this layer.

Maximum pooling is used to reduce the spatial dimensions of the input data after the convolutional layer. It sits between two convolutional layers. In maximum pooling, the height and width are reduced by taking the maximum value without changing the rotational or positional aspects, thereby extracting dominant features and effectively continuing the model's training process. Figure 5 illustrates the visualization of the pooling layer on a matrix.

Figure 5. View of the Pooling Layer on the matrix

1.6.4. Fully Connected Layers

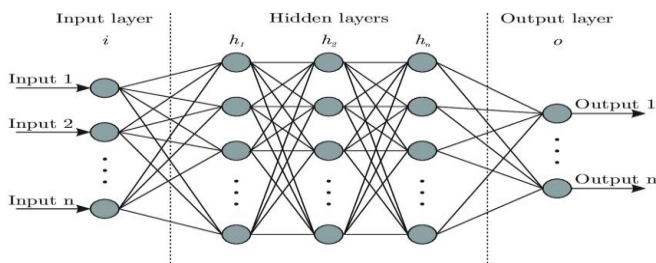
The fully connected layers in CNNs are the last part of the CNN setup. Think of these layers like a big web where every node connects to all the nodes in the layer before it. They're super popular in areas like computer vision and deep learning because they do a great job at spotting and classifying tricky visual patterns.

In these layers, the feature maps from earlier convolutional and pooling layers get combined after a flattening process. Flattening takes the data from a matrix format and squishes it into a flat vector, which makes it easier for traditional neural networks to work with during the final learning steps (Kim, 2017; Atıcı & Kocer, 2023). This setup allows CNNs to handle larger datasets using the features they've picked up along the way. But there are some drawbacks to fully connected layers. They can easily overfit, which means they might do great on the training data but struggle when faced with new data. Plus, they require a lot of computational power, making it tricky to generalize the network. So, when using these layers in CNNs, it's crucial to plan things out carefully, especially based on how complex the model is and how big the dataset is. These layers play a big role in advanced image processing and deep learning tasks. They help figure out how features are extracted and classified, ensuring that CNN models run smoothly and accurately when everything is set up correctly (Dua, M. et al., 2019).

To picture this better, think about how these fully connected layers operate. They take those feature maps from earlier layers and flatten them into one long vector. These feature maps act like matrices that highlight different parts of an image. Once flattened, this vector moves into fully connected layers. Each neuron in these layers connects to every feature in that input vector, doing a weighted sum followed by an activation function. The last fully connected layer usually serves as the output layer where you get results like classifications or predictions.

Fully connected layers (Figure.6) allow for deep analysis of learned features and help the model grasp complex relationships in the data. But because they can overfit and require a lot of computing power, it's smart to use regularization techniques to keep the model flexible and ready for new data (Atıcı & Kocer, 2023).

Figure 6. Fully Connected Layer working principle

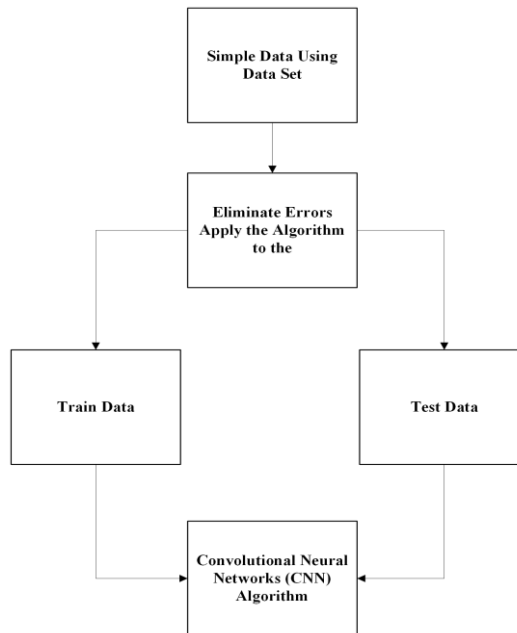
Source: Dua, M. et al. (2019).

2. EXPERIMENTS

The flowchart of this study, which facilitates the identification of malicious websites through URL information using a CNN algorithm, is presented in Figure 7. In the first step, a dataset containing URL addresses was prepared. This dataset includes both the URL and category information indicating whether the website associated with the URL is malicious

or not. After preprocessing the URL information in the dataset to remove unnecessary expressions, the data is divided into two parts: training and testing datasets based on predetermined ratios. The accuracy of the CNN model, trained using the training data, is then assessed by evaluating its performance on the test data, thereby calculating the algorithm's accuracy rate.

Figure 7. Training and testing the dataset using a CNN algorithm

2.1. Dataset

The study is all about figuring out if certain web addresses lead to malicious websites, using machine learning to do it. They got their data from Kaggle (Kumar, 2019), a pretty popular place for datasets in studies like this. The dataset includes 450,176 rows, with two main pieces of information: the URL of the site and whether it's flagged as malicious or not. Out of all these URLs, 345,738 are safe, and 104,438 are marked as malicious. So, if you break that down, about 77% of the web addresses are fine, and 23% are the ones to watch out for.

2.2. Data Pre-Processing

Since the dataset consists of URL information for websites to be determined as malicious or not, it needs to be preprocessed for the machine learning algorithm and prepared in a format suitable for the algorithm to process. CNN is a deep learning model generally used in the field of image processing and is particularly successful in visual data analysis and

classification. Since the data that CNN can process is usually in the form of 2D matrices (images), it is necessary to convert the URL information into numerical values and provide it to the CNN in an appropriate format. This transformation can be done by representing the URL characters with numerical values and feeding these numerical values to the CNN as a sequence or matrix. In this way, the CNN algorithm can learn the characteristic features of the URLs and classify whether they are malicious or not.

In the study, the conversion of URL information into numerical values is carried out by considering whether the characters forming the URL are printable. The printable element contained in the string module in Python includes all printable (viewable) ASCII characters as a subset of the ASCII character set. When converting the URL to numerical data, it is checked whether each character it contains is in the printable array. Characters that are in the printable array obtain their numerical counterparts by adding 1 to their positions in the array. The characters in the printable array are shown in Figure 8.

Figure 8. Printable array elements.

```
0123456789abcdefghijklmnopqrstuvwxyzABCDEFGHIJKLMNOPQRSTUVWXYZ!"#$%&'()*+,-
./:;<=>?@[\\]^_`{|}~ \t\n\r\x0b\x0c
```

Assuming the example URL in the dataset is `http://www.ktu.edu.tr`, the conversion of the URL into numerical data using the printable array will be carried out in the following steps: The index values of the characters forming the URL in the printable array are provided in Table 2.

Table 2. Example of Converting URL to Numeric Data

Character	<i>h</i>	<i>t</i>	<i>p</i>	:	/	<i>w</i>	.	<i>k</i>	<i>u</i>	<i>e</i>	<i>d</i>	<i>r</i>
Array Index	17	29	26	75	78	33	77	21	30	15	14	28

According to these calculations, the numerical value of the `http://www.ktu.edu.tr` URL obtained with printable indexes will be as follows:

[18, 30, 30, 30, 26, 75, 78, 78, 33, 33, 33, 33, 77, 21,30, 31, 77, 15, 14, 31, 77, 30, 29]

2.3. Dataset Split Strategy

The next step is to train and test the dataset, and this step is performed after the URL information is converted to numbers. This process is performed with the “`train_test_split`” function in the “`scikit-learn` library”, which randomly splits the data according to the selected settings. Although there are different approaches to splitting the dataset, generally 25% is used for testing and 75% for training. This split is important because it lets the

model learn from a good chunk of data while also getting tested on new, unseen data. That way, you can really see how well it can generalize and perform in real-world situations.

3. DISCUSSION

The model created in the study consists of a total of 10 layers. The input layer takes the numerical representation of each URL as a parameter and transforms this data into 32-dimensional vectors in an embedding layer. These vectors are then passed through four 1-dimensional convolutional layers, each with a different “kernel_size” value. Each convolutional layer uses 256 filters and the ELU (Exponential Linear Unit) activation function. The ELU activation function reduces negative values towards zero and increases positive values linearly, but by allowing negative values to decrease exponentially, it enables more balanced learning.

Different “kernel_size” values allow the model to capture various patterns and relationships in the input data. The feature maps obtained from these layers are combined and processed with two fully connected (dense) layers. ELU activation functions and dropout layers are used in these layers to prevent overfitting. Finally, there is an output layer with a single neuron and a sigmoid activation function.

The model is compiled using the Adam (Adaptive Moment Estimation) optimization algorithm and the binary_crossentropy loss function (see Figure 9). The Adam optimization algorithm, a combination of momentum and RMSprop, adjusts the learning rate adaptively and uses separate learning rates for each parameter, providing a faster and more stable learning process. The “binary_crossentropy” loss function is a function used for binary classification problems. Measuring the difference between the predicted probabilities and the actual labels minimizes the error rate during the model's learning process.

Figure 9. Python code for the build phase of the CNN model

```
def build_model(self):
    main_input = Input(shape=(self.max_len,),
                       dtype='int32', name='main_input')
    emb = Embedding(input_dim=self.max_vocab_len, output_dim=self.emb_dim, input_length=self.max_len,
                   embeddings_regularizer=self.#_reg)(main_input)
    emb = Dropout(0.25)(emb)

    conv1 = self.get_conv_layer(emb, kernel_size=2, filters=256)
    conv2 = self.get_conv_layer(emb, kernel_size=3, filters=256)
    conv3 = self.get_conv_layer(emb, kernel_size=4, filters=256)
    conv4 = self.get_conv_layer(emb, kernel_size=5, filters=256)

    merged = concatenate([conv1, conv2, conv3, conv4], axis=1)

    hidden1 = Dense(1024)(merged)
    hidden1 = ELU()(hidden1)
    hidden1 = BatchNormalization()(hidden1)
    hidden1 = Dropout(0.5)(hidden1)

    hidden2 = Dense(1024)(hidden1)
    hidden2 = ELU()(hidden2)
    hidden2 = BatchNormalization()(hidden2)
    hidden2 = Dropout(0.5)(hidden2)

    output = Dense(1, activation='sigmoid', name='output')(hidden2)

    model = Model(inputs=[main_input], outputs=[output])

    adam = Adam(learning_rate=1e-4, beta_1=0.9, beta_2=0.999,
                epsilon=1e-08)
    model.compile(optimizer=adam, loss='binary_crossentropy',
                 metrics=['accuracy'])
    return model
```

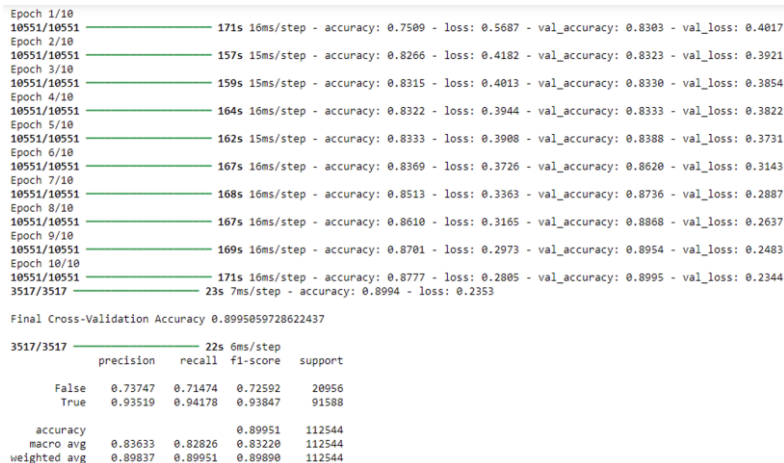
The training process for the model happens with the “fit” function. This function helps tweak the model's parameters based on the data to make it perform better. Basically, it trains the model using the training data for a set number of epochs and a specific batch size. An epoch is just one complete pass through all the training data. So, after each epoch, the model has seen everything once. Generally, the more epochs you run, the better the model gets, but you also risk overfitting, where it learns too much from the training data and doesn't do well with new data.

Since training datasets can be pretty big, instead of feeding all that data to the model at once, it's split into smaller mini-batches. The gradient descent algorithm works on each mini-batch, updating the model's parameters along the way. This approach helps save memory and speeds up training.

While training is going on, the model also gets checked against validation data. This validation set helps see how well the model is doing overall during training. At the end of each epoch, they check how it performed on this dataset, which is a good way to keep an eye on overfitting.

Once training wraps up, they evaluate the model using test data with the “evaluate” function to look at its accuracy and loss values. After that, predictions are made on this test data using the “predict” function, turning those predictions into binary values like True or False. Finally, they use the classification_report function to compare these predictions with the actual labels and get a detailed look at how well the model performed.

Figure 10. Model test results

The training process of the CNN model was conducted with an epochs_num value of 10 and a batch_size value of 32. At the end of each epoch, the accuracy and loss values for both the training and validation data were reported as in Figure 10. As the epochs increased,

the training accuracy and validation accuracy gradually improved, while the loss values continuously decreased. At the end of the 10th epoch, the training accuracy was calculated to be 87.77%, and the validation accuracy was 89.95%. These results indicate that the model performed quite well and learned the data successfully. From a managerial perspective, the high validation accuracy of 89.95% demonstrates that this model can be effectively deployed as a proactive security layer in organizational network infrastructures. This capability translates directly into reduced financial losses from data breaches, enhanced customer trust, and significant operational efficiency gains by automating the detection of malicious URLs before they reach end-users.

The model's accuracy on the test dataset was calculated to be 89.95%, and the loss was 23.53%. These results demonstrate that the model maintained high classification success on new and previously unseen data.

The values used to evaluate the model's performance include precision, recall, f1-score, and support. Precision measures how many of the examples the model classified (predicted) as positive (harmful) are actually positive. It shows how many of the sites classified as harmful are truly harmful. A low rate of false positives is aimed for in the precision value. The test results showed that the model's accuracy in identifying harmful websites was 93.52%.

Recall, on the other hand, indicates how many of the truly harmful websites were successfully classified as harmful by the model. The recall test results showed that 94.18% of harmful websites were correctly classified as harmful by the model.

The f1-score is the harmonic mean of precision and recall values. It summarizes the model's overall performance by considering both false positives and false negatives. The test results showed that the model achieved an f1-score of 0.9385 for harmful sites, indicating high success in identifying harmful websites.

The support value, which indicates the number of examples present in the dataset for each class, was 91,588 for harmful sites and 20,956 for harmless sites.

The precision (93.52%) and recall (94.18%) values obtained for the harmful (True) class show that the tested model is successful in identifying harmful sites. The high precision value indicates that most of the sites classified as harmful by the model are indeed harmful, while the high recall value indicates that most of the harmful sites are correctly identified.

4. CONCLUSION

A Statista report says there are over 5.44 billion internet users turning in the world, or 67.1% of the global population, as of April 2024 (Statista, 2024). Malicious websites aiming to cause trouble are all the rage, now that so many people are online. This means that, out of nearly 2 billion sites online, more than 20 million of them are bad, and we need to figure out if a site is safe.

In this study, we ask how we can detect if a web page is malicious by using a machine learning algorithm to verify any URL. One keyway to avoid getting pulled into those bad sites: using antivirus software. It's also important to stay up to date with your web browsers and operating systems so you can fix security issues as they become known and lower risks.

With strong passwords and avoiding suspicious email links, you can stop phishing attempts to keep your accounts safe from a brute force attacks. With everything just described, however, you can't guarantee that you will catch every malicious website.

More people are getting more interested in artificial intelligence, and more and more of us are using machine learning algorithms to solve cybersecurity problems. If this sounds like a problem that could be solved by supervised learning algorithms, then the point is taken because supervised learning algorithms can be trained with labelled data to spot phishing attempts, malware distribution, and harmful websites. And big roles are also played by Convolutional Neural Networks (CNNs). They are not only for image processing, they're also for classification and recognition. The layers in these networks are effectively built to extract the important features from the data and make the networks capable to detect and classify the cyber threats such as malware and bad URLs. And CNNs are themselves known for being extremely good at learning and scaling up, whatever you need.

The dataset used in the study consists of 450,176 labeled URL records. Of these, 345,738 are labeled as non-malicious URLs (77% of the total addresses), while 104,438 are labeled as malicious URLs (23% of the total addresses). Since CNN is generally a deep learning model used in image processing, in the preprocessing step, the URL information needs to be converted into numerical values and presented to the algorithm in an appropriate format as a 2D matrix. The numerical conversion of URL information is performed considering whether the characters it contains are printable.

After the numerical conversion of URL information, the dataset is divided into training (75%) and test (25%) sets. Each convolutional layer of the 10-layer model uses 256 filters. The feature maps obtained from these layers are combined and processed with two fully connected layers. Finally, there is an output layer with a single neuron and a sigmoid activation function.

During the training and testing processes, conducted with epoch and batch values of 10 and 32, respectively, it was observed that the training accuracy and validation accuracy gradually increased. The final epoch's training accuracy of 87.77% and validation accuracy of 89.95% indicate that the model has successfully learned the data.

Precision, recall, F1 score and support values were used to cheque model's performance. Any website was also attempted to be detected as malicious, and it achieved an accuracy of 93.52%, a recall of 94.18, and an F1 score of 0.9385. It turns out, these numbers do a great job in revealing what the model does best, which is to predict whether a site is harmful, given a URL.

True class precision of 93.52% and True class recall of 94.18% shows how well the model is at identifying those trouble sites. Overall, this is very promising indicating the strong performance of the model in keeping users safe online.

Statement of Research and Publication Ethics

All processes related to the manuscript have been conducted in accordance with the research and publication ethics principles of Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute.

Authors' Contribution Statement

The entire manuscript was written by the author.

Conflict of Interest Statement

There is no potential conflict of interest in this study.

REFERENCE

- Abdillah R., Shukur Z., Mohd M. & Murah T. M. Z. (2022). Phishing Classification Techniques: A Systematic Literature Review. *IEEE Access*, 10(1), pp. 41574-41591. Doi: 10.1109/ACCESS.2022.3166474.
- Abomhara, M., Køien G. M. (2015). Cyber Security and the Internet of Things: Vulnerabilities, Threats, Intruders and Attacks. *Journal of Cyber Security and Mobility*. Vol 4. Issue 1. <https://doi.org/10.13052/jcsm2245-1439.414>
- Ahsenali, C. J., Chaudhry S. A., Rittenhouse R. G. (2016). Phishing Attacks and Defenses. *International Journal of Security and Its Applications* 10(1), pp.247-256 <http://dx.doi.org/10.14257/ijisia.2016.10.1.23>
- APWG - Anti-Phishing Attacks Working Group (2023). Phishing Attack Trends Report. Erişim Adresi: <https://apwg.org/trendsreports/>
- APWG - Anti-Phishing Attacks Working Group (2024). Phishing Attack Trends Report. Erişim Adresi: <https://apwg.org/trendsreports/>
- Arachchilage, N. A. G. & Love, S. (2014). Security awareness of computer users: A phishing threat avoidance perspective. *Computers in Human Behavior*. 38(1), pp. 304-312. Doi: 10.1016/j.chb.2014.05.046
- Atıcı, H. & Kocer H. E. (2023). "Mask R-CNN Based Segmentation and Classification of Blood Smear Images", *GMBD*, 9(1), pp. 128-143.
- Bhavsar, V., Kadlak, A. & Sharma, S. (2018). Study on Phishing Attacks. *International Journal of Computer Applications*. Vol 182, No. 33.
- Chanti, S. & Chithralekha T. (2022). A literature review on classification of phishing attacks. *International Journal of Advanced Technology and Engineering Exploration (IJATEE)*. 9(89), pp. 446-476. Doi: 10.19101/IJATEE.2021.875031
- Convolutional neural networks. <https://stanford.edu/~shervine/l/tr/teaching/cs-230/cheatsheet-convolutional-neural-networks>
- Dodge R. C., Carver C. & Ferguson A. J. (2007). Phishing for user security awareness. *Computers & Security*. 26(1), pp 73-80. Doi: 10.1016/j.cose.2006.10.009
- Dua, M., Gupta, R., Khari, M. et al. Biometric iris recognition using radial basis function neural network. *Soft Comput* 23, 11801-11815 (2019). <https://doi.org/10.1007/s00500-018-03731-4>
- Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). *Deep learning*. MIT press.
- Hong, J. (2012), The state of phishing attacks. *Communications of the ACM*, Volume 55, Issue 1. Pages 74 - 81 <https://doi.org/10.1145/2063176.2063197>
- Kim, P. (2017). *Convolutional Neural Network*. In: *MATLAB Deep Learning*. Apress. Berkeley, CA. https://doi.org/10.1007/978-1-4842-2845-6_6

- Korkmaz, A., & Büyükgöze, S. (2019). Sahte Web Sitelerinin Sınıflandırma Algoritmaları ile Tespit Edilmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi* (16), pp. 826-833. <https://doi.org/10.31590/ejosat.598036>
- Kumar, S. (2019) Malicious and Benign URLs. (<https://www.kaggle.com/datasets/siddharthkumar25/malicious-and-benign-urls>)
- Kumaraguru, P., Rhee, Y., Acquisti, A., Cranor, L. F., Hong, J., & Nunge, E. (2007). Protecting people from phishing. *Proceedings of the SIGCHI Conference on Human Factors in Computing Systems - CHI*. Doi:10.1145/1240624.1240760
- LeCun, Y., Bengio, Y. & Hinton, G. (2015). Deep learning. *Nature* 521, pp. 436-444. <https://doi.org/10.1038/nature14539>
- Manjeri, K. R., M.N.V. A. & Nair, P. C. (2019). "A Machine Learning Approach for Detecting Malicious Websites using URL Features," 2019 3rd International conference on Electronics, Communication and Aerospace Technology (ICECA), Coimbatore, India, pp. 555-561, doi: 10.1109/ICECA.2019.8821879.
- Oest, A., Safei Y., Doupé A., Ahn G. -J., Wardman B. and Warner G., "Inside a phisher's mind: Understanding the anti-phishing ecosystem through phishing kit analysis," 2018 APWG Symposium on Electronic Crime Research (eCrime), San Diego, CA, USA, 2018, pp. 1-12, doi: 10.1109/ECRIME.2018.8376206.
- Özmen, N. E. (2022). Derin Öğrenme Yöntemleri ile Görüntü Sahteciliği Tespiti. Tekirdağ Namik Kemal University, Department of Computer Engineering. [Master Thesis]. (<https://acikerisim.nku.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.11776/11474/746987.pdf?sequence=1&isAllowed=y>)
- Şeker, A., Diri B., & Balık H. H. (2017). "Derin Öğrenme Yöntemleri ve Uygulamaları Hakkında Bir İnceleme", *GMBD*, 3(3), pp. 47-64.
- Singhal, S., Chawla U. & Shorey R., "Kötü Amaçlı Web Sitesi Tespiti için Makine Öğrenimi ve Kavram Kaymasına Dayalı Yaklaşım", 2020 Uluslararası İletişim Sistemleri ve Ağları Konferansı (COMSNETS), Bengaluru, Hindistan, 2020, s. 582-585, doi: 10.1109/COMSNETS48256.2020.9027485.
- Sinha R.S, Hwang S-H. Comparison of CNN Applications for RSSI-Based Fingerprint Indoor Localization. *Electronics*. 2019; 8(9):989. <https://doi.org/10.3390/electronics8090989>
- Statista (2024). Number of internet and social media users worldwide as of April 2024. <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/#:~:text=As%20of%20April%202024%2C%20there,population%2C%20were%20social%20media%20users>
- Torska, Nina (2023). 250+ Kimlik Avı İstatistiği: Türler, Maliyet ve Daha Fazlası. Erişim Adresi: <https://marketsplash.com/tr/ortalama-istatistikleri/#link8>
- Utku A. & Can Ü. (2022), "Makine Öğrenmesine Dayalı Etkili Kötü Amaçlı Web Sayfası Tespiti", *IJISS*, 11(4) pp. 28-39.
- Verma, A., & Shri, C. (2022). Cyber Security: A Review of Cyber Crimes, Security Challenges and Measures to Control. *Vision*. <https://doi.org/10.1177/09722629221074760>
- Vishwanath A., Herath T., Chen R., Wang J. & Rao H. R. (2011). Why do people get phished? Testing individual differences in phishing vulnerability within an integrated, information processing model. *Decision Support Systems*. 51(3), pp. 576-586. Doi: 10.1016/j.dss.2011.03.002

Zeki Demirkubuz'da Sosyolojik Bir Sinema Deneyimi Olarak “Hayat”

Beyler Yetkiner¹, Zülküf Kara², Seher Oral³

ÖZET

2000’li yıllarla birlikte Türkiye’de yetişen yönetmenler, özellikle de bağımsız sinemacılar olarak tanımlanan isimler, dikkat çekmeye başlamıştır. Bağımsız yönetmenler arasında yer alan Zeki Demirkubuz, ele aldığı temalarla toplumu bireyler üzerinden değerlendirmekte ve sosyolojik diyalog ve sahnelere yer vermektedir. Demirkubuzun yazdığı ve yönettiği filmler bağlamında düşünüldüğünde, yönetmen yaşamın akışı içinde sosyolojiyi bir sinema ekranı gibi düşünmekte ve Zeki Demirkubuz filmleri, bu ekranın toplumsal, ahlaki, ideolojik ve cinsiyet parametrelerini yansıtmaktadır. Toplumsal karakterleri beden, ekran ve kamera eşliğinde tartışmaya açan Demirkubuz, sosyolojik olarak kültürel unsurları kimi zaman bir televizyon ekranıyla kimi zaman bireyin yalnızlığıyla kimi zaman da bir mülteci gerçekliğiyle izleyiciye vermektedir. Hayat filminin merkeze alındığı bu çalışmada, ahlakın toplumsal olarak kurulduğu, ötekinin her zaman bir özne tarafından inşa edildiği, yalnızlığın artık toplumsal bir karakter haline geldiği, toplumsal cinsiyet gerilimlerinden erkeğin en az kadın kadar etkilendiği ve dolayısıyla bunu aşmak gerektiği vurgulanmaktadır. Demirkubuz, sinemayı yalnızca bir sanat dalı olarak değil, içinde yetiştiği toplumsal coğrafyanın bireysel ve kültürel kodlarını çıkarmak için de kullanmış ve bunu filmlerinde yansıtmaya çalışmaktadır. Sosyolojik film analizinin uygulandığı çalışmada film karakterlerinin, filmin birçok yerinde toplumsal açıdan yalnız ve psikolojik açıdan ise sorunlu bireyler olarak temsil edildiği belirlenmiştir. Demirkubuz’un filmlerinde erkek karakterlerin genellikle kadınların peşinden gittiği düşünüldüğünde, Hayat filminde de benzer bir durumun yaşandığı görülmektedir. Hayat Filmde kadın karakter, erkeğin neredeyse kaderini belirleyen bir figür hâline gelmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hayat filmi, Bağımsız sinema, Zeki Demirkubuz, Toplumsal cinsiyet, Aile

“Hayat” As a Sociological Cinema Experience In Zeki Demirkubuz

ABSTRACT

With the advent of the 2000s, directors emerging in Turkey, particularly those identified as independent filmmakers, began to attract attention. Among these independent directors, Zeki

¹ Doç. Dr. İnönü Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü beyler.yetkiner@inonu.edu.tr
orcid.org/0000-0001-9530-7707

² Prof. Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, zulkuffkara@gmail.com, Orcid: 0000-0003-2692-3260
Mardin/Türkiye..

³ Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyoloji Bölümü, seherroral@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1082-7442
Mardin/Türkiye.

Demirkubuz evaluates society through individuals and incorporates sociological dialogue and scenes into his work. When considering the films written and directed by Demirkubuz, the director thinks of sociology within the flow of life as a cinema screen, and Zeki Demirkubuz's films reflect the social, moral, ideological, and gender parameters of this screen. Demirkubuz, who opens up the discussion of social characters accompanied by the body, screen, and camera, presents cultural elements to the viewer sociologically, sometimes through a television screen, sometimes through the loneliness of the individual, and sometimes through the reality of a refugee. This work, which centers on the film *Life*, emphasizes that morality is socially constructed, that the other is always constructed by a subject, that loneliness has become a social character, that men are at least as affected by social gender tensions as women, and that it is therefore necessary to overcome this. Demirkubuz uses cinema not only as an art form but also to extract the individual and cultural codes of the social geography in which he grew up, and he tries to reflect this in his films. In this study, which applies sociological film analysis, it has been determined that the film characters are represented in many places in the film as socially lonely and psychologically troubled individuals. Considering that male characters in Demirkubuz's films generally pursue women, a similar situation is observed in the film *Life*. In *Life*, the female character has become a figure that almost determines the man's destiny.

Keywords: Hayat film, Independent cinema, Zeki Demirkubuz, Gender, Family.

1. GİRİŞ

Sinemanın bir sanat olarak kabul görmesinden bu yana filimler gerek ideolojik ve ahlaki gerekse de toplumsal ve kültürel anlamda insani olana odaklanmıştır. Sinema bu özelliğinden ötürü, birçok sosyal bilim dalıyla ilişki kurmakta ve bu ilişkiyi geliştirmeyi geliştirmektedir. Öyle ki sesin ve görüntünün buluştuğu bir alan olarak sinema, diğer sanat dallarında bulunmayan teorik ya da kavramsal soyutlamalar sahiptir. Örneğin sessizliğini bile anlam bulduğu bir sanattır. Bu nitelikler sinemanın görsel ve işitsel imkânlarla sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Sinemada, ele alınan konular bilimkurgu, hayal ürünü ve eğlenceye yönelik olduğu gibi yönetmenlerin kameralarını, topluma ve toplumun sosyolojik yönüne de çevirdikleri görülmektedir. Sinemada ele alınan temalar, bir tek bilimkurgu, hayal ürünü ve eğlence odaklı konularla sınırlı kalmamakta, aynı zamanda yönetmenlerin, toplumsal yapıyı ve toplumun sosyolojik dinamiklerini de içine alan anlatılar geliştirdikleri de görülmektedir. Bu anlamıyla sinemada incelenen olay ve olgular toplumsal gerçekçi özellik barındırdığı gibi bireylerin hayatlarını da mercek altına almaktadır. Sinema, sosyolojinin çalışma alanına giren toplumsallaşma kültür, toplumsal düzen, dini kurumlar, ırkçılık, yabancılaşma, şehirleşme, sosyal dönüşüm ve değişimler gibi pek çok alana yönelmekte ve film analizlerini bu bağlamda gerçekleştirmektedir (Parlayandemir, 2022, s. 12). Sinemada ortaya konan eserler, temsiller aracılığıyla mesajlar iletmektedir. Söz konusu mesajlar ve temsiller, kuşkusuz toplumda var olan sosyal yapıları yansıtarak izleyicinin karşısına çıkmaktadır. Söz konusu temsiller politik, ekonomik ve kültürel boyutlarıyla toplumsal yapının oluşumunda belirleyici olmakta ve bu yönüyle toplum sosyolojisini bünyesinde barındırmaktadır (Sarı Aksakal, 2018, s. 749). Kısaca

sinema; birey, toplum ve sosyolojik değerler arasında gerçekleşen yakın ilişkileri de konu edinmektedir.

Hasan Akbulut, sinemanın sosyolojiyle ilişkisine değinerek sosyolojinin bizzat kendisinin filmlerle alakadar oluşunu söylemektedir. Sinemada ortaya konan temsiller, toplumla sinema arasındaki bağdan kaynaklıdır. Öyle ki bu ilişki aracılığıyla sinema sosyolojisi, bir alt dal olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla birey ve tarih, sosyolojik gerçeklik ve toplum arasındaki ilişkiyi anlamlandırma gayesi doğal olarak sinema filmleri aracılığıyla desteklenmektedir (2018, s. 256). Böyle değerlendirildiğinde sosyoloji ve sinema arasında sıkı bir ilişkinin olduğu ifade edilebilir. Filmler aracılığıyla toplumsal normlar, ilişkiler ve bireysel sorunlar inceleme kapsamına alınmakta ve filmler bazen, sosyolojik bir gerçeklik ortaya koymaktadır. Filmler, bu bakış açısı çerçevesinde değerlendirildiğinde, karakterler aracılığıyla sunulan toplumsal ilişkiler ve temsiller bir yanıyla toplumsal yapıya ayna tutmaktadır.

Filmler aracılığıyla ortaya çıkan sosyolojik olgular analiz edildiğinde bu iki disiplin arasında var olan çalışmaların sayısı oldukça fazladır. Öyle ki bu çalışmaya sığdırılmayacak kadar birçok kitap, makale ve diğer bilimsel eserlere ulaşmak mümkündür. Bülent Diken ve Carsten Bagge Laustsen'in (2011) "Filmlerle Sosyoloji" kitabı, Rajinder Kumar Dudrah'ın (2006) "Bollywood: Sociology Goes To The Movies" gibi kitapların yanı sıra sinema ve sosyoloji konulu epey sayıda başka bilimsel eserlerin varlığı da söz konusudur. Mehmet Yılmaz ve Elçin Adıgüzel'in (2017) "Toplumsal sorunlardan bireyin dünyasına Zeki Demirkubuz sineması" ile Aslı Kotaman'ın (2009) "Kader veya Yazgı: Koca Bir Boşvermişlik ya da Kadere Karşı Duruş" gibi literatürde bulunan çalışmalar, hem sosyolojik bir bakışa hem de bu çalışmanın konusu olan filmin yönetmenine ait çalışmalarına odaklanmıştır. Yine Mehmet Uluç (2024), Zeki Demirkubuz'un tüm filmlerini mekânsal açıdan ele aldığı "Sinemada Mekânın Yeniden İnşası" adlı çalışmasında, Demirkubuz sinemasında kent ve kente ilişkin çözümlenmelere odaklanmıştır. Ayşe Pay, "Zeki Demirkubuz, Yönetmen Sineması" çalışmasında Demirkubuz'un yönetmenliğine dair bilgileri dermiştir (Pay, 2010). Eleştirel teori perspektifinden Demirkubuz sinemasını sosyolojik bir analizle ele alan Mümtaz Levent Akkol "Zeki Demirkubuz Sineması Üzerinden Türk Sinemasının Sosyolojik Analizi: Eleştirel Teori Bağlamında Bir inceleme" isimli çalışmada kültür endüstrisinde alternatif yönünü ele almış ve Demirkubuz'un toplumsal yapıyı eleştirme gücüne değinmiştir (Mümtaz Levent, 2025). Söz konusu eserlerin ortak özelliği sinema ve sosyoloji arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır. Bu çalışmada da birey/ler ve sosyolojik olgular Zeki Demirkubuz'un Hayat filmi bağlamında incelenmiştir. Bu anlamıyla yönetmen olarak Zeki Demirkubuz sinemasına yönelik literatürde pek çok eserin varlığı söz konusudur.

Makalede de, Zeki Demirkubuz'un son çektiği (2003) Hayat filmi sosyolojik bir yaklaşımla ele alınacak ve böylece bu film bağlamında toplumsal olguların nasıl sunulduğu incelenecektir. Çalışmada öncelikle Zeki Demirkubuz sineması üzerinde durulmuş, ardından yöntem ve elde edilen bulgular aracılığıyla filmdeki bireysel, toplumsal, mekânsal ve sosyolojik kavramlar değerlendirilmiştir. Sosyolojik film yönteminin kullanıldığı bu

çalışmada, Hayat filmi bağlamında Zeki Demirkubuz sinemasında, bireylerin temsil şekilleri, aile, mekân ve toplumsal gerçeklik bağlamında analiz edilmiştir.

2. BAĞIMSIZ BİR SİNEMACI OLARAK ZEKİ DEMİRKUBUZ SİNEMASI

Bağımsız sinema ya da bağımsız yönetmen; yönetmenin filmde aynı zamanda yapımcı görevini üstlenmesiyle gerçekleşmektedir. Bu durum yapımcının (yönetmenin) bağımsız olarak hareket etmesini sağlamaktadır (Özön, 1981, s. 29). Türkiye’de toplumsal gerçekçi akımın temsilcileri olarak gösterilebilecek bağımsız sinemacılar özellikle 90’lı yılların başıyla 2000’li yıllarda izleyici karşısına çıkmıştır. Bunları 1. ve 2. Bağımsız sinemacılar olarak değerlendirenler de bulunmaktadır (Yıldırım, 2007, s. 287). Bu temsilin en dikkat çekenlerinden biri de bağımsız sinemacı olarak bilinen Zeki Demirkubuz’dur. Sektör dışındaki üretim ilişkisine dayanarak film üretmeye çalışan ve gişeye yönelik film çekmeyen yönetmen genel olarak kötülük, vicdan, suçluluk ve nedensizlik gibi konularla ilgili filmler çekmektedir (İkiz, 2015).

Zeki Demirkubuz, 80’ler sonrası Türkiye sinemasında ortaya çıkan yetersizlikler ve sıkışmışlıktan sonra 1990’larda sinemanın yeniden canlanmasına katkı sunan ve kendi sinemasını ortaya koyan yönetmenlerdendir (Pösteği, 2005, s. 14). Filmlerinde genellikle karakterlerin içinde bulunduğu durumu gerçekçi bir anlatımla ortaya koyan Demirkubuz, kendi sinemasında varoluşçuluk felsefesinden, özellikle de Albert Camus’tan etkilendiğini ve filmlerinin temelini de buna dayandığını belirtmektedir (Yılmaz & Adıgüzel, 2017, s. 247). Bireylerin toplumsal hayattaki duygu durumlarını sorgulayan yönetmen insanların içe yolculuğunu, bireysel yalnızlığını, bilinmeyen yönlerini, sevgilerini, ihanetlerini güçlü bir şekilde ele almaktadır (Pay & Afat, 2010). Esinlendiği kişilerin başında yer alan Camus ve Dostoyevski’yi de kullanarak gerçekçiliğe yakınlaşmayı amaçlayan yönetmen, genellikle bireylerin varoluşsal sorunlarına odaklanarak yabancılaşmayı filmlerinde işlemektedir. Yönetmen 2001 yılında çektiği “Yazgı” filmini Camus’un “Yabancı” romanından; “Yer Altı” filmini ise ‘Yeraltından Notlar’ kitabından uyarlamıştır. İki eserinde varoluşçu felsefeye dayandığı bilinmektedir. Keza Demirkubuz’un “Üçüncü Sayfadaki” karakteri olan İsa, Dostoyevski’nin ‘Suç ve Ceza’ isimli eserindeki Raskolnikof’a benzetilmektedir. Mustafa Aslan, İsa karakteri için “Demirkubuz’un Dostoyevski üslubuyla seyirciye aktardığı İsa karakteri, Raskolnikov’un giderek öteki oluşuyla benzerlik taşır” yorumunu yapmaktadır (Aslan, 2018, s. 72). Demirkubuz’un bu özelliği aynı zamanda metinlerarasılık kavramıyla da değerlendirilebilir. Bunu yaparken yönetmen kendi felsefi gerçekliğini de ortaya koymaktadır. Böylece yönetmen diğer çalışmalardan uyarlamalar yaparken kendi felsefe yönelimini ya da gerçekliğini bir şekilde filmlerde ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye’de Auteur bir yönetmen olarak tanınan Demirkubuz, kişilerin iç dünyasından yola çıkarsa da gerçekçi bir bakış açısıyla ortaya koyduğu karakterler, toplumsal mevzulara odaklanmaktadır. Genellikle işlediği konular evrensel olmakla birlikte yönetmen, toplumsal gerçekçi pencereden bireye dayatılan yaşamlara dahil olmaktadır. Toplum tarafından kabul gören kötücül yanlarıyla yüzleşen bireylerin, talihsiz ve kurban olmaları,

toplumsal statülerinin terk edilmesi ve benzer sorunlarla karşılaşan bireylerin toplumsal dönüşümlerini gerçekçi bir dille anlatmaktadır (Adıgüzel, 2017, s. 243). Bu toplumsal dönüşümler bazen politik olduğu gibi bazen de melodramatik unsurlar taşımaktadır.

Söz konusu anlatı, en büyük güç olarak tüketime yönelen ve tüketim odaklı bir biçimde kendini gerçekleştirdiğine inanan gerçekliğe karşı bireyin deneyimini ve öyküsünü merkeze almaktadır. Öyle ki filmlerde bazen politik göndermeler bulunurken bazen de melodramatik unsurlar yer almaktadır. Demirkubuz'un filmlerinde, çoğu zaman yoruma açık ve belirsiz olguların yaşanmasına rağmen yapılan şey aslında gerçekliğe ilişkin yorumlar olmaktadır (Kotaman , 2009, s. 170). Demirkubuz, birey ve toplum çatışmasını toplumda var olan sınıfsal farklılıkları; kötülük, suçluluk, sadakatsizlik ve vicdan konuları etrafında filmlerini çekmektedir. Karakterleri çoğunlukla kötü kişilerdir.

Derin psikolojik değerlendirmeler ve çatışan karakterlere yer veren yönetmenin filmlerinde, yer yer çatışma noktaları bulunmaktadır. 'Gerilim taşımayan, ihanet etmeden, savrulmadan, kendi idealleriyle ters düşmemiş, söylediklerinin altında ezilmiş. İstekleri için diretme olmadan kurulmuş tek bir öyküsü bile yoktur' bireyler genellikle güvenilirmez, zor koşullarda yaşayan ve hayatın zorlukları karşısında ayakta kalan karakterlerdir (Atam , 2006, s. 217-223). Demirkubuz sinemasında kişiler gerçek ve düş arasında yolculuk yapmaktadır. Demirkubuz filmlerinde Kurgusal parçalanmışlık, mekân ve zaman arasında ilişkileri ele alarak, kadın ile erkek arasındaki güç dengesine değinmektedir. Bu iktidar ilişkisinde yapılan kötülükler varsa belli bir nedenle yapılmaktadır. Yönetmen, kötülük, ihanet ve bireyin kendini aşkına adanmış temalar üzerine yoğunlaşırken, hikâye de genellikle erkek karakter etrafından dönmektedir (Kıraç , 2001, s. 33-36). Demirkubuz filmlerinde erkek kahramanların içinde buldukları şartları değiştirecek güce sahip oldukları gözlenirse de başarısız olup önceki konumlarına savrulmaktadırlar. (Adıgüzel, 2017, s. 249). Tüm bu değerlendirmeler bağlamında Demirkubuz, filmlerinde özellikle erkeklerin güçsüzlüğünü ele alırken, onları kadınların peşlerinde giden kişiler olarak temsil etmektedir. Bu filmde de Rıza (Burak Dakak), Hicran'ın (Miray Daner) peşinden İstanbul'a gider. Masumiyet filminde de Bekir, Uğur'un peşinden gitmiştir. Yönetmenin filmlerinde bir başka dikkat çeken nokta da filmlerindeki atlamalardır. Örneğin; Hayat filminde, Hicran'ın evden kaçıp hayat kadını olduğunu ve Orhan'la hangi ara ve nasıl evlendiği gösterilmez; ama bir akşam yemeğinde beraber yemek yedikleri ve evlenmiş oldukları konuşmalarından anlaşılmaktadır. Bu olaylar dizisi uzun atlamalar şeklinde olurken; Hicran'ın Rızayla evlenmesinde de benzer bir atlamayla karşılaşmaktadır. Yine Filmde Rıza'nın dedesinin öldüğü Hicran'ın annesinden öğrenilmektedir. Öyle ki Rıza'nın cezaevine ne zaman girdiğini ve çıktığını izleyici görmemektedir.

3. YÖNTEM VE YAKLAŞIM

2023 yılında Türkiye'de sinemalarında vizyona giren, Zeki Demirkubuz'un Hayat filminin analizi, nitel araştırma yöntemine uygun şekilde incelenmeye tabi tutulmuştur. Nitel araştırmalarda, olayların ve durumların doğru anlamda ve bütünsel bir şekilde ortaya konmasına yardımcı olan; görüşme, gözlem ve doküman analizi veri toplama yöntemi

olarak kullanılmaktadır. Bu anlamda bilgi içeren materyaller yazılı olabileceği gibi görsel materyallerden (film ve video vb.) de oluşabilmektedir (Yıldırım & Şimşek, 2013). Filmler, toplumun sorunlarına duyarsız kalmayarak kültürel kaygılar taşımakta ve bunun yanı sıra bireysel isteklerin de ele alındığı anlatılar sunarak izleyiciye izleme olanağı sağlayarak bu yönüyle toplumun analiz edilmesine katkıda bulunmaktadır. (Özden, 2014, s. 164). Sosyolojik olarak bir film öncelikle toplumu yansıtmalıdır. Yönetmen ortaya koyduğu çalışmayla toplumun bir analizini yaparak bir yerde toplumu açıklamalıdır (Kabadayı, 2013, s. 55).

Sanatçının bakış açısıyla sosyolojik gerçeklik bir yerde kesişmektedir. Bu ilişkilerin kurulabildiği tüm eserlerde sosyolojik analizler uygulanabilmektedir (Kul , 2023). Slovaj Zizek'in de belirttiği gibi kurgusal filmler sadece mekân, karakter ve öykülerden oluşmamakta bunun yanında psikolojik, sosyolojik ve ideolojik unsurlar da barındırmaktadır. Belirtilen bu unsurlar filmin kodlarıyla birlikte düşünüldüğünde biçimsel ve içeriksel bir bütün oluşturmaktadır (Akt. Diken & Carsten, 2010). Sosyolojik film analizi, filmin üretildiği kültürlerden parçalar taşımaktadır. Buna göre filmde kültürel unsurlar incelenirken o kültüre ait bir takım kodların okunması ve tanıtılmasına yardımcı olmaktadır (Corrigan, 2011, s. 113). Adorno da sanatçının ürettiği sanat eserinin (ki bu görsel ya da yazınsal resim, şiir, film vb. olabilir) toplumsal bir karşılığı olduğunu söylemektedir. Öyle ki toplumda var olan her şeyi insan ürünü olarak değerlendirirken sanatın da insani var oluş üzerine kurulduğunu belirterek eserin toplumsal bir gerçeklik barındırdığına odaklanmaktadır (Adorno, 2004, s. 152). Zafer Özden de sosyolojik film analizinin önemini “Filmsel anlatı içinde yer alan kültürel temalar, sorunlar ve bunların çözümü, toplumsal değerleri somutlaştırmak ve meşrulaştırmak üzere üretilen kültürel temsiller, sinema seyircisine gerçek yaşamında da yol gösterici olabilecek düşünceler, tutum ve davranış kalıpları empoze etmektedir” (2014, s. 158) sözleriyle değerlendirmektedir.

Sinemayı, sosyolojik olarak aydınlatılmayı bekleyen bir sanat şeklinde tanımlayan Diken ve Lausten yönetmenlerin yaşadığımız toplumu gözlemledikleri düşüncesiyle hareket ettiklerini söyleyerek sinemayı sosyolojinin uğraşı olarak değerlendirmektedirler. Öyle ki onlara göre sinema, kurgusalın dışına çıkarak toplumsal bir anlam oluşturmaktadır (Diken & Carsten, 2011, s. 23). Bu anlamda filmler kültürel birer eser olarak var olan yaşam şekillerinin temsil edildiği alanlardır. Yönetmenler kişisel duygularını sanat eserine yansıtırken, kişisel/toplumsal kaygı ve beklentilerini, filmlerindeki karakterinde ya da anlatı yapısında ortaya koymaktadır (Özden, 2014). Zizek de benzer değerlendirmelerde bulunarak her ne kadar kurgusal bile olsa ortaya çıkan eserler mutlaka toplum tarafından beslenmekte değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Bundan hareketle film tasarımı, toplumda yaşananlardan esinlenmekte, bazen bulunduğu toplumu temsil etmekte, gerçekliği yakalamakta (2011, s.15) ve gerçekliği yakalarken de kuşkusuz başka bir zamanı değil, filmin yapıldığı dönemi ele alarak bir belge niteliğine kavuşmaktadır (Altındal, 2019). Buradan da anlaşılacağı gibi filmlerde sosyolojik analiz var olan olgu ve durumları ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Zeki Demirkuz'un 2023 yılında çektiği Hayat filminin

incelenmesinde sosyolojik film analizi ve nitel içerik analizi kullanılmıştır. Bir sanat çalışmasının temelinde önemli sosyolojik olgular, veriler ve birtakım bilgiler yer almaktadır. Yani insanların davranışları toplumun yaşadıklarından doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmektedir. Eserlerde kahramanların yaşadığı yerler, mekânlar, zaman, toplumsal sorunlar, değerler, sosyolojik teoriler ve olgular arasında bir ilişki bulunmaktadır.

4. FİLMİN KÜNYESİ VE KONUSU

Başrollerini Miray Daner (Hicran) ile Burak Dakak'ın (Rıza) paylaştığı filmde, Melis Birkan (Hicran'ın annesi), Umut Kurt (Mehmet), Cem Davran (Orhan), Seyit Nizam Yılmaz (Ferit), Doğu Demirkol (Yılmaz) ve Osman Alkaş (Rıza'nın dedesi) oynamaktadır.

Hicran zorla Rıza'yla evlendirilmek istenmektedir. Hicran evlenmeyi kabul etmeyerek İstanbul'a kaçar. Hicran İstanbul'a gitmeden önce babası tarafından yaşlı biriyle zorla evlendirileceğini söyleyerek, Ferit ve Yılmaz'dan yardım ister. Böylece Hicran sosyal medyada tanıştığı iki erkeğin yanına kaçarak onlarla birlikte yaşar. Filmin ilk sahnesinde nişan için Hicran'a alınan takı, giysi vb. hediyeleri Mehmet (baba), Rıza'nın dedesine geri vermektedir. Zeki Demirkubuz'un birçok filminde var olan kapı sahnesi burada da karşımıza çıkmaktadır. Mehmet ile Rıza'nın dedesinin konuştuğu bu sahnede, oyuncular kapı aralığından izleyiciye gösterilmektedir. Kapı çerçevesi aynı zamanda çekilen sahnenin çerçevesini de oluşturmaktadır. İkisinin arasında geçen konuşmalardan Hicran'ın evlenmeyi kabul etmediği için kaçtığı anlaşılmaktadır. İlk başlarda Rıza bu durumu sakin bir ruh haliyle kabul etse de gizliiden gizliye kendinde bir eksiklik hissetmektedir. Hem Hicran tarafından reddedilmiş olmanın verdiği huzursuzluk hem de hicranın gerekçesiz kaçmış olması Rıza'yı Hicran'ın peşinden sürükleyecektir. Filmin ilerleyen sahnelerinde Rıza, Hicran'ın annesinden Hicran'ın nerede olabileceğini öğrenir. Arkadaşlarından silah temin eden Rıza, terk edilmişlik duygusuyla İstanbul'a Hicran'ı bulmaya gider. ve Hicran'ı buluncaya kadar orada kalır. Rıza'nın peşinden İstanbul'a giden dedesi, Rıza'yı dönmeye (Sinop Boyabat'a) ikna etmeye çalışsa da başaramaz.

Hicran'ın kaybolduğuna dair polise bilgi veren Rıza, Hicran'ı aramaktan vazgeçmez. Rıza bir tesadüf sonucu Hicran'ın kaldığı kişilerden bir olan Yılmaz ile tanışır. Yılmaz'ın verdiği bilgilerle, Hicran'ın İstanbul'da hayat kadını olduğunu öğrenen Rıza, Hicran'ı takip etmeye başlar. Hicran'ın başka erkeklerle birlikte olduğu, bir bakıma eskortluk yaptığı ve Ferit ile Yılmaz tarafından korunduğu anlaşılır. Rıza takip sonrası, Hicran'ı Ferit ile bir kafede otururken bulur. Rıza aldığı silahla Ferit'i vurur ancak Ferit'in ölüp ölmediği izleyiciye gösterilmez. Bu olaylardan sonra Hicran baba evine döner. Bir süre orada kaldıktan sonra, emekli bir öğretmen olan Orhan'la evlenir. Kısa bir zaman Orhan'la evli kalan Hicran, bir neden olmaksızın Orhan'ı terk ederek baba evine geri döner. Hicran, filmin sonlarına doğru Rıza'nın cezaevinden çıktığını annesinden öğrenir. Bunun üzerine Hicran'ın annesi Rıza'nın kendisiyle konuşmak istediğini Hicran'a anlatır. Hicran da bu isteği kabul ederek Rıza'yla buluşur. Hicran ile Rıza bir parkta bir araya gelir. Sonraki sahnede ise Rıza'yla Hicran'ın aynı evde oldukları hatta evlendikleri ve Hicran'ın hamile

olduğu anlaşılmaktadır. Filmin son sahnesinde ise memleketlerine gitmek üzere aynı arabanın içinde gösterilirler. Film, Rıza ve Hicran'ın içinde bulunduğu arabanın tünelin içine girmesiyle biter.

5. AİLE İLİŞKİSİNE SOSYOLOJİK BİR BAKIŞ: BABA, KIZ VE ANNE

Film geneline bakıldığında, Hicran'ın başına buyruk bir kız olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle evini terk edip hayat kadınlığını tercih etmesi, ardından Orhan'la evlenip ansızın onu da terk etmesi ve hiçbir şey olmamış gibi Rıza'yla evlenmesi aile kavramına da pek değer vermediğini göstermektedir. Annesine karşı oldukça olumsuz duygular beslemekte ve annesini sevmemektedir. Filmde, annenin ismini seyirci bilememektedir; çünkü hiçbir zaman ismiyle çağırılmamakta ve bir anlamıyla filmde anne karakter silik bir kişiliktir. Bu durum onun da ne kadar sönük kaldığını izleyiciye göstermektedir. Hicran bu anlamda annesine pek önem vermemekte ve Orhan'la evlenmesi için görüçülerin geldiği sahnede, annesinin ne istediğinden çok babasının ne düşündüğünü merak etmektedir. Hicran'ın, annesine karşı tamamen olumsuz düşüncelere sahip olduğu söylenebilir. Orhan'la restoranda yemek yedikleri sahnede, annesi Hicran'ı telefonla arar. Hicran'ın bu durumdan daha doğrusu annesinden hoşlanmadığı, Orhan'la aralarında geçen şu konuşmalardan anlaşılmaktadır:

Orhan: “Az önce birisi aradı”

Hicran: “Annem aramıştır. Niyeyse arayıp duruyor bu ara zırt pırt. Evet, o. Şimdi çekemem. Yarın ararım çekemem şimdi” dedikten sonra konuyu değiştirir ama Orhan tekrar Hicran'a annesini sorar.

Orhan: “Niye hoşlanmıyorsun annenden?”

Hicran: “Hem zayıf hem pısrık böyle insanları sevmiyorum.”

Orhan: “Peki Baban?”

Hicran: “Ne olmuş babama?”

Orhan: “Onu niye sevmiyorsun?”

Hicran: “Babamı seviyorum aslında ama o beni sevmiyor.”

Bu diyalogdan da anlaşılacağı gibi Hicran babasına karşı sevgi beslerken benzer duyguları annesine yönelik hissetmemektedir. Bu durum bize psikanalizdeki kız çocuğunun babaya olan ilgi ve anneye karşı gösterilen nefreti ifade eden Elektra kompleksini hatırlatmaktadır. İçgüdüler arada bir anneyi kabul etmeme üzerine odaklanır, anneye karşı isyan noktasına varacak bir direnç ortaya çıkmaktadır. Bu anlamıyla kızlar annenin müdahale edemeyeceği bir alan oluşturmaya çalışmakta ve anneyi düşünsel anlamda aşmaya çalışılır (Jung, 2019, s. 30). Elektra kompleksi bireyin cinsiyetinin farkına vardığı bir süreç olan bu kimlik edinmede bilinçaltı, bilinç ve bilinç dışı gibi durumlar çocukların ebeveynleriyle kurduğu

ilişki (bağlılık, kıskançlık vb.) sonrasında duygusal anlamda yaşadıkları karmaşa olarak tanımlanmaktadır (Gülal, 2021, s. 838). Öyle ki babaya karşı sevgi dolu gözükmekte ve bunu da Hicran'ın kendisi ifade etmektedir. Ayrıca bu konuşmalardan Hicran'ın kendisini pısrık olarak görmediğini tam tersi güçlü bir kadın olduğunu da vurgulamaktadır.

Hicran ve annesinin birlikte oldukları sahnelere bakıldığında aralarındaki iletişimin eksikliği göze çarpmaktadır. İkili özellikle televizyon izledikleri sahnelerle öne çıkmaktadır. Hicran ve annesinin sohbetleri, genellikle çay eşliğinde televizyon izlerken izleyiciye gösterilmektedir. Bu sahneler aracılığıyla aralarındaki iletişimsizlik ortaya konmaktadır. Öyle ki anneye film izledikleri sahnede (Demirkubuz'un yönettiği, *Kader* filmi izlemektedirler), anne, Uğur karakterine acıdığını ve bunun gerekçesini de Hicran'ın yaşadıklarıyla benzer olmasına bağlamaktadır. Aralarındaki ilişki bu sahneyle de izleyiciye gösterilmektedir (acınacak bir kız ve ona acıyan bir anne). *Hayat* filminde özellikle televizyon sahneleriyle bu iletişimsizlik ayrıca pekiştirilmektedir. Zeki Demirkubuz filmlerinin birçoğunda televizyon sahnelerini bir iletişimsizlik ve iç ses olarak kullanmaktadır. Benzer durum *Yazgı* filminde de yaşanmıştır; *Yazgı*'da televizyon geçmişte yaşanmış olayları düşündürerek kişilerin iç dünyasını yansıtmıştır (Uluç, 2024, s. 210). Kendine ve başkalarına yabancılaşan bireyler, yüzleşmemek ya da kendi kabuklarına çekilmek adına televizyonla etkileşim halinde gösterilmektedir. Yönetmenin filmlerinde ya kendi filminden bir sahne ya da bir dizi veya güncel durumlarla ilgili kareler izleyiciye gösterilmektedir. Kişilerin kimi zaman kendi aralarında kuramadıkları iletişim televizyon vasıtasıyla gerçekleşmektedir. Rüken Öztürk (2006, s. 80) bu durumla ilgili "... Diğer filmlerinde olduğu gibi iletişimsizlik ve televizyona olan düşkünlük ön plandadır" yorumunu yapmaktadır. Bu haliyle oyuncular arasındaki iletişimsizlik, yer yer kendini göstermektedir. Kimi zaman bu iletişimsizlik halini yönetmen kapanan televizyon monitörüne yansıtmaktadır. Kişiler ve aile bireyleri arasında var olan iletişimsizlik ya da aile bağlarının zayıflığı, filmde yer alan sahne aracılığıyla Görsel 1'deki şekliyle aktarılmıştır. Modern bireyler arasında söz konusu iletişimsizlik, bu ve benzeri televizyon sahneleriyle filmde sıkça yer almaktadır. Televizyonun oturma odasında açık hâlde bulunması iletişimsizliğin bir şekli olarak ele alındığında Görsel 1'de yer alan sahnede bireyler arasındaki iletişimsizlik, televizyon ekranına yansıtılan aile bireyleri aracılığıyla ifade edilmiştir. Çünkü insanlar evlerinde televizyon izlerken genellikle konuşmamakta ve konuşacaklarsa da televizyondaki programla ilgili konuşmaktadırlar. Görsel 1'deki sahne bir bayram sabahında ailenin bayramlaşmasına dair olan bir çekimden alınmıştır. Bayramlar, Anadolu ve İslam kültüründe dargınlıkların giderildiği ve küslüklerin sona ermesinin beklendiği özel anlardır. Buna karşın bayram sabahında, aile bireylerinin daha huzurlu ve mutlu olmaları beklenirken, sahnede baba-kız arasındaki gerginlik ve iletişimsizlik özellikle vurgulanmıştır.

Görsel 1. Hayat filminden televizyonu iletişimsizliği temsil eden bir kare

Kaynak: (Demirkubuz, 2023)

Aslı Ildır (2023), “Artık televizyon ekranı boştur, çarpık ya da kara bir ayna gibi gerçeği yansıtır. Elbette bu imge pek çok okumaya açık. Demirkubuz’un bu okumaları yapmamızı istediği de bariz, çünkü bu kadraj birkaç kez üstüne basa basa vurgulanıyor filmde” yorumunda bulunmakta ve Demirkubuz’dan çoklu bir okuma yapmamız gerektiğinin altını çizmektedir. Bu anlamıyla sahne bize kız ile baba arasındaki gerçeği yansıtmıştır.

Görsel 2. Yalnızlığa ve iletişimsizliğe dair bir sahne

Kaynak: (Demirkubuz, 2023)

Bu haliyle aslında ailenin toplumsal varlık olarak gerçekliğini, televizyonu bir ayna gibi kullanarak hem iletişimsizliği hem de aile bağlarının zayıflığını yansıttığı söylenebilmektedir. Demirkubuz birçok filmde, benzer sahneler çekmekte ve kişilerin bir arada bulunduğu sahnelerde (bazen tek

başlarınayken), oyuncular ya bir televizyon programı ya da kendisinin çekmiş olduğu bir filmi izlemektedir.

6. HAYAT FİLMİNDE KARŞILAŞILAN SOSYOLOJİK OLGULAR: ZAMAN VE MEKÂN

Zeki Demirkubuz filmlerindeki kişiler genellikle toplumsal hayatın içinden bireyler olup kendi iç alemlerine bir yolculuk yapmaktadırlar. Bu yolculukta kimi zaman toplumsal gerçekçi öğeler de yönetmenin sinemasında görülmektedir. Demirkubuz bir söyleşisinde filmlerindeki karakterlere yönelik "*Sinemada bir içe dönüşe, iç yolculuğa gitmesi gerektiğini düşünüyorum. Çünkü kişisel olan aynı zamanda zaten toplumsaldır ama toplumsal olan kişisel değildir*" (Kıraç, 1997, s. 48) yorumunu yaparak bireyin toplumu yansıtmaya gibi bir rol üstlendiğini belirtmektedir. *Hayat* filmi bağlamında bakıldığında, toplumsal olguların bulunduğu kimi sahnelerin filmde yer aldığı göze çarpmaktadır. Örneğin; araba içinde Rıza, amca ve dedesiyle iş yerlerini açmaya gittiklerinde, amcanın arabadaki sohbeti sırasında, toplumsal sorunların dile getirildiği görülmektedir. Bu sohbetlerin birinde, Türkiye'de son yıllarda sıkça gündeme gelen mülteci sorunu ele alınır. Mültecilerle ilgili yapılan karşılıklı konuşmada göçmen sorunlarına değinen amca, onların toplum için nasıl sorun oluşturduklarını, kahvede yaşadığı bir olayı anlatarak izleyiciye göstermektedir. Amca tanık olduğu olayı şöyle dile getirmektedir:

Rıza'nın Amcası: "*Arkadaşlarla kahvede oynarken biri anlattı. -Dedi: Bir dakika arkadaş ben bir şey soracağım. Biz dedi birleşmiş milletler teşkilatımız yoksa Kızılhaç mıyız? Bu iş iyice çığırından çıktı dedi.*

Dedim, Suriyelilerle kalsa iyi. Bunun Afgan'ı var. Özbek'i var. Kırgız'ı var. Afrikalı bile var kardeşim. Geçen gün dedi inanır mısın? Arkadaşın biri Ankara'nın göbeğinde Sudanlılarla Mozambiklilerin kavgasına şahit olmuş".

Filmdeki bu diyaloglarda Türkiye'de son zamanlarda sıkça tartışma konusu olan ve aynı zamanda sosyolojik bir olgu olarak mülteci sorununa odaklanırken halkın bundan bir şekilde hoşnut olmadığı dile getirilmektedir.

Filmde bireysel bir sorunun nasıl toplumsal boyuta taşındığını gösteren başka sahnelerle de karşılaşılmaktadır. Sokak köpeklerine yönelik yapılan tartışmalar ile Covid 19 döneminde yaşanan ölümler, gerçekçi bir şekilde filme konu edilmektedir. Özellikle Covid 19'un etkisi sık sık izleyiciye hissettirilmekte gerek filmin kadrajına giren gerekse filmde rol alan oyuncuların maske takmasıyla gösterilmektedir. Diğer taraftan Hicran'ın büyükannesi de Covid 19'dan hayatını kaybetmiştir. Özellikle filmin çekildiği yerlerde insanların maske taktıkları görülmektedir. Bu anlamıyla *Hayat* filminde toplumsal gerçeklerin izleyiciye sunulduğu ve mekanların gerçek yerler olarak tasarlandığı

söylenbilir. Özellikle Covid dönemi etkilerinin ya da o dönemde neredeyse herkesin maske taktığı gerçekliği izleyiciye aktarılmaktadır. Boris Suçkov, sanatçının kurduğu sembolik ilişkilerde bile gerçeklikten ayrı düşmediğini belirterek filmse gerçekliğin hayatta yaşanan bütünü birer parçaları olarak aktarmaktadır (1982, s. 2). Demirkubuz'un da bir dönem yaşanan gerçekliğe vurgu yaptığı ya da şartlar gereği bu gerçekliği ortaya koyduğu anlaşılmaktadır.

Demirkubuz filmlerinde sinematografik estetiğe dikkat etmediği görülmektedir. Tıpkı diğer filmlerde olduğu gibi *Hayat* filminde de bu tür sahneler göze çarpmaktadır. Görsel 3'te görüldüğü üzere sahnede, poşet içerisindeki ekmeğin kapı koluna asılı biçimde izleyiciye sunulması, yönetmenin estetik kaygıyı bilerek arka planda bıraktığını göstermektedir. Bu konuda Atam da “*Yer olarak gerçek mekanları tercih etmektedir. Genellikle dekora önem vermemektedir*” yorumunda bulunarak Demirkubuz'un sahne tasarımlarına yönelik değerlendirmede bulunmuştur (Atam , 2006, s. 120).

Görsel 3. Hayat filminde estetiğin önemsenmediği mutfak sahnesinden bir kare

Kaynak: (Demirkubuz, 2023)

Yukarıda da ifade edildiği üzere Demirkubuz, mekân olarak gerçek yerleri izleyiciye sunarken, bireyin içinde bulunduğu toplumsal bağlamı da görünür kılmayı amaçlamaktadır. Özellikle ruhsal ve sosyal anlamda yalnızlığın vurgulandığı sahneler, film boyunca karakterin doğa içinde ya da kalabalık sokaklarda tek başına dolaşması aracılığıyla izleyiciye aktarılmaktadır. Örneğin; Rıza'nın İstanbul'da tek başına düşünceli halde sokakları gezmesi, yalnız oturması, Hicran'ın babası Mehmet'in tarlada tek başına doğayla mücadelesi ve yine Hicran'ın tek başına dolaşmak istemesi bu duruma örnek gösterilebilir

7. TOPLUMSAL CİNSİYET BAĞLAMINDA ERKEK VE KADINLAR

Hayat filminde anlatının merkezinde erkek karakterlerin ağırlıklı olarak yer aldığı söylenebilir. Bu bağlamda söz konusu durum, filmin kadın karakterlere ne ölçüde yer verdiği ve onlara atfedilen önemin tartışılmasına olanak sağlamaktadır. Filmin 14. dakikasına kadar herhangi bir kadın karakterle izleyici karşılaşmaktadır. 14. dakikadan sonra ise sahnede gösterilen ilk kadın bir hayat kadınıdır. Bireysel beden toplumsallaşmış halidir adeta, öyle ki Rıza kadınla birlikte olmak istememektedir. Ama kadın toplumsal rolünü bedeniyle ortaya koymakta ve Rıza'nın kendisiyle neden birlikte olmadığını

sorgulamaktadır. Filmin ikinci kadın kahramanı da ellinci dakikada gösterilmekte ve oda ne tesadüftür ki karakolda sorgulanan bir hayat kadınıdır. Filmin ilk 50 dakikasında iki kadın oyuncu kısa süreliğine gösterilmekte ve ikisi de hayat kadını rolünde oynamaktadır. Aslında gösterilen üçüncü kişi de yani Hicran, aynı şekilde o da hayat kadını rolünde gösterilmektedir. Bu anlamıyla filmdeki kadınlara karşı sanki bireysel bir tepki söz konusudur. Bu anlamıyla Judith Butler belirttiğini gibi toplumsal cinsiyet, sınıfsal, cinsel, bölgesel kimliklerle bir arada bulunmaktadır. Böyle bu ilişki biçimi yeniden üretilerek kültürel ve siyasi bir anlam kazanmaktadır (2005, s. 46). Zeki Demirkubuz filmlerinde erkekler olabildiğince olumlu davranışlar sergilemektedirler. Özellikle erkeklerin kadınlara karşı bir nevi zaafı filmlerde işlenirken çoğunlukla kendi kaderlerine razı ve edilgen karakterler olarak izleyici karşısına çıkmaktadır. Buna karşın kadınlar ise erkeklere oranla 'hayat'a karşı daha fazla dayanıklıdırlar. Hayat filminde Rıza'nın Hicran'ın peşinden gitmesi ve Masumiyet filminde de Bekir'in Uğur'un peşinden gitmesi ve sonrasında intihar etmesi erkeklerin zayıflığına verilebilecek örneklerin başında gelmektedir. Öyle ki Öztürk'e göre Demirkubuz filmlerinde kötü gidişatın nedeni kadınlar olmasına rağmen onlar daha güçlü ve daha direngendirler (2006, s. 90). Söz konusu direngelik ve cesarete Hayat filminde de rastlanmaktadır. Orhan ve Hicran'ın yemek yediği sahnede, filmde gösterilmese de Orhan, Hicran'ı takip etmektedir. Bunu da Orhan, Hicran'a itiraf etmektedir. Orhan, evli olmasına rağmen kendi iç dünyasında yaşadığı güvensizlik duygusu nedeniyle eşini takip eden bir karakter olarak temsil edilmektedir. Söz konusu sahnede geçen diyalog şu şekildedir:

Hicran: "Niye takip ediyorsun o zaman?"

Orhan: "Senin yüzünden. Ne hissediyorsun? Ne düşünüyorsun? Aklından ne geçiyor? Hiçbir şey bilmiyorum. Merak ediyorum. Köpek gibi takip ediyorum. Gözüm hep üstünde. Ama yok. Hiçbir şey yok. Hiçbir şey bulamıyorum. Hiçbir şey göremiyorum. Mesela şu halin, böyle hapisane duvarı gibi olduğunda, böyle baktığında çıldırıyorum. Hep böyle bir şey olsun, sorun, kötülük olsun. Aramızda kavga çıksın diye bekliyorsun. Bir gün kendimi tutamayıp ağzına bir tane çakacağım diye kendimi zor tutuyorum."

Hicran: "Çak, çak o zaman tutma kendini."

Konuşmalardan da anlaşılacağı gibi Orhan, Hicran karşısında çaresiz bir durumda yaşadığı huzursuzluğunu anlatırken, Hicran ise hiçbir tepki vermeden sadece Orhan'a bakmakla yetinmektedir. Demirkubuz filmlerinde ortaya konan kadının erkeği dikkate almadığı durumlardan biri de bu sahnede gerçekleşmiştir. Orhan, tüm söylediklerine karşın Hicran'dan tepki görmeden soğuk bir yüz ifadesiyle karşılaşılmakta ve sanki bakışlarıyla ondan intikam almaya çalışan biri olarak gösterilmektedir. Çünkü Orhan'ın söylediklerine tepki göstermeden Orhan'a bakmaktadır. Hatta filmde Orhan bu bakışı ve bu bakıştan rahatsızlığını "Mesela şu halin, hapisane duvarı gibi olduğunda böyle baktığında çıldırıyorum" sözleriyle Hicran'ın duygusuzluğunu dile getirmektedir.

Demirkubuz filmlerinde, erkek karakterlerin kadınların peşinden giden bir konumda temsil edilmektedir. Kadınların zaman zaman olumsuz temsillerle (örneğin hayat kadını rolleri)

sunulması ve buna karşılık kadın karakterlerin kendi kararlarını kendilerinin verebilmesi gibi farklı temsiller arasındaki değişkenlik dikkate alındığında, hem güçlü hem de ayakları üzerinde durabilen bir kadın karakter imgesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Hicran karakteri de filmde bu yaklaşıma özgü nitelikler sergilemektedir.

Hicran bu kararları verirken genellikle kimseye danışmamaktadır. Örneğin; ninesinin daha önce yaşadığı ve harabeye dönmüş evi (Ninesi Covid virüsünden ölmüştür) düzenleyip boyadıktan sonra orda yaşamaya karar verir. Bu sahnede izleyicinin karşısına güçlü bir kadın karakter çıkarken annesi ise eşinden dayak yiyen kişi olarak, bir tezat oluşturmaktadır. Zaten Hicran da annesini bu yüzden sevmemektedir. Mehmet'in eşine şiddet uygulayabilmesi de aslında bu güçsüzlüğün bir parçasıdır. Annesini o yüzden sevmemektedir. Çünkü kendi kararlarını kendisi verememektedir. Güçlü değildir. Kendi deyimiyle pısıriktir. O yüzden babası tarafından şiddet görmektedir.

Mehmet her ne kadar yaşadıkları karşısında ezik olarak gösterilmiş olsa da filmde kadına şiddet uyguladığı sahneler de bulunmaktadır. Mehmet hem eşine hem de geri dönen kızına şiddet uygulamaktadır. Bu anlamıyla bedenlerin bir şekilde şiddet yoluyla terbiye edileceğine inanan baba, kızının acısını, annesinden çıkarmaktadır. Hicran bunun bilincindedir ve babasına bunu da söylemekten çekinmeyen bir karakterdir. Annesine uyguladığı şiddet sonrası babasını “Bir daha anneme dokunma, bir mesele varsa bana söyle,” şeklinde uyarırken, baba da “Seni öldürürüm, boğazını sıkarak öylece geberirsin” cevabına karşılık, Hicran adeta bir kadın dayanışması ortaya koyup “İstedğini yap ama bir daha kadına vurma” diye babasını uyarmaktadır. Filmde hem annesini sevmeyen hem de korumaya çalışan bir karakterle karşılaşmaktadır. Ayrıca annesini “kadın” diye seslenmekte ve anneme vurma değil kadına vurma demektedir. Anne kadına dönüşmektedir.

Baba karakteri, her ne kadar zaman zaman şiddet içeren ve sert tutumlar sergilese de özünde kendi iç dünyasında bastırılmış ve güçsüz bir kişilik yapısına sahip olarak temsil edilmektedir. Kızının evi terk etmesi, hayat kadını olması, eve geri dönmesi ve boşanmasına rağmen bu durumlara karşı belirgin bir tepki göstermemesi söz konusu kişilik yapısını görünür kılmaktadır. Bununla birlikte, karakterin tarlada toprağı tekrar tekrar kazdığı sahneler aracılığıyla bastırılmış öfkesinin simgesel biçimde yansıtıldığı görülmektedir. Bu anlamda bireylerin varlığı yani kişi olarak kendilerini var etmesi ancak toplumsal cinsiyet normlarına uyucak şekilde gerçekleşmekte ve sosyolojik olarak ta kişi cinsiyet normları bağlamında değerlendirmektedir (Butler, 2005, s. 65). Filmde Rıza kişiliği incelendiğinde, Rıza'nın büyüklerine karşı utangaç ve duygularını ifade edemeyen biri olarak gösterilmektedir. Dedesi onu evlendirmek istediğinde ilkin Hicran'ın fotoğrafını kendisine göstermiş ama o utancından ya da dedesine olan saygısından fotoğrafa bakamamıştır. Hicran'a yaşadığı durumu ve aşkı, şu cümlelerle filmin sonuna doğru anlatır:

“Dedem kapıda durdurup elime bir fotoğraf tutuşturdu. Şuna bir bak. Bir düşün[...] Aklına yatar beğenirsen haber ver[...] Fotoğrafi aldım. Ama utanıp onun yanında bakamadım. Gece kahveden dönerken aklıma geldi. Çıkarıp bir lambanın altında baktım. Yüzünü ilk

defa orada[...] O sokak lambasının altında gördüm. İlk defa o zaman cız etti içim. Karnıma bir ağrı girdi. O gece sabaha kadar uyuyamadım. Hep seni düşündüm[...] Kız çok güzel, başka bir hali var. Bu kıızı kim istemez ki dedim ama bu kıızın gözleri uzaklara bakıyor. Beni görmez. Benim gibi birini hiç görmez. Benim gibi birini hiç istemez diyemedim. Nasıl diyeyim ki[...] Ama gene de üzülüyor insan bir şey olmayacağını bile bile umut besliyor. Her şeye tüm çektiklerine ben sebep oldum. Hayatın benim yüzünden karardı. Gençliğin benim yüzünden karardı. Gençliğin benim yüzünden mahvoldu. Benim yüzünden kaçtın gittin evinden.”

Filmde dikkat çeken noktalardan biri de Rıza ve Hicran'ın gördükleri rüyalarıdır. İki rüya sahnesine bakıldığında, destansı/mitsel bir bağlantının ortaya çıktığı ifade edilebilir. Oğuz Kaan destanında da Buğu Han ve Vezirinin aynı rüyayı görmesi gibi Rıza ve Hicran da birbirinden habersiz aynı rüyayı görüyor olmaları ilişkilerine destansı/mitsel bir önem kazandırmaktadır. Söz konusu sahnelerde dikkat çeken şey sevgililerin birbirlerinden su istemesi, su dolu bardağın taşması ve sonrasında su isteyen karakterlerin uyuya kalmasıdır. Rüya şu şekildedir: Kapı zili çalar. Zili çalan Rıza'dır (rüyayı görene göre, zili çalan değişiyor) Hicran kapıyı açtıktan sonra, Rıza'yı içeri buyur eder. Rıza bir bardak su ister. Hicran mutfağa gider. Sürahiden bir bardak su doldurur ancak su bardaktan taşmaktadır. Hicran suyu alıp Rıza'ya götürür. Tam vereceği sırada Rıza'nın uyuduğunu görür. Rüya burada sona erer. Benzer rüyayı filmin ilerleyen sahnelerinde Rıza'da görür. Buradaki mitsel durum aynı olayı iki karakterin de rüyasında görüyor olmasıdır. Filme bir şekilde mitsel yön kazandırılmıştır. Bu sahneyle sinemada farklı bir filme gönderme yapılmış olabilir çünkü benzer sahnelerin bulunduğu film örneğini söylemek mümkündür. "Ruh ve Beden" filminde birbirlerinden habersiz olarak aynı rüyayı gören kişiler bulunurken bu filmde rüyadaki olaylar benzer ama kişilerin yaşadıkları farklılaşmaktadır.

8. HAYAT FİLMİNDE SES/SESSİZLİK

Filmde dikkat çeken noktalardan biri de Zeki Demirkubuz filmlerinde sık sık karşılaşılan televizyon izleme sahneleri ve Hicran'ın duygusuz ya da karamsar yüz ifadesidir. Bu duygusuz yüz ifadesi birkaç sahnede gösterilir. Orhan'la konuşurken Hicran onu dinler ama hiçbir tepki vermez. Öyle ki Orhan onun bu sessizliğine tepki göstermektedir. Bu yüz ifadesi bir nevi hayatının da nasıl yol aldığını göstermektedir. Orhan, onunla ileride kuracağı sade bir hayatın nasıl olması gerektiğini anlatırken, Hicran ise onun düşüncelerine yorum bile yapmamaktadır. Hatta ikilinin arasında geçen konuşmada, Orhan, Hicran'dan kendisine bakarken gözlerinin içinin ışıldaması ve kendisine kötü bakılmaması gerektiğine dair bir konuşma da yapmaktadır. Görsel 3'te de görüleceği gibi Hicran, Orhan'a bakarken yumuşak bir ifadeden daha çok sert bir bakış hâkimdir. Bu anlama filmde sesin/sessizliğin kullanımını Demirkubuz'un filminde göze çarpmaktadır. Böylece sesin sanatsal olarak kullanıldığı görülmektedir. Sessizliği de bir işitsel efekt olarak görebiliriz. Sesli filmlerin bu özelliği önemli bir unsurdur. Böylece birçok sanatın yapamadığı dramatik unsuru, sessizliğin kullanımıyla gerçekleştirmek mümkün (Balázs, 1970, s. 32).

Görsel 4. Hicran'ın Orhan'a düşmanca baktığı sahneden bir kare

Kaynak: (Demirkubuz, 2023)

Demirkubuz filmlerinde, yukarıda da ifade edildiği üzere, oyuncuların film izleme sahnesine bakıldığında televizyon, kişiler arasında bir iletişimsizlik imgesi olarak temsil edilmektedir. Filmlerinde Demirkubuz, birçok sahnede bu iletişimsizliği göstermektedir. C Blok (1994), Masumiyet (1997), Üçüncü Sayfa (1999) ve Bekleme Odası (2003) gibi filmleri örnek göstermek mümkündür. Filmde söz konusu başka bir durum da filmde sıkça sokağın sesinin verilmesidir. İstanbul'a gelen Rıza'nın gezdiği yerlerin seslerinin verilmesi, bunun yanında tek başına ya da bir arkadaşıyla yürüdüğüde konuşmalarının arasına çevrede bulunan araç vb. sesleri izleyici tarafından duyulmaktadır. Filmde neredeyse müziğin hiç kullanılmadığı görülmektedir. Müzik yerine doğal ortam sesleri tercih edilmiştir. Demirkubuz, bu yöntemi birçok filmde denemekte ve bunu bireylerin modern hayattaki yalnızlığını vurgulamak için kullanmaktadır. Öztürk, Demirkubuz'un bu tür sesleri filmlerinde bilerek kullandığını, gerek sokaktan gelen sesler olsun gerekse de televizyon sesi olsun tüm bunların, mekânın soğukluğunu, insanların modern yalnızlığını ve bireyin yaşadığı endişeyi vurguladığını (Öztürk , 2006, s. 78) ve bu yüzden bu durumun bireyselleşen kişilerin iletişimsizlik, yabancılaşma ve tek başlarına kalma gibi sorunlarla boğuştuğunu göstermektedir (Şenkayalar & Kanlı, 2022).

4. SONUÇ

2000'li yıllarla birlikte Türkiye'de sinema alanında önemli yönetmenler yetişmiştir. Bu anlamda özellikle sanat sinemasının dikkate değer gelişmeler ortaya koyduğu söylenebilir. Bu yıllarda öne çıkan yönetmenlerden biri de kuşkusuz Zeki Demirkubuz olmuştur. Genelde filmlerinde bireye odaklanan Demirkubuz kişilerin yaşadığı hayal kırıklıklarını, aşklarını ve toplumsal alandaki yetersizliklerini mercek altına almıştır. Genelde Demirkubuz'un oluşturduğu karakterlerin toplumsal alanda, yaşadıkları başarısızlıklar öne

çıkmaktadır. Bu anlamıyla filmlerinin sosyolojik açıdan incelenmesi aynı zamanda sosyoloji ve sinema arasındaki ilişkiyle de beslemekte ve yeni olgular ortaya koymaktadır. Bu durum hem sosyolojinin bir bilim alanı olarak hem de sinemanın sanat olarak önemli bir yerde durduğunu ve kimi yerlerde paralellik gösterdiklerini gözler önüne sermektedir.

Araştırma pratiğinin önemli alanlarından biri olan sinema, toplumsal olgularla beslenen, onları işleyen ve aynı zamanda bu olgulara eleştirel bir biçimde yaklaşan bir sanat dalıdır. 1990 sonrası Yeni Türkiye Sinemasının en önemli yönetmenlerinden biri olan Zeki Demirkubuz da filmlerinde toplumsal olguları işlemekte ve bu olguları genellikle eleştirel bir biçimde kurgusallaştırmaktadır. Demirkubuz'un filmografi incelendiğinde, filmlerinde işlediği en temel toplumsal olgunun, kadın erkek ilişkileri bağlamında modern bireyin ruhunun karanlık ve karmaşık doğası ve varoluşsal bunalımları olduğu görülmektedir. Modernleşme ile birlikte geleneksel toplumun pasif ve negatif öznesi olarak görülen kadın, daha pozitif ve özgür bir bireye dönüşmüştür. Kadının toplumsal alandaki özneleşme süreci, geleneksel eril tahakkümün ortadan kalkmasına, erkeğin özgürleşen kadın karşısında iktidarını yitirmesine neden olurken bu durum toplumsal cinsiyet ilişkilerini de temelden sarsmıştır. Bu bağlamda Demirkubuz'un bütün filmlerinde erkek karakterler toksik bireyler veya negatif özneler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyolojik bir sinema deneyimi olarak ele aldığımız Zeki Demirkubuz'un Hayat filmi yine bu toplumsal cinsiyet ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Hayat, babasının zoruyla Rıza'yla evlendirilmek istenen Hicran'ın, evden kaçışı ile başlayan ve bu durumu sindiremeyen Rıza'nın Hicran'ın peşine düşmesi ile gelişen olayları konu almaktadır. Hayat, Demirkubuz'un Yazgı, Kader, Masumiyet gibi önceki eserleriyle benzer konuları işlemiş olsa da yeni anlatım biçimleriyle dikkat çekmektedir. Filmde taşra yaşamının sıkışmışlığı ve karakterlerin içsel çatışmaları görsel bir dille izleyiciye sunulmaktadır. Demirkubuz'un önceki eserlerinde olaylar çoğu zaman erkek karakterler etrafında dönerken Hayat filminde sessiz bir kadın karakteri canlandıran Hicran merkezde yer almaktadır. Hicran'ın genellikle konuşmadan, sadece bakışları, davranışları ve tepkileriyle anlatımı yönlendirmesi onun içsel dünyasını ve çevresindeki erkek karakterlerle olan ilişkilerini anlamamıza olanak tanırken filmin daha görsel ve içe dönük bir forma bürünmesini de sağlamıştır.

Demirkubuz filmlerinde, oyuncuların film izleme sahnesine bakıldığında televizyon, bazen kişiler arasında bir iletişimsizlik ve bazen de kişilerin içi sesi olarak temsil edilmektedir. Filmlerinde Demirkubuz, birçok sahnede bu iletişimsizliği göstermektedir. Filmde söz konusu başka bir durum da filmde sıkça sokağın sesinin verilmesidir. İstanbul'a gelen Rıza'nın gezdiği yerlerin seslerinin verilmesi, bunun yanında tek başına ya da bir arkadaşıyla yürüdüğünde konuşmalarının arasına çevrede bulunan araç vb. sesleri izleyici tarafından duyulmaktadır. Filmde sinemada gerçekçi bir anlayış olarak müziğin hiç kullanılmadığı görülmektedir. Müzik yerine doğal ortam sesleri tercih edilmiştir. Demirkubuz, bu yöntemi birçok filmde denemekte ve bunu bireylerin modern hayattaki yalnızlığını vurgulamak için kullanmaktadır.

Filmin en büyük avantajlarından biri de Demirkubuz'un mekânı ve atmosferi çok iyi biliyor olmasıdır. Demirkubuz'un taşradaki evleri, o evlerde ne yendiğini ne konuşulduğunu, orada yaşayan insanların sıkışmışlık hislerini, içsel çatışmalarını, erkekler arasındaki güç dengelerini hiçbir estetik kaygı gütmeyen toplumsal gerçekçi öğelerle filme yansıtması, izleyicileri karakterlerin dünyasına çekerek onların duygusal durumlarını daha derinlemesine hissetmelerini sağlamaktadır. Ayrıca bu durum mekânları sadece bir arka plan olmaktan çıkarmakta anlatının aktif bir parçası haline dönüştürmektedir.

Hayat, Kader ya da Masumiyet filminde olduğu gibi duygusal patlamaların, tutkunun ön planda olduğu bir film değildir. Filmde sıradan olayların içindeki dramatik gerilimler, küçük anlar, bakışlar ya da sessizlikler ile ifade edilmektedir. Bu durum Demirkubuz'un karakterler üzerinde yaptığı varoluşsal sorgulamayı daha belirsiz ve donuk bir hale getirirken aynı zamanda filmin, duygu sömürsünden uzak daha gerçekçi bir atmosfer içinde gerçekleşmesini sağlamaktadır.

Sonuç olarak, Demirkubuz'un Hayat filmi toplumsal olguları ve gerçekliği göz önünde bulundurarak modern bireyin ahlaki ikilemelerini, varoluşsal sorgulamalarını daha düşünsel ve izleyiciyi gözlemci konumuna çeken bir yapı ile sunmaktadır. Taşra hayatının neredeyse fiziksel bir sıkışmışlık hissine dönüşmesi, kadın karakterin sessizliğe dayanan anlatımı, modern bireyin yalnızlığını, yalnızlığın giderek toplumsal bir karaktere dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, M. (2017). Toplumsal Sorunlardan Bireyin Dünyasına Zeki Demirkubuz Sineması. Akdeniz İletişim Fakültesi Dergisi, 28, 241-272.
- Adorno, T. (2004). Edebiyat Yazıları. İstanbul: Metis.
- Akbulut, H. (2018). Film Çözümlemeleri. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Altındal, Y. (2019). "Damgalanmanın Mültecilik Yüzü: Daha (The More) Filminin Sosyolojik Okuması." 3.5: 161-192. İmgelem, 161-192.
- Aslan, M. (2018). Türk Sinemasında Öteki Karakter: Üçüncü Sayfa Filminde Ötekilik. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 5(2), 65-76.

- Atam , Z. (2006). Bir Yönetmenin İzinde Ya Da Zeki Demirkubuz Hakkındaki Yanılsamalara Dair. D. Bayraktar içinde, *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler* (s. 197-226). İstanbul: Bağlam.
- Balázs, B. (1970). *Theory of the Film; Character and Growth of a New Art*. Londra: Dennis Dopson.
- Butler, J. (2005). *Cinsiyet belası: feminizm ve kimliğin altüst edilmesi*. (B. Ertür, Çev.) Metis Yayınları: İstanbul.
- Corrigan, T. (2011). *Film Eleştirisi*. (A. Gürata, Çev.) Ankara: Dinpnot.
- Demirkubuz, Z. (Yöneten). (2023). *Hayat* [Sinema Filmi].
- Diken, B., & Carsten, B. (2011). *Filmlerle Sosyoloji*. İstanbul: Metis.
- Dudrah, R. (2006). *Bollywood: Sociology goes to the movies*. Sage.
- Gülal, T. (2021). Toz Bezi Filmi İçin İletişim Kuramları Bağlamında Bir Okuma Denemesi: Hüznün Odağında Görünmeyen Özneler Olarak Kadınlar. *İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(3), 838-850.
- İkiz, A. (2015). *Zeki Demirkubuz "Masumiyet" Filminin Göstergibilimsel Çözümlemesi*. İstanbul: Aril Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ildır , A. (2023, Aralık 23). *Hayat: Gözyaşlarımızı Bitti Mi Sandın*. <https://altyazi.net>: <https://altyazi.net/yazilar/elestiriler/hayat/> adresinden alındı
- Jung, C. (2019). *Dört Arketip*. (Z. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Kabadayı, L. (2013). *Film Eleştirisi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Kıraç, R. (2001). *Zeki Demirkubuz Sineması*. *E Aylık Kültür Edebiyat Dergisi*, 32-36.
- Kıraç, Z. (1997). *Kendine Güvenen, İçe Dönük Bir Yönetmen: Zeki Demirkubuz*. *Klaket*, s. 48.
- Kotaman , A. (2009). *Kader veya Yazgı: Koca Bir Boşvermişlik ya da Kadere Karşı Duruş*. D. Bayraktar içinde, *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 8* (s. 169-178). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Kul , M. (2023). "Göçen Hayatlar" Kısa Filmi Bağlamında Göçün Sosyolojik Analizi. *Göç Dergisi*, 10(2), 145-156.
- Mümtaz Levent, A. (2025). *Zeki Demirkubuz Sineması Üzerinden Türk Sinemasının Sosyolojik Analizi: Eleştirel Teori Bağlamında Bir İnceleme*. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 13(43), 425-442.
- Özden, Z. (2014). *Film Eleştirisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Özön, N. (1981). *Sinema ve Televizyon Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Öztürk , R. (2006). *Zeki Demirkubuz sineması*. R. Öztürk içinde, *Zeki Demirkubuz Sineması* (s. 75-100). Ankara: Dost kitabevi.
- Parlayandemir, G. (2022). *Sinema Sosyolojisi: Sinemanın Sosyolojisi ve Sosyolojinin Sineması*. G. Parlayandemir içinde, *Türk Sinemasından Örneklerle Sinema Sosyolojisi* (s. 9-19). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Pay, A. (2010). *Yönetmen Sineması*. İstanbul: Küre.
- Pay, A., & Afat, E. (2010). "Zeki Demirkubuz: Dosteyevski Olmasaydı, Edebiyat Olmasaydı Sinemacı Olmazdım. P. Ayşe içinde, *Demirkubuz, Yönetmen Sineması: Zeki* (s. 101-124). Küre Yayınları.: İstanbul.
- Pösteği, N. (2005). *Türk Sinemasına Yeni Bakış: Yönetmen Sineması*. İstanbul: Es Yayınları.

- Sarı Aksakal, B. (2018). Türk Sineması Işığında Türkiye'deki Sosyoekonomik, Sosyopolitik ve Sosyokültürel Dönüşümler. *Journal of International Social Research*, 11(18), 749-760.
- Suçkov, B. (1982). Gerçekçiliğin Tarihi. (Çalışlar, & Aziz, Çev.) İstanbul: Adam Yayıncılık.
- Şenkayalar, E., & Kanlı, İ. (2022). Modern toplum ve şiddet ilişkisi: tesadüfi bir kronolojinin 71 parçası filminin sosyolojik okuması. *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Sanat Araştırmaları*, 1(2), 73-94.
- Uluç, M. (2024). Sinemada Mekanın Yeniden İnşası. Konya: Eğitim Yayınevi.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2013). Nitel Araştırma Yöntemleri . Ankara: Seçkin.
- Yıldırım, M. (2007). Türkiye sinemasının bugünü: sistemsal eleştiri düzleminde “bağımsızlık” zinciri. *Kesit Akademi Dergisi*, 287-315.
- Yılmaz, M., & Adıgüzel, E. (2017). Toplumsal sorunlardan bireyin dünyasına Zeki Demirkubuz sineması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*(28), 241-272.
- Zizek, S. (2011). Sunuş: Toplumsalın Kalbindeki Film. B. Diken , & C. Laustsen içinde, *Filmlerle Sosyoloji* (S. Ertekin, Çev.). İstanbul: Metis .

2013-2023 Döneminde Türkiye Ekonomisinde Dijital Bankacılığın Ekonomik Büyümeye Etkisi¹

Merve Karadeniz^{2,3}, Nur Dilbaz Alacahan⁴

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye'deki dijital bankacılığın ekonomik büyüme ile olan ilişkisini 2013:1-2023:4 dönemi arasındaki verilerle incelemeyi amaçlamaktadır. Analizde, Türkiye İstatistik Kurumu'ndan temin edilen Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla (GSYH) verileri ile Türkiye Bankalar Birliği ve Bankalararası Kart Merkezi'nden sağlanan dijital bankacılık göstergeleri kullanılmıştır. Öncelikle modelde yer alan değişkenlerin durağanlığı ADF ve PP birim kök testleri ile analiz edilmiştir. Uzun dönemli ilişkiyi belirlemek için Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış; ardından FMOLS, DOLS ve CCR tahmin yöntemleriyle uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Elde edilen bulgular, dijital bankacılık ile ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle toplam kredi kartı değişkeni, tüm tahmincilerde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki göstermektedir. Ayrıca dijital bankacılık finansal işlemler değişkeninin GSYH üzerinde pozitif etkisi tespit edilmiştir. Bazı dijital bankacılık değişkenleri ise negatif yönlü ve anlamlı ilişkiler sergilemiştir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Bankacılık, Ekonomik Büyüme, Zaman Serileri Analizi.

The Impact of Digital Banking on Economic Growth in the Turkish Economy During the 2013–2023 Period

ABSTRACT

This study aims to examine the relationship between digital banking and economic growth in Türkiye using data covering the period from 2013:Q1 to 2023:Q4. In the analysis, Gross Domestic Product (GDP) data obtained from the Turkish Statistical Institute are used alongside digital banking indicators provided by the Banks Association of Türkiye and the Interbank Card Center. First, the stationarity of the variables included in the model is analyzed using the ADF and PP unit root tests. To identify the long-run relationship, the Johansen cointegration test is applied; subsequently, long-run coefficients are estimated using the FMOLS, DOLS, and CCR estimation

¹Bu makale; Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Finans ve Bankacılık Yüksek Lisans Programında Prof. Dr. Nur Dilbaz Alacahan danışmanlığında tamamlanan “Dijital Bankacılık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği” adlı tezden üretilmiştir.

² İletişim Yazarı: mrvebvln@gmail.com

³ Bilim Uzmanı, ORCID: 0009-0001-5105-6341.

⁴ Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Biga Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, n_dilbaz@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8156-0020.

methods. The findings reveal the existence of a long-term relationship between digital banking and economic growth. In particular, the total credit card variable exhibits a statistically significant and positive relationship across all estimators. Additionally, the digital banking financial transactions variable is found to have a positive effect on GDP. Some digital banking variables, however, display negative and statistically significant relationships.

Keywords: Digital Banking, Economic Growth, Time Series Analysis.

1. GİRİŞ

Teknolojik gelişmelerin hız kazandığı günümüz dünyasında, bilgi iletişim teknolojileri (BİT) birçok sektörü etkilemektedir. Özellikle bankacılık sektörü, bu dönüşümden önemli ölçüde etkilenmektedir. Bireysel ve kurumsal ihtiyaçların giderek dijital kanallar aracılığıyla karşılandığı bir çağda, internet üzerinden gerçekleştirilen işlemler bankacılık hizmetlerinde köklü bir değişime yol açmaktadır. Bu dönüşüm, bankacılık sektöründe yeni iş modellerinin belirmesini sağlarken, mevcut iş süreçlerinin de yeniden yapılandırılmasına neden olmaktadır. BİT alanındaki ilerlemeler, bankacılık hizmetlerinin sunumunda ve yönetiminde çeşitli etkiler doğurmaktadır. Geleneksel bankacılık hizmetlerinin yerini dijital bankacılık hizmetleri almaktadır ve bu durum müşteri beklentileri, rekabet ortamı ve regülasyonlar üzerinde önemli bir etkiye sahiptir.

Müşteriler artık bankacılık işlemlerinin birçoğunu internet ve mobil uygulamalar aracılığıyla gerçekleştirmekte, fiziksel şubelere olan ihtiyaç azalmaktadır. Bu durum, bankaların dijital platformlara yatırım yapma ve yeni teknolojileri benimseme zorunluluğunu ortaya çıkarmaktadır. Dijital bankacılık, geleneksel bankacılık anlayışını temelden değiştirerek bankaların ve ekonominin işleyişini önemli ölçüde etkilemektedir. Bankacılık sektöründe yaşanan dijitalleşme ile birlikte bankaların operasyonel verimlilikleri artmakta ve düşük maliyet avantajı elde edilmektedir. Bankacılıkta gelişen dağıtım kanalları, insanları nakit işlemlerden uzaklaştırmış, fonların bankalarda tutulma eğilimini arttırmıştır. Bu durum, paranın fiziksel tabandan dijital tabana doğru bir kayışını tetiklerken, ekonomik büyüme üzerinde de önemli etkiler doğurabilmektedir.

Bankaların ekonomik gelişmedeki rolü, birçok akademik çalışmada ve literatürde ele alınan önemli bir konudur. Türkiye’de faaliyet gösteren çok sayıda yerel ve uluslararası banka bulunmaktadır. Ayrıca sermaye piyasaları, sigorta şirketleri ve diğer finansal kuruluşlar da yer almakla birlikte, finansal sistemin belkemiğini esasen bankalar oluşturmaktadır. Bu nedenle, bankaların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri literatürde geniş bir şekilde tartışılmaktadır. Çalışmada bu bağlamda, Türkiye’de dijital bankacılık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlanmaktadır. Çalışmada 2013:1Ç-2023:4Ç dönemine ait veriler kullanılmıştır. Dijitalleşmenin hız kazandığı günümüzde, bankacılık sektörü bu dönüşümden en fazla etkilenen alanlardan biridir. Dijital bankacılık, işlem maliyetlerini düşürerek, ödeme sistemlerinde hız ve verimlilik sağlayarak ve finansal kapsayıcılığı artırarak ekonomik büyümeyi destekleyebilecek potansiyele sahiptir. Özellikle kredi tahsisi süreçlerinde bilgi asimetrisinin azalması,

finansal hizmetlere erişimin kolaylaşması ve kayıt dışı ekonominin daralması gibi kanallar, dijital bankacılığın büyümeye katkı sağlayabileceği başlıca mekanizmaları oluşturmaktadır. Bankacılık ağırlıklı finansal yapısıyla Türkiye’de bu etkilerin araştırılması, hem teorik hem de uygulamalı açıdan önem taşımaktadır. Konu ile ilgili daha önce yapılan çalışmalardan farklı olarak, araştırmada kullanılan değişkenlerin sayısı arttırılmıştır. Bu genişletilmiş değişken seti, dijital bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini hem fiziksel altyapı unsurları hem de kullanım yoğunluğu açısından daha kapsamlı ve derinlemesine inceleme olanağı sağlamaktadır. Böylece, çalışma; dijital bankacılığın ekonomik büyümeye katkısını çok boyutlu bir perspektiften ele alarak, literatürdeki mevcut analizlerin ötesine geçmekte ve daha zengin ve kapsamlı bir veri seti ile değerlendirme yapmaktadır. İlk olarak konu ile ilgili literatür incelenmiş, daha sonra uygulama verileri ve analiz yöntemi ele alınmıştır. Çalışma sonucunda elde edilen bulgular yorumlanmış, sonuç ve önerilere yer verilmiştir.

2. LİTERATÜR ARAŞTIRMASI

Son yıllarda dijitalleşme, finans sektöründe köklü değişimlere yol açmış, özellikle bankacılık alanında yenilikçi uygulamaların önünü açmıştır. Geleneksel bankacılık faaliyetlerinin dijital platformlara taşınması, müşteri deneyimini zenginleştirmenin yanı sıra operasyonel verimliliği artırarak sektörde önemli bir dönüşüm süreci başlatmıştır. Bu bağlamda, hem yerel hem de uluslararası düzeyde yapılan araştırmalar, dijitalleşmenin bankacılık sektörü üzerindeki etkilerini ve bu etkinin makroekonomik göstergeler üzerindeki yansımalarını ortaya koymaktadır. Ancak Türkiye özelinde dijital bankacılık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi zaman serileri çerçevesinde ele alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Literatürde bu alandaki başlıca katkılar, Bulut ve Akyüz (2021) ile Sarı (2022) tarafından yapılmış olup, kullanılan değişken çeşitliliği ve analiz kapsamı bakımından derinleştirilmiş araştırmalara ihtiyaç duyulduğu görülmektedir. Bu durum, dijital bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini daha geniş bir değişken setiyle inceleyen çalışmalara olan gereksinimi ortaya koymaktadır.

Cuesta vd. (2015), çalışmalarında bankacılık sektöründeki dijital dönüşümü kapsamlı bir şekilde ele almıştır. Araştırmada, tüketici alışkanlıklarındaki değişimlerin ve giderek artan rekabetin, bankaları hızla değişen bir piyasa ortamında rekabet avantajlarını sürdürebilmek adına dijitalleşme sürecine yönelmeye zorladığı vurgulanmıştır. Öncelikle, dijital bankacılığa ilişkin temel kavramlara açıklık getirilmiş, ardından dijital dönüşüm sürecinin ayrıntılı bir analizi yapılmıştır. Çalışmanın bulguları, bankacılık işlemlerinin dijitalleşmesiyle birlikte finansal sistem genelinde kabul edilebilir, şeffaf bir şekilde uygulanabilir ve piyasa standartlarına uygun ölçütlerin geliştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bu ölçütler, gerçekleştirilen yatırımların verimliliğini ve beklenen çıktıları sağlayıp sağlamadığını değerlendirebilmek için ülkeler ve kurumlar arasında karşılaştırılabilir nitelikte olmalıdır. Söz konusu standartlar, bankaların stratejik planlamalarını yapmalarına olanak sağlarken, düzenleyici otoritelerin finansal sistemleri daha etkin bir şekilde izleyebilmesi açısından kritik bir öneme sahiptir. Sonuç olarak çalışma, bankaların dijitalleşme sürecini hızla benimsemesi gerektiğinin altını çizmiş ve

bu süreçte uygulanacak ölçütlerin, yatırımların etkinliğini ve finansal sistemlerin izlenebilirliğini artırarak daha bilinçli karar alınmasına katkı sağlayacağını belirtmiştir.

Shaikh ve Karjaluo (2015) tarafından gerçekleştirilen çalışma, dijital bankacılık ve ilgili kanalların kapsamlı bir tanımını sunarak, özellikle mobil bankacılığın kabul edilmeden önceki belirleyici faktörlerini ve kullanım sürecini incelemektedir. Araştırmanın temel amacı, olgunlaşmış bir piyasa bağlamında mobil bankacılık hizmetlerinin kullanım sonuçlarını anlamaya yönelik bir kavramsal model geliştirmek ve bu modeli ampirik olarak test etmektir. Elde edilen bulgular, mobil bankacılık hizmetlerinin kullanım etkilerini daha iyi anlayabilmek için gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında karşılaştırmalı çalışmalara olan ihtiyacı vurgulamaktadır. Bu tür araştırmalar, elde edilen sonuçların genellenebilirliğini artırabilmektedir. Bunun yanı sıra, çalışma, bankacılık sektörü uzmanlarına, akademik çevrelere ve gelecekte bu alanda araştırma yapacak bilim insanlarına değerli içgörüler sunabileceğini ifade etmektedir.

Bir diğer çalışma ise, Sardana ve Singhania (2018) tarafından yapılan bankacılık sektöründe dijitalleşme ve bilgi teknolojisinin büyümesine ilişkin teorik literatürü kapsamlı bir şekilde inceleyen çalışmadır. Çalışmada, dijital teknolojilerdeki hızlı ilerlemelerin bankaların iş yapma biçimlerini kökten değiştirdiği ve dijital çağın başlamasıyla birlikte iş ortamında farklılaşmaya yol açtığı, aynı zamanda yenilikçi ve özgün iş modellerinin ortaya çıktığı belirtilmiştir. Araştırmanın sonuçları, bankaların geleneksel fiziksel varlıklarını dijital varlıklarla dengeli bir şekilde yönetmeleri gerektiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca, bankaların dijital farkındalığı artırarak ve kritik bir kullanıcı kitlesine erişim sağlayarak dijital dönüşümün değerler üzerinde yaratabileceği potansiyel olumsuz etkileri yönetme gerekliliği vurgulanmıştır.

Yavuz ve Babuşçu (2018), 2011-2016 yılları arasındaki dönemde Türkiye Bankalar Birliği (TBB) verilerini kullanarak dijital bankacılık işlemlerinin penetrasyon düzeyini analiz etmeyi amaçlamışlardır. Bu yıllar arasında dijital bankacılığa ilişkin veriler detaylı bir şekilde incelenmiş ve elde edilen sonuçlar, internet ve mobil bankacılık kullanıcı sayısının her yıl düzenli olarak arttığını, özellikle mobil bankacılık işlemlerinde kayda değer bir yükseliş yaşandığını ortaya koymuştur. Araştırmada ayrıca, bankaların internet bankacılığı sayesinde operasyonel maliyetlerini önemli ölçüde azalttığı ve bankacılık ürünlerini daha geniş bir müşteri kitlesine, daha uygun maliyetlerle sunma imkânı elde ettiği vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, müşterilerin dijital bankacılık ürün ve hizmetlerini kullanarak hem zaman hem de maliyet tasarrufu sağlayabildiklerinin altı çizilmiştir.

Bakırtaş ve Ustaömer (2019) çalışmalarında Türkiye’de bankacılık sektörünün dijitalleşme olgusunu ele almışlardır. Bankacılık sektörünün ekonomiler üzerinde yarattığı etkiler ekonomi için önemi ve dijital dönüşüm kavramına ilişkin tanımlamalar yapılmıştır. Yaşanan değişimler ve yenilikler karşısında bankaların nasıl bir aksiyon alacağı konusunda detaylara yer verilmiştir. Yapılan araştırma sonucunda teknolojinin hızlı bir şekilde ilerlemesiyle alternatif dağıtım kanallarına olan ilginin arttığı görülmektedir. 2014-2018 yılı ilgili verilerin incelendiğini fiziki şube ve banka personeli

sayılarında azalma eğiliminin olduğu tespit edilmiştir. Son olarak bankaların dijital ekonomiye uyum sağlamları, yaşanan değişim ve gelişmeleri yakından takip etmeleri bankaları daha etkin ve verimli bir sektör haline getireceği vurgusu yapılmıştır.

Petrova vd. (2020) çalışması, bankacılık sektöründeki dijital dönüşümün sunduğu yeni fırsatları vurgulamaktadır. Araştırmada, dijital teknolojilerin 61 sektörde ilerlemeyi teşvik ettiği belirtilmiştir. Ayrıca, bankacılık alanındaki dijital dönüşümün tanımına ilişkin temel yaklaşımlara da değinilmiştir ki bu da literatürde yer almıştır. Yazarlar, yönetim stratejilerini planlamak, izlemek ve değerlendirmek için uygulanan Rus ve yabancı dijital teknolojilerini analiz etmişlerdir. Yapılan analize göre dijital banka dönüşümü, önceden düşünüldüğünün aksine alternatif olarak değerlendirilmemiştir. Dahası, dijital teknolojilerin geçmişte performans yönetimine yönelik mekanizmalar ve araçlara uygulandığında saptanan birçok problemi çözdüğü sonucuna varılmıştır. Dijital teknolojilerin kullanımı, bankacılık işlemlerinde zaman tasarrufu sağlayarak üretkenliği ve etkinliği artırırken, aynı zamanda planlama, izleme ve değerlendirme süreçlerinde kullanılabilir veri kaynaklarının ve ölçütlerinin çeşitliliğini önemli ölçüde artırdığı vurgulanmıştır.

Balkan (2021), yapmış olduğu çalışmasında dijitalleşmenin bankalar ve bankacılık üzerindeki etkilerini teorik olarak ele almıştır. İlk olarak dijitalleşme, bankacılık ve dijital bankacılık ile ilgili kavramsal çerçeve ele alınmış sonrasında dijital bankacılığın sunmuş olduğu avantaj ve dezavantajlardan bahsedilmiştir. Araştırma sonucunda dijital bankaların, geleneksel bankalara nazaran daha fazla hizmet sunduğu ve dijital bankacılık, bankaların sunduğu hizmetlerden daha uygun fiyatlı hizmetler sunmakta olduğu belirtilmiştir.

Kaur vd. (2021) çalışması, Hindistan'daki bankaların müşterilerinin şube bankacılığında dijital bankacılığa geçişinde şube içi çalışmalarının rolünü incelemeyi amaçlamıştır. Bu araştırma, Hindistan'daki kamu ve özel sektör bankalarının üst düzey yöneticilerini temsil eden banka yöneticileriyle derinlemesine yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla gerçekleştirilmiştir. Verilerin analiz edilmesi için içerik analizi tekniğine başvurulmuştur. Araştırma neticesinde, maliyet etkin stratejiler belirleyerek gelecekteki banka şubelerinin dönüştürülmesi ihtiyacını açıklamaktadır. Dijital bankacılığa duyulan güven, müşterilerin bankaya yönelik algıladıkları güvenilirliğin bir fonksiyonu olarak tanımlanmıştır. Müşteriler bankaya ve hizmetlerine güvenirse diğer dijital ortamları da kullanmayı düşüneceklerdir. Şubeye gelen müşterilerin teknolojiye ne kadar meraklı oldukları, bankaya yaptıkları yatırımlar, bankacılık ihtiyaçları, şube ziyaretleri gibi kriterlere göre anlamak, segmentlere ayırmak ve ardından yüksek maliyetli müşterilere doğru kanal karmasını sunarak öncelikli olarak hedeflemek (müşteri odaklı yaklaşım), bankaların yatırım getirisini artırmasını ve güçlü banka-müşteri ilişkileri geliştirmesini mümkün kılınabileceğini bu nedenle bankaların, müşterilerle ilişkileri derinleştirmek ve dolayısıyla dijital bankacılık kanallarına güven oluşturmaya yardımcı olmak için şubelerde güçlü müşteri ilişkileri yönetimine odaklanmaları gerektiği ve müşteri ilişkileri uygulamalarının

geliştirilmesi, dijital bankacılığın kabulünü iyileştirmede tanımlanan temel faktörün bankaların, müşterilerinin güvenini kazanmasından geçtiği, öne sürülmüştür.

Demirhan (2021), yapmış olduğu teorik çalışmasında bankacılık sektörünün ülkemizdeki mevcut dijitalleşme seviyesi ile dijital değişim kanalları üzerinde yaşanan gelişmenin şube kanalları üzerindeki yarattığı değişimin tayin edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada öncelikli olarak bankacılıkta dijitalleşme konusu kavramsal olarak ele alınmıştır. Dijital ortamda açıklanan yazılı ve görsel kaynaklar gözden geçirilerek verilere ilişkin yorumlamalar yapılmıştır. Dijitalleşmenin yaratmış olduğu etkiler geleneksel banka şubeleri ve banka personeli üzerinden ele alınmıştır. Araştırma sonucunda ise, geleneksel bankaların şube ve personel oranlarında bir düşüş meydana geldiği, dijital teknolojilere yönelmek isteyen kişilerin teşvik edilmesinin önemli olduğu ve bu sayede dijital kanalların kullanım oranlarında artışa neden olacağı vurgusu yapılmıştır.

Bećirović vd. (2011), çalışmalarında ekonomik işlemleri kolaylaştırmak için her mobil cihazda mevcut olan klasik mobil hizmetlerin varlığını, cep telefonuyla finansal işlem yapma olanaklarıyla ilişkilendirmeye çalışmaktadır. İlk olarak “mobil bankacılık” terimini ve mobil bankacılığın ödeme işlemlerinde uygulanma olanakları teorik açıdan ele alınmıştır. Mikro finansman sonra bankacılık sistemi içinde mobil bankacılığın yeni bir yenilik olduğu vurgusu yapılarak, mobil bankacılığın ekonomik kalkınmayı nasıl kolaylaştırabileceğini, diğer yandan mobil bankacılığın örneğin mikro finans kuruluşları aracılığıyla ekonomik kalkınma için fonları harekete geçirmekte nasıl kullanılabileceğinin analizi yapılmıştır. Araştırma sonucunda mobil bankacılığın finansal işlemleri, ödemeleri ve kredi başvurularını kolaylaştırmak için etkili bir araç olduğunu vurgusu yapılmıştır. Mobil bankacılık hizmetlerinin geniş bir kabul gördüğü fakat teknolojik kabul, güven, finansal işlemleri yürütmenin geleneksel yolları ve gelişmekte olan ülkelerde yoğun nakit kullanımı gibi zorlukların da dikkate alınmasının gerekli olduğu, bununla birlikte mobil bankacılığın finansal işlemleri kolaylaştırarak ekonomik kalkınmayı artırabileceğini yönünde etkisinin olduğu belirtilmiştir.

Mammadlı (2013), yapmış olduğu çalışmasında elektronik bankacılık ve ekonomik gelişmişlik arasındaki etkileşimi incelemiştir. Azerbaycan'da 2005'in dördüncü çeyreğinden 2014'ün birinci çeyreğine kadar olan dönemi kapsayan üçer aylık veriler kullanılarak, e-bankacılık ile ekonomik gelişmişlik arasındaki etkileşimi değerlendirmek amacıyla Panel Granger Nedenselliği Testleri ve Dinamik Panel Veri Modelleri ile bir analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın sonucunda, Azerbaycan'da elektronik bankacılığın ekonomik büyümeden olumlu ve güçlü bir şekilde etkilendiği tespit edilmiştir. Ancak, büyümenin getirdiği refah seviyesinin toplumun geneline yaygınlaştırılmaması nedeniyle, bu süreçte kişi başına gelir artışı ve ortalama ücretlerde belirgin bir yükselme gibi etkiler net bir şekilde gözlemlenememiştir.

Bulut ve Akyüz'ün (2021) çalışması, Türkiye'de dijital bankacılığın ekonomik büyümeyle olan ilişkisini incelemektedir. Araştırma, 2011'in ilk çeyreğinden 2019'un son çeyreğine kadar olan dijital bankacılık verileri ile Reel Gayrisafi Yurt İçi Hâsıla (GSYİH) büyüme

hızı verilerini kullanarak ARDL eş-bütünleşme analizi gerçekleştirmiştir. Elde edilen sonuçlar, dijital bankacılığın ekonomik büyüme üzerinde hem kısa hem de uzun vadede pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olduğunu göstermektedir. Bu bulgular, dijital bankacılığın ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini ve bu etkinin süreklilik arz ettiğini ortaya koymaktadır.

Sarı (2022) çalışmasında, 2011'in ilk çeyreğinden 2021'in dördüncü çeyreğine kadar olan dönemi kapsayan üç aylık verilere dayanarak Türkiye'deki dijital bankacılık 64 faaliyetleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Robust En Küçük Kareler Yöntemi ile incelemiştir. Analiz sonuçları, dijital bankacılık ve ekonomik büyüme arasında negatif yönlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki olduğunu göstermiştir. Bu bulgular, dijital bankacılık işlem hacmindeki artışın ekonomik büyümeyi desteklemediğini ortaya koymaktadır.

3. VERİ

Çalışma Türkiye'de dijital bankacılık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemeyi amaçlamaktadır. Analiz için kullanılan veriler, Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Bankalar Birliği ve Bankalararası Kart Merkezi tarafından kamuoyuna duyurulan, 2013 yılı ilk çeyreğinden 2023 yılı dördüncü çeyreğine kadar olan periyot boyunca üç aylık aralıklarla elde edilmiş gözlemlerden oluşmaktadır. Bağımlı değişken olarak, mevsim etkilerinden arındırılmış cari fiyatlarla harcamalar yöntemiyle hesaplanan gayrisafi yurt içi hasıla (GSYH) kullanılmıştır. Bağımsız değişkenler; POS sayısı, ATM sayısı, kredi kartı sayısı, banka kartı sayısı, dijital bankacılık müşteri sayısı ve dijital bankacılık finansal işlemler toplam işlem hacminden oluşmaktadır. Dijital bankacılık müşteri sayısı verisi, 2017 yılına kadar internet ve mobil bankacılık bireysel ve kurumsal müşteri toplamlarını içermektedir. 2017 yılından itibaren ise Türkiye Bankalar Birliği bu verileri 'dijital bankacılık müşteri sayısı' başlığı altında raporlamaya başlamıştır. Bu tanım değişikliğine rağmen, seride yapısal bir uyumsuzluk ortaya çıkmamıştır; çünkü her iki dönemde de değişken, dijital bankacılık hizmetlerinden yararlanan toplam müşteri sayısını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, söz konusu farklılık çalışmanın sınırlılıkları arasında değerlendirilmiştir. Dijital bankacılık finansal işlemler hacmi ise internet ve mobil bankacılık finansal işlemlerinin dönemsel toplamı olarak hesaplanmıştır. Analizde Eviews 12 yazılımından yararlanılmıştır. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin kısaltma bilgileri aşağıda tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Değişkenler Listesi

Kısaltma	Değişken
LGSYH	Mevsimsellikten Arındırılmış Cari Dönem Gayrisafi Yurtiçi Hâsıla
LPOS	Toplam POS Sayısı

LATM	Toplam ATM Sayısı
LKK	Toplam Kredi Kartı
LBK	Toplam Banka Kartı
LTIH	Dijital Bankacılık Finansal İşlemler (Toplam İşlem Hacmi)
LMUS	Dijital Bankacılık Müşteri Sayısı

---

4. YÖNTEM

Çalışmada yöntem olarak zaman serisi analizine dayalı ekonometrik teknikler kullanılmıştır. Analiz kapsamında, ilk olarak verilerin durağanlık özelliklerini belirlemek amacıyla birim kök testleri uygulanmıştır. Birim kök testleri, serilerin analizine başlangıç noktasını oluşturmakta; aynı zamanda durağanlık derecesine bağlı olarak sonraki aşamalarda kullanılacak yöntemlerin belirlenmesine de yön vermektedir. Bu doğrultuda, durağanlık testlerinden elde edilen bulgulara dayanarak değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olup olmadığını incelemek amacıyla eşbütünleşme testi gerçekleştirilmiştir.

Eşbütünleşme analizi, değişkenler arasındaki uzun dönem denge ilişkilerinin varlığını belirlemede güçlü bir yöntemdir ve seriler arasındaki ekonomik anlamlı bağların ortaya konmasına katkı sağlar. Bu aşamadan sonra, uzun dönem katsayı tahminlerini daha güvenilir şekilde elde edebilmek için FMOLS (Fully Modified OLS), CCR (Canonical Cointegrating Regression) ve DOLS (Dynamic OLS) yöntemlerinden faydalanılmıştır. FMOLS yöntemi, otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını dikkate alarak tahminlerin tutarlılığını artırırken, CCR yöntemi parametrik bir yaklaşımla eşbütünleşme ilişkilerini modellemektedir. DOLS yöntemi ise modele ileri ve geri gecikme terimlerini ekleyerek tahmin sonuçlarının doğruluğunu ve güvenilirliğini artırmaktadır.

Çalışmada kullanılan model, dijital bankacılığın ekonomik büyümeyi hangi kanallar üzerinden etkileyebileceğine ilişkin kuramsal çerçeveden hareketle oluşturulmuştur. Bu kapsamda, dijital bankacılığın fiziksel altyapısını temsil eden POS ve ATM sayıları; kullanım yoğunluğunu temsil eden kredi kartı ve banka kartı sayıları ile erişim ve kullanım boyutunu birlikte yansıtan dijital bankacılık müşteri sayısı ve dijital bankacılık işlem hacmi modele dahil edilmiştir. Literatürde de benzer göstergeler, dijital bankacılığın yaygınlığını ölçmek için ve dijitalleşmenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz eden araştırmalarda da tercih edilmektedir. Bu çalışmada söz konusu göstergeler, hem kuramsal uygunluk hem de veri sürekliliği dikkate alınarak tercih edilmiştir.

Çalışmada kullanılan model aşağıdaki gibidir:

$$LGSYH_t = \gamma_1 LATM_t + \gamma_2 LBK_t + \gamma_3 LKK_t + \gamma_4 LMUS_t + \gamma_5 LPOS_t + \gamma_6 LTIH_t + u_t \quad (1)$$

Bununla birlikte, ekonomik büyüme yalnızca dijital bankacılıktan etkilenmemektedir; emek ve sermaye gibi temel üretim faktörleri de büyümenin başlıca belirleyicilerindedir. Veri kısıtları nedeniyle bu değişkenler modele doğrudan dahil edilmemiştir. Bu durum, literatürde “değişken dışlama önyargısı” olarak bilinen bir sınırlılığı beraberinde getirebilir. Dolayısıyla elde edilen bulgular, dijital bankacılık göstergelerinin GSYH ile uzun dönemli ilişkisine dair ampirik kanıt olarak değerlendirilmelidir.

Denklem 1’de yer alan α , β ve γ parametreleri ilgili değişkenin katsayı tahminini gösterirken t ise seride yer alan her bir zaman kesitini temsil etmektedir. Denklemlerin sonunda yer alan u_t parametresi ise hata terimidir.

4.1. Uzun Dönem Katsayı Tahmincileri

Bağımsız değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu, bu değişkenlerin birinci farklarında durağan olmaları oldukça önemlidir. Fakat bu durum, en küçük kareler (EKK) yöntemiyle tahmin edilen modellerde sapmalara neden olabilmektedir. EKK tahmincilerinin özellikleri değiştiğinde, uygulanan yöntemin etkinliği değişir ve hipotez testleri geçersiz hale gelebilir. Bu nedenle, koentegrasyon ilişkisi bulunan değişkenler arasında içsellik problemi oluşabilir ve bu da değişkenlerin asimptotik özelliklerini kaybetmesine yol açabilir. Bu tür sorunları çözmek için üç yöntem geliştirilmiştir:

FMOLS (Fully Modified OLS), CCR (Canonical Cointegrating Regression) ve DOLS (Dynamic OLS). Bu yöntemler, değişkenlerle ilgili çeşitli dönüşümler yaparak içsellik problemini gidermeye çalışmaktadır. Bu üç yöntem, eşbütünleşme ilişkisi bulunan değişkenler arasındaki içsellik sorunlarını çözmek ve doğru tahminler elde etmek için kullanılmaktadır (Berke, 2012: 251).

Phillips ve Hansen'in (1990) çalışmasıyla gün yüzüne çıkan Düzeltme ile Güçlendirilmiş En Küçük Kareler Tekniği (FMOLS), sapma ve içsellik sorunlarını ele almak üzere tasarlanmıştır. Bu yöntem, özellikle eşbütünleşik zaman serileri analizinde güvenilir sonuçlar elde etmek için yaygın olarak kullanılmaktadır. FMOLS yaklaşımı, serideki korelasyonu da hesaba katarak En Küçük Kareler Yöntemi'ni (EKK) düzeltir ve içsellik testlerini gerçekleştirir. Böylelikle, tahminde yarı-parametrik bir düzeltme uygulanır ve sonuç olarak FMOLS tahmincisinin tarafsız ve etkin bir şekilde çalıştığı gözlenir. Bu yöntem, seriler arasındaki ilişkileri daha doğru bir şekilde modellemek ve istatistiksel çıkarımların güvenilirliğini artırmak için önemli bir araç olarak kabul edilir (Yurdakul, 2018 :61).

Aynı fark üzerinde durağan olan ve aralarında eşbütünleşme ilişkisi bulunan x,y serileri için kullanılan denklemler aşağıda verilmiştir (Phillips ve Hansen, 1990:102-103):

$$y_{1t} = \Gamma x_t + u_{1t} \quad (8)$$

Denklem 8’de yer alan terimler aşağıdaki gibidir. Γ standart regresyon teorisini ifade etmektedir.

$$\Gamma = (A, \Pi) \quad (9)$$

$$xt = (y'_{2t}, k'_{1t})' \quad (10)$$

Terimlerden tahminci denklemleri aşağıdaki gibi elde edilmektedir.

$$\Gamma = (\sum_1^T y_{1t} x'_t) (\sum_1^T x_t x'_t)^{-1} \quad (11)$$

$$xt = (y'_{2t}, k'_{1t})' \quad (12)$$

$$y_{2t} = \left(\sum_1^T y_{2t} k'_{1t} \right) \left(\sum_1^T k_t k'_t \right)^{-1} k_t \quad (13)$$

DOLS, Stock ve Watson (1993) tarafından geliştirilmiş bir regresyon yöntemidir. Bu yöntem, eşbütünleşme içeren zaman serileri için etkin bir tahminci olmak üzere bağımsız değişkenin düzeyi, gecikmeli farkı ve öncü değerini modele ekler. Bu sayede, kısa ve uzun dönem tahminleri yapmak mümkün olur. DOLS otokorelasyon ve değişen varyans gibi sorunlarla başa çıkmak için güvenilir sonuçlar sağlar. Bu yöntem aynı zamanda sapma etkisini azaltarak modeldeki tahminlerin tutarlılığını artırır. Bu özellikleri sayesinde, DOLS diğer tahmin yöntemleri ile kıyaslandığında daha tutarlı olarak kabul edilmektedir (Esteve ve Requena, 2006:118).

DOLS modeli, bağımlı değişkenin durağanlığını korurken, bağımsız değişkenin durağanlığına veya birinci farkına izin verir, böylece doğru sonuçlar elde edilebilmektedir. Tahmincinin uyguladığı formül 14 X ve Y serileri için gösterilmektedir (Stock ve Watson, 1993:785).

$$Y_t = \beta_0 + \beta_1 t + \beta_2 X_t + \sum_{i=-m}^n \alpha_i \Delta X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (14)$$

CCR yöntemi, Park (1992) tarafından ortaya konmuş olup değişkenler arasındaki eşbütünleşme ilişkilerini belirleme amacını taşır. Bu yöntem, değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkileri modellemek için tasarlanmıştır. Eşbütünleşme, değişkenlerin birlikte

hareket etme eğiliminde olduğu, ancak kısa vadeli dalgalanmalardan etkilenmediği bir durumu ifade eder. CCR, bu eşbütünleşme ilişkilerini belirlemek için regresyon analizi yöntemini kullanır ve değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkileri ortaya koyar. Bu sayede ekonomik ve finansal değişkenler arasındaki kalıcı ilişkilerin anlaşılmasına ve modellemesine olanak tanır. CCR, eşbütünleşme analizi için bir araç olarak kullanıldığında, değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkilerin varlığını tespit etmek ve bu ilişkileri modellemek için kullanılmaktadır. CCR tahmincisi, asimtotik hataları ve içsellik sorunlarını ele alarak verileri analiz etmektedir. Bu özellikle FMOLS tahmincisi gibi diğer yöntemlerde bulunan içsellik sorunlarını çözmek için etkilidir. Bu da CCR tahmincisini etkin ve normal asimtotik dağılıma sahip bir tahminci yapmaktadır. FMOLS tahmincisi gibi, CCR tahmincisi de veri setindeki içsellik sorunlarını dikkate alarak güvenilir tahminler sunmaktadır (Yurdakul, 2018: 63)

Modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi tespit etmek için özellikle seriler arasındaki yüksek korelasyona odaklanan CCR tahmincisi kullanılmaktadır. X ve Y serileri için CCR yönteminin denklemleri aşağıda verilmiştir (Park, 1992:130):

$$y_{1t} = \Gamma x_t + u_t \quad (15)$$

Modeldeki hata terimi denklem 16'da gösterilmiştir.

$$\hat{u}_t = (\hat{u}_{1t}, \hat{u}'_{2t})' \quad (16)$$

Hata teriminin kovaryans matrisleri denklem 17'nin içinde $\hat{\Lambda}$ ve $\hat{\Omega}$ olarak tanımlanmıştır.

$$\hat{\Lambda}_2 = \begin{bmatrix} \hat{\lambda}_{12} \\ \hat{\lambda}_{12} \end{bmatrix} \quad (17)$$

Buna göre aşağıdaki denklemler elde edilmektedir.

$$X_t^* = X_t - (\hat{\Sigma}^{-1} \hat{\Lambda}_2)' \hat{u}_t \quad (18)$$

$$X_t^* = Y_t - \left(\hat{\Sigma}^{-1} \hat{\Lambda}_2 \hat{\beta} \begin{bmatrix} 0 \\ \hat{\Omega}^{-1} \end{bmatrix} \right)' \hat{u}_t \quad (19)$$

CCR, eşbütünleşme katsayılarını $\hat{\beta}$ 'yi kullanarak öngörülebilmektedir. Eğer OLS (Ordinary Least Squares) tahminine benzer bir düzenleme yapılırsa, denklem 19, modelin katsayılarını β ile tahmin edecektir.

5. BULGULAR

Çalışmada kullanılan değişkenlerin temel özelliklerini ortaya koymak amacıyla tanımlayıcı istatistikler hesaplanmış ve Tablo 2'de sunulmuştur. Bu istatistikler, serilerin

genel eğilimleri, değişkenlik düzeyleri ve olası aykırılıkları hakkında ön bilgi sağlamaktadır. Böylelikle, analiz öncesinde değişkenlerin yapısının anlaşılması mümkün olmakta ve uygulanacak ekonometrik yöntemlerin uygunluğuna ilişkin ilk ipuçları elde edilmektedir.

Özellikle ortalama ve standart sapma değerleri, serilerin merkezî eğilimi ve oynaklığı konusunda fikir verirken; minimum ve maksimum değerler dönemler arası farklılaşmaları göstermektedir. Ayrıca, serilerin çarpıklık ve basıklık değerlerinin normal dağılım varsayımından ciddi bir sapma göstermemesi, seçilen ekonometrik testlerin güvenilirliğini artırmaktadır. Bunun yanında, değişkenler arasındaki büyüklük farkları logaritmik dönüşüm kullanımını gerektirmekte, bu dönüşüm ile hem ölçek farklılıkları azaltılmakta hem de serilerin istatistiksel özellikleri iyileştirilmektedir.

Dolayısıyla tanımlayıcı istatistikler, yalnızca serilerin betimlenmesiyle sınırlı kalmamakta; aynı zamanda modelleme sürecinde izlenen yöntemlerin gerekçelendirilmesine katkı sağlayarak çalışmanın metodolojik zeminini güçlendirmektedir.

Tablo 2. Tanımlayıcı İstatistikler

	LGSYH	LATM	LBK	LMUS	LPOS	LTIH	LKK
Ortalama	20.845	10.80	18.615	10.603	14.442	7.840	18.05
Medyan	20.666	10.843	18.57	10.608	14.40	7.726	17.99
Maksimum	22.794	10.88	19.05	11.613	14.647	10.379	18.58
Minimum	19.876	10.53	18.34	9.310	14.26	6.171	17.83
Std. Sapma	0.8142	0.088	0.220	0.651	0.128	1.169	0.215
Çarpıklık	0.979	-1.411	0.439	-0.252	0.206	0.585	0.990
Basıklık	2.925	4.203	1.913	2.075	1.468	2.394	2.834
Gözlem Sayısı	44	44	44	44	44	44	44

Tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde tüm değişkenlerde toplam 44 gözlemin bulunduğu görülmektedir. Çalışmada yer alan değişkenlerin çarpıklık katsayıları -1.411 ile 0.990, basıklık katsayıları ise 1.468 ile 4.203 aralığında değişmektedir. George ve Mallery (2010) tarafından önerilen ± 2 çarpıklık sınırları ve basıklık değerlerinin normal dağılım için referans değer olan 3 civarında bulunması göz önünde bulundurulduğunda, tüm

değişkenlerin normal dağılım varsayımını büyük ölçüde karşıladığı söylenebilir (Tabachnick & Fidell, 2013). Bu sonuç, tanımlayıcı istatistikler açısından verilerin analize uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 3. Birim Kök Testi Çıktıları

		ADF		PP		Trend+Sabit		ADF		PP	
		t-stat	Prob	t-stat	Prob	t-stat	Prob	t-stat	Prob	t-stat	Prob
Trendsiz+Sabitsiz											
LGSYH	Düzyey	1.912	0.985	4.186	0.999	Düzyey	1.231	0.999	1.912	0.999	
	Birinci Fark	-2.805	0.006*	-2.618	0.01*	Birinci Fark	-6.01	0.000*	-6.074	0.000*	
LATM	Düzyey	1.27	0.945	2.432	0.995	Düzyey	-2.747	0.224	-3.345	0.072	
	Birinci Fark	-3.038	0.003*	-3.191	0.002*	Birinci Fark	-2.953	0.157	-13.83	0.000*	
LBK	Düzyey	7.011	0.999	5.188	0.999	Düzyey	1.459	0.827	1.499	0.814	
	Birinci Fark	-2.561	0.011*	-2.272	0.023*	Birinci Fark	-5.476	0.000*	-5.44	0.000*	
LKK	Düzyey	1.109	0.927	3.923	0.999	Düzyey	1.194	0.999	3.302	0.999	
	Birinci Fark	0.378	0.788	-0.431	0.502	Birinci Fark	2.977	0.152	-5.621	0.000*	
LMUS	Düzyey	6.287	0.999	6.287	0.999	Düzyey	-2.749	0.223	-2.749	0.223	
	Birinci Fark	-2.411	0.017*	-3.754	0.000*	Birinci Fark	-6.821	0.000*	-6.821	0.000*	
LPOS	Düzyey	2.848	0.998	0.105	0.711	Düzyey	0.368	0.998	0.051	0.996	
	Birinci Fark	-4.830	0.000*	-4.831	0.000*	Birinci Fark	-5.081	0.001*	-5.106	0.000*	
LTIH	Düzyey	5.441	0.999	7.528	0.999	Düzyey	0.613	0.999	0.425	0.998	
	Birinci Fark	-2.011	0.043*	-4.074	0.000*	Birinci Fark	-5.345	0.000*	-8.358	0.000*	

(*) 0,05 düzeyinde anlamlıdır.

Uygulanacak analizin tutarlı sonuçlar verebilmesi için değişkenlerin aynı derecede durağan olmaları kritik bir öneme sahiptir. Tablo 3'te, literatürde oldukça yaygın olarak

kullanılan ve zaman serisi verileri için uygun olan ADF ve PP birim kök testlerinin sonuçları görülmektedir. Birim kök testleri, incelenen serilerin düzeyde durağan olup olmadığını belirlemek amacıyla uygulanmıştır. Temel hipotez, serilerin birim kökü içerdiği (durağan olmadığı), alternatif hipotez ise birim kökü bulunmadığı (durağan olduğu) yönündedir. Testler, sabitli ve sabit+trendli spesifikasyonlar altında yürütülmüş, spesifikasyon seçiminde bilgi kriterleri dikkate alınmıştır. Elde edilen bulgular doğrultusunda değişkenlerin bütünleşme dereceleri belirlenmiş ve analiz Johansen eşbütünleşme yaklaşımı çerçevesinde yürütülmüştür.

Tablo 4. Johansen Eşbütünleşme Testi Çıktıları

Trace (İz) Testi				
Hipotez	Özdeğer	İz İstatistik Değeri	0.05 Kritik Değeri	Olasılık**
CE Sayısı				
Yok *	0.970776	306.6949	125.6154	0.0000*
En fazla bir *	0.922884	168.9165	95.75366	0.0000*
En fazla 2 CE	0.469637	68.98124	69.81889	0.0582
En fazla 3 CE	0.412825	44.24769	47.85613	0.1049
En fazla 4 CE	0.332080	23.48281	29.79707	0.2232
En fazla 5 CE	0.111407	7.742930	15.49471	0.4933
En fazla 6 CE	0.077272	3.136425	3.841465	0.0766
Maksimum Özdeğer Testi				
Hipotez		Maksimum Özdeğer Testi	0.05 Kritik Değeri	Olasılık**
CE Sayısı	Özdeğer	Test İstatistiği		
Yok *	0.970776	137.7784	46.23142	0.0000*
En fazla 1*	0.922884	99.93523	40.07757	0.0000*
En fazla 2	0.469637	24.73355	33.87687	0.4033
En fazla 3	0.412825	20.76488	27.58434	0.2907

En fazla 4	0.332080	15.73988	21.13162	0.2404
En fazla 5	0.111407	4.606505	14.26460	0.7904
En fazla 6	0.077272	3.136425	3.841465	0.0766

(*) %5 düzeyinde anlamlıdır.

(**) Olasılık değeri, eşbütünleşme hipotezinin reddedilip reddedilmeyeceğini göstermektedir.

Uygulanan Johansen eşbütünleşme testi sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur. Hem İz (Trace) testi hem de Maksimum Özdeğer (Max-Eigen) testi, modelde en az bir ve en fazla iki eşbütünleşme vektörünün bulunduğunu göstermektedir. Bu bulgu, modele dâhil edilen yedi değişkenin uzun dönemde ortak bir denge ilişkisi içinde olduklarını ve sistem düzeyinde birlikte hareket ettiklerini göstermektedir. Dolayısıyla, elde edilen sonuç ikili alt ilişkilerden ziyade değişkenlerin tamamının uzun dönemli ortak stokastik bir yapının parçası olduğunu ifade etmektedir.

Tablo 5. FMOLS Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken:	Katsayı	Std.Hata	t-istatistik	Olasılık
LGSYH				
LATM	1.423476	0.690350	2.061961	0.0465
LBK	-2.010186	0.465752	-4.315998	0.0001
LMUS	-0.276985	0.156860	-1.765806	0.0859
LPOS	-0.011982	0.219822	-0.054507	0.9568
LTIH	0.489338	0.121904	4.014132	0.0003
LKK	3.592656	0.793635	4.526835	0.0001
C	-22.70618	12.53312	-1.811694	0.0784
R2	0.995			
Düzeltilmiş R2	0.994			

Tablo 5, FMOLS yöntemi kullanılarak, bağımlı değişken LGSYH ile çeşitli dijital bankacılık göstergeleri arasındaki ilişkilerin analiz sonuçlarını sunmaktadır.

Analiz sonuçları, LATM, LTIH ve LKK değişkenlerinin kişi başına düşen GSYH üzerinde pozitif ve anlamlı etkiler yarattığını göstermektedir. Öte yandan, LBK değişkeninin negatif ve anlamlı bir etkisi bulunurken, LMUS ve LPOS değişkenleri istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgular, finansal erişim ve işlem hacmi gibi değişkenlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin önemini vurgulamaktadır.

Tablo 6. DOLS Analizi Sonuçları

BağımlıDeğişken:	Katsayı	Std.Hata	t-istatistik	Olasılık
LGSYH				
LATM	0.999411	1.306101	0.765186	0.4553
LBK	-3.008157	0.737980	-4.076205	0.0009
LMUS	0.227011	0.435443	0.521333	0.6093
LPOS	-0.206649	0.353223	-0.585038	0.5667
LTIH	0.018186	0.274387	0.066280	0.9480
LKK	5.352720	1.630947	3.281972	0.0047
C	-30.32860	24.78523	1.223656	0.2388
R2	0.998			
Düzeltilmiş R2	0.995			

Tablo 6’de sunulan DOLS tahmin sonuçlarına göre, banka kartı sayısında meydana gelen %1’lik bir artışın LGSYH üzerinde yaklaşık %3,01 oranında bir azalmaya yol açtığı gözlemlenmektedir. Bu durum, banka kartı kullanımının yaygınlaşmasının ekonomik büyümeyi yavaşlatıcı bir etkisi olabileceğini düşündürmektedir. Banka kartı sayısındaki artışın ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkisi olduğunu, buna karşın kredi kartı

sayısındaki artışın büyüme pozitif yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Bu durum, banka kartlarının yalnızca mevcut bakiyeye bağlı harcamaya izin vermesi nedeniyle tüketimi genişletici bir etkisinin sınırlı olmasından kaynaklanabilir. Öte yandan, kredi kartlarının borçlanma imkânı sağlaması, tüketim ve harcamaları artırarak büyüme pozitif katkıda bulunabilmektedir.

Tablo 7. CCR Analizi Sonuçları

BağımlıDeğişken:	Katsayı	Std.Hata	t-istatistik	Olasılık
LGSYH				
LATM	0.644401	0.545596	1.181095	0.2453
LBK	-1.714066	0.396534	-4.322622	0.0001
LMUS	-0.138784	0.149765	-0.926677	0.3603
LPOS	-0.017066	0.188282	-0.090641	0.9283
LTİH	0.468775	0.122576	3.824352	0.0005
LKK	3.182469	0.789321	4.031905	0.0003
C	-13.62537	11.56388	-1.178270	0.2464
R2	0.995			
Düzeltilmiş R2	0.995			

Tablo 7 CCR analizi sonuçları, banka kartı sayısının ekonomik büyüme üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğunu ve bu etkinin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, kredi kartı sayısındaki artışın büyüme üzerinde pozitif ve güçlü bir etkisi olduğu gözlemlenmiştir. Diğer değişkenlerden yalnızca toplam işlem hacmi ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir pozitif etki yaratmaktadır. ATM sayısı, POS cihaz sayısı ve müşteri sayısının etkileri ise istatistiksel olarak anlamlı değildir.

Üç yöntem genel olarak benzer sonuçlar vermekle birlikte, bazı değişkenlerde küçük farklılıklar gözlemlenmiştir. Bu farklılıklar, yöntemlerin serilerdeki otokorelasyon ve endojenlik sorunlarını düzeltme biçimlerindeki farklılıklardan veya veri ve model özelliklerinden kaynaklanabilir. FMOLS ve DOLS, eşbütünleşme ilişkisi belirlendikten sonra uzun dönem katsayılarını tahmin etmede literatürde yaygın olarak güvenilir kabul edilen yöntemlerdir; bu nedenle bulguların yorumlanmasında ağırlıklı olarak bu yöntemlerin sonuçları dikkate alınmıştır. CCR yöntemi ise elde edilen bulguları desteklemek amacıyla uygulanmıştır.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bankalar, modern ekonomilerin temel yapı taşlarıdır ve finansal sistem içinde oldukça önemli bir konuma sahiptirler. Hem bireysel hem de kurumsal düzeyde fon toplama,

kredi verme, ödeme işlemleri ve diğer finansal hizmetler sunma gibi çeşitli önemli roller üstlenmektedirler. Günümüzde tüm alanlarda olduğu gibi bankacılık alanında da dijitalleşme büyük önem arz etmektedir. Dijital finans, mobil bankacılık, e-cüzdanlar ve kripto para birimleri gibi teknolojik inovasyonlar, milyonlarca insanın günlük finansal işlemlerini kolaylaştırarak büyük miktarda veri üretmektedir. Bu veriler, ödemelerden alışveriş alışkanlıklarına, yatırım tercihlerinden kredi riskine kadar geniş bir yelpazede bilgi sağlar. Dijital finans verileri, ekonomik trendlerin analiz edilmesi ve daha etkin ekonomik politikaların geliştirilmesi amacıyla kullanılabilir önemli bir kaynak olarak kabul edilmektedir.

Türkiye'de dijital bankacılığın ekonomik büyüme ile ilişkisini değerlendirmek amacıyla 2013:1 ile 2023:4 arası dönemi kapsayan GSYH, TBB ve BKM verileri üzerinden zaman serileri analizi yöntemi uygulanmıştır. Araştırmada bağımlı değişken olan GSYH (Gayrisafi yurt içi hasıla) verileri, mevsimsel etkilerden arındırılmış cari fiyatlarla ifade edilmiştir. Bağımsız değişkenler arasında POS cihazı sayısı, ATM sayısı, kredi kartı sayısı, banka kartı sayısı ve dijital bankacılık müşteri sayıları bulunmaktadır. Dijital bankacılık müşteri sayılarına dair dikkat etmemiz gereken bir nokta ise, 2017 yılına kadar internet ve mobil bankacılık müşteri sayılarını içerirken, sonrasında ise sadece dijital bankacılık müşteri sayılarını içermektedir. Bu değişiklik, Türkiye Bankalar Birliği'nin Mart 2017'den itibaren internet bankacılığı, mobil bankacılık ve dijital bankacılık raporlarını bir araya getirmeye başlamasıyla ilgilidir. Dijital bankacılık finansal işlemlerinin toplam işlem hacmi; internet bankacılığı ve mobil bankacılık finansal işlemlerinin toplamalarını içermektedir.

Çalışmada ampirik olarak, öncelikle birim kök probleminin araştırılması amacıyla değişkenler arasındaki durağanlık durumu incelenmiştir. Birim kök testi sonuçları, değişkenlerin farklarında durağan olduklarını ortaya koymuştur. Sonrasında, değişkenler arasında eşbütünlüşme bağlantısının olup olmadığı incelenmiştir. Johansen eşbütünlüşme testi uygulaması sonucunda, değişkenler arasında en az iki veya daha fazla eşbütünlüşme denkleminin olduğu şeklindeki sıfır hipotezi reddedilememiştir. Dolayısıyla, değişkenler arasında en az iki eşbütünlüşme ilişkisi bulunmaktadır. Bu ilişki değişkenlerin birlikte hareket etme eğilimi gösterdiği ve birbirlerini etkilediği anlamına gelmektedir.

Çalışmada, uzun vadeli bir ilişkinin varlığı gözlemlendiği için, bu ilişkinin katsayısı ve yönü FMOLS, DOLS, ve CCR uzun dönem katsayı tahmincileri ile incelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre, dijital bankacılık müşteri sayıları ve toplam POS cihazı sayısı tüm tahmincilerde istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır. ATM sayısı ise FMOLS tahmincisinde GSYH üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahipken, DOLS ve CCR tahmincilerinde bu etki anlamlı bulunmamıştır. Dijital bankacılık finansal işlemler hacmi FMOLS ve CCR modellerinde anlamlı pozitif etki gösterirken, DOLS yönteminde anlamsız çıkmıştır. Toplam kredi kartı sayısı ise tüm tahmincilerde pozitif ve anlamlıdır; bu durum kredi kartı kullanımının ekonomik büyümeyi desteklediğini göstermektedir. Öte yandan, banka kartı sayısı negatif bir etkiye sahip olup, istatistiksel olarak anlamlı bulunmamıştır.

Toplam kredi kartı değişkeni ise tüm tahmincilerde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif işaretlidir. Bu durum, kredi kartı kullanımındaki artışın ekonomik büyüme için pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Dijital bankacılığın yaygınlaşmasının ve kullanımının artmasının, ekonominin genel performansını iyileştirdiği ve büyüme için desteklediği söylenebilir. Dijital bankacılık, işlemlerin daha hızlı, kolay ve maliyetsiz yapılmasını sağlayarak ekonomik verimliliği artırabilir ve bu da GSYH'de bir artışa yol açmaktadır.

Elde edilen bulgular doğrultusunda, dijital bankacılık göstergelerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin yalnızca istatistiksel düzeyde değil, pratik anlamda ne tür etkiler yarattığının da değerlendirilmesi önem arz etmektedir. Literatürde de vurgulandığı üzere, dijital bankacılık hizmetlerinin ekonomik performansa olan katkısı, bu hizmetlerin yaygınlık derecesinin yanı sıra kullanım biçimleriyle de yakından ilişkilidir (Zins ve Weill, 2016). Özellikle kredi kartı sayısı ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki saptanmıştır. Bu durum, kredi kartı kullanımının tüketimi teşvik ederek iç talep kanalıyla ekonomik büyüme için katkı sağladığını göstermektedir. Ozili (2018), çalışmasında dijital finansal araçların tüketici harcamalarını artırmak suretiyle ekonomik aktiviteyi desteklediğini belirtmiştir. Dijital bankacılık toplam işlem hacminin GSYH üzerindeki pozitif etkisi, elektronik bankacılık altyapısının güçlendirilmesinin finansal sistemin etkinliğini artırabileceğini ve kayıt dışı ekonominin azaltılmasına katkı sağlayabileceğini göstermektedir. Bu bulgu, Sahay ve arkadaşları'nın (2015) dijital finansal hizmetlerin vergi tabanını genişlettiği, finansal katılımı artırdığı ve dolayısıyla büyüme için desteklediği yönündeki bulgularıyla örtüşmektedir. Öte yandan, banka kartı sayısının ekonomik büyüme üzerinde negatif yönlü bir etkisinin bulunması, bu kartların daha çok nakit çekimi amaçlı kullanılması ya da tüketim yerine tasarruf eğilimini yansıtması şeklinde yorumlanabilir. Demirgüç-Kunt ve arkadaşları'nın (2017) Global Findex veritabanına dayanan bulguları da, banka kartlarının genellikle sınırlı işlem fonksiyonu taşıdığını ve büyüme üzerindeki doğrudan etkisinin düşük olduğunu ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, dijital bankacılıkla ilgili bazı veriler ekonomik büyüme için olumlu yönde etkilerken bazıları olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Çalışmada istatistiksel olarak yapılan testlerde bu durumu desteklemektedir.

Bu araştırma Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomi özelinde güncel ve kapsamlı bir analiz sunmaktadır. Çalışmanın literatüre en önemli katkılarından biri, 2013:1-2023:4 dönemine ait geniş bir veri seti kullanılarak uzun dönemli ilişkinin detaylı bir şekilde incelenmesidir. Bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini farklı açılardan değerlendirme imkânı sunmaktadır. Ayrıca, Türkiye Bankalar Birliği ve Bankalararası Kart Merkezi gibi doğrudan sektörle ilgili kuruluşlardan alınan verileri kullanarak, dijital bankacılığın ekonomik büyüme ile ilişkisini ampirik olarak test eden sınırlı sayıda yerel çalışmalara metodolojik açıdan da katkı sağlamaktadır.

Türkiye'de dijital bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen araştırmalar sınırlıdır. Bu yüzden bu konuda yapılacak nitelikli çalışmaların sayısındaki artış son derece önemlidir. Bu kapsamda bazı öneriler sunulabilir ve bu da dijital

bankacılığın farklı boyutlarını ve ekonomik etkilerini daha iyi anlamaya yardımcı olabilir. Aşağıda bazı öneriler sıralanmıştır:

Kapsamlı Veri Toplama ve Analiz: Türkiye'deki dijital bankacılık kullanım oranları, müşteri segmentleri, sunulan hizmet türleri ve dijital bankacılık penetrasyonunun coğrafi dağılımı ile ilgili daha kapsamlı veriler derlenebilir. Bu bağlamda, dijital bankacılık hizmetlerinin kullanım yoğunluğunun demografik, sosyoekonomik ve coğrafi değişkenlere göre farklılıkları incelenebilir. Ayrıca, dijital bankacılık verilerinin makroekonomik göstergelerle (istihdam oranı, enflasyon, yatırım oranları gibi) ilişkisini belirlemek amacıyla korelasyon analizleri yapılabilir. Bu analizler, dijital bankacılığın yaygınlığı ve benimsenmesi ile ülke ekonomisinin genel durumu arasında var olabilecek olası etkileşimlerini ve bağlantılarını ortaya koyabilir.

Farklı Sektörler Üzerindeki Etkilerin İncelenmesi: Dijital bankacılığın çeşitli sektörler üzerindeki etkileri (KOBİ'ler, tarım sektörü, hizmet sektörü gibi) ayrı ayrı değerlendirilebilir. Bu bağlamda, hangi sektörlerin dijital bankacılıktan daha fazla fayda sağladığı ve hangilerinin daha az etkilendiği analiz edilebilir.

Finansal Kapsayıcılığın Etkisi: Dijital bankacılığın finansal kapsayıcılığı nasıl artırdığı ve bunun ekonomik büyümeye katkısı araştırılabilir. Bankacılık hizmetlerine erişimi olmayan veya sınırlı olan kesimlerin dijital bankacılık sayesinde finansal sisteme dâhil olmasının ekonomik etkileri analiz edilebilir. Ancak, bu süreçte dijital eşitsizlik gibi bazı zorluklar da göz önünde bulundurulmalıdır.

Karşılaştırmalı Çalışmalar: Diğer ülkelerde dijital bankacılığın ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini inceleyen çalışmalardan elde edilen bulgularla Türkiye'deki durumu karşılaştırmak, ülkeler arasındaki benzerlikler ve farklılıkları belirlemek açısından önemli bir analitik çerçeve sunabilir. Türkiye'nin ekonomik yapısına benzer özellikler taşıyan ülkelerle yapılan karşılaştırmalar, dijital bankacılığın ekonomik performans üzerindeki etkilerini daha net bir şekilde ortaya koyabilir. Bu tür bir karşılaştırmalı analiz, Türkiye'nin dijital bankacılık alanında hangi noktalarda güçlü olduğunu ve hangi alanlarda gelişim kaydetmesi gerektiğini ortaya koyabilir. Ayrıca, dijital bankacılığın ekonomik büyümeye olan katkısının artırılabilmesi için uygulanabilecek politika önerileri ve stratejiler geliştirilmesine yardımcı olabilir. Bu bağlamda, Türkiye'nin dijital bankacılık uygulamalarını daha etkin hale getirebilmesi için diğer ülkelerdeki başarılı uygulama örneklerinden faydalanılması büyük önem taşıyabilir.

Teknolojik Gelişmelerin Takibi: Dijital bankacılık teknolojilerindeki ilerlemelerin ekonomik büyümeye etkilerini sürekli olarak izlemek ve değerlendirmek amacıyla uzun vadeli araştırmalar planlanabilir. Bu araştırmalar, blockchain, yapay zekâ, büyük veri analitiği gibi yenilikçi teknolojilerin dijital bankacılık sektörü ve ekonomik büyüme üzerindeki potansiyel etkileri incelenebilir. Dijital bankacılığın ekonomik büyümeye etkisi, çeşitli faktörlere bağlı olarak farklılık gösterebilmektedir. Bu faktörler arasında teknolojik altyapı, düzenleyici çerçeve, kullanıcıların teknolojiye uyum düzeyi ve siber güvenlik tedbirleri gibi boyutlar yer almaktadır. Bundan sonraki çalışmalarda bu

boyutlardan yola çıkarak, faktör analizi gibi çok değişkenli istatistik tekniklerinden de yararlanılarak, dijital bankacılık ve ekonomik büyüme ilişkisi farklı boyutlarıyla incelenebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar makaleye eşit oranda katkı sağlamış olduklarını beyan eder.

Çıkar Beyanı

Bu çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.

KAYNAKÇA

- Bakırtaş, T., ve Ustaömer, K. (2019). Türkiye'nin bankacılık sektöründe dijitalleşme olgusu. *Ekonomi İşletme ve Yönetim Dergisi*. 3 (1), 1-24. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iejbm>
- Balkan, B. (2021). Impacts of Digitalization on banks and banking, *The Impact of Artificial Intelligence on Governance. Economics and Finance*, Volume 1, 33-50. <https://www.academia.edu/>
- Bećirović, S., Bajramović, Dž., ve Ahmatović, A. (2011). The role of mobile banking in enhancing economic development. International Conference: Communication and business sector, Berane: FMSK, 89-98. <https://www.academia.edu/>
- Berke, B. (2012), "Döviz Kuru ve İMKB 100 endeksi ilişkisi: Yeni bir test", *Maliye Dergisi*. 163, 243-257. <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/163-14.pdf>
- Bulut, E., ve Akyüz, G. Ç. (2020). Türkiye'de dijital bankacılık ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 42(2), s. 223-246. <https://doi.org/10.14780/muiibd.854325>
- Cuesta, C., Ruesta, M., Tuesta, D., ve Urbiola, P. (2015). The digital transformation of the banking industry, *BBVA Research, Digital Economy*. https://www.bbvaesearch.com/wp-content/uploads/2015/08/EN_Observatorio_Banca_Digital_vf3.pdf
- Demirgüç-Kunt, A., Klapper, L., Singer, D., Ansar, S., & Hess, J. (2017). *The Global Findex Database 2017: Measuring financial inclusion and the fintech revolution*. World Bank Group.
- Demirhan, M. (2021). Sektörel Bakış: Türk bankacılık sektöründe dijitalleşmenin şube dağıtım kanalına etkileri. *Erciyes Akademi*. 35 (1), 1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesakademi>
- Enders, W. (2014). *Applied econometric time series* (4th ed.). Hoboken, NJ: Wiley.
- Enders, Walter. (1995). *Applied Econometric Time Series*, New York: John Wiley.
- Esteve, V. ve Requena, F. (2006). A Cointegration Analysis Of Car Advertising And Sales Data In The Presenceof Structural Change, *International Journal of the Economics of Business*, 13(1), 111-128. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13571510500520036>
- George, D., & Mallery, P. (2010). *SPSS for Windows step by step: A simple guide and reference, 17.0 update* (10th ed.). Boston: Pearson.
- Göktaş, Ö. (2005). *Teorik ve uygulamalı zaman serileri analizi*. Beşir Kitabevi: İstanbul.
- Gujarati, D. N., & Porter, D. C. (2009). *Basic econometrics* (5th ed.). New York: McGraw-Hill.
- Kaur, S.J., Ali, L., Hassan, M.K., ve Emran, M.A. (2021). Adoption of digital banking channels in an emerging economy: exploring the role of in-branch efforts. *Journal of Financial Services Marketing*, 26(2), 107-121. <https://doi.org/10.1057/s41264-020-00082-w>
- Kutlar, A. (2017), *EViews ile Uygulamalı Zaman Serileri*, Umuttepe Yayınları: Kocaeli.

- Mammadlı, R. (2013). *Elektronik Bankacılık ve Ekonomik Gelişmişlik Arasında Etkileşim: Azerbaycan Örneği*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü Bankacılık Anabilim Dalı, İstanbul.
- Mert, M., Çağlar, A.E. (2019). *Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi*, Detay Yayıncılık: Ankara.
- Ozili, P. K. (2018). *Impact of digital finance on financial inclusion and economic growth*. Borsa Istanbul Review, 18(4), 329–340. <https://doi.org/10.1016/j.bir.2017.12.003>
- Öztürk, Z.A. (2011). *Türkiye'nin G-20 Ülkeleri İle Finansal Bütünleşmesinin Analizi: Vektör Hata Düzeltme Modellerinde İki Rejimli Eşik Değerli Eşbütünleşme Testi Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Park, J. Y. (1992). Canonical Cointegrating Regressions, *Econometrica*, 60, 119-143. <https://doi.org/10.2307/2951679>
- Petrova, L.A., Eremina, S.A., Kuznetsova, T.E., ve Kalachev, O.A. (2020). Digital bank of the future. *Advances in Economics.Business and Management Research*, 137(1), 57-60. DOI: [10.2991/aebmr.k.200423.013](https://doi.org/10.2991/aebmr.k.200423.013)
- Phillips, P. C. ve Hansen, B. E. (1990). Statistical Inference in Instrumental Variables Regression with I (1) Processes, *The Review of Economic Studies*, 57(1), 99-125. <https://doi.org/10.2307/2297545>
- Sahay, R., Čihák, M., N'Diaye, P., Barajas, A., Mitra, S., Kyobe, A., ... & Reza, A. (2015). *Financial inclusion: Can it meet multiple macroeconomic goals?* IMF Staff Discussion Notes No. 15/17.
- Sardana, V., ve Singhania, S. (2018). Digital technology in the realm of banking: A review of literature, *International Journal of Research in Finance and Management*, 1(2): 28-32. <https://doi.org/10.33545/26175754.2018.v1.i2a.12>
- Sarı, Sultan. (2022, 18-19 Haziran). Türkiye'de dijital bankacılık ve ekonomik büyüme ilişkisinin incelenmesi. Yılancı, Veli (Ed). *International Symposium of Economics Finance and Econometrics*, s. 205-211. <https://isefe.comu.edu.tr/dosyalar/isefe/abstracts-book-1.pdf>
- Shaikh, A. A., & Karjaluoto, H. (2015). Mobile banking adoption: A literature review. *Telematics and Informatics*, 32(1), 129–142. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2014.05.003>
- Stock, J. H., ve Watson, M. W. (1993). A Simple Estimator of Cointegrating Vectors in Higher Order Integrated Systems. *Econometrica*, 61(4), 783-820. <https://doi.org/10.2307/2951763>
- Tabachnick, B. G. And Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics*. Boston, Pearson.
- Yavuz, A. E. ve Babuşcu, Ş. (2018). Türk bankacılık sektöründe penetrasyon; internet bankacılığı ve mobil bankacılık ürünlerindeki penetrasyonun analizi. *Başkent Üniversitesi Ticari Bilimler Fakültesi Dergisi*. 2(1), 24-57. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/jcsci>
- Yurdakul, F. (2000). Yapısal kırılmaların varlığı durumunda geliştirilen birim-kök testleri. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(2), 21-34. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ahbvuibfd>
- Yurdakul, F. (2018). Kişi başına enerji tüketimi ile büyüme oranı arasındaki ilişki: Türkiye örneği, *Ekonomik Yaklaşım*, 29(107), 49-76. <https://www.bibliomed.org/mnsfulltext/94/94-1500221230.pdf?1735399515>
- Zins, A., & Weill, L. (2016). *The determinants of financial inclusion in Africa*. Review of Development Finance, 6(1), 46–57. <https://doi.org/10.1016/j.rdf.2016.05.001>

Dönüşsüz Yalnızlıklar ve İçsel Göçler: Ethem Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı'nda Yabancılaşma

Elif Kaya^{1,2}

ÖZET

Yazın hayatına 1980'li yıllarda adım atan Ethem Baran, özellikle kısa öykü alanında özgün bir yer edinmiş ve işlediği temalar ile Türk öyküsüne yeni bir soluk getirmiştir. Modern Türk edebiyatında sessiz ama derin izler bırakan Baran, bireyin iç dünyasını, insan psikolojisini ve toplumsal sorunları ustalıkla harmanlamıştır. 2005 yılında okuyucu ile buluşan Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı da yabancılaşma başta olmak üzere bireyin içsel ve toplumsal kırılmalarını yansıtabilir. Çalışmada Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı eserinde bireyin toplumsal, mekânsal ve varoluşsal düzeyde yaşadığı yabancılaşma deneyimleri incelenecektir. Kırsaldan kente göç, geçmişe duyulan özlem, aidiyet sorunları ve yalnızlık gibi durumlar, yabancılaşma temasının farklı boyutlarını açığa çıkaran dinamikler olarak ele alınmıştır. Bireyin kendi içinde yabancılaşması, toplum karşısında yabancılaşması zamana ve mekâna yabancılaşması gibi çok katmanlı yapı tek tek incelenmeye çalışılmıştır. Yabancılaşmanın ortaya çıkışı Dünya ve Türk Edebiyatında yansımaları üzerine kısa bir bilgi verildikten sonra da çalışmanın asıl kısmını oluşturan Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı isimli hikâyede yabancılaşma örnekler ile detaylandırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ethem Baran, Öykü, Yabancılaşma, Yalnızlık, Dönüşsüzlük, Göç.

Loneliness of No Return and Internal Migrations: Alienation in Ethem Baran's Book of Journeys of No Return

ABSTRACT

Ethem Baran, who entered the literary scene in the 1980s, has established a distinctive place particularly in the field of the short story and has brought a fresh perspective to Turkish storytelling through the themes he explores. Leaving subtle yet profound traces in modern Turkish literature, Baran skillfully combines the individual's inner world, human psychology, and social issues in his works. His Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı, published in 2005, reflects the individual's inner and social fractures, with alienation occupying a central position. This study examines the experiences of alienation portrayed in Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı at the social, spatial, and existential levels. Issues such as rural-to-urban migration, nostalgia for the past, problems of belonging, and loneliness are discussed as dynamics that reveal different dimensions of alienation. The study analyzes the multilayered structure of alienation by focusing on the individual's alienation from the self, from society, and from time and space. Following a brief discussion of the emergence of alienation and

¹ İletişim yazarı: elif@artvin.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4671-4386.

(Makale Gönderim Tarihi: 03.07.2025 / Yayın Tarihi:30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1733709](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1733709)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

its reflections in world and Turkish literature, the main part of the study provides a detailed analysis of examples of alienation in the stories collected in *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*.

Keywords: *Ethem Baran, Story, Alienation, Loneliness, Irreversibility, Migration.*

1. GİRİŞ

Edebiyat dünyasında “öykücü” kimliği ile tanınan Ethem Baran, edebi kariyerine 1980’li yıllarda başlamış ve kısa süre içerisinde dikkat çeken bir yazar olarak Türk edebiyatında yerini almıştır. On bir öykü kitabı ve iki romanı ile oldukça üretken olan yazar, *Kurutulmuş Gül Mevsimi* öykü kitabıyla 1994’te Türkiye Yazarlar Birliği Hikâye Ödülü’nü, *Dönüşsüz Yolculuklar* kitabı ile 2005 Yunus Nadi Öykü Ödülü’nü kazanmış, 2020 yılında da *Döngel Dünya* adlı kitabıyla 66. Sait Faik Hikâye Armağanı’nın sahibi olmuştur.

Edebiyata olan ilgisi çocukluk yıllarında başlayan Baran, ortaokuldaki Türkçe öğretmeninin teşvikiyle kitapların dünyasına kapılarını aralar ve bu heves ona farklı bakış açıları kazandırır. İlkokul dönemlerinde çeşitli yazılar kaleme alan yazar, o dönemler ders kitaplarında okuduğu hikâyelerden de oldukça etkilenmiştir. Ethem Baran’ın, Türk edebiyatı alanında gelişmesini sağlayan, ona yeni perspektif kazandıran kişiler, Yaşar Kemal, Orhan Kemal, Fakir Baykurt gibi köy enstitüsü yazarları olmuştur. Baran, bu yazarlar ve ilk zamanlar okuduğu eserler ile ilgili olarak bir röportajında şunları söyler:

“İlk okumalarım da Yaşar Kemal ve Orhan Kemal eserleri vardı. Bu eserleri çok da severek okudum... Zaten o zamanlar pek fazla bildiğim yazar yoktu. Ancak okulda ders kitaplarında öykülerini okuduğum yazarları tanıyor onların eserlerini biliyordum. Bu yazarlarda daha çok Ömer Seyfettin ve Sait Faik Abasıyanık’tı. Ama benim favori metin türüm romandı ve roman okumaktan daha haz alıyordum. Özellikle okuduğum romanlar Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Talip Apaydın ve Fakir Baykurt gibi Anadolu yaşamını köyü ve köylüyü anlatan yazarlardı. Bu romanlarda anlatılan insanlar ve onların yaşamı bana daha yakın geliyordu. Nitekim ben de romana böyle bir köy romanı yazarak başladım. Beni başlangıçta etkileyen şey de Anadolu’yu anlatan bu yazarlar oldu” (Kuru, 2021).

Yaşam mücadelesi içinde okumaya çalışan yazarı, gözlemlediği bu hayat, çocukluk yılları, doğup büyüdüğü çevre ve resme ilgisi yönünü de belirlemiştir. Baran’ın hikâyeden beklentisi veya hikâyeye yüklediği işlevi ise böyle bir dünyanın sanatla, kitaplarla genişleyeceğini düşünmektir.

Eserlerinde de “edebiyatı edebiyat için sevmeyi ve bunu okurlarla paylaşmayı ilke edinme meselesine” ağırlık vermiş, doğayla ve geçmişiyle bağ kurup hem içerik hem de biçim bakımından geçmişle bugün arasında yaşanan kırılmanın önüne geçmek istemiştir.

Aynı zamanda resimle de uğraşan Baran, ortaokul yıllarında ressam olmayı hedefler. Bu nedenle resim ve edebiyat alanını uzun yıllar bir arada ilerleten Ethem Baran’ın daha sonra bu çalışmaları dergilere göndermeye başlar.

Bozkırda büyümüş resim sanatıyla yakından ilgilenen Ethem Baran'ın özellikle yazmış olduğu ilk öykülerinde doğanın ön planda olduğu görülmektedir. Nitekim doğaya olan düşkünlüğünü yazar yaptığı bir söyleşisinde şu şekilde aktarır:

“Doğayı seven bir insan olduğum için, böyle bir yapım olduğum için bilinçli bir tercih de denilebilir. Yoğun olarak okumaya başladığım günden bugüne, doğa betimlemelerini okumayı çok seviyorum. Bu tür resimleri yapmayı da seviyordum. Doğaya karşı ilgim, biraz da insanlardan kaçmak içindi belki de, tam olarak bilmiyorum. İnsanları anlamaktansa doğayı anlamak daha çok işime geliyordu herhâlde. İnsanlar karşısında çok ürkektim. Hatta ilk dönem yazdıklarım da doğa çok baskındır. İnsanları anlatmaktansa, doğayı anlatmayı yeğlemiştir. Sonradan yazdıklarım da insanlar daha çok konuşur, ortalarda daha çok görünür hâle gelmeye başladı. İlk öykülerimde insanların seslerini pek duyamazsınız” (Bayraktar, 2008, s. 23).

Ethem Baran, yazı faaliyetine ilişkin düşünceleri de şöyledir: “Bir öykü, ya da ona benzer bir tohum içime düştüyse, içimde dolanıp dururken kendini bana, beni de kendine benzetmeye başlar, sonunda birlikte kâğıt üzerine düşeriz. O yüzden, sevmediğim, içimi ısıtmayan hiçbir şeyi yazmam, yazamam...” (Koçakoğlu, 2012, s. 169).

Türk edebiyatında özgün anlatımı ve psikolojik derinliğiyle öne çıkan bir öykücü olarak tanınan Baran, kısa öykü formunu da ustalıklı kullanır ve bireyin içsel yolculuklarını, geçmişle kurduğu hassas bağı ve toplumsal değişimlere karşı geliştirdiği direnç ya da uyumsuzluğu anlatılarının merkezine yerleştirir. Dönüştürücü Yolculuklar Kitabı ise bu temaların en yoğun biçimde işlendiği eserlerinden biri olarak dikkat çeker.

Kitapta yer alan öykülerin çoğunda anlatıcı ya da kahraman, çocukluk yıllarına, geride bırakılan taşra mekânlarına ve artık dönüşün mümkün olmadığı eski zamanlara özlem duyar. Bu geri dönüş arzusu, nostaljiyle birlikte, bireyin kendisini bulma ve geçmişle barışma çabasıyla da ilişkilidir. Ancak bu çaba çoğu zaman sonuçsuz kalır. Zira birey, mekânsal ve de ruhsal olarak artık “geriye dönemeyeceği” bir noktadadır. Baran'ın bu eserde kurduğu anlatı evreninde, birey bir yolcu da değildir, kendi geçmişine, aidiyetine ve kimliğine karşı bir yabancıdır.

Bu çalışma, Dönüştürücü Yolculuklar Kitabı adlı eseri, temel bir eksen etrafında – yabancılaşma– okumayı amaçlamaktadır. Bireyin modern dünyada, göç, toplumsal beklentiler, iletişimsizlik, aile içi kırılmalar ve mekânsal ayrışma gibi unsurlar sonucunda yaşadığı yalnızlaşma ve kendine yabancılaşma, eser boyunca tekrar eden izlekler olarak karşımıza çıkar.

2. YABANCILAŞMA: ÇOK KATMANLI BİR MODERNLİK SORUNU

Yabancılaşma (alienation), modern çağın en temel bireysel ve toplumsal sorunlarından biridir. Kavram, Batı felsefesinde ve de sosyoloji, psikoloji ve edebiyat alanlarında 19. yüzyıldan itibaren farklı biçimlerde ele alınmıştır. İlk temelleri Georg Wilhelm Friedrich Hegel'in “tinsel yabancılaşma” (Hegel, 2000, s.103) kavramına dayanır. Hegel, insanın kendini tanıma sürecinde bir başkasına ya da dış dünyaya yönelerek önce kendinden

uzaklaştığını, sonra bu yabancı olanı içselleştirerek tekrar kendine döndüğünü ileri sürer. Ancak bu diyalektik, Karl Marx'ta daha somut ve toplumsal bir anlam kazanır. Marx'a göre kapitalist üretim sistemi, işçinin kendi emeğine ve üretim sürecine yabancılaşmasına yol açar. Emek, işçiden kopar ve bir meta hâline gelir bu da bireyin kendi üretim sürecinde nesneleşmesine neden olur (Marx, 2005, s. 110). Marx, bu yabancılaşmayı dört temel düzeyde açıklar:

- a. İnsanın ürettiği ürüne yabancılaşması,
- b. Üretim sürecine yabancılaşması,
- c. Kendi öz varlığına yabancılaşması,
- d. Diğer insanlara yabancılaşması.

Bu dört aşama, ekonomik bir sistem eleştirisinin yanı sıra modern insanın kendi benliğinden ve toplumsal ilişkilerinden kopuşunun da açıklamasıdır.

Erich Fromm ise yabancılaşmayı daha çok bireyin duygusal, zihinsel ve varoluşsal düzeyde yaşadığı bir kopuş olarak yorumlar. Özgürlükten Kaçış adlı eserinde modern bireyin özgürleşirken aynı zamanda yalnızlaştığını, özgürlüğün bireyi bir yandan seçme hakkı kazandırırken diğer yandan onun anlam duygusunu kaybettirdiğini belirtir (Fromm, 1990, s. 45). Fromm'a göre yabancılaşan birey, "kendine ait olmayan bir hayatı yaşayan" insandır, kendi duyguları, değerleri ve arzuları yabancılaşmış, dışsal beklentiler tarafından yönlendirilen bir kimlik taşır. Varoluşçu felsefede ise Jean-Paul Sartre yabancılaşmayı, bireyin "özgürlük" ile olan ilişkisi bağlamında açıklar. Sartre'a göre insan "özgür olmaya mahkûmdur" ancak bu özgürlük, anlam kaybı, seçim kaygısı ve sorumluluk yükü getirir. İnsan, kendi seçtiği anlamı yaratma çabasında, dünyanın ve kendisinin anlamsızlığıyla baş başa kalır (Sartre, 1994, s. 78). Bu da bireyin hem kendisine hem de topluma karşı yabancılaşmasını beraberinde getirir.

2.1. Edebiyatta Yabancılaşma

Edebiyatta yabancılaşma, özellikle modernist ve postmodernist dönemlerde bireyin parçalanmış benliğini, aidiyetsizlik duygusunu ve varoluşsal sıkışmışlığını yansıtmak için başat bir tema olmuştur. Franz Kafka'nın Dönüşüm, Albert Camus'nün Yabancı, Samuel Beckett'in Godot'yu Beklerken gibi eserlerinde yabancılaşma doğrudan karakterin yaşamla bağ kuramaması biçiminde yansıtılır. Türk edebiyatında ise yabancılaşma teması sıklıkla göç, kentleşme, aile çözülmesi ve kültürel dönüşüm çerçevesinde işler. Yusuf Atılgan'ın Aylak Adamı, Oğuz Atay'ın Tutunamayanları bu konuda örnek verilebilecek eserlerdir. Bu çizgide yer alan Ethem Baran da özellikle Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı adlı öykü kitabında karakterlerini geçmişle gelecek arasında sıkışmış, iç dünyasına hapsolmuş bireyler olarak kurgular.

2.2. Modern Bireyin Yabancılaşması

Yabancılaşma, bireyin kendisiyle, çevresiyle, toplumsal yapılarla ve nihayetinde varoluşuyla kurduğu bağın kopması anlamına gelir. Kavram, felsefi ve sosyolojik literatürde farklı biçimlerde ele alınmış olsa da özellikle modern bireyin parçalanmış kimliğini anlamlandırmada belirleyici bir rol üstlenir. Edebiyatta ise yabancılaşma, modern bireyin anlam arayışı içinde yaşadığı çatışmaları, aidiyet eksikliklerini ve yalnızlığı temsil eden bir izlektir. Özellikle 20. yüzyılda bireyin iç dünyasını merkeze alan anlatılar, yabancılaşma temasını hem bireysel hem de toplumsal düzeyde derinlemesine işler. Türk edebiyatında da bu tema, özellikle köyden kente göç, geleneksel değerlerin çözülüşü ve modern yaşamın getirdiği yalnızlık ile birlikte daha görünür hale gelmiştir.

Ethem Baran'ın *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı* adlı eserinde bu kuramsal çerçevenin izlerini yoğun biçimde görmek mümkündür. Kitaptaki karakterler, çevrelerinden, geçmişlerinden, kimliklerinden ve hatta duygularına da yabancılaşmışlardır. Öykülerin temel izleği olan “dönüşsüzlük”, aslında bu yabancılaşmanın nedeni ve sonucudur. Birey, geçmişteki benliğine, yaşadığı coğrafyaya ve ilişkilerine dönmek istese bile artık o “yer”in ya da “ben”in var olmadığı gerçeğiyle yüzleşir.

Biz çalışmamızda özellikle Fromm'un ortaya koyduğu düşüncelerden hareketle Ethem Baran'ın öykü kitabı üzerinde yoğunlaşacağız. Ayrıca çok yönlü bir kurguya sahip olan öykülerde Sartre'ın varoluşsal yabancılaşma fikri, Zygmunt Bauman'ın “Akışkan Modernite ve Yabancılaşma” kavramı da çalışmada yol gösterici bir yapı olacaktır.

3. ETHEM BARAN'IN ÖYKÜLERİNDE YABANCILAŞMA

3.1. Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı

Ethem Baran'ın *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*, 2005 yılında üçüncü öykü kitabı olarak raflarda yerini almıştır. İçerisinde on dört hikâye bulunan bu eser de öncesinde ve sonrasında Baran'ın yazdığı öykü konuları ile benzerlik gösterir.

Bu noktada *Dönüşsüz Yolculuklar* kitabı, yazarın karakteristik temalarını işlediği ve insan ruhunu ustalıklı yansıttığı bir eser olarak öne çıkar. Kitap, bir dizi farklı öyküden oluşsa da, bu öykülerin temelinde; yalnızlık, yabancılaşma, geçmişe özlem, değişimin kaçınılmazlığı ve göç gibi evrensel temalar yer alır. Baran, öykülerde, bireysel ve toplumsal bu dönüşümlerin birey üzerindeki etkisi, sembolik bir dil ve güçlü bir anlatımla sunar.

Eserin dikkat çeken bir yönü de Baran'ın çocukluk yıllarına ait birçok yaşanmışlığın eserde benzer bir şekilde yansıtılmasıdır. Hikâye yazmadaki amaçlarından biri kendi çocukluğu ile şimdiki çocuklar arasındaki farkı da ortaya koymaktır.

“Oysa benim çocukluğumun neresi güzel. Ayakkabımız bile yoktu, yaz kış aynı şeyi giyerdik, çarşı ekmeği alıp yemek bile önemli bir olaydı. Böyle bir çocukluğu anlatıyorum şimdiki gençlere, masal gibi geliyor. Bunun nedeni, belki de içinde oyunun ve hayalin olmasıdır. İnsanların düşlere, hayallere eğiliminden kaynaklanan bir şey de olabilir. Biz o zaman hayallerimizi yaşamayı, kişiselleştirmeyi biliyorduk. Buna fırsatımız da vardı.

Şimdiki çocukların hayal kurmasına bile gerek yok. Hazır kurulmuş hayaller sunuluyor” şeklinde yanıtlar. (Bayraktar, 2008, s. 23).

Çocukluğunda, yaz tatillerinde hep çalışmıştır. Önce matbaada çıraklık, ayakkabı boyacılığı yapmış, otobüs garajında su satmış, biraz büyüyünce de tuğla ocağında ve inşaatlarda amelelik yapmıştır. (Avcı, 2012, s. 117)

Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı içinde “Ve Demiştik, Her Dağın Kendi Kışı, Ormanların Gümbürtüsü, Eylülден Önce, Üzerlik, Kızak, Çamlık Palas, Uzak Yakınlıklar, Kuş Yüzü Görmek, Dallar Kırılırken Rüzgâr Saklı Kalır, İşlengi, Pembe Gül, Serpenek, Porno Temizleyicisi” isimli on dört öykü vardır. Bu öykülerin hepsinde yalnızlık, yabancılaşma ana hatlarıyla özetlenir, anlatıcı aidiyetsizlik duygusuna gönderme yapar. Yazar, ilk hikâyeden itibaren anlatıcı ya da kahraman anlatıcı vasıtasıyla geçmişe özellikle çocukluk hatıralarına dönerek yaşadığı döneme ait olamama, kimlik bunalımlarını ve ruhi çatışmaları şiirsel bir anlatımla ifade eder.

Eserdeki “Ve Demiştik, Çamlık Palas, Kuş Yüzü Görmek, Dallar Kırılırken Rüzgâr Saklı Kalır, İşlengi, Pembe Gül, Kızak öykülerinde geçmişe özellikle çocukluk dönemine özlem, hatıralara kaçış sosyal gerçeklik ve insani duyarlıklar merkeze alınarak işlenir.

Ormanların Gümbürtüsü, Eylülден Önce, Serpenek, Uzak Yakınlıklar öykülerinde sürekli kargaşa, göç ve yalnızlık öne çıkan temalar olarak görülür.

Öykülerdeki yalnızlık hissi çocuklukta yaşadığı yerden kopmayla bağlantılıdır. Fakat yaşadığı anlatı zamanında arzu edilen mekâna/geçmişe dönüşte imkânsızdır. Fiziksel geri dönüşün yanı sıra tekrar çocuk olmanın da imkânsız olduğu görülmektedir. Geçmişe özlem öykü kahramanında hayal kırıklığına da sebep olur. Her Dağın Kendi Kışı, Üzerlik, öykülerinde hayal kırıklığı yoğun bir şekilde işlenir. Yazarın esere, Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı ismi vermesi de bu noktada ifade kazanır. Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı içinde yer alan her bir hikâyede ve onların kahramanları üzerinden bu dönüşsüz yolculuk konusu merkeze alınarak bireyin yalnızlığı/yabancılaşması çok yönlü bir biçimde yansıtılmıştır. Bu makalede geçmişin izlerini taşıyan Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı öyküsü, yabancılaşma teması altında değerlendirilecektir.

3.2. Bireyin Toplum, Zaman ve Kendilikle Çatışması

Yabancılaşma, modern bireyin dış dünyayla birlikte, kendi iç evrenine de yabancılaşmasını anlatan çok katmanlı bir ruhsal çözülme hâlidir. Bu kavram, ilk olarak Hegelci diyalektiğin içinde anlam bulmuş, daha sonra Marx tarafından ekonomik temelli bir bağlamda geliştirilmiştir. Marx’a göre birey, emek sürecinde kendi üretiminden ve üretim aracından koparak nesneleşir ve kendi emeğine yabancılaşır (Marx, 2005, s. 110). Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında Erich Fromm gibi düşünürler, yabancılaşmayı, psikolojik ve varoluşsal bir sorun olarak ele almıştır. Fromm’a göre modern birey, özgürleşme süreciyle birlikte ait olduğu topluluktan, değerlerden ve kendilik algısından kopmuş, bunun sonucunda yalnızlık, anlamsızlık ve kimlik kaybı gibi sorunlarla baş başa kalmıştır (Fromm, 1990, s. 45).

Ethem Baran'ın *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*, bireyin bu çok katmanlı yabancılaşmasını hem mekânsal hem de duygusal boyutlarıyla ele alan önemli bir anlatı koleksiyonudur. Öykü kişilerinin çoğu, ya köyden kente göçmüş ya da zaman içinde kendi iç benliğinden uzaklaşmış bireylerdir. Özellikle “Ormanların Gümbürtüsü” ve “Serpenek” öykülerinde, aidiyet duyulan mekânlardan kopma süreci fiziksel bir göç olmanın ötesinde, içsel bir kırılma olarak resmedilir.

Baran, bu karakterlerin içsel çatışmalarını doğa betimlemeleriyle örterek, yabancılaşmayı kolektif bir çağın hastalığı olarak sunar. “Her Dağın Kendi Kışı” öyküsünde Raşit karakteri, dağ köylerine yaptığı yolculuk sırasında geçmişine dair imgelerle karşılaşır fakat bu imgeler artık onun için bir sığınak olamaz, acı veren anı kırıntılarına dönüşmüştür. Tıpkı Fromm'un tanımladığı gibi, Baran'ın bireyleri de “özgürleşmiş ama yalnızlaşmış” varlıklardır. Kentleşme, toplumsal çözülme ve bireyin iç yolculuğu Baran'ın öykülerinde birbirine sıkı sıkıya bağlanır. Karakterler kendi hayatlarında edilgenleşir karar alma yetileri kısıtlanmış, duygusal bağları aşınmış, dillerinde ise içe dönük bir şiirsellik vardır.

“Ve Demiştik” öyküsünde, Harun'un ani ölümü ve anlatıcının iç dünyasında bu olayla yüzleşemeyişi, bireyin yaşanmışlıklara ve geçmişteki duygularına duyduğu yabancılaşmanın çarpıcı bir örneğidir. Bu noktada nostalji bir kaçış aracı olmaktan çıkar birey, artık geride bıraktığı geçmişe bile ait değildir.

Baran'ın karakterleri toplumun ahlaki ve kültürel normlarına da yabancılaşmıştır. “İşlengi” öyküsünde Türkan karakteri üzerinden işlenen toplumsal baskı ve bireysel özgürlük çatışması, bireyin kendi bedenine ve arzularına duyduğu yabancılaşmanın göstergesidir.

3.3. İçsel Yabancılaşma ve Kentsel Kaos

Ethem Baran'ın *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*'nda yabancılaşma, öncelikle bireyin kendi iç dünyasından kopmasıyla belirginleşir. Bu kopuş, özellikle göç, toplumsal değişim ve kentsel kaosun birey üzerinde yarattığı baskıyla ilişkilidir. Baran'ın öykü kişilerinin çoğu, kırsal kökenlerinden kente taşınmış ama ne geldiği yere ne de vardığı yeni mekâna tam anlamıyla ait olabilmıştır. Bu ikili sıkışma, modern edebiyatın temel izleği olan “yerinden edilmiş birey” tipini Baran'ın kaleminde yeniden üretir.

“Serpenek” adlı öykü, bu içsel yabancılaşmanın somut örneklerinden biridir. Kentte taksici ve garson arkadaşlarıyla yüzeysel ilişkiler kuran anlatıcı, faydasız bir dostluk ağı içinde kaybolur. Fayık'ın nişanlısına yazdığı mektuplarla kendine anlam arayan anlatıcı, öykünün ilerleyen satırlarında artık sözcük bile bulamadığını itiraf eder: “Hepsi büyüyen yalnızlığım içinde kaybolup gitti” (Baran, 2005, s. 170). Bu ifade, Erich Fromm'un bireyin özgürleşirken aynı zamanda anlam kaybına uğrayarak yalnızlaştığına ilişkin tespitlerini çağırıştır. Fromm'a göre, modern insan özgürlüğünü kazanırken aynı anda yönsüzleşir, böylece yalnızlık ve anlamsızlık duygusu baskın hale gelir (Fromm, 1990, s. 45). Baran'ın anlatıcısı da tam bu noktada yalnızlıkla yüzleşir ve geçmişe sığınır. Zincirli Camii'nin kavak ağaçlarının hisirtisini anımsayarak, kentteki yabancılığı doğa imgesiyle hafifletmeye çalışır: “Sanki o kalabalık bir anda kaybolmuş, kavaklardan kopan hisilti, çocukluğun

mahalle aralarındaki serinliğini Ulus'un kalabalık meydanına bırakmıştı" (Baran, 2005, s. 172).

Ethem Baran'ın "SerpeneK" adlı hikâyesi, geleneksel yaşam tarzının modern dünyanın dinamikleri karşısındaki çözümlüşünü ve bireylerin bu dönüşüm sürecindeki içsel çatışmalarını da anlatır. SerpeneK doğrudan olaylardan çok, atmosfer ve karakterlerin ruh halleri üzerine yoğunlaşarak, derin bir duygusal ve toplumsal çözümleme sunar.

Hikâyede, serpeneK adı verilen kış mevsiminin zorlu hava şartları ve soğuk rüzgârlar, insanın doğayla ve yaşam koşullarıyla olan mücadelesini simgeler. Baran, bu doğa betimlemeleri üzerinden karakterlerinin içsel dünyalarını yansıtır. Benzer biçimde, "Her Dağın Kendi Kışı" öyküsünde Raşit adlı karakter, tatil için memleketine dönerken otobüs yolculuğunda doğanın sessizliğinde yalnızlığıyla yüzleşir. Onun gözünde köyler artık yalnızlığa gömülmüş izole mekânlardır:

"O, daha gün batmadan kendi karanlığına teslim olmuş dağların alçağında yükseğinde, yanında yöresinde, daha çok da eteğinin kıvrımları arasında sonsuz bir uçurumun başındaymışçasına yankılanan çırılçıplak bir yalnızlığa gömülmüş köyler; henüz gölgeler uzamadan tek tük ışıklarını yakarak yaklaşmakta olan korkuyu uzaklaştırma çabasına girerek ne kadar kurtarabilirler kendilerini? O tek tük, kırık dökük, titrek ışıklar dağın korkulu bağrında nasıl bir yara açabilirler?"

Aslında açılan o yara gelip ta burada, işte şuramızda kanamakta değil midir?

O köylerin her birinde, bir okulun buz tutmuş camlarının gerisinde gencecik bir çift buğulu göz, erken inen karanlığa, kendi soğuğuyla titreyen geceye, gecenin korkusuna teslim olmuş dalgalara bakmakta değil midir?" (Baran, 2021, s. 29).

Her Dağın Kendi Kışı tematik olarak insanların hayatlarında karşılaştıkları zorluklara ve bu zorluklara karşı verdikleri mücadelelere de odaklanır. Baran, hikayeyi bir metafor olarak kullanarak her bireyin kendi yaşamında, kendi dağında karşılaştığı zorlukları, acıları ve içsel çatışmaları kış mevsimi ile özdeşleştirir. Kış, bu hikâyede doğanın bir durumudur ve bireyin içinde yaşadığı duygusal buhran ve yalnızlığın da bir sembolüdür.

Baran, her bireyin kendi zorluklarıyla başa çıkma yollarını bulması gerektiğini ve bu mücadelelerin kişisel olduğunu vurgular. Bir bireyin yaşadığı zorluk, başka birinin anlamakta zorlanacağı kadar kişiseldir. Bu yüzden "her dağın kendi kışı" ifadesi, her bireyin kendine özgü bir içsel yolculuğu olduğunu ima eder.

Ethem Baran'ın öykülerinde sıkça rastladığımız kaçınılmaz son veya kadercilik anlayışı, bireyin modern dünyada kendi hayatı üzerindeki kontrolünü kaybettiği hissiyatını güçlendirir. Her ne kadar karakter mücadele etse de, karşılaştığı zorluklar karşısında çaresizlik hissi baskın gelir. Bu da, hayatın zorluklarının kaçınılmaz olduğunu ve her bireyin bu zorluklarla kendi başına yüzleşmesi gerektiğini anlatan güçlü bir mesaj verir.

Ethem Baran'ın "Her Dağın Kendi Kışı" hikâyesi, hayatın getirdiği zorluklarla başa çıkmanın ve bu zorluklarla mücadele ederken yaşanan içsel dönüşümün de etkileyici bir

anlatısıdır. Yalnızlık, yabancılaşma, dönüşsüzlük ve kadercilik temaları, hikâyenin temel yapı taşlarını oluşturur. Baran, güçlü semboller ve metaforlar aracılığıyla bireyin içsel dünyasındaki karmaşayı ve hayatın zorlukları karşısında verdiği mücadeleyi yabancılaşma etrafında işler.

Yabancılaşmayı ele alan diğer felsefeci Jean-Paul Sartre'a göre, bireyin özgürlükle birlikte taşıdığı anlam yükü, aynı zamanda bir yalnızlık ve anlamsızlık krizine dönüşür (Sartre, 1994, s. 78). Bu açıdan bakıldığında da Raşit'in yolculuğu, yalnız bir varlığın kaderine razı oluşunu simgeler. Yolculuk, fiziksel olduğu kadar ruhsal bir kopuşu, içsel yabancılaşmayı derinleştirir.

3.4. Mekânsal Yabancılaşma: Göç ve Yer Değiştirmenin Psikolojisi

Ethem Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı'ndaki yabancılaşma olgusu bireyin içsel dünyasıyla sınırlanmaz, mekânla kurulan bağın kopuşu da bu sürecin temel bir boyutunu oluşturur. Baran, özellikle taşradan kente göç eden karakterlerin yaşadığı mekânsal yabancılaşmayı derin bir psikolojik çözümleme ile işler. Göç, bu açıdan bireyin kimliğinde derin yarılmalara yol açan bir varoluşsal kırılmadır.

“Ormanların Gümbürtüsü” öyküsü, mekânsal yabancılaşmanın en güçlü örneklerinden biridir. Öyküde yaşlı bir adam, doğup büyüdüğü köyünden koparılmış ve kentte çocuklarının yanına taşınmıştır. Ancak yeni mekânda bireyin aidiyet duygusu aşınmış, geçmiş ve şimdi arasındaki sınırlar silikleşmiştir. Baran, karakterin zihinsel çözülmesini şu şekilde yansıtır:

“Çocukluğunun, gençliğinin, annesi babası, kardeşleriyle güldükleri günlerin, kendi çocuklarının cıvıltılarının, kızlarının gelinlik düşlerinin, oğullarının ele avuca sığmaz delikanlı hoyratlığının sindiği karanlıktı bu. Hiç bu kadar kendi başına kalmamış olan karanlık” (Baran, 2021, s. 45).

Ormanların Gümbürtüsü hikâyesinde yabancılaşma, hem kişinin kendisiyle hem de çevresiyle olan ilişkisini temsil eder. Birey, modern dünyadan ve kendi hayatına yabancılaşmış bir durumdadır. Doğanın içinde, bu yabancılaşma hissi daha da yoğunlaşır orman, karakterin içsel yabancılaşmasının bir yansıması haline gelir. Hikâyenin kahramanı ismi verilmeyen yaşlı adam, köyünden, evinden, aidiyet duyduğu mekândan koparılıp kentteki çocuklarının yanına yerleşmiştir. Kısa bir süre önce eşini de kaybeden yaşlı adam, zihinsel bulanıklar içinde eski ve şimdiki zaman arasında bocalar.

Geçmişin içinde yaşayan yaşlı adam ana ve yeni mekâna uyum sağlayamaz. Baran, bu yalnızlık ve yabancılaşma temasını doğa ile ilişkilendirerek derinleştirir. “Geceyarıları kalkıp balkona çıkıyor, iki bina arasından görünen bu uzak denize bakarak köyün o sessizliğini, rüzgârını, denizin uğultusunu, karanlığın korkutucu, ürpertici güzelliğini arıyordu. Bahar gelmişti ama bundan şehrin haberi yoktu” (Baran, 2021, s. 50).

Eserde belirgin bir şekilde hissedilen bir diğer tema ise, yabancılaşmanın oluşturduğu dönüşsüzlük ve kadercilik temasıdır. Yaşlı adam, bir noktada bu zorluklardan

kaçamayacağını ve bu yolculuğun geri dönüşü olmadığını fark eder. Bu, bireyin hayatındaki bazı olayların ve zorlukların kaçınılmaz olduğunu, bazı kışların bitmeyeceğini sembolize eder.

Yaşlı Adamın yaşadığı bu kopuş, bireyin aidiyet duygusu mekânla kurduğu otantik bağa dayanır bu bağ koparıldığında kişi “yer-yabancılaşması” (placelessness) yaşar. Baran’ın yaşlı karakteri de bu “yer-yabancılaşmasının” dramatik örneğidir: yeni kent mekânı, onun hafızasında yankılanan eski köy imgesiyle uyuşmaz, bu uyuşmazlık bireyin zamanla da, geçmişle de bağı zedeler.

Benzer biçimde, “Eylülden Önce” öyküsünde anlatıcı kahraman, eğitim için Ankara’ya gelmiş ve kentin yabancı yapısıyla karşı karşıya kalmıştır. Kentin kalabalığı ve gürültüsü anlatıcının içsel boşluğunu daha da derinleştirir: “Şimdi onun bıraktığı yalnızlık derin bir boşluk gibi uğulduyor odada.” (Baran, 2005, s. 63). Baran, modern kentin mekânsal kaosunu, bireyin ruhsal dağınıklığının bir aynası olarak resmeder. Kent, artık bir “kimliksiz mekân” haline gelmiştir, birey ne kentte kök salabilir ne de geçmişteki taşra mekânına geri dönebilir.

Kentleşmeyle birlikte bireyin yaşadığı bu yerinden edilme süreci, Türk edebiyatında da sıklıkla işlenen bir yabancılaşma izleğidir. Yusuf Atılgan’ın Aylak Adamında kent, bireyi yutan bir boşluk alanı olarak resmedilir. Baran’ın karakterlerinde ise bu boşluk, sık sık doğa imgeleriyle dolmaya çalışılır fakat bu çaba çoğu zaman sonuçsuz kalır. “Ormanların Gümbürtüsü”nde yaşlı adam, balkonundan baktığında iki bina arasından eski köyündeki denizi hatırlamak ister, ancak bu hatırlayış artık ona huzur vermez aksine derin bir eksiklik hissi verir.

Baran’ın öyküleri için göç, mekânsal bir hareketlilik ötesinde, bireyin zamanla, hafızayla ve kimlikle kurduğu bağların kopuşunu tetikleyen bir travmadır. Karakterler, kırsalın doğallığından kentin yapaylığına sürüklenirken, köklerinden kopan ama yeni mekâna da kök salamayan “ara varlıklar” haline gelir. Bu ara durumda, mekânsal yabancılaşma bireyin psikolojik dağınıklığını da derinleştirir.

3.5. Zamanla Yabancılaşma: Geçmişin Geri Çağrısı ve Dönüşsüzlük

Ethem Baran’ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı’ndaki karakterler zamanla da yabancılaşma süreci yaşarlar. Bu öykü evreninde zaman, ileriye doğru akan bir hat olmaktan çıkar, bireyin geçmişe dönme çabasında takılıp kaldığı, döngüsel ve travmatik bir deneyime dönüşür. Ancak geçmiş, Baran’ın anlatı evreninde hiçbir zaman geri çağrıldığında iyileştirici ya da sığınak olan bir alan olmaz aksine, bireyin yabancılaştığı ilk ve en acımasız mekândır.

Özellikle kitabın ilk öyküsü olan “Ve Demiştik”, bu zamanla yabancılaşma temasını dramatik biçimde yansıtır. Anlatıcı, gençlik yıllarında yaşadığı bir aşk üçgeni ve arkadaşının intiharı üzerinden geçmişi anımsar. Harun karakteriyle olan bu kırılma, anlatıcının kendi hayatındaki dönülmezlik duygusunu besler: “Harun’un sözleri, aslında

benim hep sarhoş dolaştığımı ve bu gece yeni ayıldığımı yüzüme yüzüme haykırıyordu.” (Baran, 2005, s. 24).

Burada anlatıcının geçmişle kurduğu ilişki, Jean-Paul Sartre'ın tanımladığı varoluşsal “kırılma anı”na benzer: birey, geçmişte yaptığı ya da yapmadığı bir eylemin gölgesinde yaşamaya mahkûm olur (Sartre, 1994, s. 78). Ancak Baran'ın metninde bu gölge psikolojik sosyal ve kültürel bir yabancılaşmayı da simgeler.

Benzer biçimde, “Dallar Kırılırken Rüzgâr Saklı Kalır” öyküsünde anlatıcı, çocukluk döneminde yaşadığı bir hayal kırıklığını yıllar sonra yeniden hatırlar. Çocuklukta büyük bir arzu nesnesi olan bisiklet, toplumsal baskılar ve aile içi iktidar mücadeleleri nedeniyle elinden alınır. Anlatıcı, yıllar sonra yaşlı amcasıyla karşılaştığında, zamanın bu acıyı silmediğini, aksine daha da derinleştirdiğini fark eder. Geçmiş, bu öyküde de iyileştirici sunulmaz, sürekli kanayan bir yara olarak belirir: “Zaman, benim için geçmişte kaybettiklerimin ağırlığını daha da artırdı.” (Baran, 2005, s. 89).

Bu anlatı yapısı, Walter Benjamin'in zaman kavrayışıyla da örtüşür. Benjamin'e göre tarih, sürekli ilerleyen bir çizgi ziyade, geçmişte yaşanan felaketlerin sürekli tekrar ettiği bir “yıkım galerisi”dir (Benjamin, 2002, s. 392). Baran'ın karakterleri de geçmişe döndüklerinde umut ya da teselli bulmazlar bunun yerine kayıplarının daha keskinleştiği bir yüzleşmeye karşılaşırlar.

“Üzerlik” öyküsünde anlatıcı, çocukken yaptığı bir resimle yarışmaya katıldığı günleri anımsar. Kazanacağına inandığı halde kaybetmesi, onun sonraki hayatındaki başarısızlıklar silsilesine dönüşür. Üstelik çocukluğunu geçirdiği taşra kasabası da artık ona uzak ve soğuk gelir: “Uzak yoktu şehrimizde. Ama şehrimiz her şeye çok uzaktaydı.” (Baran, 2005, s. 83). Burada uzaklık kavramı, zamanla ilgili de bir yabancılaşmayı temsil eder. Anlatıcının geçmişle arasına giren mesafe, Baran'ın bütün öykülerinde karakterlerin zamanla olan kopuk ilişkilerini sembolize eder. Geçmiş, artık geri dönülemeyen ve dönüş çabalarının bireyi daha da yalnızlaştırdığı bir düzleme dönüşmüştür.

Zamanla bu şekilde yabancılaşma, Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı'nın temel izleğini oluşturan “dönüşsüzlük” metaforunu da açıklar. Karakterler, fiziksel olarak geçmiş mekânlara dönseler bile, ruhsal ya da kimliksel anlamda artık o eski benliklerine ulaşamazlar. Bu durum, modern bireyin geçmişle olan bağı koparıırken diğer yandan hafızaya mahkûm kalışını da temsil eder.

3.6. Kimlik Çözülmesi ve Toplumsal Normların Baskısı

Ethem Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı'nda yabancılaşma yalnızca bireyin zamanla ve mekânla kurduğu bağın kopuşuyla sınırlanmaz, kimliğin çözülmesi ve toplumsal normlarla olan çatışma süreciyle de pekişir. Baran, öykülerinde modern bireyin, toplumun değer yargıları ve beklentileri karşısında yaşadığı içsel çatışmaları, kimliksel parçalanmalar ve aidiyetsizlik duygusuyla örür. Bu süreç, bireyin kendine yabancılaşmasının en dramatik düzeyini oluşturur.

“İşlengi” adlı öykü, bu kimlik çözülmesini toplumsal cinsiyet normları üzerinden görünür kılar. Öyküde Türkan adlı genç kız, güzellik yarışmasına katılmak için fotoğraf çektirir ancak babasının bu duruma öfkelenmesi sonucu okuldan alınır. Anlatıcı, Türkan’ın bu eylemi üzerinden kendi hayal kırıklığını da yaşar zira Türkan, babasının, toplumun ve kendi arzuları arasında sıkışır. Baran, bireyin iç dünyasında yaşadığı bu çatışmayı şu satırlarla betimler: “Türkan, babasının beklentileriyle kendi hayallerinin arasında kalmıştı; güzelliği ona ait değil, toplumun yansıttığı bir aynaydı artık.” (Baran, 2005, s. 95). Bu durum, Erich Fromm’un yabancılaşma tanımıyla doğrudan örtüşür: Fromm’a göre, modern insan, kendine ait olmayan bir hayatı yaşar, onun benliği, dışsal beklentiler tarafından yönlendirilir (Fromm, 1990, s. 47). Türkan karakteri de, kadın kimliğini toplumun cinsiyetçi kalıpları ve ataerkil düzen arasında parçalanmış biçimde yaşar. Baran burada, kimlik çözülmesinin bireysel ve toplumsal bir baskı süreciyle birleştiğini gösterir.

Bu tema, özellikle kitabın diğer dikkat çekici öyküsü olan “Porno Temizleyicisi”nde dijital kültür ve ahlaki normlar düzlemine taşınır. Burada anlatılan karakter, dijital platformlardan pornografik içerikleri temizleyen bir çalışan olarak, toplumun karanlık yüzüyle yüzleşir. İşinin getirdiği etik sorgulamalar, karakterin kimliğinde derin çatlaklar açar: “Her gün izlediğim görüntüler, artık kendi yüzüme benzemiyordu; aynada kim olduğumu unuttum” (Baran, 2005, s. 205).

Baran, burada modern dijital kültürün birey üzerindeki kimliksel çözülme etkisini dramatize eder. Michel Foucault’nun “bedenin disiplin altına alınışı” kavramı, bu öyküde bireyin arzularıyla toplumsal baskılar arasında nasıl sıkıştığını açıklar (Foucault, 1977, s. 138). Porno temizleyicisi karakteri, bu içeriklerin temizlenmesi görevini üstlenir ve kendi arzularıyla, utançlarıyla, normlarla yüzleşmek zorunda kalır. Bu çifte yük, Baran’ın eserinde bireyin kimliğinin parçalanmasına ve benlik bütünlüğünün zedelenmesine neden olur. Foucault’nun iktidarın bedeni şekillendirmesi savıyla benzer biçimde, Baran’ın karakterlerinde toplumsal normlar bedensel, ruhsal ve zihinsel düzeyde bir “disiplinleme” işlevi görür.

Baran’ın öykülerinde kimlik, sabit ve bütünlüklü bir yapı olmaktan çok, toplumun, zamanın ve mekânın baskıları altında sürekli çözülmeye maruz kalan kırılğan bir yapıdır. Bu çözülme, bireyin sadece dış dünyayla birlikte kendi iç dünyasıyla da yabancılaşmasına yol açar böylece kimlik, parçalanmış bir mozaik halini alır.

3.7. Yalnızlıkla Derinleşen Yabancılaşma

Ethem Baran’ın *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*’nda yabancılaşma süreci, bireyin en nihayetinde derin bir yalnızlıkla kuşatılmasıyla tamamlanır. Kitaptaki karakterler, toplumsal normlar, zaman, mekân ve kimlik çözülmesi gibi etkenlerle parçalanarak, yalnızlıkla baş başa kalırlar. Bu yalnızlık, fiziksel bir yalıtılmışlıktır bunun yanı sıra varoluşsal düzeyde bir kopuştur da birey, artık ne topluma, ne geçmişe, ne de kendine ait hissedez.

Baran'ın “Uzak Yakınlıklar” öyküsü, bu yalnızlaşma sürecini açık biçimde görünür kılar. Öyküde, karakterler arasındaki ilişkiler yüzeysel kalır, insanlar fiziksel olarak birbirine yakinken, duygusal olarak birbirlerinden uzaklaşmışlardır. Anlatıcı, bu duygusal mesafeyi şu ifadeyle dile getirir: “Sabahları işe gelirken önlerinden geçtiği henüz açılmamış dükkânlardan yansıyan kimsesizlik duygusu, içindeki yalnızlığı büyütür, sokakların ıssızlığını artırır.” (Baran, 2005, s. 114). Bu durum, Zygmunt Bauman'ın “akışkan modernite” kavramı çerçevesinde okunabilir. Bauman'a göre, günümüz bireyleri hızlı, yüzeysel ve kırılgan ilişkilerle kuşatılmıştır, bağlar zayıflamış, topluluklar çözülmüş, birey derin bir yalnızlığa itilmiştir (Bauman, 2003, s. 119). Baran'ın öyküsünde de bu “uzak yakınlıklar”, fiziksel beraberliğe rağmen duygusal kopukluğun ve yabancılaşmanın derinliğini ortaya koyar.

Benzer biçimde, “Kuş Yüzü Görmek” öyküsünde kuş imgesi, özgürlüğün ve yalnızlığın iç içe geçmiş halini simgeler. Baran, kuş metaforu üzerinden karakterin kendi iç dünyasına yaptığı yolculuğu anlatırken, özgürlüğün bireyi yalnızlaştırdığını da gösterir. “Kuşlar gökyüzünde özgürdü, ama ben onların yalnızlığını hissettim; uçtukça benden daha da uzaklaştılar.” (Baran, 2005, s. 128). Bu anlatım, Jean-Paul Sartre'ın bireyin özgürlükle birlikte taşıdığı “yalnızlaşma yükü”nü anımsatır. Sartre'a göre, özgürlük bireyi yalnız bırakır; çünkü seçim yapma ve anlam yaratma sorumluluğu bireyin omuzlarına yıkılmıştır (Sartre, 1994, s. 78). Baran'ın karakterleri de, özgürlük anlarını hayal ederken, aslında daha derin bir yalnızlığa sürüklenirler.

“Pembe Gül” öyküsü ise, sevgi, kayıp ve anılar etrafında örülen yalnızlık temasıyla, kitabın bu izleğini pekiştirir. Öyküde pembe gül imgesi, kaybedilmiş aşkların ve geride kalan boşlukların simgesi haline gelir. Baran, karakterlerinin geçmişe duyduğu özlemi ve bu geçmişin artık geri getirilemeyeceğini şu satırlarla betimler: “Pembe gülün kokusu hâlâ burnumdaydı, ama o koku artık bana ait değildi; geçmişin bir yankısıydı sadece.” (Baran, 2005, s. 150). Bu ifade, Walter Benjamin'in zamanla kurulan ilişkinin kırılganlığını ve geçmişin ancak hatıralarda yankılanan, ama asla geri dönülemeyen bir alan olduğunu vurgulayan anlayışıyla da örtüşür (Benjamin, 2002, s. 392).

Baran'ın öykülerinde yalnızlık, yabancılaşmanın nihai sonucu olarak ortaya çıkar. Birey, mekân, zaman, toplum ve kimlik düzeylerinde yaşadığı kopuşların toplamında, yalnızlıkla yüzleşir. Ancak bu yalnızlık, modernitenin, göçün, kentsel yaşamın ve toplumsal normların bireyi kuşattığı çok katmanlı bir varoluşsal sıkışmadır. Baran, bu sıkışmayı sade ama şiirsel anlatımıyla derinleştirerek, Türk öykücülüğünde yabancılaşma temasını yeni bir boyuta taşır.

4. SONUÇ

Ethem Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı, modern Türk öykücülüğünde yabancılaşma temasını çok katmanlı bir biçimde işleyen önemli eserlerden biri olarak öne çıkar. Kitaptaki karakterler, mekânsal, zamansal, toplumsal ve kimliksel düzeylerde çözülme ve kopuş yaşayan bireylerdir. Baran, onların bu parçalanma sürecini sade ama yoğun bir anlatımla

verir, öykülerdeki basit olaylar, bireyin iç dünyasındaki büyük kırılmaların simgesi haline gelir.

Analiz edilen öyküler göstermiştir ki, Baran'ın metinlerinde göç, kentleşme, geçmişle hesaplaşma ve toplumsal normlar, bireyin kimliğinde derin yarıklar açar. “Ve Demiştik”, “SerpeneK”, “Ormanların Gümbürtüsü” gibi öykülerde birey, mekân değişimiyle ve zamanın kaçınılmaz akışıyla baş edemez hale gelir geçmiş, artık ulaşılmaz bir özlem, kent ise yabancı bir kaos alanıdır. Bu mekânsal ve zamansal yabancılaşma, karakterlerin yalnızlıkla kuşatılmasına ve içsel dünyalarında kimlik çözülmesi yaşamalarına yol açar.

Kuramsal arka planda ise Baran'ın öykü dünyası, Marx'ın toplumsal yabancılaşma kavramından Fromm'un psikolojik yabancılaşmasına, Sartre'ın varoluşsal yalnızlık anlayışına ve Bauman'ın akışkan modernite çözümlemelerine kadar pek çok teorik çerçeveye örtüşür. Baran, modern bireyin köklerinden koparak zamanla, mekânla ve en çok da kendisiyle yabancılaştığını ustalıkla yansıtır.

Bu açıdan Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı, Türk edebiyatında kırsal-kentsel göçün yarattığı toplumsal dönüşümleri bireyin iç dünyasındaki çatışmalar üzerinden görünür kılar. Kitaptaki “dönüşsüzlük” kavramı, bireyin kimliksel anlamda da artık eski benliğine erişemeyeceğini simgeler.

Baran, bu çok katmanlı yabancılaşma sürecini şiirsel anlatımı, doğa imgeleri ve sade diliyle derinleştirir. Onun öyküleri, bireysel trajedileri anlatmakla kalmaz modern Türkiye’de yaşanan kültürel, toplumsal ve psikolojik dönüşümlerin izlerini de taşır. Bu anlamda eser, bireysel bir yabancılaşma anlatısıdır, çağının sosyo-kültürel yapısına tutulmuş bir aynadır.

Sonuç olarak, Ethem Baran'ın Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı, modern bireyin yalnızlaşma ve yabancılaşma sürecini çok boyutlu bir anlatı zemininde işleyerek, Türk öykücülüğünde derin izler bırakan bir eser olma niteliğini taşır. Yazarın kurguladığı bu dönüşsüz yolculuk, aslında bireyin kendi kimliğine, toplumuna ve geçmişine yaptığı ama asla tamamlayamadığı bir arayışın hikâyesidir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makale tek yazarlıdır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Avcı, A. (2012). Kuramsal Bir Yaklaşım: Ethem Baran'ın Yarım Romanı, *The Journal Of Academic Social Science Studies*, 5 (7), S. 117-136.
- Baran, E. (2005). *Dönüşsüz Yolculuklar Kitabı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bauman, Z. (2003). *Akışkan Aşk: İnsan İlişkilerinin Dayanaksızlığı*. (Çev. Işık Ergüden). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Bayraktar, F. (2008). Ethem Baran İle Yazma Üzerine Bir Sohbet. *Lacivert Dergisi*, 23, 4.
- Benjamin, W. (2002). *Pasajlar*. (Çev. Ahmet Cemal). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Camus, A. (1993). *Yabancı*. (Çev. Vedat Günyol). İstanbul: Can Yayınları.
- Fromm, E. (1990). *Özgürlükten Kaçış*. (Çev. Şemsa Yeğin). İstanbul: Payel Yayınları.
- Foucault, M. (1977). *Disiplin Ve Ceza: Hapishanenin Doğuşu*. (Çev. Mehmet Ali Kılıçbay). İstanbul: İmge Kitapevi.
- Hegel, G. (2000). *Tinin Fenomenolojisi*. (Çev. Kaan Ökten). İstanbul: Sentez Yayıncılık.
- Kafka, F. (1992). *Dönüşüm*. (Çev. Ahmet Cemal). İstanbul: Can Yayınları.
- Koçakoğlu, B. (2012). Ethem Baran'la Öykü Üzerine Söyleşi: Yazmak, Tek Çaresi Yazmak Olan Bir Derttir. *Hece Öykü*, (50). S.168-172.
- Kuru, Kübra. (2022). *Ekoeleştirel Bağlamda Ethem Baran Anlatısı*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili Ve Edebiyatı Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Marx, K. (2005). *Ekonomi-Politik Ve Felsefe El Yazmaları..* (Çev. Murat Belge). Ankara: Sol Yayınları.
- Sartre, J. P. (1994). *Varlık Ve Hiçlik*. (Çev. Gaye Eksen). İstanbul: İthaki Yayınları.

20. Yüzyılda Hafızların Elazığ-Harpur Müziğine Katkıları

Erkam Cömert^{1,2}

ÖZET

Bu çalışma, 20. yüzyılda ulaşılabilen hafızların Elazığ-Harpur müziğine katkılarını incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çalışma, Elazığ-Harpur müziğine katkı sunan hafızların kimler olduğunu ortaya koyacağı için önem arz etmektedir. Çalışma, Elazığ-Harpur müziğine katkı sunan hafızlarla sınırlandırılmıştır. Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, veri toplamada doküman incelemesi kullanılmıştır. Bu bağlamda yörede müzik icra etmiş hafızların kimler olduğu araştırılarak yöre müziğine katkıları ele alınmıştır. Hafızlar, geleneksel usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetişerek Elazığ-Harpur müzik kültürünün aktarımında önemli rol oynamıştır. Ayrıca yöre müziğine katkı sunan hafızlar, hem hafız hem de müzisyen kimlikleriyle Elazığ-Harpur müziğinde “hafız üslubu” olarak tanımlanabilecek belirgin bir stilin oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Bunun yanı sıra Hafız Osman Öge, Harpur yöresinde sesi ve sanatı ile yöre müziğini icrasıyla önde gelmiştir. Yörede güzel sesleriyle tanınan kişiler; hafızlar, imamlar, müezzinler ve diğer güzel sesli kişiler olmak üzere iki ayrı kategoride değerlendirilmiştir. Bu çalışmanın, hafızların geleneksel müzik aktarımındaki rolünü vurguladığı ve ileride yapılacak benzer araştırmalara örnek teşkil edeceği düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Elazığ, Harpur, Hafız, Meşk, Yöresel Müzik.

The Contributions of Hafizs to Elazığ-Harpur Music in the 20th Century

ABSTRACT

This study aims to examine the contributions of hafizs accessible in the 20th century to Elazığ-Harpur music. This study is significant as it will reveal who the hafizs contributing to Elazığ-Harpur music are. The study is limited to hafizs who contributed to Elazığ-Harpur music. Qualitative research methods were adopted in this study, and document analysis was used for data collection. In this context, the hafizs who performed music in the region were researched and their contributions to the regional music were examined. The hafizs, trained within the framework of the traditional master-apprentice relationship, played an important role in the transmission of Elazığ-Harpur music culture. Furthermore, hafizs who contributed to the region’s music, with their dual identities as hafizs and musicians, laid the groundwork for the formation of a distinct style in Elazığ-Harpur music that could be defined as the “hafiz style”. In addition, Hafız Osman Öge stood out in the Harpur region with his voice, artistry and performance of the region’s music. Individuals known for their beautiful voices in the region were evaluated in two separate

¹ İletişim Yazarı: comerterkam@gmail.com

² Dr., Bağımsız Araştırmacı, ORCID: 0000-0002-7076-1281.

categories: Hafız, imams, muezzins and other individuals with beautiful voices. It is thought that this study emphasises the role of hafızs in the transmission of traditional music and will serve as an example for similar research to be conducted in the future.

Keywords: *Elazığ, Harput, Hafız, Meshk, Regional Music.*

1. GİRİŞ

Harput, zengin bir kültürel mirasa sahip önemli bir merkezdir. Müziğiyle öne çıkan bu kadim yerleşim, tarihte pek çok farklı medeniyete yurt olmuştur. Evliya Çelebi de Seyahatname adlı eserinde Harput'un Türk kültürü için taşıdığı büyük öneme dikkat çekmektedir (Akdeniz, 1998, s.3).

Harput, 1085'te Türklerin kontrolüne geçtikten sonra hızla gelişerek önemli bir kültür merkezine dönüşmüş ve hastane, saray, cami, medrese ve türbe gibi birçok yapıyla hızla şehirleşmiştir. Bu gelişmeyle birlikte yöre bu kurumlarda pek çok bilim insanı, sanatçı ve mutasavvıf yetiştirmiştir. Harput ve çevresinin İslamiyet'le tanışması, bölgenin Türklerin eline geçmesinden yaklaşık 400 yıl önce, Arapların egemenliği döneminde gerçekleşmiştir. Bu durum, bölgede hem tasavvufi yaşam tarzının etkilerini ortaya çıkarmış hem de bu etkiler Harput müziğindeki gazel ve nefeslerde kendini göstermiştir (Ekici, 2009, s.31-32). Bölgede tekkelerin yaygınlaşması, Harput'taki gazel, uzun hava, makam ve sistem anlayışının bu tekke ve dergâhlardan büyük ölçüde etkilendiğini ortaya koymaktadır. Elazığ-Harput müziği, geçmişte eğitim ve sanatın iç içe geçtiği ortamlardan büyük ölçüde etkilenmiştir. Harput'ta eskiden medreseler ve okullar, zahiri ve batını ilimlere odaklanırken tekkeler ise adeta birer güzel sanatlar okulu işlevi görmüştür. Tasavvufun yaygın olduğu Harput'ta bu tekkelerin yoğunluğu dikkat çekmiştir. Bu nedenle, Elazığ-Harput müziğinin uzun havaları, gazelleri ve makamları üzerinde bu tekke ve dergâhların önemli bir etkisi bulunmaktadır (Elazığ Valiliği, 1999, s.15).

Elazığ-Harput müziğinde söz ve saz ayrılmaz bir bütün oluşturur. Ancak yörenin muhafazakâr yapısı nedeniyle halk, çocukların enstrüman çalmasını desteklememiş, bunun yerine, onları ses eğitimine yöneltmiş ve hafız olarak yetiştirmiştir. Bu durum, Harput'ta enstrüman icrasının daha çok gayrimüslimler tarafından üstlenilmesine yol açmıştır. Sunguroğlu da bu durumu vurgulayarak, Türklerin ses icrasında, Ermenilerin ise enstrüman icrasında daha ileri olduğunu belirtmiştir. Sunguroğlu ayrıca Ermeni ailelerin ev(ler)inde piyano, armonik(a), kanun, keman gibi müzik aletlerinin yaygın olduğunu ve gençlerin bu enstrümanları çalma becerisine sahip olduklarını aktarmıştır (1958, s.14). Ekici ise Harput'ta açılan kolejlerin etkisiyle keman ve klarnet gibi Batı enstrümanlarının yörede yaygınlaştığını belirtmiştir (2009, s.78-79). Harput halkının tarikat ve tekkelere ilgi göstermesi, yöre müziğinin bu durumdan etkilenmesine sebep olmuştur (Kamiloğlu, 2017, s.150). Memişoğlu da bu duruma ek olarak şunları ifade etmiştir:

“... Her makamın başında okunması gereken nefese (gazel), o makamın ilahisi demekte bir bakıma zaruret de vardır. Bugün bile Harput'un eski hafızları, Kur'an, aşır ve mevlid okurken, gazellerdeki

okuyuş tavrını tekrar ederler. Gazellerdeki perdeler, iniş-çıkış ve dalışlar, aynen bunlarda ve bunların arasında okunan ilahilerde yapılır. Hatta na't okunurken, salat-ü selam verilirken de ağır ve yüksek havalardaki ahenge uyulmaktadır" (1966, s.13).

Elazığ-Harpıt yöresinin müziği, kendine özgü çalgıları, makamları, icra tarzı ve yerel ağzıyla dikkat çekicidir. Bu müzik geleneğinde her makam, bir gazel, hoyrat ve kırık havayı içinde barındırır (Ekici, 2009, s.34). Bu yörede müzik, fasıl geleneği etrafında şekillenir. Makamlar arasındaki geçişler, ya bir peşrevle ya da taksimle yapılır. Bazı makamlar Klasik Türk müziğindeki makamlarla aynıken, bazıları yöreye özgü isimler taşır. Ezgiler, bu makamlara göre kategorize edilir ve meşkler ile müzikli eğlenceler bu makam sıralamasına göre düzenlenir (Ekici, 2009, s.45). Yöresel makamlardan bazıları Klasik Türk müziğinde de kullanılırken, bazıları yalnızca Elazığ-Harpıt müziğine özgüdür (Öztürk, 2008, s.15). Yörenin geleneksel müzik performansı; bağlarda, bahçelerde, evlerde ve köy odalarında, ayrıca düğünlerde ve bahçe âlemleri gibi özel toplantılarda icra edilir. Özellikle meşk meclisleri ve Kürsübaşı toplantıları³, bu geleneğin sergilendiği önemli ortamlardır (Eroğlu, 1989, s.11). Yönetken, Elazığ denilince akla Harpıt müziğinin gelmesi gerektiğini vurgulamıştır. Harpıt'un kendine has ağzı, mayası ve hoyratıyla Türk halk müziğinin özgün bir dalı olduğunu belirtmiştir. Yönetken, "yukarı şehir" olarak bilinen Harpıt'ta, yöre insanların yaz aylarında ve özellikle cuma günleri Kayabaşı, Kale ve Kurey mahallelerinde bir araya gelerek yiyip içtiklerini, şarkı ve türkülerle eğlendiklerini belirtmiştir. Kayabaşı'nda güzel sesli bir grubun veya güçlü bir solistin maya icra etmeye başlamasıyla diğer mahallelerde toplananların onları sessizce dinlediğini ve ardından aynı şekilde karşılık verdiklerini gözlemlemiştir. Yönetken, bu özellikleriyle Elazığ'ın, Anadolu'nun müzik folkloru açısından en önemli ve zengin merkezlerinden biri olduğunu ifade etmiştir (Yönetken, 2006, s.100-101).

1.1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı; 20. yüzyıldaki hafızların Elazığ-Harpıt müziğine katkılarını incelemektir. Bu bağlamda yöre müziği ve yörede müzik icra etmiş hafızların kimler olduğu araştırılmış ve bu hafızların yöre müziğine katkıları ele alınmıştır. Bu çalışmanın hafızlar konusunda ileride yapılacak benzer nitelikteki araştırmalar için bir model teşkil etmesi düşünülmektedir.

³ Harpıt kültürünün bir parçası olan Kürsübaşı, adını geçmişte evlerde odanın merkezine yerleştirilen ve üzerine oturma yeri bulunmayan kürsülerden almaktadır. Bu kürsüler, genellikle 50 ila 60 cm yüksekliğinde, dört köşeli ve dört ayaklı ahşaptan imal edilmiş olup, en dar kenarından başlayarak 60 cm'den 1,5 metreye kadar büyüyebilen kare bir masa formundaydı. Bu kürsülerin bazı modellerinde yalnızca üst yüzeyi tahtayla kaplanmışken, bazılarının hem alt hem de üst bölümlerinin kapalı olduğu belirtilmektedir (Sunguroğlu Cilt: 4, 1958, s.276).

Harpıt'ta insanlar sırayla her gece bir evde, kışın kalorifer görevi gören kürsülerin etrafında toplanarak oyunlar oynayıp, türküler söyleyip, masallar ve fıkralar anlatıp, yemek, kuruyemiş ve meyveler yiyerek, püsünler* yaptıkları hoşça vakit geçirip sohbet ettikleri bu toplantılara "Kürsübaşı" ismini vermişlerdir. Kürsübaşı toplantıları; kız isteme ve evlilik kararlarının alındığı, dinî ve felsefî kitaplar ile kahramanlık kitaplarının okunup yorumlandığı kültür meclisleridir. TRT Müzik, Elazığ-Harpıt Kürsübaşı, <https://www.elazig.bel.tr/video/TRT-muzik-elazig-harpit-kursubasi/44/> (Erişim tarihi: 11/11/2025)

* Kürsübaşı toplantılarında gece kimin evinde toplanılacağına, ne yenilip içileceğine dair konuşulmasına ve karar alınmasına püsün denir (Sunguroğlu Cilt: 4, 1958, s.278).

1.2. Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın problem cümlesi; “20. yüzyılda hafızların Elazığ-Harpur müziğine katkıları nelerdir?” şeklindedir.

Bu çalışmada şu alt problemlere cevaplar aranmıştır:

1. 20. yüzyılda Elazığ-Harpur müziğine katkısı olan hafızlar kimlerdir?
2. Hafızların Elazığ-Harpur müziği icralarındaki üslup özelliklerinin diğer icracıların üslubundan ne gibi farklılıkları bulunmaktadır?

2. YÖNTEM

Bu çalışma, tanımlayıcı nitel bir metodoloji izlenerek gerçekleştirilmiştir. İnsanların, hem kendi iç dünyalarını hem de kendi yarattıkları toplumsal yapıları daha iyi anlamak için kullandıkları yöntemlerden biri, nitel araştırmadır. Bu yöntem, bilgiye ulaşmada derinlikli bir yaklaşım sunar (Özdemir, 2010, s.326). Araştırma sürecinde veri toplama aracı olarak doküman incelemesi yöntemi uygulanmıştır. Doküman incelemesi, incelenen konu hakkındaki olay ve durumlar hakkında bilgi içeren yazılı dokümanları değerlendirerek veri toplama yöntemidir. (Yıldırım ve Şimşek, 2008, s.188).

3. ELAZIĞ-HARPUR MÜZİĞİNDE İCRANIN GENEL ÖZELLİKLERİ

Elazığ-Harpur yöresinde müzik icrası, genellikle enstrümanların Uşşak makamında çaldığı “Harpur Peşrevi” (Paşa Göçtü) ile başlar. Bunu, aynı makamdaki bir gazel takip eder. Ardından yavaş tempolu eserler ve aynı makamdan hoyratlar icra edilir. Fasıl, yörede “şıkıltım” veya “şıkıltım havaları” olarak bilinen hareketli türkülerle son bulur. Bölgedeki her makam; gazeller, ağır türküler, hoyratlar ve şıkıltım havaları olmak üzere dört ana bölümden oluşur ve icralar bu sıralamaya göre yapılır (Ekici, 2009, s.44).

Elazığ-Harpur müziği, yaklaşık 100 kadar dini ezgiyi (ilâhi, kaside, cami müziği gibi) bünyesinde barındırır. Bu eserlerin çoğu, dergâhlarda, medreselerde ve konaklarda düzenlenen dini toplantılarda seslendirilir. Bazı dini ezgilerin melodileri yöre müziğiyle benzerlik gösterirken, bazıları ise Yunus Emre ve Mevlânâ gibi tasavvuf büyüklerinin etkisini taşır. İçmeli Sabri Çavuş (Abdussabur Öztürk) yörenin en önemli dini müzik ustası kabul edilir. Koçenli Hafız (Mustafa Süer) ve diğer yerel tasavvuf müziği okuyucuları, yöresel dini müziğin günümüze ulaşmasında büyük rol oynamıştır (Turhan ve Taşbilek, 2009, s.27).

Kürsübaşı, Elazığ-Harpur yöresindeki Kürsübaşı toplantılarında toplu müzik icrasının en güzel örneklerinden biridir ve usta-çırak ilişkisi temelli bir öğrenme ve aktarım biçimi olan meşk sistemiyle yürütülür. Meşk, müzik eserlerinin yazılı bir notadan ziyade sözlü olarak, bir öğretmenden öğrenciye aktarılmasıdır.

Kürsübaşı toplantılarında müzik icrası fasıl düzeninde gerçekleştirilir. Çoğunlukla Uşşak, Hüseyinî, Bayatî,-Muhayyer gibi birbirine yakın makamlardaki eserler bir arada çalınır. Fasıla, icra edilecek makama ait bir peşrevle başlanır. Eğer peşrev yoksa ağır bir türkü ile giriş yapılır. Peşrevin ardından makamın gazeli, tatyân veya ağır şarkılar seslendirilir, sonrasında ise “yüksek hava” adı verilen türkülere geçilir. “Ayak tutma” olarak bilinen taksimlerle makamın “kayabaşı” adı verilen yüksek havası icra edilir. Bunu, daha hareketli türküler ve daha sonra “şıkıltım” olarak adlandırılan hızlı ve neşeli türküler takip eder. Son olarak, o makamın oyun havaları çalınır ve oynanır. Memişoğlu, Kürsübaşı meşklerini Beşiri makamını örnek vererek açıklar. Buna göre, Rast faslına benzeyen bu makamda, bir okuyucu sazın peşrevle girişinden sonra bir Divan edebiyatı gazeliyle ağır havaya başlar. Bu gazeller, dört perde üzerinden icra edilir ve yörede bu perdelerle “pes”, “üst”, “tiz” ve “düz” veya “bağlama perdesi” adları verilir. Halk arasında bu perdeler sırasıyla “başlaması”, “aşması”, “çıkması” ve “yıkması” olarak da bilinir. Bu nedenle Elazığ-Harpıt yöresinde “uzun hava” yerine “yüksek hava” ifadesi kullanılır. Gazel bittikten sonra, aynı makamın yöresel ağız ve tavırla söylenen bir türküsü seslendirilir. Ardından güçlü bir sese sahip icracı tarafından bu makamın “kayabaşı” solo olarak okunur, bu parçaya halk arasında “Beşiri hoyrat” denir. Hoyratın bitişiyile hareketli türkülere geçilir. Bu icra düzeni tüm makamlar için geçerlidir ve birbirine yakın makamların türkülleri fasıl içinde bir arada icra edilir (Memişoğlu, 1966, s.9-10-11).

Elazığ-Harpıt müziğinin öne çıkan isimleri olan Osman Öge ve Mustafa Sür’in hafız kimlikleri, yöredeki müzik icralarına “hafız üslubu” olarak adlandırılan bir tarz katmıştır (Ekici, 2009, s. 14-15). Hafızlığın meşk geleneği ile kurduğu organik bağ, yöredeki sözlü aktarım kültürünün nesillerarası aktarımı açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Zira bütün Türk müziği geleneğinde olduğu gibi Elazığ-Harpıt müziği repertuarının da günümüze kadar kesintisiz şekilde ulaşmasındaki en önemli araç, meşk sistemidir. Bu sistemde eserin bütün olarak akılda tutulması ve müzikal hafıza önemli bir yer tutmakta ve sözlü bir şekilde aktarım yapılmaktadır. Bir eseri usûlüne uygun olarak çalarak veya sözlerini içselleştirerek ezberden okumak, onun hafızalarda daha kalıcı olmasını sağlar. Türk müziğinin değerli bestekârları ve öğretmenleri, bu müziğin özgün ruhunun ancak dinleyerek, eserleri meşk ederek ve ezberleyerek tam olarak anlaşılabileceğini vurgulamaktadırlar (Kahyaoğlu, 2021, s.277).

Taklit etmeye dayalı olan meşk, “tıpkısını yeniden üretme” özelliğini muhafaza ettiğinden, bir öğretim metodu olmasının yanı sıra, bilhassa müzik gibi yazılı olarak kaydedilemeyen bir sanatta, zaman içindeki nesiller arası aktarımında mühim bir rol üstlenmiştir (Pekin, 1999, s.12). Geleneksel olarak hafızaya dayalı olan bu sistemde, müzik repertuarının korunması ve sonraki kuşaklara aktarılması, ustaların yeni yetenekler yetiştirilmesiyle mümkün hale gelir. Bu nedenle, kesintisiz bir öğrenme zincirinin oluşturulması ve öğrencilerin yetkin birer usta seviyesine ulaşması büyük önem taşır. Bu yaklaşım, müziğin toplumda yayılmasını sağlarken, aynı zamanda öğrencilere de edindikleri bilgiyi en doğru şekilde ve bu bilgiye değer verecek kişilere aktarma sorumluluğu yükler. Bu durum, sanatçıların gücünü ve saygınlığını siyasi otoritelerden

bağımsız olarak doğrudan geleneğin içindeki dinamizmden ve ustaların saygın konumundan almasını sağlar. Böylece, Batı'daki örneklerden farklı olarak Osmanlı müziği, bir şehir müziği olarak gelişme ve varlığını sürdürme imkânı bulmuştur (Ayas, 2014, s.326).

Türk müziğinde notasyonun yaygın olmadığı dönemlerde meşk usûlünün önemi açıkça görülmektedir. Bazı ustaların evleri ve konaklarının yanı sıra, Mevlevi dergâhları ve diğer tekkeler, saraylardaki müzik bölümleri, Enderun müzik okulu, askeri mehterhaneler gibi yerler de adeta birer meşk mekânı işlevi görmüştür. Meşk uygulaması bazı ustalar tarafından kuşaktan kuşağa aktarılır ve bu sayede belirli üsluplar yüzyıllar boyunca korunarak sonraki nesillere ulaşır, aynı zamanda müzik eserleri de hafızadan hafızaya aktararak unutulmaktan kurtulurdu. Günümüzde sahip olduğumuz pek çok Türk müziği eseri, bu yöntemle günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır (Öztuna, 1952, s.9). Meşk, yalnızca bir müzik tekniği veya repertuvar aktarımı değil, aynı zamanda ahlaki ilkelerin de aktarıldığı bir süreçtir. Öğrenci, bu usta-çırak ilişkisi içinde ustanın ahlakını ve davranışlarını model alarak kendi karakterini geliştirir ve güzelleştirir. Bu sistemde sadece müzik değil, aynı zamanda edep ve ahlak da öğretilir (Ayas, 2018, s.159-160).

Öte yandan Türk halk müziğindeki bu durum şu şekilde ifade edilebilir: Orijinal icrannın taklit edilerek sunulması, türkü söylemede en yaygın ve temel yöntemdir. Ancak bu metodu benimseyen kimi sanatçılar uzun seneler boyunca özgün bir icra sergilediklerini varsaymışlardır. Oysa bu uygulama yalnızca asıl icraya en yakın seslendirme biçimi olmuştur. Zamanla kendilerini geliştirebilen kimi sanatçılar, belirli yöresel sanatçıları dinleyerek yalnızca o sanatçıları kopya etmekle kalmamış, aynı zamanda yöreyi tanımaya başlamışlardır. Bir süre sonra yöresel sanatçı taklidini bırakıp yörenin karakteristik özelliklerini taklit etmeye yönelmişlerdir. Başarının anahtarı, özgün sanatçıların nitelikli icralarını dinlemek ve bunları yöredeki diğer sanatçıların performanslarıyla kıyaslamaktır. Böylece, sanatçılar yöresel söyleyiş farklılıklarını da ortadan kaldırmışlardır (Etili, 2001, s.57-60).

4. 20. YÜZYILDA HAFIZLARIN ELAZIĞ-HARPUR MÜZİĞİNE KATKILARI

Türklerle beraber kesintisiz bir İslami hayatın hâkim olduğu Harput'un kültürü, yaşam tarzı ve bilhassa müziği üzerinde tasavvuf düşüncesinin tesirleri oldukça belirgin olmuştur. Harput'ta yaşayan mutasavvıfların bağlı olduğu tarikatlar ve tekkeler büyük bir ilgi görmüştür (Elazığ Valiliği, 1999, s.15). Harput'taki tekkeler, çoğunlukla yörede yaygın biçimde görülen Kadiri ve Nakşibendi tarikatlarına bağlı tekkelerdir (Aydoğmuş, 1998, s.8). Bu durum, tasavvufun Harput kültürüne ve dolayısıyla Elazığ-Harput müziğine derin etkiler bırakmasına neden olmuştur. Geçmişte eğitim kurumlarında ve medreselerde hem zahiri (dışsal) hem de batını (içsel) ilimler öğretilirken, tekkeler adeta güzel sanatlar akademileri gibi işlev görmüştür. Tasavvuf ehlinin yoğun olduğu Harput'ta tekkeler de yaygın olarak bulunmuş, bu tekkeler ve dergâhlar, Harput'un uzun havaları,

gazelleri, makamları ve müzik sisteminin oluşumunda önemli bir rol oynamıştır (Elazığ Valiliği, 1999, s.15).

4.1. Elazığ-Harpıt Müziğinde Ağız

20. yüzyılda Harpıt'ta müzikle ilgilenenlerin önemli bir bölümünün “hafız”⁴ ve “kurra”⁵ olduğu anlaşılmaktadır. Müzik alanında ilgi ve yetenek sahibi kişiler, yörenin geleneksel müzik icra edilen ortamlarında gözlemleyerek, görerek ve dinleyerek, usta-çırak ilişkisi içerisinde yani meşk yöntemiyle yetişmiş ve eğitilmişlerdir. Günümüzde bu konuda bilgi sahibi olan herkesin tanıdığı ve Elazığ-Harpıt müziğini bugüne taşıyan yerel sanatçılardan bazıları Hafız Osman Öge, Hafız Mustafa Süer, Enver Demirbağ, Paşa Demirbağ, Nihat Kazazoğlu, Yeniceli Kemal, Demirci Sıtkı ve Lokman Tasalı'dır. Yörede seslendirilen türküler ve uzun havalar “Harpıt ağzı” ile icra edilmektedir (Ekici, 2016, s.235-236). Ağız kelimesi, belirli bir coğrafyaya, topluluğa veya kişiye özgü dil özelliklerini ve bölgesel müzik motiflerini birleştiren, çeşitli bir müziksel ifade biçimi olarak tanımlanabilir (Uslu, 2014, s.26).

Elazığ-Harpıt müziği, kendine has bir üslup ve icra tarzı sergiler. Okuyuş üslubu, şive bütünlüğü, yöresel üslupları ve ezgileriyle Türk halk müziğinde önemli bir yere sahiptir. Özellikle hoyrat, gazel ve maya gibi uzun hava türleri sayesinde, Türk halk müziği içindeki icra özelliklerini zenginleştirmiştir. İcrası oldukça zor olan Elazığ-Harpıt müziği, Türk halk müziği ve Türk sanat müziği üsluplarını birleştiren nadir üsluplardan biridir (Kırmızıgül, 2019, s.39-40). Elazığ-Harpıt müziği, 19. ve 20. yüzyıllara ait kayıtları itibarıyla Türk halk müziğinin en eski üsluplarından biri olarak kabul edilir. O dönemlerde çalma geleneğinden ziyade okuyucu (şarkı söyleme) geleneğinin ağır basması, müziğin kimliğini belirlemiştir. Okuyucuların icra tarzı, daha sonra yöre müziğine katılan enstrümanların çalınış tekniğini ve karakterini ciddi anlamda şekillendirmiştir. O yüzyıllarda çalgı çalmanın toplum içinde hoş karşılanmaması ve hatta ayıp sayılması nedeniyle, enstrüman çalmaktan çok, söz söylemenin ve şarkı/türkü okumanın daha saygın bir uğraş olduğu anlaşılmaktadır. “Bizim oğlan çalgıcı oldu” gibi ifadelerle kınanan çalgıcıların aksine, okuyuculuk büyük bir değer taşımıştır. Bu toplumsal bakış açısı nedeniyle, Harpıt'ta çalgı çalma işini çoğunlukla yöredeki gayrimüslim halk üstlenmiştir. Ancak bu çalgıcılar, icra tavırlarını yerel okuyuculardan almış ve enstrümanlarını yöre müziğinin karakterine uygun çalmaya özen göstermişlerdir. Sonuç olarak, bu okuyucu odaklı icra biçimi, Harpıt ağzı üslubunun Türk halk müziği içindeki özgün kimliğine kavuşmasını sağlamıştır. Harpıt yöresinin uzun hava formundaki ezgileri, icra sırasında kullanılan “ah hele zalım”, “ah oğul”, “hele gurban” ve “yavri yavri” gibi söz kalıplarıyla kendine özgü bir kimlik kazanmıştır. Harpıt müziği üslubunun şekillenmesinde ise, genellikle baskın olan 10/8'lik ritmik yapı belirleyici olmuş ancak bu yapı, 2/4, 4/4, 6/4, 6/8, 7/4, 8/8 ve 9/8 gibi farklı usullerle desteklenerek zenginleştirilmiştir. (Kırmızıgül, 2019, s.39-40). Yöre halkının, özellikle Müslüman

⁴ Kur'an'ı bütünüyle ezbere bilen kimse

⁵ Kur'an'ı usulüne uygun okuyan hafız

halkın, enstrüman çalmaktansa şarkı-türkü söylemeye daha fazla ilgi göstermesi nedeniyle, müzik geleneğinin aktarımı büyük ölçüde sözlü yolla gerçekleşmiştir. Bu durum, çalgı icracılarının yöresel müziği şarkıcılardan dinleyerek aynı üslup ve ifade tarzıyla çalmasına yol açmıştır. Yörede yaygın olarak kullanılan çığırmanın zamanla yerini klarnete bırakmasıyla klarnet, yöre müziğinin önde gelen enstrümanı haline gelmiştir. Klarnet sanatçıları, dinledikleri bu sözlü icra tavrını kendi enstrümanlarına uyarlayarak, Batı veya Klâsik Türk müziği icra stillerinden farklı, özgün bir yetenek ve tavır geliştirmişlerdir. Klarnetin bu öncü rolü ve kendine has icra biçimi, bölgedeki diğer çalgıların çalınış tekniklerini de etkileyerek, yöreye özgü müzikal tarzın genişlemesinde ve kökleşmesinde önemli bir rol oynamıştır (Kırmızıgül, 2019, s.45).

4.2. Elazığ-Harpur Müziğinde Hafız Üslûbu

Sözlü ve çalgı müziğimizde, öğrenme veya öğretme sürecinde tekrar yoluyla edinilen eserler neticesinde mutlaka kendine özgü bir duruş ve ifade biçimi ortaya çıkar. “Tavır” kavramı, enstrüman ve söz için daha ziyade duruş, davranış ve karakter gibi anlamları içerir. “Üslûp” ise bir müzik eserini sözlerinin anlamına uygun bir anlatım şekliyle, bestelendiği makamın özelliklerine uygun bir biçimde, ritim ve biçimini değiştirmeden ve bestecinin sanatsal bakış açısına saygı göstererek, kendi sanatsal anlayışını da katarak seslendirmek şeklinde tanımlanabilir (Beşiroğlu, 1997, s.137).

Eroğlu ise tavır ve üslûp ayırımı şöyle yapmıştır. Bir yörenin kendine özgü müzik icrasını ifade etmek için genellikle “Yozgat tavrı” veya “Konya tezenesi” gibi terimler kullanılır. Örneğin; Neşet Ertaş’ın icra tarzı, babası Muharrem Ertaş’ın tarzından ayrılır ancak Kırşehir yöresinin bütününe kapsayan, genel ve kendine has bir çalma ve söyleme biçimi mevcuttur. Bir ilin ya da yörenin genel müzik icra biçimini belirtmek için “o yörenin üslûbu” ifadesinin o yöre içinde bir kişinin bireysel ve özgün icra biçimini tanımlamak için ise “o yörenin tavrı” ifadesinin kullanılmasının daha yerinde olacağı söylenebilir (Eroğlu, 2010, s.115).

Elazığ-Harpur müziğinin tanınmış temsilcileri olan Osman Öge ve Mustafa Süer’in aynı zamanda hafız olmaları, bu müziğin icrasında doğal olarak “hafız üslûbu”⁶ olarak adlandırılacak bir üslûbun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Ekici, 2009, s.14-15). Bu üslûp, Kur’an’ın okunmasıyla doğrudan ilişkilidir. Kur’an’ın okunma biçimi olan tilavet, doğrudan müzik bilimiyle ilişkilidir. Kur’an, yapısı itibarıyla nesir (düzyazı)

⁶ Hafız üslûbu; pek çok kaynaktan Kuran’ı ezberlemiş hafızların Klasik Türk müziği alanına girmesi ve onlara özgü bir şekilde eserler icra etmesi sonucu ortaya çıkmıştır (Türkel Oter, 2018, s.28). Bu icra biçimi, Kur’an tilaveti ve dini müzik etkileri taşıyan, gırtlak nağmelerinin ve süslemelerin yoğun olarak kullanıldığı bir icra olarak tanımlanır (Türkel Oter, 2018, s.96). Müzikteki üslûp kavramını ve kapsamını anlamak için Türk müziğini üç ana türe ayırabiliriz: Klasik Türk müziği, Türk din müziği ve Türk halk müziği. Bu türler birbirleriyle bağlantılı olmalarına rağmen, kullanıldıkları alanlar ve sahip oldukları özellikler açısından farklı üslûplara sahiptirler. Bir türü tanımlayan “Klasik Türk müziği üslûbu”nu anlamak için öncelikle bu üslûbu oluşturan unsurları belirlemek gerekir. Bu üslûp, kendine özgü bir ifade biçimidir ve makamlar üzerine kurulu belirli kurallara sahiptir. Bu makamlara karakterini veren şey, onların seyirleridir. Şiire dayalı olarak gelişen Klasik Türk müziğinin dili, Osmanlı Türkçesidir ve şiirler aruz vezniyle yazılır. Bestelenen şiirler, belirli kuralları olan makamlar ve müziğin ritim ölçüsü olan usullerle uyum içinde dağılarak özgün kimliklerini kazanırlar. İşte bu temel unsurlar ve onların getirdiği ortak kurallar, Klasik Türk müziği üslûbunu meydana getirir (Türkel Oter, 2018, s. 360-361).

olmasına rağmen, içerdiği tecvit kurallarına uygun olarak okunduğında, adeta bir müzik eseri icra ediliyormuşçasına bir nitelik kazanır. Tilavet, sadece bu kurallara bağlı kalarak nağme (melodi) gibi müzikal unsurlar kullanılmadan sade bir şekilde yapılabileceği gibi, aynı zamanda müzik öğeleri dikkate alınarak da icra edilebilir. Müzikle birlikte tilavet edebilmek için, icracının müzik ilmine de hakim olması gerekir. Kur'an-ı Kerim'i hem tecvit kurallarına uyararak hem de müzik prensipleriyle okumak, çok disiplinli bir çalışma alanını zorunlu kılar. Tecvit kaidelerini ihlal etmeden, tenafür sesler olarak adlandırılan uyumsuz aralıklardan kaçınıp, kulağa hoş gelen mülayim ses aralıklarıyla yapılan bir okuma, müzik bilimiyle yakından ilgilidir. Zira ses aralıklarına dikkat edilmeden yapılan bir okuyuş, tecvide uygun olsa bile, dinleyiciler için rahatsız edici olabilir. Dinî müziğin en belirgin özelliklerinden biri doğaçlama (irtical) olmasıdır. Dinî müzikteki Kur'an tilaveti, çoğu zaman okunduğu anda bestelenir. Bu durum, okuyucunun aynı zamanda bir besteci rolünü üstlenmesini ve güzel sesini sağlam bir müzik bilgisiyle birleştirmesini gerekli kılar (Uygun, 2001, s.49).

Hafız üslûbu, özellikle Harput gazellerinde belirgin bir şekilde gözlemlenmektedir. Yöre müziğinin icrasında hafızların "hafız üslûbu" ile ağır hava ve uzun havalardaki Harput'un yerel müziğinin icrasında geleneğin, yani "meşk usulü"nü büyük bir öneme sahip olması, bu üslubun meşk yoluyla sonraki nesillere aktarılmasını sağlamıştır. Elazığ-Harpıt müziğinin önde gelen temsilcisi Enver Demirbağ, özellikle Hafız Mustafa Süer⁷ ve Hafız Osman Öge'den⁸ edindiği Elazığ-Harpıt müziği birikimini, kendisinden sonraki kuşağa aynı metotla, yani "meşk yöntemi" ile aktarmıştır. Ekici bu durumu günümüzdeki bazı genç icracılarda, Enver Demirbağ'ın ezgilerini ve üslubunu, hatta bazı ezgilerdeki detonelerini bile gözlemlenmenin mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu müziğin icrasındaki başarının kıstası da üretilen ezgilerin bir önceki neslin ürettiği ezgilere ne denli yakın olduğudur (Ekici, 2009, s.14-15).

⁷ Hafız Mustafa Süer'in Kesik hoyrat (Al içerden), Harput divanı (Süzme çeşmin), Acemaşiran gazel ve müstezat ses kayıtlarına bakınız.

https://www.youtube.com/watch?v=d_q8qBCIN8w&list=PLbm8NPIGMITXuxGWUxX4K0umKcMbuc13T&index=3

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

<https://www.youtube.com/watch?v=2f0mhTcQnow&list=PLbm8NPIGMITXuxGWUxX4K0umKcMbuc13T&index=4>

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

<https://www.youtube.com/watch?v=z88vH-WLEg&list=PLbm8NPIGMITXuxGWUxX4K0umKcMbuc13T&index=5>

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

⁸ Hafız Osman Öge'nin İbrahimiye gazel (Merhem koyup onarma), Harput divanı (Ben şehid-i badeyem), Bağrıyanık hoyrat ve Versak (Hicaz) gazel ses kayıtlarına bakınız.

https://www.youtube.com/watch?v=yR24R_nfhY&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=2

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

https://www.youtube.com/watch?v=t3mZBZpjAeo&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=4

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

https://www.youtube.com/watch?v=6KcidKejhR8&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=16

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

https://www.youtube.com/watch?v=1c6Pct5N-sg&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=19

(Erişim tarihi: 25/09/2025)

Her ne kadar bu makamların sıralı bir şekilde icra edilmesi bir gelenek olsa da, bu zorunlu bir kural değildir. Hatta bu sıra izlenirken aralara türküler eklenebilir. Örneğin; Nevruz makamından sonra “Tatvan” adında bir beste seslendirilir. İlahi tarzına yakın olması sebebiyle, bu bestenin güfteleri de aruz ölçüsüyle yazılmış gazellerden seçilir, tıpkı tekke musikisinin nefesleri gibi (Memişoğlu, 1966, s.12). Gazelin bitiminden sonra, aynı gazelin kalan beyitleri veya aynı vezne sahip farklı bir gazel, sözleri düzenlenerek “Nevruz Tatvan” adıyla seslendirilir. “Nevruz Tatvan”, dervişler tarafından okunan ilahilere benzer özellikler taşıyan, popüler ve bilinen bir türküdür (Memişoğlu, 1966, s.124).

Bir makama başlarken seslendirilen gazel, makamın ilahisi olarak da adlandırılabilir. Günümüzde bile, Harput’un ileri gelen hafızları, aşır ve mevlit okurken gazel icrasındaki okuyuş biçimini sürdürmektedir. Gazellerdeki inişler, çıkışlar ve geçişler, bu dini okumalarda ve aralarındaki ilahilerde de aynı şekilde uygulanır. Hatta naat ve salâvat okunurken bile ağır ve yüksek makamlar arasındaki uyuma özen gösterilir. Sarahatun Camii’nin tiz sesli müezzini, “Perili Hafız” lakaplı Hacı Süleyman’ın yaşadığı bir olay, bu durumu güzel bir şekilde örneklendirir. Bir sabah ezanı öncesinde salâ okumak yerine naat okurken, cemaatin camiye doğru geldiği esnada aniden Elezber makamına geçerek halk manilerinden birini hoyrat şeklinde okumaya başlar. Cemaatten bu durumu Büyük Beyzade Hacı Ali Efendi’ye şikayet edenler, “Perili Hafız’ın bu yaptığı dinden çıkmaktır” derler. Ancak Beyzade Hoca, olayın sonunu beklemeyi tercih eder. Müezzinin yüksek tınılı Elezber havasını bitirip tekrar naata döndüğünü görünce, yanındakilere dönerek “Bu bir coşku halidir, hoş görülmelidir; günah değil, belki de sevap işlemiştir” diyerek şikayet edenlere hak vermez. Özellikle sabahın alacakaranlığında ve yatsı vaktinin hafif karanlığında minareye çıkan hafızların, içten gelen bir heyecanla, hatta ağlayarak ilahi tarzında koşmalar ve semailer okuduğu o günlere tanık olanlar tarafından sık sık anlatılmaktadır (Memişoğlu, 1966, s.13).

Ramazan ayı boyunca, sabah namazı ve akşam namazı dışındaki öğle, ikinci ve yatsı namazlarında camilerde büyük bir kalabalık olurdu. Özellikle Ramazan ayında Sarahatun Camii eşsiz bir atmosfer sunardı. Sabahın erken saatlerinden gece yarısına kadar açık kalan cami, özellikle cuma günleri Elazığ şehir merkezinden ve çevre köylerden gelen insanlarla dolup taşardı. Öyle ki, caminin içi yetmeyince, önündeki taşlık alana ve hatta meydanın ortasına kadar hasırlar serilirdi. Binlerce insan bu camide namaz kılıp, Kur’an okur, vaazları dinler ve ibadetlerini yerine getirirdi. Sarahatun Camii’nin imamları Mazlûmzade ailesine mensuptu ve hatipleri de kıraat ilmi alanında uzmandı. Bu iki aileden gelen imam ve hatiplerin hepsi hafızdı. Güzel ve akıcı okuyuşları sayesinde Harput’ta büyük bir üne sahiplerdi. Özellikle Küçük Mazlum Efendi’nin güçlü sesi, caminin içinde yankılanırdı (Sunguroğlu, 1958, s.62-63).

Çocukken hafızlığını tamamlayan Hafız Osman Öge, güzel sesi sayesinde Harput’ta kısa sürede büyük bir ün kazanarak babasının yerini almış ve babasının vefatının ardından, genç yaşına rağmen Ramazan aylarında Sarahatun Camii’ndeki ikinci sonrası mukabele görevini devralarak yıllarca bu kürsüden Kur’an okumuştur. Makamları ve usulleri çok

iyi bildiği için, sayfalar arasında ustaca makam geçişleri yaparak dinleyicileri adeta büyülemiştir. Zamanla sesi ve sanatı açısından benzersiz bir konuma yükselen Hafız Osman, Harput türkülerini, uzun ve ağır havalarını onun kadar icra edebilen başka bir sanatçı yetişmemiştir. Bu alanda gerçek bir usta olan Hafız Osman Öge, Elazığ'daki camilerde, Ramazan mukabelelerinde ve dost meclislerinde okuduğu gazellerle dinleyenleri heyecanlandırmıştır (Sunguroğlu, 1958, s.29-30). Ayrıca Hafız Osman Öge, Derviş Hafız'ın İstanbul'dan getirdiği İbrahim Hakkı Hazretleri'nin “Bir Leyli'nin Mecnûnuyum” adlı ilahisini de okumuştur (Sunguroğlu, 1958, s.32, 138). Hafız Osman Öge, Ebiloğlu Ahmed, Korukoğlu Şevki Bey, Mustafa Akar (Korenin Oğlu Mamo) ve Cofcof Nuri, gibi önemli isimlerle birlikte çalışmış, Sarahatun Camii'nde mevlid ve ilahi (tasavvuf) korosu da kurmuştur. Bu koroda Hafız Mustafa, Hafız Ömer, Hafız Mustafa, Hafız Hüseyin, Hafız Mehmet, Hafız Kemal Derviş ve Hafız Osman gibi isimler bulunmuştur.

1937 yılında Atatürk'ün Elazığ'ı ziyaretinde dönemin valisi, Hafız Osman Öge ve Mustafa Akar'ı (Korenin oğlu Mamo) Elazığ-Harpıt müziğinden örnekler sunmak üzere görevlendirmiştir. Eski halkevinde birkaç sazende ve hanende eşliğinde Harput gazel, hoyrat ve türkülerinden örnekler sunmuşlardır. Özellikle Rıfat Dede'ye ait olan ve “ben şehid-i badeyim dostlar demim yad eyleyin/ türbemi meyhane enkaziyle bünyad eyleyin” dizeleriyle devam eden Harput Nevruz Gazeli ve divanını seslendirmişler ve bu icra, Atatürk'ün büyük beğenisini kazanmıştır. Atatürk, eserler hakkında kendilerinden bilgi almış, eserlerdeki öz Türkçe kelimeler çevresindekilerin dikkatini çekmiş ve söz konusu eserleri bir iki kez daha tekrar ettirmiştir (Bıçak, 2015, s.417-418).

4.3. Elazığ-Harpıt Müziğine Katkı Sunan Hafızlar

Sunguroğlu, yaşadığı dönemde ve ondan önceki zamanlarda güzel sesleriyle tanınan kişileri tanıtarak onları iki farklı kategoriye ayırmıştır. İlk grupta yer alanlar; hafızlar, imamlar ve müezzinlerdir. İkinci grupta ise bu meslek grupları dışında kalan, güzel sese sahip diğer kişiler bulunmaktadır (Sunguroğlu, 1958, s.28). İlk grupta yer alan hafızlar, imamlar ve müezzinler şunlardır: Kurra Hocasade Hafız Yusuf Efendi, büyük oğlu Hacı Hafız Ömer Efendi, küçük oğlu Hafız Mustafa Efendi, Sarahatun Camii İmamı Mazlumzade Hacı Hafız Mehmet Efendi, oğlu Hafız Hilmi Efendi, Sarahatun Camii müezzinlerinden Büyük Çandır Hoca, Perili Hacı Hafız Süleyman Efendi, Kurşunlu Camii'nin müezzini Hacı Arif (Selver), Küçük Kâmil namıyla tanınan Hacı Hafız Mustafa Zühtü Efendi, oğlu Hafız Ahmet Ferit Efendi, Kâmillerin Hafız Tevfik Efendi, Hafız Osman Öge, Derviş Hafız, Serkislinin İsmail, Çataloğlu Hafız Mahmut, Hafız Kemal Efendi, oğlu Hafız Fethullah, Çorbacıoğlu Mustafa, Tatarzade Dr. Ahmet Bey, Topçuoğullarından Hafız Şükrü, Hafız Alâeddin, Iğıkili Hafız Mehmet Şükrü Bey, Hafız Mehmet Şükrü Bey'in kardeşleri, Yüzbaşı Kadri ve Hafız Halid (Sunguroğlu, 1958, s.28-36). Bu hafızlar, imamlar ve müezzinler, meşk yoluyla yetişerek bu köklü müziğin icrasına katkı sağlamışlardır.

5. SONUÇ

20. yüzyılda Harput'ta müzikle ilgilenenlerin önemli bir bölümünün hafız olduğu ve usta-çırak ilişkisiyle yani meşk yöntemiyle eğitildikleri tespit edilmiştir. Elazığ-Harput müziğinin tanınmış sanatçıları Osman Öge ve Mustafa Süer'in hafızlık geleneğinden gelmeleri, bu müzik türünün yorumlanmasında özel bir tarzın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Bu özel yorum biçimi, "hafız üslubu" olarak adlandırılmaktadır ve müziğin icrasına kendine has bir nitelik katmıştır. Bu durum, özellikle Harput gazellerinin icrasında belirgin bir şekilde gözlemlenmiştir. Harput'un yerel müziğinin aktarımında geleneksel meşk usulünün hayati bir öneme sahip olduğu ve bu üslubun, usta-çırak ilişkisiyle sonraki nesillere aktarıldığı belirlenmiştir.

Hafız Osman Öge'nin Harput çevresinde hem sesi hem de sanatı ile yöre türkülerini, uzun ve ağır havalarını iyi icra eden bir üstat olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Hafız Osman Öge'nin Harput'taki Müderrisler Derneği'nde makam ustası hafızlar ve diğer seçkin kişilerle bir araya gelerek Fuzuli, Niyazi-i Mısri, Rasih, Nedim gibi divan şairlerinin gazellerini Harput makamlarıyla icra ettiği tespit edilmiştir. Hafız Osman Öge'nin, Harput müziğini Korukoğlu Şevki Bey, Cofcof Nuri, Ebiloğlu Ahmed, Mustafa Akar (Korenin Oğlu Mamo) gibi dönemin önemli müzisyenleriyle birlikte çalıştığı anlaşılmıştır. Ayrıca Sarahatun Camii'nde mevlid ve tasavvuf korosu kurduğu ve bu koroda Hafız Ömer, Hafız Mustafa, Hafız Mehmet, Hafız Hüseyin, Hafız Kemal Derviş ve Hafız Mustafa gibi isimlerin yer aldığı tespit edilmiştir.

Yörede güzel sesleriyle tanınan kişiler; hafızlar, imamlar, müezzinler ve diğer güzel sesli kişiler olmak üzere iki ayrı kategoride değerlendirilmiştir. İlk grupta yer alan hafızlar, imamlar ve müezzinler şunlardır: Kurra Hocazade Hafız Yusuf Efendi, büyük oğlu Hacı Hafız Ömer Efendi, küçük oğlu Hafız Mustafa Efendi, Sarahatun Camii İmamı Mazlumzade Hacı Hafız Mehmet Efendi, oğlu Hafız Hilmi Efendi, Sarahatun Camii müezzinlerinden Büyük Çandır Hoca, Perili Hacı Hafız Süleyman Efendi, Kurşunlu Camii'nin müezzinini Hacı Arif (Selver), Küçük Kâmil namıyla tanınan Hacı Hafız Mustafa Zühtü Efendi, oğlu Hafız Ahmet Ferit Efendi, Kâmillerin Hafız Tevfik Efendi, Hafız Osman Öge, Derviş Hafız, Serkislinin İsmail, Çataloğlu Hafız Mahmut, Hafız Kemal Efendi, oğlu Hafız Fethullah, Çorbacıoğlu Mustafa, Tatarzade Dr. Ahmet Bey, Topçuoğullarından Hafız Şükrü, Hafız Alâeddin, Iğıkili Hafız Mehmet Şükrü Bey, Hafız Mehmet Şükrü Bey'in kardeşleri, Yüzbaşı Kadri ve Hafız Halid.

Elazığ-Harput müziğinin önemli isimlerinden Enver Demirbağ'ın özellikle Hafız Mustafa Süer ve Hafız Osman Öge'den edindiği Elazığ-Harput müziğini, kendisinden sonraki kuşağa meşk yöntemi ile aktardığı tespit edilmiştir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akdeniz, İ. (1998). Harput ve Elazığ'da müzik. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 4.
- Ayas, G. (2014). *Musiki inkılâbının sosyolojisi; klasik Türk müziği geleneğinde süreklilik ve değişim*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ayas, G. (2018). *Alaeddin Yavaşca ve meşk ahlakı: yaşayan bir geleneğin sosyolojik analizi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Aydın, G. (1998). *Harput kültüründe din alimleri*. Elazığ: Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtım ve Hizmet Vakfı Yayınları.
- Beşiroğlu, Ş. Ş. (1997). *Türk musikisinde üslup ve tavır açısından meşk*. IV. İstanbul Türk Müziği Günleri (Türk Müziğinde Eğitim Sempozyumu), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bıçak, R. (2015). *Hafız Osman Öge (1892-1976)*. Uluslararası Harput'a Değer Katan Şahsiyetler Sempozyumu, Elazığ, 413-421.
- Ekici, S. (2009). *Elazığ-Harput müziği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, S. (2016). Türk halk müziğinin aktarımında oda toplantılarının önemi ve Harput "Kürsü Başı" örneği. *Uluslararası Türk Dünyası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2/7, 249-257.
- Elazığ Valiliği. (1999). *Notalarla Harput musikisi cilt: 1*. Elazığ: Çağ Ofset Yayınları.
- Eroğlu, T. (1989). Harput müziğinin Türk müziği içindeki yeri. *Milli Folklor Dergisi*, 1/2, 11-12.
- Eroğlu, T. (2010). *Türk dans antropolojisine giriş*, Ankara: Yurt Renkleri.
- Etili, C. (2001). *Cumhuriyetten günümüze türkü söylemede kullanılan yöntemler*. Müzikte 2000 Sempozyumu, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gerçek, İ. H. (2008). Geleneksel Türk sanat müziğinde meşk sisteminden notalı eğitim sistemine geçişle ilgili bazı düşünceler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 38, 151-158.
- Hafız Osman Öge-Konu. (2025, 25 Eylül). Merhem Koyup Onarma video https://www.youtube.com/watch?v=yR24R_nfhIY&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=2
- Hafız Osman Öge-Konu. (2025, 25 Eylül). Ben Şehidi Badeyem video https://www.youtube.com/watch?v=t3mZBZpjAeo&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=4
- Hafız Osman Öge-Konu. (2025, 25 Eylül). Bağrıyanık Hoyrat video https://www.youtube.com/watch?v=6KcidKejhR8&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU&index=16
- Hafız Osman Öge-Konu. (2025, 25 Eylül). Hicaz (Versak) Gazel video https://www.youtube.com/watch?v=1c6Pct5N-sg&list=OLAK5uy_n5mhwxlafaiBfp2Oe2nu9u3hE2rHYByRU
- Harput'tan Sesler/ T. Demiray Arşivi. (2025, 25 Eylül). Kesik Hoyrat (Al İçerden) Koğenkli Hafız Mustafa Süer (1888-1974) video https://www.youtube.com/watch?v=d_q8qBCIN8w&list=PLbm8NPIGMITXuxGWUxX4K0umKcMbuC13T&index=3
- Harput'tan Sesler/ T. Demiray Arşivi. (2025, 25 Eylül). Harput Divanı (Süzme Çeşmin) Koğenkli Hafız Mustafa Süer (1888-1974) video <https://www.youtube.com/watch?v=2f0mhTcQnow&list=PLbm8NPIGMITXuxGWUxX4K0umKcMbuC13T&index=4>

- Harput'tan Sesler/ T. Demiray Arşivi. (2025, 25 Eylül). Acemaşiran Gazel ve Müstezat Koçenkli Hafız Mustafa Süer (1888-1974) video <https://www.youtube.com/watch?v=yZ88vH-WLEg&list=PLbm8NP1GMITXuxGWUxX4K0umKcMbuc13T&index=5>
- Kahyaoglu, Y. (2021). Türk müziğinde meşk sistemi. *İnönü Üniversitesi Kültür ve Sanat Dergisi*, 7/1, 277-283.
- Kamiloglu, R. (2017). XIX. yüzyıl Harput sosyal hayatında dini musiki. *Hikmet Yurdu Düşünce – Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 10/20, 145-166.
- Kırmızıgül, T. (2019). *Harput (Elazığ) musıkisinde kullanılan çalguların musıkî içerisindeki ağız-tavır ile etkileşimleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=mQHb71bEg-YPxK7siVnh6w&no=2wjgXjLIYYxi8CeYg2pltQ>
- Memişoğlu, F. (1966). *Harput ahengi*. İstanbul: Matbaa Teknisyenleri Basımevi.
- Özdemir, M. (2010). Nitel veri analizi: Sosyal bilimlerde yöntem bilim sorunsalı üzerine bir çalışma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11/1/, 323-343.
- Öztuna, Y (1952). *Türk musikisi lügatı*. İstanbul: Musiki Mecmuası.
- Öztürk, M. (2008). *20. yüzyılda Harput'ta yaşamış olan mahalli musiki sanatçılarının icra mukayeseleri* (Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=mcKi-EA6vKPmpLxwkNSulg&no=aTND-KnGDqRxajXDryCVsw>
- Pekin, E. (1999). Osmanlı dünyasındaki musikiye bir daha bakmak. *Toplumbilim*.
- Sunguroğlu, İ. (1958). *Harput yollarında cilt: I-IV*. İstanbul: Elazığ Kültür ve Tanıtma Vakfı Yayınları.
- Tanrıkorur, C. (1994). *Türkiye'de Türk müziği eğitimi, konservatuvarlar ve korolar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- TRT Müzik, Elazığ-Harput Kürsübaşı. (2025, 11 Kasım). TRT Müzik “Ben Anadoluyum” Elazığ, Harput Kürsübaşı video <https://www.elazig.bel.tr/video/TRT-muzik-elazig-harput-kursubasi/44/>
- Türkel Oter, S. (2018). *Klasik Türk Müsikisi'nde üslup-tavır*. Uluslararası Müzik Eğitimi Birliği 33. Dünya Konferansı, Sunulmuş Bildiri, Azerbaycan/Bakü, 358-364.
- Turhan, S. ve Taşbilek, Ş. (2009). *Elazığ-Harput havaları*. Ankara: Elazığ Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uslu, E. (2014). *Orta Anadolu abdalların saz ve vokal icra özelliklerinin çözümlenmesi: Neşet Ertaş örneği* (Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Kocaeli). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=rqIavbRqQcJ3-46Zpdw1nA&no=AtoqEkiCDI23GrigviW8lw>
- Uygun, M. N. (2001). *Kur'an ve musiki*. Kur'an ve Tefsir Araştırmaları II. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2008). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yönetken, H. B. (2006). *Derleme notları 1: Anadolu'da geleneksel müzik yaşamı üzerine notlar (1937-1952)*. Ankara: Sun Yayınevi.

Ortaokullarda Görev Yapan Okul Yöneticilerinin Liderlik Stilleri ve Yönetim Tarzları¹

Mehmet Denizmen^{2,3}, Remzi Yıldırım⁴

ÖZET

Bu çalışma, ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla yapılmıştır. Araştırma, okul yöneticilerinin liderlik yaklaşımlarının ve yönetim tarzlarının birbirini nasıl etkilediğini anlamayı hedeflemektedir. Çalışmada toplanan veriler, 'Okul Yöneticilerinin Liderlik Stili Ölçeği' ve 'Okul Yöneticilerinin Sergiledikleri Yönetim Tarzları Ölçeği' kullanılarak elde edilmiştir. Bu iki ölçek, yöneticilerin liderlik ve yönetim uygulamaları hakkında kapsamlı veriler sunmaktadır. Çalışmaya, 2023-2024 eğitim öğretim yılı boyunca ortaokullarda görev yapan toplam 342 öğretmen katılmıştır. Katılımcılar, okul yöneticilerinin liderlik ve yönetim tarzlarıyla ilgili çeşitli sorulara yanıt vermişlerdir. Elde edilen veriler, Betimsel İstatistikler, Bağımsız Örneklem t-testi, Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ve Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Analizi gibi parametrik analiz yöntemleriyle detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu analiz yöntemleri, verilerin güvenilirliğini artırmak ve elde edilen sonuçları daha sağlıklı bir şekilde yorumlamak amacıyla kullanılmıştır. Araştırma bulgularına göre, ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve yönetim tarzları arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu sonuç, yöneticilerin liderlik özelliklerinin yönetim tarzlarını şekillendirdiğini ve her iki faktörün birbirini destekleyerek eğitim yönetiminde daha verimli bir ortam yarattığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Eğitim Yönetimi, Liderlik Stilleri, Yönetim Tarzı

Leadership and Management Styles of School Administrators Working in Secondary Schools

This study was conducted to determine the relationship between the leadership styles and management styles of school administrators working in middle schools. The research aims to understand how school administrators' leadership approaches and management styles influence each other. The data collected in the study were obtained using the 'School Administrators' Leadership Style Scale' and the 'School Administrators' Management Styles Scale'. These two scales provide

¹ Bu çalışma; MCBÜ Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı, Eğitim Yönetimi ve Denetimi Tezli Yüksek Lisans Programı kapsamında ve Doç. Dr. Remzi Yıldırım danışmanlığında 2024 yılında tamamlanan 909587 numaralı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² İletişim Yazarı: dokuzeylul2323@gmail.com

³ Müdür Yardımcısı, Çağatay Uluçay Ortaokulu / Yunusemre – Manisa, ORCID: 0009-0000-1619-8275

⁴ Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü / Kırklareli, ORCID: 0000-0002-6918-5416

comprehensive data on administrators' leadership and management practices. A total of 342 teachers working in middle schools during the 2023-2024 academic year participated in the study. Participants responded to various questions about the leadership and management styles of school administrators. The data obtained were examined in detail using parametric analysis methods such as Descriptive Statistics, Independent Samples t-test, One-Way Analysis of Variance (ANOVA), and Pearson's Moment Correlation Analysis. These analysis methods were used to increase the reliability of the data and to interpret the results more accurately. According to the research findings, a positive and significant relationship has been found between the leadership styles and management approaches of school administrators working in middle schools. This result indicates that administrators' leadership characteristics shape their management approaches and that both factors support each other, creating a more efficient environment in educational management.

Keywords: *Education Management, Leadership Styles, Management Style*

1.GİRİŞ

İnsan yaşamı, çok boyutlu ihtiyaçların karşılanmasına dayanmakta olup, bu ihtiyaçların başında eğitim ve öğretim yer almaktadır. Bireylerin bilgi, beceri ve değer kazanımlarını sağlayan eğitim süreçleri; toplumsal gelişim, ekonomik kalkınma, sosyal adaletin sağlanması ve küresel düzeyde rekabet edebilme açısından hayati bir öneme sahiptir. Bu doğrultuda, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin etkin bir şekilde yönetilmesi ve yönlendirilmesi hem bireysel hem de toplumsal düzeyde sürdürülebilir kalkınmanın temelini oluşturmaktadır. Eğitim süreçlerinin nitelikli yürütülmesi, bireylerin potansiyellerini en üst düzeyde kullanmalarına olanak tanırken, toplumun da bütünsel olarak ilerlemesine katkı sağlamaktadır.

Eğitimde liderlik, kurumun vizyonunun belirlenmesi, hedeflerin tanımlanması ve bu hedeflere ulaşmak için gerekli stratejilerin geliştirilmesi açısından merkezi bir rol üstlenmektedir. Literatürde, liderlik vasıflarına sahip yöneticilerin bulunduğu örgütlerin başarıya ulaşma olasılığının daha yüksek olduğu belirtilmektedir (Akan, Yıldırım ve Yalçın, 2014). Bu bağlamda liderler; öğretmen ve öğrencilerin motivasyonunu artırmakta, iş birliğini teşvik etmekte ve eğitim süreçlerinde yüksek performansa ulaşılmasına katkı sunmaktadır. Eğitim sistemlerinin sürekli değişen koşullara uyum sağlayabilmesi, yalnızca yöneticilerin değil, tüm eğitim paydaşlarının dönüşüme açık ve yenilikçi bir yaklaşıma sahip olmasını zorunlu kılmaktadır (Üstüner, 1999).

Teknolojik gelişmeler, eğitim ortamlarını dönüştürerek öğretim yöntemlerini daha etkileşimli ve erişilebilir hale getirmektedir. Akıllı tahtalar, çevrimiçi öğrenme platformları ve uzaktan eğitim uygulamaları bu dönüşümün somut örnekleridir. Bu dönüşüm sürecinde, tüm paydaşların koordineli ve uyumlu bir biçimde çalışmaları, eğitim örgütlerinin başarısı için belirleyici bir faktördür (Özer, Demirtaş, Üstüner ve Cömert, 2006). Liderlik, bu iş birliğini tesis eden, süreci yönlendiren ve paydaşları ortak hedefler doğrultusunda motive eden temel bir güç olarak ortaya çıkmaktadır.

Eğitim liderliği, yalnızca karar alma süreçlerine yön vermekle sınırlı kalmayıp; değişime öncülük etme, yenilikleri kuruma entegre etme ve öğrenme ortamlarını daha etkili hale getirme sorumluluğunu da taşımaktadır. Bu nedenle, okul yöneticilerinin yalnızca yönetim becerilerine değil, aynı zamanda güçlü liderlik özelliklerine de sahip olmaları gerekmektedir (Dinçer, 2003; Kalyoncu, 2008; Şahin, 2004a). Lider yöneticiler, pedagojik gelişmeleri yakından takip ederek öğretim sürecine entegre ederken, öğretmenlerin performansını da izleyip geliştirmeye yönelik stratejiler geliştirebilmektedir.

Liderlik, bir örgütün vizyon, misyon ve hedefler doğrultusunda yönlendirilmesini ve geliştirilmesini sağlayan stratejik bir süreçtir. Bu bağlamda etkili liderler; empati kurabilen, iletişim becerileri yüksek, karar alma süreçlerinde tutarlı ve şeffaf davranan bireylerdir. Liderlik, yalnızca resmi otoriteye dayalı bir güç ilişkisi değil, aynı zamanda sosyal etkileşimle ortaya çıkan ve çalışanların motivasyonunu artıran bir etkidir (Sorensen ve Epps, 1996; Winston ve Patterson, 2006). Özellikle eğitim kurumlarında liderlik tarzının okul kültürü ve genel başarısı üzerinde belirleyici olduğu yönünde literatürde geniş bir görüş birliği bulunmaktadır (Balcı, 2007).

1.1.Problem Durumu

Eğitim kurumlarında liderlik, etkili yönetimin temel unsurlarından biridir. Liderlik; yönlendirme, motive etme, karar alma, iletişim kurma ve değişim yönetimi gibi kritik alanlarda rehberlik sağlar (Covey, 2011; Gedikoğlu, 2015). Liderler, ekip uyumunu artırır, hedeflerin belirlenmesine katkı sağlar ve stratejik yön belirler (Drucker, 2012). Liderliğin eksikliği ise hedeflerin belirsizleşmesine, stratejilerin yetersiz kalmasına ve motivasyon eksikliğine yol açar. Öğretmen ve öğrencilerin yeterince motive edilmediği ortamlar, öğrenme kalitesini ve öğrenci başarısını olumsuz etkiler.

Eğitim kurumlarında liderlik, sadece mevcut durumu yönetmekle kalmaz; aynı zamanda öğretmenlerin gelişimini desteklemek ve yenilikçi yaklaşımların uygulanmasını sağlamak açısından da kritik rol oynar. Liderlik eksikliği, öğretmenlerin mesleki gelişimlerinin sınırlandırılmasına, pedagojik yeniliklerin benimsenememesine ve eğitim kalitesinin düşmesine neden olabilir.

Eğitim kurumlarında etkili liderlik, kurum içi iletişimi geliştirir, çatışmaları yönetir ve kurumsal başarıyı artırır (Robbins ve Judge, 2012). Liderler, açık iletişimi teşvik ederek tüm paydaşlar arasında sağlıklı bir etkileşim ortamı oluştururlar. Aksi durumda, iletişim sorunları ve ekip içi çatışmalar artar, bu da kurumsal performansı olumsuz etkiler.

Okul müdürleri, öğrenme ortamlarını düzenlemede, kurum kültürünü oluşturmada ve personelin sürekli gelişimini desteklemede kilit rol oynar (Balcı, 2007; Çelik, 2013; Şahin, 2004b). Hızla değişen eğitim ortamına uyum sağlamak da liderlik becerilerini gerekli kılar. Eğitim liderlerinin geleceği öngörebilmesi, esnek olması, verileri analiz edebilmesi, değişimi yönetebilmesi ve uzun vadeli planlar oluşturabilmesi gerekir. Aynı zamanda,

kendi davranışlarıyla örnek olmalı ve teknolojiyi etkili kullanarak öğrenme süreçlerini geliştirmelidirler.

Özden'e (1998) göre lider, yeni fırsatları değerlendirebilen ve değişim süreçlerini kurum yararına yönlendirebilen kişidir. Liderlik eksikliği, değişime uyum sağlama sürecini sekteye uğratar. Eğitim kurumlarının başarısı, liderlerin bu değişimi yönlendirme kapasitesine bağlıdır (Şahin, 2006).

Okulların başarısı, etkili yönetimle doğrudan ilişkilidir (Turan, 2007). Yönetim, belirlenen hedeflere ulaşmak için iş birliği ve bilinçli bir planlamayla yürütülmelidir (Sabuncuoğlu ve Tokol, 2001). Okul yöneticileri, toplumun ihtiyaçlarına uygun bir eğitim felsefesiyle hareket ederek öğretmen, öğrenci ve veliler arasında iş birliğini sağlamalıdır (Fışkınlı, 2020).

Araştırmalar, okul yöneticilerinin sergilediği liderlik ve yönetim tarzlarının, öğretmen algıları ve güven düzeyleri üzerinde doğrudan etkili olduğunu göstermektedir (Başaran, 2004; Eylül vd., 2004; Özer ve Karadaş, 2021). İş birliğine dayalı yönetim tarzı güveni artırırken, otokratik yaklaşımlar güveni azaltmaktadır.

Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı, ortaokullarda görev yapan yöneticilerin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişkiyi incelemek ve bu stiller ile tarzların öğretmenlerin cinsiyeti, mesleki kıdemi, branşı ve görev yapılan ilçeye göre farklılık gösterip göstermediğini araştırmaktır. Yönetim ile liderlik kavramları zaman zaman birbirine karıştırılsa da her ikisi farklı boyutlara sahiptir. Yönetim, süreçlerin düzenli ve verimli yürütülmesini sağlarken; liderlik, örgütsel vizyonun şekillenmesi ve yeniliklerin teşvik edilmesi sürecidir (Ateş, 2005 Şişman, 2002;). Bu nedenle, çağdaş eğitim anlayışı; yöneticilerin yalnızca teknik becerilerle değil, aynı zamanda liderlik yetkinlikleriyle donatılmış olmasını gerekli kılmaktadır. Başarılı yöneticilerin hem yönetsel süreçleri etkili biçimde yürütmeleri hem de liderlik vasıflarıyla kurum kültürünü ve çalışan motivasyonunu desteklemeleri, eğitim kurumlarının uzun vadeli başarısını doğrudan etkilemektedir.

1.2.Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu araştırmanın temel amacı, resmi ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin görüşlerine dayanarak okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişkiyi incelemektir. Literatürde benzer çalışmalar bulunmakla birlikte, bu çalışmayı özgün kılan unsur, Manisa ilinin iki büyük ilçesi olan Yunussemre ve Şehzadeler'deki resmi ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin görüşlerine dayalı olarak gerçekleştirilmesidir.

Araştırma, okul yöneticilerinin liderlik ve yönetim yaklaşımlarının eğitim kurumlarının hedeflerine ulaşmasındaki etkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda, liderlik stilleri ile yönetim tarzlarının öğretmen algıları üzerinden değerlendirilmesi, eğitim ortamındaki etkilerin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Araştırmada nicel yöntemler kullanılmış, öğretmenlerin görüşlerini belirlemek amacıyla “liderlik stilleri” ve “yönetim tarzları” ölçekleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçların, eğitim yönetimi alanında çalışan araştırmacılara ve uygulayıcılara yön gösterici olması; özellikle yönetici atamalarında bu tür ilişkilerin dikkate alınmasına katkı sunması beklenmektedir. Ayrıca bulgular, etkili liderlik ve yönetim stratejilerinin geliştirilmesine yönelik olarak eğitim yöneticilerine ve politika yapıcılara faydalı olabilecek bilgiler sunmaktadır.

1.3.Araştırma Problemi ve Alt Problemler

Günümüzde eğitim öğretim süreçlerinin başarısında benimsenen yönetim tarzları önemli bir yer tutmaktadır. Okul paydaşlarının, izlenen yönetim anlayışından etkilenmeleri dikkate alındığında, okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile uyguladıkları yönetim tarzları arasında bir ilişki olup olmadığı sorusu önem kazanmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın temel problem cümlesi “Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişkinin incelenmesi” şeklinde belirlenmiştir.

Ortaokullarda görev yapan öğretmenlerin görüşleri doğrultusunda çalışmanın alt problemleri aşağıdaki biçimde tanımlanmıştır.

1. Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve sergiledikleri yönetim tarzları nasıldır?
2. Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerin liderlik stilleri ve sergiledikleri yönetim tarzları
  - a. Öğretmenlerin cinsiyetine,
  - b. Öğretmenlerin mesleki kıdemine,
  - c. Öğretmenlerin branş alanlarına,
  - d. Öğretmenlerin görev yaptığı ilçeye göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?
3. Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında bir ilişki var mıdır?

2. YÖNTEM

Çalışmanın bu bölümünde araştırmanın modeli, evren-örneklem durumu, veri toplama araçları, verilerin analizi açıklanmıştır.

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, ortaokulda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik olarak nicel araştırma yöntemlerinden biri olan ilişkisel tarama modeli ile gerçekleştirilmiştir. İlişkisel tarama modelleri, değişkenler

arasındaki ilişkileri belirlemek ve mevcut durumu olduğu gibi betimlemek amacıyla kullanılır (Büyüköztürk vd.; 2014 Karasar, 2011). Bu model kapsamında, katılımcılara herhangi bir yönlendirme yapılmadan veri toplanmıştır.

2.2. Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini, 2023–2024 eğitim öğretim yılında Manisa ili Yunusemre ve Şehzadeler ilçelerindeki ortaokullarda görev yapan öğretmenler oluşturmaktadır. Toplam 1241 öğretmenden 342 öğretmen rastgele örnekleme yöntemiyle seçilerek araştırmaya dahil edilmiştir. Bu yöntemle, evreni temsil etme gücü yüksek bir örneklem elde edilmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Veriler, öğretmenlerin demografik bilgilerini, okul yöneticilerinin liderlik stillerine ve yönetim tarzlarına ilişkin algılarını ölçmeye yönelik üç bölümden oluşan bir araçla toplanmıştır.

2.3.1. Kişisel Bilgi Formu

Katılımcıların cinsiyet, kıdem süresi, branş alanı ve görev yaptığı ilçe bilgilerini içeren kişisel bilgi formu kullanılmıştır. Bu bilgiler, analizlerde demografik değişkenler olarak değerlendirilmiştir.

2.3.2. Okul Yöneticilerinin Liderlik Stili Ölçeği

Kılıç ve Yılmaz (2018) tarafından geliştirilen ve demokratik, otokratik ve serbest liderlik stillerini kapsayan 16 maddelik bir ölçek kullanılmıştır. Maddeler 5'li Likert tipi ile değerlendirilmiş olup, ölçeğin yapısal geçerliliği için Kılıç ve Yılmaz (2018) tarafından açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonuçları, uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir olduğunu göstermektedir ($\chi^2/df= 1,758$; GFI= ,938; AGFI= ,925; NFI= ,930; CFI= ,950; RMSEA= 0,058; SRMR= ,059). Ayrıca, ölçeğin içsel tutarlılığı, Cronbach alfa değeri ile ölçülmüş olup, $\alpha= 0,88$ olarak bulunmuştur, bu da ölçeğin yüksek güvenilirliğe sahip olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, mevcut araştırma için ölçeğin açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizlerinin yeniden yapılmasına gerek duyulmamıştır.

2.3.3. Okul Yöneticilerinin Yönetim Tarzları Ölçeği

Asar (2021) tarafından geliştirilen 35 maddelik ölçek otoriter, demokratik ve ilgisiz yönetim tarzlarından oluşmaktadır. Ölçekteki maddeler 5'li Likert tipi ile puanlanmıştır.

Ölçeğin güvenilirliği bu araştırmada da test edilmiş ve Cronbach's alpha değerleri otoriter tarz için 0.87, demokratik tarz için 0.96 ve ilgisiz tarz için 0.71 olarak bulunmuştur.

Her iki ölçekteki değerlendirme aralıkları 1.00–5.00 arasında belirlenmiştir. Ölçeklerin bazı maddeleri ters çevrilmiştir ve analiz sürecinde dikkate alınmıştır.

2.4. Verilerin Analizi

Verilerin analizi SPSS 22 programı ile gerçekleştirilmiştir. Güvenilirlik analizinde liderlik stili ölçeği için Cronbach's alpha .924, yönetim tarzı ölçeği için .960 bulunmuştur. Verilerin normal dağılım gösterip göstermediği Kolmogorov-Smirnov ve Shapiro-Wilk testleri ile incelenmiş, istatistiksel anlamlılık düzeyine rağmen çarpıklık ve basıklık katsayılarının ± 1.5 aralığında olması nedeniyle normal dağılım varsayımı sağlanmış kabul edilmiştir. Gruplar arası anlamlı fark olup olmadığı bağımsız örneklem t-testi ve tek yönlü varyans analizi ile incelenmiştir. Gruplar arası anlamlı farklılıkların kaynağını belirlemek için, eşit varyans varsayımı sağlanmayan durumlarda Tamhane T2 testi, sağlanan durumlarda ise LSD (Least Significant Difference) testi kullanılmıştır. Bu yaklaşım, post-hoc analizlerin gruplar arası farkları güvenilir bir şekilde ortaya koymasını sağlamaktadır. Okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasındaki ilişki ise Pearson Korelasyon Analizi ile çözümlenmiştir.

3.BULGULAR

Bu bölümde araştırmanın alt problemleri kapsamında elde edilen bulgular sunulmuştur.

3.1. Birinci Alt Probleme Ait Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi, “Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve sergiledikleri yönetim tarzları nasıldır?” şeklinde belirlenmiştir. Bu soruya yanıt bulmak amacıyla öğretmenlerin görüşlerine dayalı analizler yapılmış ve sonuçlar aşağıda sunulmuştur.

3.1.1.Okul Yöneticilerinin Liderlik Stilleri

Öğretmenlerin değerlendirmelerine göre okul yöneticilerinin liderlik stillerine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Okul Yöneticilerinin Liderlik Stiline Ait Betimsel İstatistikler

	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart Sapma
Demokratik Liderlik	342	1	5	3.52	1.29

Otokratik Liderlik	342	1	5	3.36	1.26
Serbestlik Tanıyan Liderlik	342	1	5	3.82	1.34
Liderlik Sitili Ortalama Puan	342	1	5	3.54	1.30

Tabloda görüldüğü gibi öğretmenler, okul yöneticilerinin en yüksek düzeyde serbestlik tanıyan liderlik stilini ($\bar{X}=3.82$), ardından demokratik liderlik stilini ($\bar{X}=3.52$) ve en düşük düzeyde ise otokratik liderlik stilini ($\bar{X}=3.36$) sergilediklerini belirtmiştir.

Demokratik liderlik stiline ait en düşük puan ($\bar{X}=3.33$), yöneticinin karar alma sürecinde tüm personelin onayını önemsemesine; en yüksek puan ise ($\bar{X}=3.65$), ekip çalışmasına ve birlikte hareket etmeye verdiği öneme aittir.

Otokratik liderlik stilinde en düşük ortalama ($\bar{X}=3.18$), yöneticilerin günlük işlerin ayrıntılarını denetleme isteğine; en yüksek ortalama ise ($\bar{X}=3.54$), işlerin zamanında tamamlanmasını sağlamak amacıyla yapılan sıkı denetime ilişkindir.

Serbestlik tanıyan liderlik stilinde en düşük puan ($\bar{X}=3.80$), yöneticinin görüş bildirmemesi; en yüksek puan ($\bar{X}=3.84$), işlerin zamanında bitirilmesine dair endişe duymaması ile ilgilidir.

3.1.2.Okul Yöneticilerinin Yönetim Tarzları

Yöneticilerin sergilediği yönetim tarzlarına ilişkin bulgular Tablo 2’de sunulmuştur.

Tablo 2. Yönetim Tarzlarına Ait Betimsel İstatistikler

	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart Sapma
Demokratik Yönetim Tarzı	342	1	5	3.63	1.29
Otokratik Yönetim Tarzı	342	1	5	3.65	1.27
İlgisiz Yönetim Tarzı	342	1	5	3.62	1.30
Yönetim Tarzı Ortalama Puan	342	1	5	3.64	1.29

Elde edilen sonuçlara göre, yönetim tarzları arasında en yüksek ortalama otokratik yönetim tarzına ($\bar{X}=3.65$), en düşük ortalama ise ilgisiz yönetim tarzına ($\bar{X}=3.62$) aittir. Ancak genel olarak tüm yönetim tarzlarının benzer düzeyde algılandığı görülmektedir.

Demokratik yönetim tarzında en düşük puan ($\bar{X}=3.27$), yöneticilerin öğretmenlerle çatışmadan kaçınma eğilimlerine; en yüksek puan ($\bar{X}=3.86$) ise hoşgörülü yaklaşımlarına aittir.

Otokratik yönetim tarzında en düşük ortalama ($\bar{X}=3.39$), yöneticilerin itirazsız uygulama beklentisine yansımışken; en yüksek ortalama ise ($\bar{X}=3.89$), sıkı disiplin uygulamalarına ilişkin görüşlerde görülmüştür

İlgisiz yönetim tarzında ise en düşük puan ($\bar{X}=2.94$), yöneticilerin örgütsel hedefleri önemsememesi ile ilgiliyken; en yüksek puan ($\bar{X}=3.99$), görevlerini yerine getirmede özen göstermemeleri hakkındadır.

3.2. İkinci Alt Probleme Ait Bulgular

Bu alt problem kapsamında, “Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve yönetim tarzları, öğretmenlerin cinsiyetine, mesleki kıdemine, branş alanına, görev yaptığı ilçeye göre anlamlı bir farklılık göstermekte midir?” sorusuna yanıt aranmıştır.

Öğretmenlerin cinsiyetlerine göre farklılık olup olmadığı, bağımsız gruplar için yapılan ilişkisiz örneklem t-testi ile analiz edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 3’te yer almaktadır.

Tablo 3. Öğretmenlerin Cinsiyetine Göre Liderlik Stili ve Yönetim Tarzı Puanlarının t-Testi Sonuçları

Ölçek	Cinsiyet	N	Ortalama	Standart Sapma	Serbestlik derecesi	t	p
Liderlik Stilleri	Kadın	181	3.50	.838	340	-.751	0.453
	Erkek	161	3.58	.984			
Yönetim Tarzları	Kadın	181	3.64	.751	340	-.036	0.972
	Erkek	161	3.64	.791			

* $p < .05$

Tabloda görülen verilere göre, liderlik stilleri boyutunda kadın öğretmenlerin ortalama puanı 3.50, erkek öğretmenlerin ortalama puanı ise 3.58 olarak hesaplanmıştır. Yönetim tarzları açısından ise her iki grubun ortalama puanı eşit şekilde 3.64’tür. İlişkisiz örneklem t-testi sonuçlarına göre, hem liderlik stilleri ($t(340) = -0.751, p > .05$) hem de yönetim tarzları ($t(340) = -0.036, p > .05$) açısından öğretmenlerin cinsiyetine bağlı anlamlı bir farklılık bulunmamıştır. Buna göre, öğretmenlerin cinsiyetleri, okul yöneticilerinin liderlik stili ya da yönetim tarzı algıları üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip değildir.

Öğretmenlerin mesleki kıdemlerine göre öğretmenlerin algıladıkları liderlik stilleri ve yönetim tarzlarına ilişkin puan ortalamaları incelenmiş, farkın anlamlılığı Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile test edilmiştir.

Tablo 4. Kıdeme Göre Öğretmenlerin Liderlik Stilleri Ölçeği Puan Ortalamaları

Kıdem	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart Sapma
1-5	5	1	5	3.64	1.097

6-10	47	1	5	3.63	.874
11-15	73	1	5	3.50	.934
16-20	98	1	5	3.58	.920
21- üzeri	119	1	5	3.48	.900
Toplam	342	1	5	3.54	.909

*p<.05

En yüksek ortalama 1-5 yıl kıdeme sahip öğretmenlerde (3.64), en düşük ortalama ise 21 yıl ve üzeri kıdem grubunda (3.48) gözlemlenmiştir.

Tablo 5. Liderlik Stilleri için Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

	Kareler toplamı	Standart sapma	Kareler ortalaması	F	p
Gruplar arası	1.198	4	.299	.360	.837
Grup içi	280.494	337	.832		
Toplam	281.692	341			

Sonuçlara göre, kıdem değişkeni açısından liderlik stilleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmamaktadır (p> .05).

Tablo 6. Kıdeme Göre Öğretmenlerin Yönetim Tarzları Ölçeği Puan Ortalamaları

Kıdem	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart sapma
1-5	5	1	5	3.49	.391
6-10	47	1	5	3.68	.679
11-15	73	1	5	3.63	.816
16-20	98	1	5	3.68	.728
21- üzeri	119	1	5	3.59	.822
Toplam	342	1	5	3.64	.769

*p<.05

Yönetim tarzları açısından en yüksek ortalama, 6-10 yıl ve 16-20 yıl kıdem aralığında (3.68), en düşük ortalama ise 1-5 yıl kıdem grubunda (3.49) görülmektedir.

Tablo 7. Yönetim Tarzları için Tek Yönlü Varyans Analizi Sonuçları

	Kareler toplamı	Standart sapma	Kareler ortalaması	F	p
--	-----------------	----------------	--------------------	---	---

Gruplar arası	0.669	4	.167	.281	.890
Grup içi	200.984	337	.596		
Toplam	201.654	341			

Elde edilen bulgular, kıdem değişkenine göre okul yöneticilerinin yönetim tarzlarında anlamlı bir fark olmadığını göstermektedir ($p > .05$).

Öğretmenlerin branş alanlarına göre ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ve sergiledikleri yönetim tarzları anlamlı bir farklılık göstermediğine bakmak üzere betimsel analizleri yapılmış ve anlamlı farklılık olup olmadığı Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) ile test edilmiştir.

Tablo 8. Branş Alanına Göre Liderlik Stilleri Puan Ortalamaları

Branş Alanı	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart sapma
EA	31	1	5	3.61	.935
Sayısal	113	1	5	3.57	.850
Sözel	98	1	5	3.31	.961
Dil	46	1	5	3.77	.934
Özel Yetenek	54	1	5	3.62	.842
Toplam	342	1	5	3.54	.909

Çıkan varyans analizi sonuçlarına ek olarak, farklılaşmanın kaynağının belirlenmesi amacıyla yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi testi sonuçları Tablo 9’da sunulmuştur.

Tablo 9. Liderlik Stilleri İçin ANOVA Sonuçları

	Kareler toplamı	Standart sapma	Ortalama kare	F	p
Gruplar Arası	8.124	4	2.031	2.502	.042*
Grup İçi	273.567	337	.812		
Toplam	281.692	341			

* $p < .05$

Branş alanları arasında liderlik stilleri açısından anlamlı bir farklılık bulunmuştur. Gruplar arası anlamlı farklılığın kaynağını belirlemek amacıyla LSD post-hoc testi uygulanmıştır. Test sonuçları, Tablo 10’da sunulmuştur.

Tablo 10. Liderlik Stillere Ait LSD Post-Hoc Testi Sonuçları

Branş Alanları	EA	Sayısal	Sözel	Dil	Özel Yetenek
EA		.825	.108	.449	.966
Sayısal			.038*	.207	.742
Sözel				.005*	.045*
Dil					.407
Özel Yetenek					

LSD sonuçlarına göre sözel-sayısal, sözel-dil ve sözel-özel yetenek grupları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur ($p < .05$).

Branş alanı değişkenine göre öğretmenlerin yönetim tarzları ölçeğinden aldıkları puanların ortalamalarına ait betimsel analiz sonuçları ve ortalamalar arasında anlamlı bir farklılık olup olmadığını incelemek için yapılan Betimsel İstatistik Analizi sonuçları Tablo 11’de verilmiştir.

Tablo 11. Branş Alanına Göre Yönetim Tarzları Puan Ortalamaları

Branş Alanları	N	Min.	Max.	Ortalama	Standart sapma
EA	31	1	5	3.86	.748
Sayısal	113	1	5	3.60	.612
Sözel	98	1	5	3.50	.863
Dil	46	1	5	3.92	.771
Özel Yetenek	54	1	5	3.60	.831
Toplam	342	1	5	3.64	.769

Çıkan varyans analizi sonuçlarına ek olarak, farklılığın kökenini belirlemek için yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi testi sonuçları Tablo 12 'de sunulmuştur.

Tablo 12. Yönetim Tarzları İçin ANOVA Sonuçları

	Kareler toplamı	Standart sapma	Kareler ortalaması	F	p
Gruplar Arası	7.422	4	1.856	3.219	.013*
Grup İçi	194.232	337	.576		
Toplam	201.654	341			

* $p < .05$

Branş alanlarına göre yönetim tarzı puan ortalamaları arasında anlamlı farklılık vardır. Gruplar arası anlamlı farklılığın kaynağını belirlemek için Tamhane T2 testi post-hoc test kullanılmıştır. Test sonuçları Tablo 13’te gösterilmiştir.

Tablo 13. Yönetim Tarzlarına Ait Tamhane T2 Post-Hoc Test Sonuçları

Branş Alanları	EA	Sayısal	Sözel	Dil	Özel Yetenek
EA		.564	.260	1.000	.784
Sayısal			.990	.112	1.000
Sözel				.038*	.999
Dil					.360
Özel Yetenek					

Tamhane testine göre sadece sözel-dil grupları arasında anlamlı bir fark belirlenmiştir ($p<.05$).

Öğretmenlerin görev yaptığı ilçeye göre ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stillerinin ve sergiledikleri yönetim tarzlarının anlamlı bir farklılık göstermediği ilişkisiz örneklem t-testi ile analiz edilmiştir.

Tablo 14. Görev Yapılan İlçeye Göre İlişkisiz Örneklem t-testi Sonuçları

Alt Boyutlar	İlçe	N	Ortalama	Standart sapma	Serbestlik derecesi	t	p
Liderlik	Yunusemre	241	3.64	.872	340	3.16	.002
Stilleri	Şehzadeler	101	3.30	.955	340	3.65	.001
Yönetim	Yunusemre	241	3.73	.690	340	3.65	.001
Tarzları	Şehzadeler	101	3.41	.892	340	3.65	.001

* $p<.05$

Bu sonuçlar, her iki boyutta da ilçe bazında anlamlı farklılıklar olduğunu göstermektedir. Analiz sonuçlarına göre hem liderlik stilleri hem de yönetim tarzları açısından Yunusemre ilçesinde görev yapan öğretmenlerin puan ortalamaları, Şehzadeler ilçesindeki öğretmenlere kıyasla daha yüksektir. Bu farklılık istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur (liderlik stilleri için $p=.002$; yönetim tarzları için $p=.001$). Sonuç olarak, görev yapılan ilçeye bağlı olarak öğretmenlerin okul yöneticilerine yönelik algılarının farklılık gösterdiği, diğer bir ifadeyle ilçe değişkeninin anlamlı bir etkisinin olduğu söylenebilir. Bu durum, Yunusemre ilçesindeki öğretmenlerin yöneticilerine ilişkin değerlendirmelerinin daha olumlu düzeyde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

3.3. Üçüncü Alt Probleme Ait Bulgular

Bu alt problem kapsamında, “Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile sergiledikleri yönetim tarzları arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?” sorusuna

yanıt aranmıştır. Öğretmenlerin görüşlerine dayalı olarak yapılan korelasyon analizi sonuçları Tablo 15’te yer almaktadır.

Tablo 15. Liderlik Stilleri ile Yönetim Tarzları Arasındaki Korelasyon Sonuçları

	Liderlik stilleri		
	n	r	p
Yönetim tarzları	342	.727	.000*

*p<.01

Yapılan korelasyon analizi sonucunda liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında pozitif yönde, anlamlı ve güçlü bir ilişki bulunmuştur. Yapılan korelasyon analizi sonucuna göre, ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile uyguladıkları yönetim tarzları arasında istatistiksel olarak anlamlı ve yüksek düzeyde bir ilişki tespit edilmiştir ($r = .727$, $p < .01$). Kalaycı (2014) tarafından önerilen korelasyon katsayısı yorum ölçütlerine göre; 0,70 ile 0,89 arası değerler yüksek düzeyde ilişkiyi göstermektedir. Bu doğrultuda, araştırmanın yürütüldüğü Manisa ili örnekleminde, öğretmen görüşlerine göre okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında güçlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

4.TARTIŞMA, SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaokullarda görev yapan okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzlarının öğretmenler üzerindeki etkisi oldukça belirgindir. Literatürde yer alan çalışmalar, liderlik stillerinin okul başarısı ve öğretmen motivasyonu açısından belirleyici bir rol oynadığını göstermektedir (Turan & Bektaş, 2014). Bu bağlamda, okul yöneticilerinin benimsediği liderlik yaklaşımı, okul iklimi, iş ortamı ve öğretmenlerin performansı gibi birçok faktörü doğrudan etkileyebilmektedir.

Bu çalışmada, yöneticilerin otokratik, demokratik ve serbest bırakıcı liderlik stilleri ile otokratik, demokratik ve ilgisiz yönetim tarzları arasındaki ilişkiler değerlendirilmiş ve öğretmen algıları cinsiyet, kıdem, branş ve görev yapılan ilçe değişkenleri açısından analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında anlamlı ilişkiler bulunduğunu ve bu durumun öğretmen algılarına doğrudan yansımalarını ortaya koymuştur.

Liderlik stili ile yönetim tarzı ilişkisi bakımından araştırma kapsamında, en düşük ortalamasının otokratik liderlikte, en yüksek ortalamasının ise serbest bırakıcı liderlik stiline olduğu görülmüştür. Yönetim tarzlarında ise ilgisiz yönetim tarzı en düşük, otokratik tarz ise en yüksek puanı almıştır. Bu durum, okul yöneticilerinin genellikle öğretmenlere özgürlük tanıyan ancak karar alma süreçlerinde daha baskın bir tutum benimsediklerini göstermektedir. Ayrıca, demokratik liderlik stili ile demokratik yönetim tarzı arasında paralellik bulunduğu da dikkati çekmektedir.

Cinsiyet değişkeni bağlamında cinsiyete dayalı bir farklılık tespit edilmemiştir. Bu sonuç, daha önce yapılan bazı çalışmalarla paralellik göstermektedir (Oran, 2018; Tosuntaş, 2017; Şakar, 2016). Dolayısıyla liderlik stilleri ve yönetim tarzı açısından cinsiyetin belirleyici bir faktör olmadığı, ancak bireysel yetkinlikler ve deneyimlerin önemli rol oynayabileceği düşünülmektedir. Bu durum, kapsayıcı ve eşitlikçi liderlik yaklaşımlarının önemini bir kez daha vurgulamaktadır.

Katılımcıların kıdemlerine göre liderlik stili ve yönetim tarzı algılarında istatistiksel olarak anlamlı bir fark tespit edilmemiştir. Bununla birlikte, 1-5 yıl kıdemi olan öğretmenlerin ortalamaları, 16-20 yıl arası kıdemi olanlara göre daha yüksek çıkmıştır. Ancak bu fark istatistiksel olarak anlamlı değildir. Bu bulgu, yönetim tarzı algılarının kıdemden bağımsız olarak şekillendiğini göstermektedir (Bal vd., 2024; Çakır, 2022; Pektaş, 2019).

Branş alanına göre yapılan analizlerde, öğretmenlerin liderlik stilleri ve yönetim tarzları algılarında anlamlı farklılıklar olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle sözel-dil, sözel-sayısal ve sözel-özel yetenek grupları arasında anlamlı farklar tespit edilmiştir. Bu bulgu, öğretmenlerin branşlarına göre yöneticilerini algılama biçimlerinin değişebileceğini ve yöneticilerin buna uygun yaklaşımlar geliştirmesi gerektiğini göstermektedir (Kavrayıcı, 2019; Demiraslan vd., 2024).

Görev yapılan ilçe noktasında araştırma bulguları, Yunusemre ilçesinde görev yapan öğretmenlerin okul yöneticilerini, liderlik stilleri ve yönetim tarzları açısından Şehzadeler ilçesindeki öğretmenlere kıyasla daha olumlu değerlendirdiklerini göstermektedir. Bu farklılık, yöneticilerin sergiledikleri liderlik uygulamalarının ilçelere göre değişebileceğini ve ilçe değişkeninin öğretmen algıları üzerinde anlamlı bir etkisi bulunduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Şehzadeler ilçesinde görev yapan öğretmenlerin mesleki kıdem durumu bu farklılığın oluşmasında rol oynamış olabilir.

Nihai olarak liderlik stili ile yönetim tarzı arasındaki ilişkiye yönelik elde edilen sonuçlara göre, okul yöneticilerinin sergiledikleri liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında güçlü ve pozitif yönde anlamlı bir ilişki bulunmuştur. Bu bulgu, yöneticilerin liderlik yaklaşımlarının yönetim pratikleriyle doğrudan örtüştüğünü ve bu bütünlüğün okul yönetiminin etkinliği açısından kritik olduğunu ortaya koymaktadır. Kasalak vd. (2022) yükseköğretimde liderlik stilleri ile akademik personelin iş doyumunu arasında pozitif ve orta düzeyde bir ilişki olduğu gösterilmiş. Bu gibi bulgular ışığında liderlik yaklaşımının çalışan algılarını, motivasyonunu ve bağlılığını etkileyerek yönetim pratiklerinin etkisini artırıyor oluşundan söz etmek mümkündür.

Öneriler

Araştırma bulguları, okul yöneticilerinin liderlik stilleri ile yönetim tarzları arasında belirgin farklar olduğunu ortaya koymuştur. Yöneticiler çoğunlukla katılımcı ve serbestlik tanıyan liderlik stilleri sergilese de karar alma süreçlerinde otokratik yönetim yaklaşımları öne çıkmaktadır. Bu durum, liderlik ve yönetim uygulamalarında daha dengeli ve uyumlu bir yaklaşım gerekliliğine işaret etmektedir. Demokratik liderlik anlayışının

güçlendirilmesi, öğretmenlerin karar süreçlerine katılımını artırarak iş birliğine dayalı bir okul iklimi oluşturabilir. Ayrıca, ilgisiz yönetim tarzının olumsuz etkilerinin önüne geçebilmek için yöneticilerin iletişim becerilerini geliştirmesi önemlidir. Liderlik becerilerinin artırılmasına yönelik eğitim programları ve farklı yönetim stratejilerinin öğretmen ihtiyaçlarına göre uyarlanması önerilmektedir.

Bulgular ayrıca, yöneticilerin liderlik stilleri ve yönetim yaklaşımlarının öğretmenlerin branş alanlarına göre farklı algılandığını göstermektedir. Bu doğrultuda, yöneticilerin öğretmenlerin branşlarına özgü ihtiyaçlarını dikkate alarak iletişim ve liderlik stratejilerini uyarlamaları önerilir. Farklı branşlardan öğretmenlerle etkili iletişim kurmak, düzenli geribildirim sağlamak ve mesleki gelişim fırsatları sunmak, öğretmen memnuniyetini artırabilir. Branşa özel profesyonel gelişim uygulamaları, liderlik yaklaşımlarının daha işlevsel hale gelmesini destekleyebilir. Ayrıca, disiplinler arası iş birliğini teşvik eden ekip çalışmaları, liderlik algılarının karşılıklı olarak anlaşılmasına katkı sağlayabilir.

Sonuç olarak, okul yöneticilerinin liderlik ve yönetim becerilerini sürekli geliştirmeye odaklanmaları, öğretmen performansı ve okul verimliliği açısından önem arz etmektedir. Bu bağlamda, gelecekte yapılacak çalışmaların farklı okul türleri ve eğitim kademelerinde bu ilişkileri daha derinlemesine incelemesi, eğitim ortamlarında liderlik uygulamalarının etkilerini daha kapsamlı biçimde değerlendirmeye imkân tanıyacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir. Çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Rektörlüğü, Sosyal ve Beşerî Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu tarafından 02.05.2023 tarih ve 2023/05 sayılı toplantısında görüşülmüş ve çalışmanın etik yönden uygunluğuna karar verilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar, çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Akan, D., Yıldırım, İ., & Yalçın, S. (2014). Okul müdürleri liderlik stili ölçeğinin geliştirilmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 51(13), 392-415.
- Asar, R. (2021). *Okul yöneticilerinin öğretmenlere ilişkin insan doğası varsayımları ve sergiledikleri yönetim tarzları* (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Bal, B., Aslan, M., Çınar, H., Öğretmen, A., Savaş, D., & Eskiocak, S. (2024). Okul müdürlerinin demokratik liderlik davranışları ile öğretmen performansı arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11(2), 1425-1434.
- Balcı, A. (2007). *Etkili okul geliştirme: Kuram, uygulama ve araştırma* (4. baskı). Ankara: Pegem A. Yayınları.
- Başaran, İ. E. (2004). *Yönetimde insan ilişkileri: Yönetimsel davranış*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2014). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (18. baskı). Pegem Akademi.
- Covey, S. R. (2011). *Etkili insanların 7 alışkanlığı* (Çev. O. Deniztekin & F. N. Deniztekin). Varlık.
- Çakır, Y. (2022). Okul yöneticilerinin liderlik stillerine yönelik öğretmen görüşlerinin farklı değişken türleri açısından incelenmesi: İzmir ili örneği. *Uygulamada Eğitim ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 2(1), 27-38.
- Çelik, V. (2013). *Eğitimsel liderlik* (7. basım). Pegem A. Yayınları.
- Demiraslan, H., Akdeniz, İ., & Karagöz, T. (2024). Öğretmen görüşlerine göre okul müdürlerinin yönetim tarzları: Yıldırım ilçesi örneği. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 6(1), 42-59.
- Diñcer, M. (2003). Eğitimin toplumsal değişme sürecindeki gücü. *Ege Eğitim*, 3(1), 102-112.
- Drucker, P. F. (2012). *Kendini yönetmek* (Çev. M. İnan). Esaslar: Harvard Business Review'den en kalıcı yönetim fikirleri. Optimist Yayınları.
- Eylül, E., Ağar, K., Kaştı, H., Umaç, İ., Çiftçi, F., & Yargın, M. (2022). Okul yöneticilerinin sergilediği yönetim tarzlarının çeşitli değişkenlere göre incelenmesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 9(83), 1126-1133.
- Fışkınlı, G. (2020). *Okul yöneticilerinin sahip olduğu yönetim felsefesi ile kullandıkları politik taktikler arasındaki ilişki* (Yüksek Lisans Tezi). Pamukkale Üniversitesi, Denizli.
- Gedikoğlu, T. (2015). *Liderlik ve okul yönetimi*. Ankara: Anı.
- Kalaycı, Ş. (2014). *SPSS uygulamalı çok değişkenli istatistik teknikleri* (6. baskı). Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kalyoncu, K. (2008). *İlköğretim okul yöneticilerinin vizyoner liderlik özelliklerine sahip olma yeterlilikleri* (Yüksek lisans tezi), Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karasar, N. (2011). *Bilimsel araştırma yöntemi* (22. baskı). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kasalak, G., Güneri, B., Ehtiyar, V. R., Apaydin, Ç., & Türker, G. Ö. (2022). The relation between leadership styles in higher education institutions and academic staff's job satisfaction: A meta-analysis study. *Frontiers in Psychology*, 13, 1038824. Doi: 10.3389/fpsyg.2022.1038824
- Kavrayıcı, C. (2019). Okul müdürlerinin liderlik stillerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Anadolu University Journal of Education Faculty*, 3(2), 116-131.
- Kılıç, Y., & Yılmaz, E. (2018). Okul yöneticilerinin liderlik stili ölçeğinin geliştirilmesi. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 5(27), 3006-3016.
- Oran, F. Ç. (2018). *Liderlik tarzlarının örgütsel güven ve etik dışı davranışların işşasına (whistleblowing) etkisi: Uygulamalı bir çalışma* (Doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Özden, Y. (1998). *Eğitimde dönüşüm*. Pegem A.
- Özden, Y. (1998). *Eğitimde dönüşüm: Yeni değer ve oluşumlar*. Pegem A.
- Özer, N., & Karadaş, H. (2021). Okul müdürlerinin yönetim tarzları ile müdür-öğretmen ilişkilerinde güven. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(34), 1095-1123.
- Özer, N., Demirtaş, H., Üstüner, M., & Cömert, M. (2006). Ortaöğretim öğretmenlerinin örgütsel güven algıları. *Ege Eğitim Dergisi*, 7(1), 103-124.
- Pektaş, H. M. (2019). *Öğretmen algılarına göre okul müdürlerinin liderlik tarzı* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Robbins, S. P., & Judge, T. A. (2012). *Örgütsel davranış* (Çev. İ. Erdem). Ankara: Nobel Yayınları (14. basım).
- Sabuncuoğlu, Z., & Tokol, T. (2001). *İşletme*. Bursa: Ezgi Yayınları.
- Sorensen, T., & Epps, R. (1996). Leadership and local development: Dimensions of leadership in four central Queensland towns. *Journal of Rural Studies*, 12(2), 113-125. [https://doi.org/10.1016/0743-0167\(95\)00054-2](https://doi.org/10.1016/0743-0167(95)00054-2)
- Şahin, S. (2004a). Okul müdürü ve öğretmenler ile okulun bazı özellikleri açısından okul kültürü üzerine bir değerlendirme. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 39, 45.
- Şahin, A. (2004b). Yönetim kuramları ve motivasyon ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11, 8-474.
- Şahin, S. (2006). İlköğretim okulu müdürlerinin dönüştürücü ve sürdürücü liderlik stilleri (İzmir ili örneği). *Eurasian Journal of Educational Research*, 23, 188-199.
- Şakar, M. (2016). *Okul yöneticilerinin liderlik tarzları ile işe olan yaratıcılık katımları arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Şişman, M. (2002). *Örgütler ve kültürler*. Ankara: Pegem A.
- Tosuntaş, Ş. B. (2017). *Öğretmenlerin etkileşimli tahta kullanımına etki eden faktörler ve öğretmen performansına etkisi* (Doktora tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Turan, S. (2007). İşini bil okuluna sahip ol. A. Açıkalin, M. Şişman, & S. Turan (Eds.), *Okul müdürü* (ss. 1-23). Ankara: Pegem A. Yayınları.
- Turan, S., & Bektaş, F. (2014). Liderlik. S. Turan (Ed.), *Eğitim yönetimi: Teori, araştırma ve uygulama* içinde (ss. 201-234). Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Üstüner, M. (1999). *Okul müdürlerinin etkileme yolları ve öğretmen morali* (Doktora tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı, Ankara.
- Üstüner, M. (2016). Algılanan müdür yönetim tarzı ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 22(3), 429-457.
- Winston, B. E., & Patterson, K. (2006). An integrative definition of leadership. *International Journal of Leadership Studies*, 1(2), 6-66.

Theory of Mind: A Brief Review from Historical Roots to Contemporary Developments

Nur Dilara Nair¹, Funda Salman², Müge Kademli³

ABSTRACT

The concept of mind has been addressed across various disciplines, including philosophy, psychology, and neuroscience. Due to its interdisciplinary nature, the literature can be complex for newcomers. Although the concept of "mind" is approached differently across these fields, they all seek to answer the same fundamental question: What is a mind, and how can we access the mind of another? This article examines the philosophical foundations of the mind's existence and explores contributions from psychology and neuroscience on how we comprehend others' mental states. The review aims not only to categorize and summarize previous literature on Theory of Mind (ToM) but also to highlight recent debates and research conducted in Türkiye. In this context, the paper discusses the philosophical roots, theoretical frameworks, assessment methods, the relationship between ToM and language, neural correlates, developmental processes, and associations with psychopathology. In conclusion, this review offers a multidisciplinary perspective on current discussions, underscoring the importance of integrating global theoretical models with local research findings.

Keywords: *Theory of mind, Theories of theory of mind, Theory of mind task*

Zihin Kuramı: Tarihten Günümüz Gelişmelerine Kısa Bir Derleme

ÖZET

Zihin kavramı; felsefe, psikoloji ve nörobilim gibi pek çok disiplinin ortak inceleme alanıdır. Bu disiplinlerarası doğası nedeniyle, ilgili literatür alana yeni giren araştırmacılar için karmaşık olabilmektedir. Farklı disiplinler zihni farklı biçimlerde ele alsa da, hepsi özünde aynı temel soruya yanıt arar: Zihin nedir ve bir başkasının zihnine nasıl erişebiliriz? Bu makalede, zihnin varlığına dair sorular felsefi temellerden başlanarak ele alınmış; bir başkasının zihnini anlama süreci

¹ Contact: nurdilaranair@gmail.com, İstanbul Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Sinirbilim Anabilim Dalı, ORCID: 0009-0002-0437-9639

² Asst. Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0001-8090-0719

³ Asst. Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: [0000-0002-5481-2958](https://orcid.org/0000-0002-5481-2958)

ise psikoloji ve nörobilim disiplinlerinin katkılarıyla incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Zihin Kuramı literatürünü bütüncül bir bakış açısıyla sunmaktır. Bu kapsamda; zihnin felsefi kökenleri, Zihin Kuramı'nın tanımları ve teorik çerçeveleri, değerlendirme yöntemleri, nöral temelleri, gelişimsel süreçleri, psikopatolojiyle bağlantıları ve Türkiye'de yürütülen güncel araştırmalar detaylandırılmıştır. Sonuç olarak, bu derleme, geçmiş çalışmaları kategorize etmenin ötesinde, güncel tartışmaları ve yerel literatürü bir araya getirerek alana ilgi duyan özellikle yeni başlayan araştırmacılara kapsamlı bir kaynak sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Zihin kuramı, Zihin kuramı teorileri, Zihin kuramı görevleri

1. INTRODUCTION

The concept of mind is present in literature spanning from ancient philosophical debates to modern scientific disciplines. While philosophical debates discuss arguments regarding the existence and origin of the mind, modern scientific disciplines examine mental processes and the mechanisms by which these processes operate. The ability to understand and attribute the mental states of others is a capacity formally known as Theory of Mind (ToM; Premack & Woodruff, 1978), which stands out as a fundamental component of social cognition.

ToM has been examined across numerous disciplines, resulting in a fragmented body of literature. This review addresses this gap by presenting a comprehensive synthesis of ToM research across multiple disciplines. This article aims to facilitate the reader's understanding of ToM by providing a categorized review of the relevant literature. First, the historical and theoretical background of ToM is discussed, followed by an examination of commonly used measurement tasks and their associated neural correlates. The review also extends to the developmental aspect of ToM, specifically its relationship with language, and evaluates its significance within the context of psychopathology. Finally, the topic is concluded by examining current debates and studies conducted in Türkiye. The article aims to provide the reader with a comprehensive framework by categorizing and classifying ToM studies.

2. PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF MIND

The human mind has always been inquisitive, asking questions about what the human mind is, where it is, and why it exists—a curiosity that has led philosophers of antiquity to modern scientists. Is the mind a non-material entity? Or is the brain all that the mind is? One of the core issues in psychology that is being debated today is these two concerns. Although the terms "body" and "brain" can be used interchangeably, literature usually refers to this issue as the Mind-Body Problem.

The mind-body dilemma is the problem in determining the nature of the link between the mind and the body or brain, specifically whether mental activities are a subset of physical events (Revonsuo, 2009). The problem called the mind-body dilemma was first proposed by the French philosopher René Descartes in his *Meditations on Philosophy*, dated 1641

(Westphal, 2016). Keith Campbell (1970) proposed the following four formulations of this dilemma: the mind is a non-physical entity, and the body is a physical entity; the mind and body can interact, yet the non-physical entity and the physical entity cannot interact. The first part suggests that the mind is not composed of physical matter. It implies that mental processes, thoughts, and consciousness are not reducible to or explainable solely in terms of physical processes. The second part states that the body or brain is a physical entity, composed of material substance, governed by the laws of physics. The third part is an apparent interaction between the mental and physical aspects. This interaction is observed in our everyday experiences, where mental events (like thoughts and feelings) seem to influence physical actions (like behavior). The last part is a paradoxical aspect of the formulation. It suggests that the non-physical nature of the mind and the physical nature of the body or brain should, by conventional understanding, make the interaction impossible. While these four arguments cannot be easily dismissed, it is also not possible to consider these four arguments as true at the same time, as this would create contradictions. These arguments are discussed in terms of two fundamental approaches: Monism and Dualism.

Essentially, monism argues that the mind and the brain are the same (Schaffer, 2018), whereas dualism holds that they are distinct entities (Robinson, 2023). There are several perspectives on monism, including idealism, physicalism, and neutral monism (Joad, 1957). Idealism asserts that our thoughts are what really exist; it contends that the mind is superior, particularly the brain, and that the mental processes we experience on a personal level cannot be comprehended by physical processes (Pols, 1993). Despite this, physicalism, often known as materialism, holds that the mind is nothing more than matter and that all mental processes have a physical counterpart (Boyd, 1980). Neutral monism contends that because the basic neutral entities are both mental and material in nature, mind and matter are not as distinct as they seem, providing an answer to the mind-body puzzle (Banks, 2021). Conversely, dualism asserts that the physical and mental domains are distinct entities that cannot be reduced to one another (Pietroski, 1994). More specifically, Cartesian dualism, introduced by René Descartes (1596–1650), argues that the mind and body are two separate entities that can interact with each other (Almog, 2002). Claiming that the mind and brain are two separate entities raises the question of how they interact. An injury to the skin causes pain (body to mind), a decision causes the arm to go up (mind to body), so the mind seems to interact with the body (Chalmers, 2022). Then, where do the mind and body interact? René Descartes sought an answer to this question. He proposed that although the mind and body were distinct entities, they communicated with one another via the pineal gland, a small organ located in the brain (Clarke, 2005).

One of the monist arguments comes from developing neuroimaging methods. Task-fMRI has shown that every mental experience has a neural correlate in specific regions of the brain. This mental experience can be matched to the brain region. However, while damage to these regions does not always result in mental loss, in some cases, deficits overlapping with loss are currently being debated based on these findings (Masi, 2023; Glannon, 2020). Similarly, contemporary network neuroscience challenges strict reductionist explanations

by suggesting that cognitive functions come from interactions among distributed, dynamic neural systems rather than just local areas (Mišić & Sporns, 2016; Uddin, 2021). These findings support non-reductionist models. In these models, mental phenomena arise from neurobiological substructures but cannot be fully explained by them. However, modern philosophy of mind is increasingly open to intermediate views. Functionalism and emergentism try to resolve contradictions by providing non-reductionist, scientifically grounded explanations of the mind. On the other hand, emergentism claims that mental properties arise from interactions of complex physical systems, like neurons, but cannot be reduced to these parts. In other words, mental properties are new, emergent properties (Scheffel, 2020). This view often holds that mental states are physically independent, though not all the properties of a physical entity can be disrupted. Functionalism is defined by its functional or organizational role in providing a physical system. This means the focus is not on what the biological components are, but on how they are arranged, what they function for, and their relationships with inputs and outputs (Butterfield & Gomes, 2020).

Consequently, the "Mind-Body Problem," while addressing the ontological status of the mind (what it is), directly leads to the epistemological "Problem of Other Minds" (how we know that others exist). If the mind is a private, internal experience, how can we access another person's thoughts? This was the conceptual precursor to the empirical study of ToM. Understanding how we perceive the minds, thoughts, and intentions of others has since become a major area of research integrating insights from psychology, neuroscience, and cognitive science.

3. CONCEPTUAL DEFINITION OF THE THEORY OF MIND

The conceptual definition of Theory of Mind (ToM) was first made by Premack and Woodruff in 1978. ToM is defined as the capacity to deduce and comprehend the mental states of others to forecast their behavior. Our knowledge and beliefs influence or cause a great deal of our behavior (Schick et al., 2007). ToM here refers to the capacity to infer all the mental states (beliefs, wants, intentions, emotions, etc.) that give rise to these behaviors. ToM serves as the foundation for all conscious and unconscious cognition about human behavior; it also guides subsequent processing of data that has been classified, such as inference, prediction, and explanation (Malle, 2002). Put simply, being able to think about one's own and other people's thoughts is a prerequisite for possessing a ToM (Baron-Cohen, 2001). In their seminal study, Premack and Woodruff (1978) presented chimpanzees with video recordings of specific problems, followed by images depicting potential solutions. The chimpanzees consistently selected images representing appropriate resolutions for the observed problems. Based on these findings, Premack and Woodruff (1978), and later Brüne and Brüne-Cohrs (2006), proposed that chimpanzees might possess the ability to attribute mental states to conspecifics.

Research on ToM increased after Premack and Woodruff's work, and several scholars provided different interpretations for the concept of ToM. Johnson and Wellman (1980) defined ToM as a child's capacity to distinguish between mental and physical states and to

employ terms associated with mental states properly and suitably. Later, Wellman and Estes (1986) extended the concept to act by concluding mental states, including emotions, requests, and dreams. Furthermore, Baron-Cohen (1995) refined the concept by arguing that ToM consists of four basic modules. While some of these elements are shared with other species, others are unique to humans. The first component, the Intentionality Detector, interprets the volition of a living being based on its movement. The second, the Eye-Direction Detector, allows an individual to track another's gaze. Both modules typically develop by the ninth month of infancy. The third component, the Shared-Attention Mechanism, emerges around the 18th month and establishes a triadic relationship between the self, another person, and an object. Finally, around age five, the Theory of Mind Mechanism develops, enabling the understanding that one's own mental states can differ from those of others (Baron-Cohen, 1995). On the other hand, according to Sabbagh (2004), there are two fundamental parts of ToM. The first of them is the idea of mental state decoding, which involves interpreting the mental states of others based on visible cues like their body language or voice tone. The other element is the idea of mental state reasoning, which refers to making judgments about other people's mental states based on reasoning as opposed to visible cues (Sabbagh, 2004). Similarly, Shamay-Tsoory and colleagues (2005) introduced a distinction between cognitive ToM (mental representations of what others know) and affective ToM (mental representations of others' feelings).

ToM is linked to concepts such as mentalizing and empathy. Firstly, mentalizing is a concept that includes the ability to perceive and understand situations such as thoughts, feelings, beliefs, and needs that exist in the background of the mental states of oneself and others, and the behaviors that are seen as a reflection of these (Bateman & Fonagy, 2010). The concepts of mentalization and ToM can also be used interchangeably (Astington & Dack, 2008). Secondly, there are differences between empathy and ToM, both conceptually and in the field of neural networks. While empathy, which is individuals' sharing another's emotional states, is an affective process, ToM, which is taking another's perspective, is a cognitive process (Stietz et al., 2019). The neural foundations of ToM and empathy appear to be represented in distinct regions of the brain. The anterior insula (AI) and middle anterior cingulate cortex (mACC) are the main regions associated with empathic responding (Fan et al., 2011). On the other hand, ToM is associated with the temporoparietal junction (TPJ), temporal poles (TP), medial prefrontal cortex (mPFC), and posterior cingulate cortex (PCC) (Schurz et al., 2014).

While numerous conceptualizations and models have been proposed regarding the structure and components of ToM, there is no consensus on the concept's scope and underlying mechanisms (Schaafsma et al., 2015; Apperly, 2012). In its broadest definition, it can be understood as the capacity to perceive others as mental beings and to interpret and structure social interactions accordingly (Astington & Baird, 2005). Furthermore, these numerous perspectives on ToM suggest that ToM is not a unidimensional construct but rather a multidimensional capacity encompassing cognitive, affective, and neural components. Given that this multidimensional nature is rooted in various theoretical models of

development, examining the major theories of ToM is essential for a deeper understanding of the concept.

4. THEORIES OF TOM

A multitude of perspectives about the development and operation of ToM skills have come to light with the growth of ToM theories. Three categories—Modularity Theory, Simulation Theory, and Theory of Theory—are used to organize the theories that have been proposed for this purpose.

4.1 Modularity Theory

Modularity theory contends that there are different modular components in the mind's structure. Regarding the concept of modularity, proponents argue that these mechanisms are characterized by domain specificity (tailored to handle only social information) and obligatory firing (automatic, rapid processing of social cues without conscious effort) (Baron-Cohen, 1994). As per the notion of modularity theory, ToM is a product of the brain and guided by the intrinsic neural system, which is tailored for mental state reasoning (Fodor, 1983). In other words, this theory argues that ToM has a modular structure in the brain and that these modules are specific only to tasks related to ToM.

Consistent with modularity theory, specific brain correlates associated with ToM inference have been identified. For example, the posterior cingulate cortex (PCC) and bilateral temporoparietal junction (TPJ) are activated in participants exposed to stories involving individuals' mental processes (Saxe & Powell, 2006). Furthermore, greater activation was observed in the right TPJ compared to the left TPJ when false belief tasks were administered (Döhnell et al., 2012). These findings could be interpreted as the existence of an autonomous system in the brain for ToM. However, for the right TPJ, Mitchell (2008) suggests that the same rTPJ region supports attentional control for social and nonsocial stimuli. More recent network analyses challenge strict modularity, showing that these regions are also recruited for general attentional reorienting (Quesque & Rossetti, 2020). These findings limit the autonomous module assumption predicted by modular theory. Current neuroscience literature suggests that cognitive functions are not carried out through autonomous modules, but rather through larger, dynamic networks, and that specific brain regions contribute to multiple functions. Therefore, although the modular approach strongly defends the innateness thesis, it falls short in addressing the flexibility of cognition and its dependence on environmental stimuli.

4.2 Simulation Theory

According to simulation theory, an individual understands others' internal states by using their own mental processes to simulate that person (Goldman, 2006; Gallese & Goldman, 1998). This simulation is assumed to be facilitated by mirror neurons, which are systems recruited during the perception and execution of identical actions (Dapretto et al., 2006). Mirror neurons play a role in understanding the intentions behind actions performed by

others (Rizzolatti et al., 2009). This network can assist in simulating the mental states of others by directly mapping their intentions, namely, their behavior, to the self (Iacoboni, 2009). For instance, when a person shares something with eyes brimming with tears, the respondent's voice may quiver in response. The main notion of this theory is that individuals may directly access their own psychological experiences and the meanings they assign to them, allowing them to make sense of mental processes (Gordon, 1992). Put differently, while analyzing the mental processes of others, they imagine themselves in their shoes and then read about what they could go through in the relevant circumstance (Harris, 1992). According to Meltzoff (1999), simulation theory indicates that inherent representations are absent. Along with the notion that there are no inherent representations, it is asserted that internalizing mental states can only happen by copying the other person's processes using their own mental states (Flavell, 1999).

It has been suggested that the ability to attribute mental states to others evolved from the mirror neuron system (Rizzolatti & Craighero, 2004). However, attributing to the mental states of others through ToM is not solely based on imitating others. It also depends on our ability to distinguish our own behavior from that of others. For example, Mitchell (2008) found that a ventral subregion of the mPFC increased activity for both self-perception and perceptions of similar individuals, while a dorsal region was significantly activated for perceptions of dissimilar individuals. Thus, simulation theory explains only one component of ToM. It is related to understanding others, particularly affective states, but is not comprehensive enough in situations requiring cognitive inference. In this respect, simulation theory is thought to be more relevant to empathy and affective ToM (Schaafsma et al., 2015).

4.3 Theory-Theory

The theory-theory framework posits that understanding the mind is an act of conceptual construction. People develop a "theory" to explain their own and others' mental states, much like scientists revise theories based on new observations (Gopnik & Wellman, 1992). This constructivist view suggests that preschool children actively construct information from their social environment and develop their understanding as they mature (Hughes & Leekham, 2004; Gopnik, 2003). For example, consider Ahmet giving a friend candy because he knows the friend is sad. This behavior demonstrates that Ahmet uses a "theory" to predict how an action (giving candy) will affect an outcome (happiness). Therefore, ToM is viewed not as an instantaneous capacity, but as a long-term developmental achievement based on cognitive inference (Youmans & Bourgeois, 2010). According to the Theory-Theory framework, experience plays a crucial role in the development of ToM skills (Brüne & Brüne-Cohrs, 2006). Individuals revise, reorganize, and construct their own conceptual theories through experience, enabling them to infer the mental representations of others. Because of this reliance on information processing and inference, Theory-Theory is strongly linked to the cognitive dimensions of ToM (Schaafsma et al., 2015).

In comparison, while modularity theory adopts a nativist and evolutionary perspective, the theory-theory approach embraces a constructivist approach and the ability to make mental inferences; simulation, on the other hand, focuses on the ability to share experiences with other people. Although these three theories offer valuable frameworks for explaining different aspects of ToM, each has its own limitations. Modularity Theory's reliance on autonomous, specialized brain structures contradicts modern neuroscience, which demonstrates that cognitive functions operate through extensive, flexible networks (Schurz et al., 2014). Similarly, while Simulation Theory is successful in explaining empathy and emotional states, it struggles to explain complex cognitive inferences and abstract thought (Abu-Akel & Shamay-Tsoory, 2011). The theory-theory approach emphasizes that ToM begins in childhood and progresses through cognitive inference abilities developed through experience, but it offers a perspective that focuses more on cognitive functions (Heyes, 2014). On the other hand, the Theory Theory approach, by treating ToM solely as an overt cognitive activity, ignores the implicit processes and unconscious activity (Apperly & Butterfill, 2009). Therefore, the multifaceted nature of ToM cannot be fully understood by a single theoretical model. This complexity has necessitated the development of a wide variety of tasks to measure its diverse dimensions.

5. OPERATIONAL DEFINITIONS OF TOM

The studies investigating ToM measure ToM skills in several different ways. ToM encompasses a variety of skills, and these skills may be examined at different levels, which is why it is proposed that the techniques used to measure it vary so greatly (Harrington et al., 2005). The most popular measurement instruments for ToM skills used in the research settings include first-order belief tasks, second-order false belief tasks, linguistic tasks, and reading the mind in the eye tasks (Bach et al., 2000).

First-order false belief refers to the ability to attribute a belief to another person. In other words, it is the skill that expresses the ability to understand that one's own thoughts and others' thoughts may be different from each other (Bach et al., 2000). Stories are often used in tasks that assess first-order false belief comprehension skills. The Sally-Anne story seen in Table 1 is an example of these stories created by Baron-Cohen and colleagues (1985). First-order false belief tasks are the most popular and widely used of these tools in the literature (Frith & Corcoran, 1996). Wimmer and Perner (1983) administered the Unexpected Transfer Task, which served as the first illustration of a fundamental first-order false belief task. The Unexpected Transfer Task was used to evaluate how well participants could read the thoughts of others. Afterwards, to assess first-order false belief comprehension abilities, the Appearance Reality and Unexpected Contents Task was created in 1983 and 1986, respectively (Flavell et al., 1983; Hogrefe et al., 1986).

In addition to the first-order false belief task, a third individual is added to the situation in the second-order false belief comprehension skill. As a result, it is the person's capacity to understand the ideas of another about the ideas of another (Bach et al., 2000). Compared to the first-order false belief comprehension skill, the second-order false belief

comprehension skill is thought to be comparatively more challenging. The participant must mentally represent both the second person's mental states and the third person's false belief about the second person's belief state to complete the second-order false belief task (Stone and colleagues 1998). Second-order false-belief tasks include the use of stories and scenarios. One of these stories is the Martha-Oliver Story that Stone and colleagues (1998) produced and included in Table 1. However, ToM encompasses not only recursive belief attribution but also the interpretation of non-literal communication found in everyday social interactions.

Since these indirect language examinations require understanding and interpreting word meanings other than their literal meaning, they are more advanced and complicated activities (Corcoran et al., 1995). According to Sprong and colleagues (2007), a variety of activities involving faux pas, irony, metaphors, bluffs, and white lies are used to assess people's comprehension of the true meaning behind the words in this context. To assess the ToM abilities of children with high-functioning autism, Happé devised the strange stories task in 1994. These 24 stories include higher-level concepts, including humor, irony comprehension, white lies, and metaphors and allusions (Happé, 1994). Similarly, the faux pas exam was administered to children between the ages of 7 and 11 to assess their understanding of mistakes (Baron-Cohen et al., 1999). There are 26 questions on this difficult ToM evaluation, which requires awareness of mental states such as irony, white lies, intentionality, and misunderstanding. As can be seen in Table 1, another scenario involving faux pas was created by Stone et al. (1998) to target the detection of social slips.

In contrast to the verbal and narrative-based tasks described so far, other assessments focus on the visual decoding of mental states from facial cues. Mind Reading in the Eyes task, originally devised by Baron-Cohen and colleagues (1997), involves presenting the participant with a total of 25 images that solely feature the eye region of a face. The participant's job is to conclude the subject's mental state by selecting the one adjective that most accurately depicts their thoughts or emotions. Participants are asked to select one. Participant needs to be able to match terms with the eyes and have terms that represent certain mental states. Yildırım and colleagues (2011) conducted a reliability study of the Mind Reading Task in the Eyes, which is widely used in Turkish literature and ToM research. The task was applied to 117 healthy volunteers and then re-administered to 70 volunteers to evaluate test-retest reliability. The findings show that there is no significant difference in the correct answer averages of the task between the two applications and that the number of correct answers increases as the education level increases. Additionally, it was determined that the reliability of the task increased further by excluding items with low reliability coefficients.

These traditional tasks used to measure ToM have been criticized regarding their contribution to understanding ToM skills, as well as their validity and scope. Both first and second-order false belief tasks have received much criticism. Researchers note that these tasks rely too heavily on a person's verbal skills and executive functions, and do not truly test their ability to make social inferences (Apperly, 2012; Milligan et al., 2007). Therefore,

children with limited language development or individuals with cognitive impairments may receive artificially low ToM scores, not because of a lack of social understanding, but because the tasks do not actually measure it. Linguistic tasks, such as tests of irony or gaffes, challenge more complex mental inferences. However, these tests often also consider factors unrelated to ToM, such as a person's cultural background, pragmatic skills, or vocabulary (Martin & McDonald, 2003). The "Eye-to-Mind Reading Task" also has its own problems. People might confuse it with simpler things like recognizing facial expressions or simply demonstrating basic empathy (Oakley et al., 2016). Most of these tests are static. They do not reflect the constantly changing, reciprocal nature of real social interaction (Zaki & Ochsner, 2011; Alcalá-Lopez et al., 2018). Therefore, recent studies advocate multidimensional approaches using neuroimaging data to obtain a more complete and accurate picture of ToM (Schurz et al., 2014). Schaafsma and colleagues (2015) examined activation patterns from 73 neuroimaging studies encompassing six different groups of tasks within the ToM framework. An activation map largely overlapping with published meta-analyses was observed. However, a task-based clustering activation map showed divergences. Traditional tasks examine different components of ToM. Therefore, using only one task in studies may not provide a complete measure of ToM, but rather capture a single component. To capture today's multidisciplinary understanding, a comprehensive battery for ToM is needed.

Table 1: Examples of ToM Tasks

Tasks	Scenarios	Questions	Answers
First-Order False Belief Task	Sally-Anne Story (Baron-Cohen et al., 1985)	Anne and Sally are two characters. After placing one marble in its own box, Sally leaves. The marble is moved by Anne, who places it in its own box. Then Sally comes back.	Where is Sally going to seek her marble? The correct answer is Sally's original location of the marble. Choosing the current location indicates failure to consider Sally's belief.
Second-Order False Belief Task	Martha-Oliver Story (Stone et al., 1998)	Martha and Oliver talk in the kitchen while Oliver eats cookies. After Oliver leaves, Martha moves the cookies to the cabinet. Oliver secretly watches this through the keyhole	Belief question: Where does Martha think that Oliver thinks the cookies are? Reality question: Where are the cookies? The correct answer to the belief question is on the table. The correct answer to the reality question is in the cabinet.

		before re-entering the room.	Memory question: Where were the cookies in the beginning?	The correct answer to the memory question is in the table.
			Inference question: Where would there be cookie crumbs?	The correct answer to the inference question is on the table or on the floor.
Linguistic Task	Faux Pas Task (Stone et al., 1998)	Anne receives many wedding gifts, including a crystal bowl from Jeanette. Later, Jeanette accidentally breaks it. Anne replies, 'It doesn't matter, I never liked that wedding gift,' unknowingly hurting Jeanette.	Firstly, has anyone in this situation said something they shouldn't have said? Secondly, who mentioned something inappropriate for her to say? Thirdly, why wasn't Anne supposed to say what she said?	The first question is to assess the detection of faux pas. The second question also assesses comprehension of faux pas. To answer the third question, it is also necessary to comprehend the listener's mental

6. TOM AND LANGUAGE

ToM tasks are largely language-dependent. Consequently, the relationship between linguistic ability and ToM has become a central focus of developmental research, with numerous studies demonstrating a strong association between the two (Astington et al., 2002; Milligan et al., 2007).

However, debate continues regarding which specific linguistic components, pragmatics, semantics, or syntax, are critical in ToM development and regarding the direction of this relationship. One perspective emphasizes the role of pragmatics, suggesting that the understanding of mental states stems from the social use of language (Peterson & Siegel, 1995). To investigate this, Ruffman and colleagues (2002) examined the impact of mother-child discourse on ToM development. Their findings showed that mothers' frequent use of mental-state language during conversation significantly predicted their children's later ToM competence. Lexical-semantic knowledge, including children's understanding and use of mental-state terms such as *think*, *know*, and *believe*, may also contribute to ToM

development. A third perspective highlights syntax. De Villiers and de Villiers (2014) argue that acquiring sentential complement structures, such as “He thinks that...,” provides children with a linguistic means of representing propositions that may differ from reality, thereby supporting false-belief understanding. More broadly, Richardson and colleagues (2020) found that delayed access to a first language was associated with poorer performance on linguistic ToM tasks and reduced neural selectivity in ToM-related regions, suggesting that early linguistic experience contributes to ToM development. Beyond identifying specific linguistic components, theoretical debate continues regarding the causal direction of the relationship between language and ToM. One possibility is that early social understanding supports language acquisition by helping children identify speakers’ referential intentions and determine the meanings of new words (Baldwin & Moses, 2001). A second possibility is that language development supports ToM by providing children with the lexical and syntactic resources needed to represent mental states and false beliefs. Consistent with this account, Schick and colleagues (2007) found that ToM performance in deaf children was closely related to language ability. A third possibility is that the relationship is bidirectional or partly explained by shared cognitive mechanisms, such as working memory and executive functions. Indeed, longitudinal evidence suggests that language and ToM may influence one another over development rather than operating through a simple, unidirectional causal pathway (Slade & Ruffman, 2005).

Currently, there is no definitive consensus on the precise direction and nature of the relationship between ToM and language. While some researchers suggest that linguistic components, particularly syntax and pragmatics, facilitate the representation and communication of mental states (de Villiers & Pyers, 2002; Milligan et al., 2007), others argue that both language and ToM development are supported by shared cognitive mechanisms, including executive functions and working memory (Carlson et al., 2002; Hughes & Ensor, 2007). Longitudinal findings further suggest that the relationship is dynamic and reciprocal across development (Ebert, 2020).

7. NEURAL CORRELATES OF TOM

Essentially, two types of neuroimaging research examine brain regions associated with ToM. The first involves imaging studies on healthy individuals, while the second involves testing individuals with neurological disorders.

According to Frith and Frith (2003), the three main regions involved in mentalization are the temporal poles (TP), the temporoparietal junction (TPJ), and the medial prefrontal cortex (mPFC). Recent large-scale meta-analyses have largely confirmed this core triad while also expanding our understanding of subspecialties (Schurz et al., 2014; Molenberghs et al., 2016). Functional neuroimaging studies have systematically characterized the neural architecture underlying ToM, identifying a distributed network supported by the mPFC. Early PET studies by Fletcher and colleagues (1995) revealed selective activation of the left mPFC during mentalization narratives in healthy individuals, a pattern not prominently

present in individuals with Asperger Syndrome (Happé et al., 1996). Importantly, this mPFC activation appears to be task-independent; overlapping activations have been observed across various modalities, including the interpretation of historical figures (Goel et al., 1995) and nonverbal caricatures (Gallagher et al., 2000). Beyond this prefrontal region, the mentalization network extends to temporal and subcortical regions essential for intention attribution and perspective-taking. Brunet and colleagues (2000) identified a broad network related to intention attribution, which consists of the inferior prefrontal cortex, temporal gyri, anterior cingulate cortex (ACC), and particularly the left cerebellum. Recent insights into this traditionally overlooked network suggest that the posterior cerebellum (Crus I/II) acts as a critical node in the sequencing of social events (Van Overwalle et al., 2020). Furthermore, Vogeley and colleagues (2001) emphasized the specific involvement of the TP and cingulate cortex during the simulation of self-other mental states. Complementing these cognitive regions are the limbic and paralimbic structures, which mediate the emotional, social, and perceptual components of ToM. Baron-Cohen and colleagues (1999) and Fine and colleagues (2001) demonstrated the critical role of the amygdala in deciphering mental states from sensory cues such as the eyes. Similarly, the orbitofrontal cortex (OFC) facilitates the integration of socially significant stimuli (Wicker et al., 2003); lesions in this region lead to deficits in subtle social judgment (e.g., recognizing "wrong behavior"), mirroring deficits observed in autism (Stone et al., 1998; Baron-Cohen et al., 1994). These separable findings culminate in the Dual Process Model, which separates affective and cognitive components. While Shamay-Tsoory and colleagues (2005) presented lesion-based evidence that the ventromedial prefrontal cortex (vmPFC) specializes for emotional ToM, Kalbe and colleagues (2010) demonstrated that the dorsolateral prefrontal cortex (dlPFC) supports cognitive ToM via transcranial magnetic stimulation. This separation is formalized in the Information Processing Model developed by Abu-Akel and Shamay-Tsoory (2011); this model proposes that mental state representations in the TPJ are transmitted to different processing streams via the superior temporal sulcus (STS) and precuneus: a ventral stream for emotional ToM (amygdala, OFC, vmPFC) and a dorsal stream for cognitive ToM (dorsal anterior cingulate cortex (dACC), dorsomedial prefrontal cortex (dmPFC), dlPFC), while executive integration takes place in the ACC.

Traditionally, social neuroscience has adopted a topological approach, mapping specific functions to isolated brain regions. However, the field is currently transitioning toward a connectomic perspective. Modern analyses indicate that the ToM network significantly overlaps with the Default Mode Network (DMN) (Mars et al., 2012; Li et al., 2014). While white matter structures for non-social cognition are well-characterized, our understanding of the tracts supporting social cognition is still evolving (Wang & Olson, 2018). Recognizing that standard functional magnetic resonance imaging (fMRI) analyses focusing solely on regional activity cannot capture network-level dynamics, recent research calls for a paradigm shift. Similarly, Thye and colleagues (2018) confirmed that while Affective and Cognitive ToM tasks engage distinct sub-networks, both frequently recruit

"core" regions like the mPFC, precuneus, and STS, necessitating a reassessment of neural correlates beyond simple modularity.

Understanding the 'where' in the brain helps us understand the 'when' in development. As these specific brain areas mature, they unlock the ability to move from basic instincts in infancy to complex social reasoning in childhood.

8. DEVELOPMENT OF TOM

Traditional language-based ToM tasks are not suitable for use with infants. Therefore, studies examining early Theory of Mind development typically rely on nonverbal paradigms, such as looking-time, anticipatory-looking, and helping tasks, to investigate infants' emerging sensitivity to others' mental states.

Infants tend to distinguish their mothers from other people. Symptoms like infants recognizing their mothers' voices from other people or staring at people for extended periods of time instead of things are explained as signs that the babies are beginning to comprehend the idea of humans at a young age (Wellman et al., 2001). A baby's understanding of the fact that individuals have minds as opposed to things helps them comprehend what it is to be human and is a sign that they are developing a ToM (Flavell, 2000). Through developmental abilities including pointing, joint attention, and imitation, an infant gains an understanding of intentionality and goal setting during the first year of life (Wellman, 2011). According to Brüne and Brüne-Cohrs (2006), once a baby has completed the first year, they may engage in role-playing games by learning to differentiate between representation and reality. This allows them to build meta-representation and progressively acquire mental state abilities. The ability to comprehend and grasp the thoughts, feelings, and viewpoints of others may be demonstrated through role-playing (Bergen, 2002).

Studies on ToM have focused on the concepts of beliefs (Sodian, 2005). Under these circumstances, the children must comprehend that several people might hold disparate opinions about the same circumstance and that these disparate beliefs can influence behavior (Wellman & Liu, 2004). When two people imagine the location of a chocolate bar, for instance, one imagines it to be on the table and the other in the refrigerator. People may behave differently depending on these divergent beliefs. Youngsters must learn that individuals behave not because of reality but rather because of their own beliefs, even when those beliefs are incorrect. Premack and Woodruff (1978) claim that for children's first-level belief transference to be deemed mature, they need to draw conclusions from seen events and respond appropriately. When nonverbal false-belief tasks are performed, research has shown that infants as young as 15 months old perform successfully (Onishi & Baillargeon, 2005). Children older than three years old can understand the first level of false belief, according to tests conducted on them (Brüne & Brüne-Cohrs, 2006; Frith & Frith, 2003). Research indicates that children as young as 4 years old begin to comprehend the beliefs of others (Baron-Cohen et al., 1985). Thus, between the ages of 3 and 5, there appears to be a notable advancement in the acquisition of false belief attribution. Children

start to consider other people's mental states at the age of six, which allows them to discern other people's beliefs and ideas. This suggests that second-order ToM abilities are developing (Brüne & Brüne-Cohrs, 2006). People who have developed second-order ToM abilities can comprehend metaphor and implication. Because the development of this talent is a more advanced ToM ability, the comprehension of irony, which involves a more complicated representation of the mental states of the speaker and the affected person, is thought to take until the ages of 9–11 (Brüne & Brüne-Cohrs, 2006). Research has demonstrated that ironic comprehension abilities are acquired at different ages for boys and girls. Specifically, females acquire these skills around the age of 9, whereas boys acquire them around the age of 11 (Baron-Cohen et al., 1999). However, recent replication failures warrant caution in interpreting these findings, suggesting that infants' responses may reflect behavioral rules or lower-level task strategies rather than full-fledged mental-state attribution (Crivello & Poulin-Dubois, 2019; Dörrenberg et al., 2018; Rakoczy, 2012).

In a study conducted with three different age groups during adolescence, a difference in ToM skills was observed in the older age group compared to the younger age group (Gabriel et al., 2019). Developmental growth in ToM skills has been found throughout adolescence and early adulthood, as assessed by the Faux Pas Test with participants aged 11 to 25 years (Meinhardt-Injac et al., 2020). On the other hand, it is seen that different results are obtained when ToM skills are measured at different ages. For instance, Happe and colleagues (1998)'s initial investigation on the ToM development in old age concluded that older people performed better on the ToM than younger people did. In a more recent study, Wang and Su (2006) conclude that while older people performed equally on certain ToM tests, they scored worse than younger people on others. These inconsistent findings may partly reflect differences in the tasks used to assess ToM. Nevertheless, meta-analytic evidence indicates that older adults generally perform more poorly than younger adults across a range of ToM tasks, domains, and presentation modalities (Henry et al., 2013).

While the developmental course of ToM has been widely supported by behavioral and neurodevelopmental research, several methodological and conceptual issues remain controversial. First, common ToM paradigms, such as false belief or faux pas, rely on verbal skills and explicit reasoning, which may lead to an underestimation of implicit mentalizing capacity in the prelinguistic period (Low & Perner, 2012). It is known that ToM abilities can vary across cultural, linguistic, and social environments (Perez-Zapata & Slaughter, 2014). Furthermore, the variability observed across age groups and task types (e.g., Wang & Su, 2006) suggests that ToM may not be a single construct but rather a system composed of interacting cognitive and affective components that mature at different rates (Oakley et al., 2016). Therefore, while developmental findings provide an important framework, these results must be considered in the context of task types, sociocultural influences, and the multicomponent structure of ToM.

9. TOM AND CLINICAL PERSPECTIVES

Numerous clinical studies have been carried out to assess ToM abilities. Research involving autism and schizophrenia has been the most prevalent in the field of ToM and clinical psychology (Baez et al., 2015; Pickup & Frith, 2001). However, current perspectives suggest that ToM deficits are a transdiagnostic feature, manifesting in distinct profiles across the clinical spectrum (Cotter et al., 2018).

Leo Kanner initially defined autism as an emotional illness in 1943. Hans Asperger subsequently characterized autism, and it was thought to be a condition focused on interaction with others (Korkmaz, 1994). While the DSM-5 lists symptoms like repetitive motor movements and insistence on routine, the core deficits relevant to this context are impaired verbal and nonverbal communication, impairment in sharing, and difficulties in establishing and maintaining relationships (Köroğlu, 2014). According to Rapin (1991), people with autism also struggle to interpret messages, body language, facial expressions, and tone variations in speech. Research has been done on the assumption that people with autism will struggle with ToM abilities specifically because they struggle with social communication. This specific deficit profile is often referred to as "Mindblindness" or hypomentalizing, characterizing a failure to intuitively attribute mental states (Baron-Cohen, 1995). In their study, Silliman (2003) examined the variations in ToM skills between adolescents with autism and typically developing people. According to the study, those who were typically developing scored higher than people who had autism. In another study, Golan and colleagues (2006) developed a task that is more complex and aims to make references to mental states from video clips that depict slices of life. Children with autism received lower scores than typically developing children.

Schizophrenia is a mental disorder that causes individuals to experience problems in perceptual, cognitive, emotional, and behavioral areas, especially in distinguishing reality (Bademli & Duman, 2013). The major criteria for schizophrenia within the DSM-5 framework include delusions, hallucinations, disordered speech, and negative symptoms (American Psychiatric Association, 2013). It has been proposed that a ToM deficit may be linked to some psychotic symptoms observed in schizophrenia (Frith, 2014). Because of this, several studies have been carried out to assess the ToM abilities of people who have been diagnosed with schizophrenia. Unlike autism, this typically involves an over-attribution of intentions, or "hypermentalizing," where patients perceive agency where there is none (Frith, 1992). Mazza and colleagues (2001) compared the ToM abilities of participants diagnosed with schizophrenia and control groups using scenarios involving deceit and false beliefs. In all ToM scenarios, the results demonstrate a substantial difference between schizophrenia and normal controls, with schizophrenia patients doing worse than controls. Wang and colleagues (2015) produced research with more thorough results. It has been demonstrated that people with schizophrenia show insufficient ToM abilities, specifically in comprehending the mental states of others.

Beyond these two primary conditions, ToM deficits appear in other disorders with unique characteristics. For instance, individuals with borderline personality disorder show a "mentalizing paradox," characterized by heightened sensitivity to emotions but a biased,

negative cognitive interpretation of them (Sharp et al., 2011). Similarly, Frontotemporal Dementia offers a lesion model in which vmPFC atrophy results in a profound, acquired loss of affective empathy (Gregory et al., 2002).

ToM is frequently used in research to understand social cognition in psychopathology. Autism and schizophrenia offer different models for ToM in clinical presentations (Crespi & Badcock, 2008). ToM deficits in autism are considered a developmental deficit. In these individuals, the ability to understand others' beliefs, intentions, and emotions remains fundamentally impaired, resulting in significant difficulties in social communication. In contrast, ToM impairments observed in schizophrenia more commonly manifest as cognitive functional disorganization; patients often tend to over-interpret, misinterpret, or perceive others' intentions as threatening. Therefore, ToM deficits in autism are described as a pattern of "hypomentalization," while those in schizophrenia are often described as a pattern of "hypermentalization" (Abu-Akel & Bailey, 2000; Crespi & Badcock, 2008). This contrast demonstrates that ToM is a multidimensional mechanism with both neurodevelopmental and neurodynamic components. From a general perspective, these different ToM profiles indicate that similar performance deficits can stem from different underlying impairments in social cognitive processes (Eack et al., 2017).

10. TOM RESEARCH in TÜRKİYE

Many important studies on understanding and explaining cognitive processes have contributed to the enrichment of the ToM field in Türkiye. Some of these studies have addressed ToM from a developmental perspective (Karakelle & Ertuğrul, 2012; Küçük, 2018; Ertuğrul Yaşar, 2022). Extensive analyses have been conducted in this field on language acquisition, mental processes changing from infancy to maturity, and related issues. Recent studies, particularly in Turkish samples, have strengthened the link between language, executive functions, and ToM. For example, a study by Kılıç-Tülü (2025) revealed that ToM performance in children with Autism Spectrum Disorder (ASD) is strongly correlated with language development and social communication skills, highlighting the significant impact of linguistic abilities. Furthermore, Toker and Acarlar (2025) emphasized that ToM skills in children with ASD are closely related to executive functions, particularly highlighting the role of inhibition and cognitive flexibility. A study by Aslankara (2019) proposed a close but not complete overlap between executive functions and ToM; it showed that executive functions are necessary for the execution of certain components of ToM (e.g., attention, inhibition, working memory), but insufficient to explain the holistic functioning of ToM.

The relationship between ToM and pathological conditions is also a subject of research. A significant portion of research in this area focuses on mental processes associated with disorders such as autism and schizophrenia (Kaysılı, 2013). This research, using examples of pathological conditions, provides insight into the clinical and applied characteristics of ToM, which is crucial for understanding individual differences and mental health issues.

In addition, significant progress has been made in the development of cultural adaptation and measurement tools. Studies have been conducted on the applicability, validity, and reliability of tasks and tests evaluating ToM in Turkish culture. Sarı (2011) adapted stories designed to measure ToM skills to Türkiye. Tülü and Ergül (2022) developed a new material called the Theory of Mind Test Battery for Children. Furthermore, Kademli and Cangöz Tavat (2025) developed the Hacettepe Computer-Based Theory of Mind Battery to assess ToM skills, and its validity was also examined. Değirmencioglu and colleagues (2018) developed the Dokuz Eylül Theory of Mind Scale for Schizophrenia Patients with a more specific sample study for individuals diagnosed with schizophrenia. The development of these tools allows for more valid and reliable assessments, taking cultural differences into account.

In conclusion, ToM research in Türkiye offers significant findings from both clinical and cultural perspectives. The effects of psychopathological conditions such as autism and schizophrenia on ToM skills are examined in relation to language development, executive functions, and cultural factors. This has made significant contributions to revealing the structure of ToM. Furthermore, studies on the cultural validity and reliability of ToM tools contribute to more accurate and valid evaluations. Developments in this area are important both for clinical practice and for the development of culturally compatible assessment tools.

11. CURRENT DISCUSSIONS

The study of ToM has evolved from philosophical speculation to a rigorous empirical science, currently navigating pivotal discussions across methodological, evolutionary, and neuroscientific frontiers. Historically, Astington (2001) posited that ToM research should focus on improving our understanding of beliefs and intentions, emphasizing the critical role of language and the development of children's understanding of their own mental states. These suggestions contributed significantly to the surge in studies focusing on false belief tasks (Poulin-Dubois, 2020). However, as literature accumulated, definitions began to diverge, leading to a consensus that ToM measurements must align more precisely with theoretical underpinnings.

This divergence has precipitated what is often described as a validity problem. According to Quesque and Rossetti (2020), researchers are now urging for tasks that strictly separate true mentalizing from lower-level processes; successful performance on a ToM task should not be explained by simpler mechanisms like attentional orientation. Furthermore, recent debates highlight a "replication crisis" specifically in implicit ToM tasks, suggesting that spontaneous mentalizing might rely on different cognitive systems than explicit verbal reasoning (Kulke et al., 2018; Grosse Wiesmann et al., 2017). Parallel to these measurement debates, individual differences in ToM are being re-examined, particularly in how they relate to social learning. Recent work suggests that even infants' emerging ToM skills predict their ability to detect poor informants and avoid learning from them (Crivello & Poulin-Dubois, 2019).

Discussions have also expanded beyond the human species, highlighting a profound evolutionary continuity. ToM studies on animals have increased significantly, examining the roles of language, culture, and executive functions in an evolutionary context. Research has made great progress in determining the social cognitive capacities of diverse species, from crows to primates. Recent advances have further blurred the boundaries between human and animal cognition, raising the possibility that even rich ToM capabilities, such as understanding subjective desires and false beliefs, may not be unique to our species (Krupenye & Call, 2019). Consequently, current research aims to clarify to what extent the motivational and cognitive foundations of ToM are truly specific to humans (Melis et al., 2013).

In the field of neuroscience, the focus is evolving from the localization of functions to understanding network dynamics. According to Wellman (2018), ToM skills should be addressed with a lifelong approach encompassing preschool false belief tasks, infancy, aging, and gene-environment interactions. However, Bowman and Wellman (2014) argue that direct neurocognitive studies with young children are necessary, pointing to the presence of a ToM network that can be found in the developing brain. Furthermore, the field is expanding beyond correlational inferences to include patient models to determine the causal necessity of specific regions for ToM (Yeh & Tsai, 2014).

From a network architecture perspective, modern analyses show that the ToM network overlaps significantly with the Default Mode Network (DMN) (Mars et al., 2012; Li et al., 2014). While the white matter structures of non-social cognitive processes are well-defined, research on pathways supporting social cognition is still limited (Wang & Olson, 2018). The existence of a single ToM network is a controversial topic in the literature (Schaafsma et al., 2015). In this context, Thye and colleagues (2018) revealed that emotional and cognitive ToM tasks utilize different subnetworks, but both intersect in "core" regions such as the mPFC, precuneus, and STS.

Future studies are expected to stem from understanding the interaction of these large-scale networks rather than the discovery of new brain regions. For example, Schurz and colleagues (2021) observed that cognitive ToM tasks are frequently activated along with the DMN, while emotional ToM tasks involve patterns that include both the Ventral Attention Network (VAN) and the DMN. More importantly, current consensus reports now integrate subcortical structures into this model; The critical role of the cerebellum in automating social prediction sequences within these cortical networks is particularly emphasized (Van Overwalle et al., 2020). All these findings demonstrate that social cognition relies, and should rely, on the dynamic interaction of intrinsic connection networks rather than isolated modules.

In conclusion, ToM is not a monolithic ability but a multidimensional system dependent on language, shaped by culture, grounded in dynamic neural networks, and vulnerable to distinct forms of pathology. What began as observations of animal cognition has evolved into a broad theoretical framework encompassing attention, emotion, and intention. As we

move forward, integrating computational models with cross-cultural studies will be key to unraveling how the brain bridges the gap between self and other.

Research and Publication Ethics Statement

The principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences were adhered to throughout all stages of this study.

Authors' Contribution Rates

The contribution of the first author to the manuscript was 60%, the second author contributed 30%, and the third author contributed 10%.

Conflict of Interest Statement

The authors declare that they have no conflict of interest with any individual or organization.

KAYNAKÇA

- Abu-Akel, A., & Bailey, A. L. (2000). The possibility of different forms of theory of mind impairment in schizophrenia. *Psychological Medicine*, 30(3), 735–738. <https://doi.org/10.1017/s0033291799002123>
- Abu-Akel, A., & Shamay-Tsoory, S. (2011). Neuroanatomical and neurochemical bases of theory of mind. *Neuropsychologia*, 49(11), 2971–2984. <https://doi.org/10.1016/j.neuropsychologia.2011.07.012>
- Alcalá-López, D., Smallwood, J., Jefferies, E., Van Overwalle, F., Vogeley, K., Mars, R. B., ... & Bzdok, D. (2018). Computing the social brain connectome across systems and states. *Cerebral Cortex*, 28(7), 2207–2232. <https://doi.org/10.1093/cercor/bhx121>
- Almog, J. (2002). *What am I? Descartes and the mind-body problem*. Oxford University Press, (pp. 81-99). <https://doi.org/10.1111/j.1933-1592.2005.tb00424.x>
- American Psychiatric Association, DSM-5 Task Force. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders: DSM-5™* (5th ed.). American Psychiatric Publishing. <https://doi.org/10.1176/appi.books.9780890425596>
- Aslankara, M. (2019). *Zihin kuramının bilişsel psikoloji bağlamında incelenmesi: Yönetici işlevlerden ayırıştırma ve bilgisayar temelli batarya geliştirme çalışması* [Yayınlanmamış doktora tezi]. Hacettepe Üniversitesi.
- Astington, J. W. (2001). The future of theory-of-mind research: Understanding motivational states, the role of language, and real-world consequences. *Child Development*, 72(3), 685–687. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00305>
- Astington, J. W., & Baird, J. A. (Eds.). (2005). *Why language matters for the theory of mind*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195159912.001.0001>
- Astington, J. W., & Dack, L. A. (2008). Theory of Mind. In M.M. Haith & J.B. Benson (Eds.), *Encyclopedia of Infant and Early Childhood Development* (pp. 343-356). Academic Press. <https://doi.org/10.1016/B978-012370877-9.00163-8>
- Astington, J. W., Pelletier, J., & Homer, B. (2002). Theory of mind and epistemological development: The relation between children's second-order false-belief understanding and their ability to reason about evidence. *New Ideas in Psychology*, 20(2–3), 131–144. [https://doi.org/10.1016/S0732-118X\(02\)00005-3](https://doi.org/10.1016/S0732-118X(02)00005-3)
- Apperly, I. A., & Butterfill, S. A. (2009). Do humans have two systems to track beliefs and belief-like states? *Psychological Review*, 116(4), 953–970. <https://doi.org/10.1037/a0016923>
- Apperly, I. A. (2012). What is “theory of mind”? Concepts, cognitive processes, and individual differences. *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 65(5), 825–839. <https://doi.org/10.1080/17470218.2012.676055>

- Bach, L. J., Happe, F., Fleming, S., & Powell, J. (2000). Theory of mind: Independence of executive function and the role of the frontal cortex in acquired brain injury. *Cognitive Neuropsychiatry*, 5(3), 175–192. <https://doi.org/10.1080/13546800050083520>
- Bademli, K., & Duman, Z. Ç. (2013). Şizofreni hastalarının bakım verenleri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5(4), 461–478. <https://doi.org/10.5455/cap.20130529>
- Baez, S., Marengo, J., Perez, A., Huepe, D., Font, F. G., Rial, V., Gonzalez-Gadea, M. L., Manes, F., & Ibanez, A. (2015). Theory of mind and its relationship with executive functions and emotion recognition in borderline personality disorder. *Journal of Neuropsychology*, 9(2), 203–218. <https://doi.org/10.1111/jnp.12046>
- Baldwin, D., & Moses, L. (2001). Links between social understanding and early word learning: Challenges to current accounts. *Social Development*, 10(3), 309–329. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00168>
- Banks, E. (2021). The Case for Mach's Neutral Monism. In J. Preston (Ed.), *Interpreting Mach: Critical Essays*. (pp. 258–279). <https://doi.org/10.1017/9781108564311.014>
- Baron-Cohen, S. (1994). How to build a baby that can read minds: Cognitive mechanisms in mind-reading. *Cahiers de Psychologie Cognitive/Current Psychology of Cognition*, 13(5), 513–552.
- Baron-Cohen, S. (1995). *Mindblindness: An essay on autism and theory of mind*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Baron-Cohen, S. (2001). Theory of mind in normal development and autism. *Prisme*, 34(1), 74–183.
- Baron-Cohen, S., Jolliffe, T., Mortimore, C., & Robertson, M. (1997). Another advanced test of theory of mind: Evidence from very high-functioning adults with autism or asperger syndrome. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38(7), 813–822. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1997.tb01599.x>
- Baron-Cohen, S., Leslie, A. M., & Frith, U. (1985). Does the autistic child have a "theory of mind"? *Cognition*, 21(1), 37–46. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(85\)90022-8](https://doi.org/10.1016/0010-0277(85)90022-8)
- Baron-Cohen, S., O'Riordan, M., Stone, V., Jones, R. & Plaisted, K. (1999). Recognition of faux pas by normally developing children and children with asperger syndrome or high-functioning autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 29(5), 407–418. <https://doi.org/10.1023/a:1023035012436>
- Baron-Cohen, S., Ring, H., Moriarty, J., Schmitz, B., Costa, D., & Ell, P. (1994). Recognition of mental state terms. Clinical findings in children with autism and a functional neuroimaging study of normal adults. *The British Journal of Psychiatry*, 165(5), 640–649. <https://doi.org/10.1192/bjp.165.5.640>
- Baron-Cohen, S., Ring, H. A., Wheelwright, S., Bullmore, E. T., Brammer, M. J., Simmons, A., & Williams, S. C. (1999). Social intelligence in the normal and autistic brain: an fMRI study. *The European Journal of Neuroscience*, 11(6), 1891–1898. <https://doi.org/10.1046/j.1460-9568.1999.00621.x>
- Bateman, A., & Fonagy, P. (2010). Mentalization based treatment for borderline personality disorder. *World Psychiatry: Official Journal of the World Psychiatric Association*, 9(1), 11–15. <https://doi.org/10.1002/j.2051-5545.2010.tb00255.x>
- Bergen, D. L. (2002). The role of pretend play in children's cognitive development. *Early Childhood Research and Practice*, 4(1), 1–12.
- Bowman, L. C., & Wellman, H. M. (2014). Neuroscience contributions to childhood theory-of-mind development. In O. N. Saracho (Ed.), *Contemporary perspectives on research in theory of mind in early childhood education* (pp. 195–224). Information Age Publishing.
- Boyd, R. (1980). Materialism without reductionism: What physicalism does not entail. In N. Block (Ed.), *Readings in philosophy of psychology* (Vol. 1, pp. 67–106). Harvard University Press.
- Brunet, E., Sarfati, Y., Hardy-Baylé, M. C., & Decety, J. (2000). A PET investigation of the attribution of intentions with a nonverbal task. *NeuroImage*, 11(2), 157–166. <https://doi.org/10.1006/nimg.1999.0525>
- Butterfield, J., & Gomes, H. (2020). *Functionalism as a species of reduction*. In C. Soto (Ed.), *Current debates in philosophy of science: In honor of Roberto Torretti*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2008.13366>

- Brüne, M., & Brüne-Cohrs, U. (2006). Theory of mind-evolution, ontogeny, brain mechanisms and psychopathology. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 30(4), 437–455. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2005.08.001>
- Campbell, K. (1970). *Body and Mind* (2nd ed.). University of Notre Dame Press.
- Carlson, S. M., Moses, L. J., & Breton, C. (2002). How specific is the relation between executive function and theory of mind? Contributions of inhibitory control and working memory. *Infant and Child Development*, 11(2), 73–92. <https://doi.org/10.1002/icd.298>
- Chalmers, D. J. (2022). *Philosophy of Mind: Classical and Contemporary Readings* (2nd ed.). Oxford University Press.
- Clarke, D. M. (2005). *Descartes's Theory of Mind*. Oxford University Press.
- Corcoran, R., Mercer, G., & Frith, C. D. (1995). Schizophrenia, symptomatology and social inference: Investigating "theory of mind" in people with schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 17(1), 5–13. [https://doi.org/10.1016/0920-9964\(95\)00024-g](https://doi.org/10.1016/0920-9964(95)00024-g)
- Crespi, B., & Badcock, C. (2008). Psychosis and autism as diametrical disorders of the social brain. *Behavioral and Brain Sciences*, 31(3), 241–261. <https://doi.org/10.1017/S0140525X08004214>
- Cotter, J., Granger, K., Backx, R., Hobbs, M., Looi, C. Y., & Barnett, J. H. (2018). Social cognitive dysfunction as a clinical marker: A systematic review of meta-analyses across 30 clinical conditions. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 84, 92–99. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.11.014>, <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2017.11.014>
- Crivello, C., & Poulin-Dubois, D. (2019). Infants' ability to detect emotional incongruency: Deep or shallow? *Infancy*, 24(4), 480–500. <https://doi.org/10.1111/inf.12277>
- Dapretto, M., Davies, M. S., Pfeifer, J. H., Scott, A. A., Sigman, M., Bookheimer, S. Y., & Iacoboni, M. (2006). Understanding emotions in others: Mirror neuron dysfunction in children with autism spectrum disorders. *Nature Neuroscience*, 9(1), 28–30. <https://doi.org/10.1038/nn1611>
- de Villiers, J. G., & Pyers, J. E. (2002). Complements to cognition: A longitudinal study of the relationship between complex syntax and false-belief-understanding. *Cognitive Development*, 17(1), 1037–1058.
- de Villiers, J. G., & de Villiers, P. A. (2014). The role of language in theory of mind development. *Topics in Language Disorders*, 34(4), 313–328. <https://doi.org/10.1097/TLD.0000000000000037>
- Değirmencioglu, B., Alptekin, K., Akdede, B. B., Erdil, N., Aktener, A., Mantar, A., & Ulaş, H. (2018). Şizofreni hastalarında Dokuz Eylül Zihin Kuramı Ölçeği'nin (DEZİKÖ) geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 29(3), 193–201. <https://doi.org/10.5080/u18268>
- Dönel, K., Schuwerk, T., Meinhardt, J., Sodian, B., Hajak, G., & Sommer, M. (2012). Functional activity of the right temporo-parietal junction and of the medial prefrontal cortex associated with true and false belief reasoning. *NeuroImage*, 60(3), 1652–1661. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2012.01.073>
- Dörrenberg, S., Rakoczy, H., & Liszkowski, U. (2018). How (not) to measure infant theory of mind: Testing the replicability and validity of four non-verbal measures. *Cognitive Development*, 46, 12–30. <https://doi.org/10.1016/j.cogdev.2018.01.001>
- Eack, S. M., Wojtalik, J. A., Keshavan, M. S., & Minshew, N. J. (2017). Social-cognitive brain function and connectivity during visual perspective-taking in autism and schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 183, 102–109. <https://doi.org/10.1016/j.schres.2017.03.009>
- Ebert, S. (2020). Theory of mind, language, and reading: Developmental relations from early childhood to early adolescence. *Journal of Experimental Child Psychology*, 191, Article 104739. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2019.104739>
- Ertuğrul Yaşar, Z. (2022). Zihin kuramının gözden geçirilmesi: Farklı zihinsel durumlar ve yaşam boyu gelişim. *Gelişim ve Psikoloji Dergisi*, 3(5), 75–92. <https://doi.org/10.51503/gpd.994028>
- Fan, Y., Duncan, N. W., de Greck, M., & Northoff, G. (2011). Is there a core neural network in empathy? An fMRI based quantitative meta-analysis. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 35(3), 903–911. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2010.10.009>

- Fine, C., Lumsden, J., & Blair, R. J. (2001). Dissociation between 'theory of mind' and executive functions in a patient with early left amygdala damage. *Brain: A Journal of Neurology*, 124(2), 287–298. <https://doi.org/10.1093/brain/124.2.287>
- Flavell, J. H. (1999). Cognitive development: Children's knowledge about the mind. *Annual Review of Psychology*, 50, 21–45. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.50.1.21>
- Flavell, J. H. (2000). Development of children's knowledge about the mental world. *International Journal of Behavioral Development*, 24(1), 15–23. <https://doi.org/10.1080/016502500383421>
- Flavell, J. H., Flavell, E. R., & Green, F. L. (1983). Development of the appearance–reality distinction. *Cognitive Psychology*, 15(1), 95–120. [https://doi.org/10.1016/0010-0285\(83\)90005-1](https://doi.org/10.1016/0010-0285(83)90005-1)
- Fletcher, P. C., Happe, F., Frith, U., Baker, S. C., Dolan, R. J., Frackowiak, R. S., & Frith, C. D. (1995). Other minds in the brain: a functional imaging study of “theory of mind” in story comprehension. *Cognition*, 57(2), 109–128. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(95\)00692-R](https://doi.org/10.1016/0010-0277(95)00692-R)
- Fodor, J. (1983). *Modularity of Mind*. MIT Press.
- Frith, C. D. (1992). *The cognitive neuropsychology of schizophrenia*. Lawrence Erlbaum Associates. <https://doi.org/10.4324/9781315785011>
- Frith, C. D., & Corcoran, R. (1996). Exploring ‘theory of mind’ in people with schizophrenia. *Psychological Medicine*, 26(3), 521–530. <https://doi.org/10.1017/s0033291700035601>
- Frith, U., & Frith, C. D. (2003). Development and neurophysiology of mentalizing. *Biological Sciences*, 358(1431), 459–473. <https://doi.org/10.1098/rstb.2002.1218>
- Frith, C. D. (2014). *The cognitive neuropsychology of schizophrenia*. Psychology Press.
- Gabriel, E. T., Oberger, R., Schmoeger, M., Deckert, M., Vockh, S., Auff, E., & Willinger, U. (2019). Cognitive and affective theory of mind in adolescence: Developmental aspects and associated neuropsychological variables. *Psychological Research*, 85(2), 533–553. <https://doi.org/10.1007/s00426-019-01263-6>
- Gallagher, H. L., Happé, F., Brunswick, N., Fletcher, P. C., Frith, U., & Frith, C. D. (2000). Reading the mind in cartoons and stories: An fMRI study of ‘theory of mind’ in verbal and nonverbal tasks. *Neuropsychologia*, 38(1), 11–21. [https://doi.org/10.1016/s0028-3932\(99\)00053-6](https://doi.org/10.1016/s0028-3932(99)00053-6)
- Gallese, V., & Goldman, A. (1998). Mirror neurons and the simulation theory of mind-reading. *Trends in Cognitive Sciences*, 2(12), 493–501. [https://doi.org/10.1016/S1364-6613\(98\)01262-5](https://doi.org/10.1016/S1364-6613(98)01262-5)
- Glannon, W. (2020). Mind-Brain Dualism in Psychiatry: Ethical Implications. *Frontiers in Psychiatry*, 11, 85. <https://doi.org/10.3389/fpsy.2020.00085>
- Goel, V., Grafman, J., Sadato, N., & Hallett, M. (1995). Modeling other minds. *Journal for Rapid Communications of Research in Neuroscience*, 6(13), 1741–1746. <https://doi.org/10.1097/00001756-199509000-00009>
- Golan, O., Baron-Cohen, S., Hill, J. J., & Golan, Y. (2006). The "reading the mind in films" task: Complex emotion recognition in adults with and without autism spectrum conditions. *Social neuroscience*, 1(2), 111–123. <https://doi.org/10.1080/17470910600980986>
- Goldman, A. I. (2006). *Simulating minds: The philosophy, psychology, and neuroscience of mindreading*. Oxford University Press.
- Gopnik, A. (2003). The theory theory as an alternative to the innateness hypothesis. In L. Antony & N. Hornstein (Eds.), *Chomsky and his Critics*. Basil Blackwell.
- Gopnik, A., & Wellman, H. M. (1992). Why the child's theory of mind really is a theory. *Mind & Language*, 7(1-2), 145–171. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.1992.tb00202.x>
- Gordon, R. M. (1992). The simulation theory: Objections and misconceptions. *Mind and Language* 7(1-2), 11–34. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.1992.tb00195.x>
- Gregory, C., Lough, S., Stone, V., Erzinclioglu, S., Martin, L., Baron-Cohen, S., & Hodges, J. R. (2002). Theory of mind in patients with frontal variant frontotemporal dementia and Alzheimer's disease: Theoretical and practical implications. *Brain*, 125(4), 752–764. <https://doi.org/10.1093/brain/awf074>
- Grosse Wiesmann, C., Friederici, A. D., Singer, T., & Steinbeis, N. (2017). Implicit and explicit false belief development in preschool children. *Developmental science*, 20(5), 10.1111/desc.12445. <https://doi.org/10.1111/desc.12445>

- Happé, F. G. (1994). An advanced test of theory of mind: Understanding of story characters' thoughts and feelings by able autistic, mentally handicapped, and normal children, and adults. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 24(2), 129-154. <https://doi.org/10.1007/BF02172093>
- Happé, F. G., Ehlers, S., Fletcher, P., Frith, U., Johansson, M., Gillberg, C., Dolan, R., Frackowiak, R., & Frith, C. (1996). Theory of mind in the brain, evidence from a PET scan study of asperger syndrome. *Neuroreport*, 8(1), 197-201. <https://doi.org/10.1097/00001756-199612200-00040>
- Happe, F. G., Winner, E., & Brownell, H. (1998). The getting of wisdom: Theory of mind in old age. *Developmental Psychology*, 34(2), 358-362. <https://doi.org/10.1037//0012-1649.34.2.358>
- Harrington, L., Siegert, R., & McClure, J. (2005). Theory of mind in schizophrenia: Critical review. *Cognitive Neuropsychiatry*, 10(4), 249-286. <https://doi.org/10.1080/13546800444000056>
- Harris, P. L. (1992). From simulation to folk psychology: The case for development. *Mind and Language* 7(1-2), 120-14. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0017.1992.tb00201.x>
- Heyes, C. M. (2014). Submentalizing: I am not really reading your mind. *Perspectives on Psychological Science*, 9(2), 131-143. <https://doi.org/10.1177/1745691613518076>
- Henry, J. D., Phillips, L. H., Ruffman, T., & Bailey, P. E. (2013). A meta-analytic review of age differences in theory of mind. *Psychology and aging*, 28(3), 826-839. <https://doi.org/10.1037/a0030677>
- Hogrefe, G. J., Wimmer, H., & Perner, J. (1986). Ignorance versus false belief: A developmental lag in attribution of epistemic states. *Child Development*, 57(3), 567-582. <https://doi.org/10.2307/1130337>
- Hughes, C., & Leekham, S. (2004). What are the links between theory of mind and social relations? Review, reflections and new directions for studies of typical and atypical development. *Social Development*, 13(4), 590-619. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2004.00285.x>
- Hughes, C., & Ensor, R. (2007). Executive function and theory of mind: Predictive relations from ages 2 to 4. *Developmental Psychology*, 43(6), 1447-1459. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.43.6.1447>
- Iacoboni, M. (2009). Imitation, empathy, and mirror neurons. *Annual Review of Psychology*, 60(1), 653-670. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163604>
- Joad, C. E. M. (1957). *Guide to Philosophy*. Dover Publications.
- Johnson, C. N., & Wellman, H. M. (1980). Children's developing understanding of mental verbs: Remember, know, and guess. *Child Development*, 51(4), 1095-1102. <https://doi.org/10.2307/1129549>
- Kademli, M., & Cangöz Tavat, B. (2025). Yeni geliştirilen Hacettepe-Bilgisayar Temelli Zihin Kuramı (Hacettepe-BTZK) bataryasının güvenilirlik ve geçerlik çalışmaları. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 36(3), 353-363. <https://doi.org/10.5080/u27454>
- Kalbe, E., Schlegel, M., Sack, A. T., Nowak, D. A., Dafotakis, M., Bangard, C., Brand, M., Shamay-Tsoory, S., Onur, Ö. A., & Kessler, J. (2010). Dissociating cognitive from affective theory of mind: A TMS study. *Cortex*, 46(6), 769-780. <https://doi.org/10.1016/j.cortex.2009.07.010>
- Kanner, L. (1943). Autistic disturbances of affective contact. *Nervous Child*, 2(1), 217-250.
- Karakelle, S., & Ertuğrul, Z. (2012). Zihin kuramı ile çalışma belleği, dil becerisi ve yönetici işlevler arasındaki bağlantılar küçük (36-48 ay) ve büyük (53-72 ay) çocuklarda farklılık gösterebilir mi? *Türk Psikoloji Dergisi*, 27(70), 1-21.
- Kaysılı, B. (2013). Zihin kuramı: Otizm spektrum bozukluğu olan ve normal gelişen çocukların performanslarının karşılaştırılması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Özel Eğitim Dergisi*, 14(1), 83-103. https://doi.org/10.1501/Ozleqt_0000000177
- Kılıç-Tülü, B. (2025). Theory of mind performances of Turkish children with different developmental characteristics. *Journal of Autism and Developmental Disorders*. Advance online publication. <https://doi.org/10.1007/s10803-025-06940-7>
- Korkmaz, B. (1994). Pediatrik Davranış Nörolojisi. *Türk Pediatri Arşivi*, 29(2).
- Köroğlu, E. (2014). *American Psikiyatri Birliği ruhsal bozuklukların tanınal ve sayımsal el kitabı* (5th ed., E. Köroğlu, Trans.). Hekimler Yayın Birliği.
- Krupenye, C., & Call, J. (2019). Theory of mind in animals: Current and future directions. *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science*, 10(6), e1503. <https://doi.org/10.1002/wcs.1503>

- Kulke, L., von Duhn, B., Schneider, D., & Rakoczy, H. (2018). Is Implicit Theory of Mind a Real and Robust Phenomenon? Results From a Systematic Replication Study. *Psychological science*, 29(6), 888–900. <https://doi.org/10.1177/0956797617747090>
- Küçük, Z. (2018). Zihin kurami ve gelişim süreçleri. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(34), 475-503. <https://doi.org/10.21550/sosbilder.348039>
- Yeh, Z.-T., & Tsai, C.-F. (2014). Impairment on theory of mind and empathy in patients with stroke. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 68(8), 612–620. <https://doi.org/10.1111/pcn.12173>
- Li, W., Mai, X., & Liu, C. (2014). The default mode network and social understanding of others: What do brain connectivity studies tell us? *Frontiers in Human Neuroscience*, 8, Article 74. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2014.00074>
- Low, J., & Perner, J. (2012). Implicit and explicit theory of mind: State of the art. *British Journal of Developmental Psychology*, 30(1), 13. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.2011.02074.x>
- Malle, B. F. (2002). The relation between language and theory of mind in development and evolution. In T. Givón & B. F. Malle (Eds.), *The Evolution of language out of Pre-language* (pp. 265–284).
- Martin, I., & McDonald, S. (2003). Weak coherence, no theory of mind, or executive dysfunction? Solving the puzzle of pragmatic language disorders. *Brain and Language*, 85(3), 451–466. [https://doi.org/10.1016/s0093-934x\(03\)00070-1](https://doi.org/10.1016/s0093-934x(03)00070-1)
- Masi, M. (2023). *An evidence-based critical review of the mind-brain identity theory*. *Frontiers in Psychology*, 14, 1150605. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1150605>
- Mars, R. B., Neubert, F. X., Noonan, M. P., Sallet, J., Toni, I., & Rushworth, M. F. (2012). On the relationship between the “default mode network” and the “social brain”. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(26), 10637–10642. <https://doi.org/10.1073/pnas.1205930109>
- Mazza, M., De Risio, A., Surian, L., Roncone, R., & Casacchia, M. (2001). Selective impairments of theory of mind in people with schizophrenia. *Schizophrenia Research*, 47(2-3), 299–308. [https://doi.org/10.1016/s0920-9964\(00\)00157-2](https://doi.org/10.1016/s0920-9964(00)00157-2)
- Meinhardt-Injac, B., Daum, M. M., & Meinhardt, G. (2020). Theory of mind development from adolescence to adulthood: Testing the two-component model. *British Journal of Developmental Psychology*, 38(2), 289-303. <https://doi.org/10.1111/bjdp.12320>
- Melis, A. P., Altrichter, K., & Tomasello, M. (2013). Allocation of resources to collaborators and free-riders in 3-year-olds. *Journal of Experimental Child Psychology*, 114(2), 364–370. <https://doi.org/10.1016/j.jecp.2012.08.006>
- Meltzoff, A. N. (1999). Origins of theory of mind, cognition and communication. *Journal of Communication Disorders*, 32(4), 251-269. [https://doi.org/10.1016/s0021-9924\(99\)00009-x](https://doi.org/10.1016/s0021-9924(99)00009-x)
- Milligan, K., Astington, J. W., & Dack, L. A. (2007). Language and theory of mind: Meta-analysis of the relation between language ability and false-belief understanding. *Child development*, 78(2), 622–646. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01018.x>
- Mišić, B., & Sporns, O. (2016). From regions to connections and networks: New bridges between brain and behavior. *Current Opinion in Neurobiology*, 40, 1–7. <https://doi.org/10.1016/j.conb.2016.05.003>
- Mitchell, J. P. (2008). Activity in right temporo-parietal junction is not selective for theory-of-mind. *Cerebral Cortex*, 18(2), 262–271. <https://doi.org/10.1093/cercor/bhm051>
- Molenberghs, P., Johnson, H., Henry, J. D., & Mattingley, J. B. (2016). Understanding the minds of others: A neuroimaging meta-analysis. *Neuroscience and Biobehavioral Reviews*, 65, 276–291. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2016.03.020>
- Oakley, B. F. M., Brewer, R., Bird, G., & Catmur, C. (2016). Theory of mind is not theory of emotion: A cautionary note on the Reading the Mind in the Eyes Test. *Journal of abnormal psychology*, 125(6), 818–823. <https://doi.org/10.1037/abn0000182>
- Onishi, K. H., & Baillargeon, R. (2005). Do 15-month-old infants understand false beliefs? *Science*, 308(5719), 255–258. <https://doi.org/10.1126/science.1107621>
- Peterson, C. C., & Siegal, M. (1995). Deafness, conversation and theory of mind. *Journal of child psychology and psychiatry, and allied disciplines*, 36(3), 459–474. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1995.tb01303.x>

- Perez-Zapata, D., & Slaughter, V. (2014). Cultural variations in the development of mind reading. *Child Development Perspectives*, 8(4), 233–238. <https://doi.org/10.1111/cdep.12091>
- Pickup, G. J., & Frith, C. D. (2001). Theory of mind impairments in schizophrenia: symptomatology, severity, and specificity. *Psychological Medicine*, 31(2), 207–220. <https://doi.org/10.1017/S0033291701003385>
- Pietroski, P. M. (1994). Mental causation for dualists. *Mind and Language* 9, 337-344.
- Pols, E. (1993). [Review of *A System of Pragmatic Idealism. Volume 1: Human Knowledge in Idealistic Perspective*, by N. Rescher]. *The Review of Metaphysics*, 46(4), 870–872.
- Poulin-Dubois, D. (2020). Theory of mind development: State of the science and future directions. *Progress in Brain Research*, 254, 141–166. <https://doi.org/10.1016/bs.pbr.2020.05.021>
- Premack, D., & Woodruff, G. (1978). Does the chimpanzee have a theory of mind? *Behavioral and Brain Sciences*, 1(4), 515-526. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00076512>
- Quesque, F., & Rossetti, Y. (2020). What do theory-of-mind tasks actually measure? Theory and practice. *Perspectives on Psychological Science*, 15(2), 384-396. <https://doi.org/10.1177/1745691619896607>
- Rakoczy H. (2012). Do infants have a theory of mind?. *The British journal of developmental psychology*, 30(Pt 1), 59–74. <https://doi.org/10.1111/j.2044-835X.2011.02061.x>
- Rapin, I. (1991). Autistic children: Diagnosis and clinical features. *Pediatrics*, 87(5),751-760.
- Revonsuo, A. (2009). Consciousness: The science of subjectivity. *Psychology Press*, 2(1),4-39
- Rizzolatti, G., & Craighero, L. (2004). The mirror-neuron system. *Annual Review of Neuroscience*, 27, 169–192. <https://doi.org/10.1146/annurev.neuro.27.070203.144230>
- Richardson, H., Koster-Hale, J., Caselli, N., Magid, R., Benedict, R., Olson, H., Pyers, J., & Saxe, R. (2020). Reduced neural selectivity for mental states in deaf children with delayed exposure to sign language. *Nature Communications*, 11(1), 3246. <https://doi.org/10.1038/s41467-020-17004-y>
- Rizzolatti, G., Fogassi, L., & Gallese, V. (2009). The mirror neuron system: A motor-based mechanism for action and intention understanding. In M. S. Gazzaniga, E. Bizzi, L. M. Chalupa, S. T. Grafton, T. F. Heatherton, C. Koch, J. E. LeDoux, S. J. Luck, G. R. Mangun, J. A. Movshon, H. Neville, E. A. Phelps, P. Rakic, D. L. Schacter, M. Sur, & B. A. Wandell (Eds.), *The Cognitive Neurosciences* (pp. 625–640). Massachusetts Institute of Technology. <https://doi.org/10.7551/mitpress/8029.003.0055>
- Robinson, H. (2023). Dualism. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *In the Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved January 1, 2023, from <https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/dualism/>
- Ruffman, T., Slade, L., & Crowe, E. (2002). The relation between children's and mothers' mental state language and theory-of-mind understanding. *Child development*, 73(3), 734–751. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00435>
- Sabbagh, M. A. (2004). Understanding orbitofrontal contributions to theory-of-mind reasoning: Implications for autism. *Brain and Cognition*, 55(1), 209-219. <https://doi.org/10.1016/j.bandc.2003.04.002>
- Sarı, O. T. (2011). *Zihin Kuramı Hikâyeleri Testi'nin Türk çocuklarına uyarlanması ve okul öncesi dönemdeki normal gelişim gösteren, zihin engelli ve otizmliler çocukların zihin kuramı gelişimlerinin karşılaştırılması*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Saxe, R., & Powell, L. J. (2006). It's the thought that counts: Specific brain regions for one component of theory of mind. *Psychological Science*, 17(8), 692–699. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.2006.01768.x>
- Schaffer, J. (2018). Monism. In E. N. Zalta (Ed.), *In the Stanford Encyclopedia of Philosophy*. Retrieved December 10, 2023, from <https://plato.stanford.edu/archives/win2018/entries/monism/>
- Schaafsma, S. M., Pfäff, D. W., Spunt, R. P., & Adolphs, R. (2015). Deconstructing and reconstructing theory of mind. *Trends in Cognitive Sciences*, 19(2), 65–72. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2014.11.007>
- Scheffel, J. (2020). On the solvability of the mind–body problem. *Axiomathes*, 30, 289–312. <https://doi.org/10.1007/s10516-019-09454-x>
- Schick, B., de Villiers, P., de Villiers, J., & Hoffmeister, R. (2007). Language and theory of mind: A study of deaf children. *Child Development*, 78(2), 376–396. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2007.01004.x>

- Schurz, M., Radua, J., Aichhorn, M., Richlan, F., & Perner, J. (2014). Fractionating theory of mind: A meta-analysis of functional brain imaging studies. *Neuroscience & Biobehavioral Reviews*, 42, 9-34. <https://doi.org/10.1016/j.neubiorev.2014.01.009>
- Schurz, M., Radua, J., Tholen, M. G., Maliske, L., Margulies, D. S., Mars, R. B., Sallet, J., & Kanske, P. (2021). Toward a hierarchical model of social cognition: A neuroimaging meta-analysis and integrative review of empathy and theory of mind. *Psychological Bulletin*, 147(3), 293–327. <https://doi.org/10.1037/bul0000303>
- Shamay-Tsoory, S. G., Tomer, R., Berger, B. D., Goldsher, D., & Aharon-Peretz, J. (2005). Impaired "affective theory of mind" is associated with right ventromedial prefrontal damage. *Cognitive and Behavioral Neurology*, 18(1), 55–67. <https://doi.org/10.1097/01.wnn.0000152228.90129.99>
- Sharp, C., Pane, H., Ha, C., Venta, A., Patel, A. B., Sturek, J., & Fonagy, P. (2011). Theory of mind and emotion regulation difficulties in adolescents with borderline traits. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 50(6), 563–573. <https://doi.org/10.1016/j.jaac.2011.01.017>
- Silliman, E. (2003). A new look at performance on theory-of-mind tasks by adolescents with autism spectrum disorder. *Language Speech and Hearing Services in Schools*, 34, 236–252. [https://doi.org/10.1044/0161-1461\(2003\)020](https://doi.org/10.1044/0161-1461(2003)020)
- Slade, L., & Ruffman, T. (2005). How language does (and does not) relate to theory of mind: A longitudinal study of syntax, semantics, working memory and false belief. *British Journal of Developmental Psychology*, 23(1), 117–141. <https://doi.org/10.1348/026151004X21332>
- Sodian, B. (2005). Theory of mind- the case for conceptual development, *Young Children's Cognitive Development*, 14(3), 95-130.
- Sprong, M., Schothorst, P., Vos, E., Hox, J., & van Engeland, H. (2007). Theory of mind in schizophrenia: meta-analysis. *The British journal of psychiatry : the journal of mental science*, 191, 5–13. <https://doi.org/10.1192/bjp.bp.107.035899>
- Stietz, J., Jauk, E., Krach, S., & Kanske, P. (2019). Dissociating empathy from perspective-taking: Evidence from intra- and inter-individual differences research. *Frontiers in Psychiatry*, 10(126). <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00126>
- Stone, V. E., Baron-Cohen, S., & Knight, R. T. (1998). Frontal lobe contributions to theory of mind. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 10(5), 640-656. <https://doi.org/10.1162/089892998562942>
- Thye, M. D., Ammons, C. J., Murdaugh, D. L., & Kana, R. K. (2018). Differential recruitment of theory of mind brain network across three tasks: An independent component analysis. *Behavioral Brain Research*, 347, 385–393. <https://doi.org/10.1016/j.bbr.2018.03.041>
- Tülü, B., & Ergül, C. (2022). 3-5 Yaş Grubu Çocuklara Yönelik Zihin Kuramı Testi: Geçerlik Güvenirlilik Çalışması. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 55, 31-61. <https://doi.org/10.15285/maruaebd.966350>
- Toker, M., & Acarlar, F. (2025). Theory of mind and executive function: Children with autism spectrum disorder and typically developing children. *e-Kafkas Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 12(2), 428–443. <https://doi.org/10.30900/kafkasegt.1610389>
- Uddin, L. Q. (2021). Cognitive and behavioral flexibility: neural mechanisms and clinical considerations. *Nature Reviews Neuroscience*, 22(3), 167–179. <https://doi.org/10.1038/s41583-021-00428-w>
- Van Overwalle, F., Manto, M., Cattaneo, Z., Clausi, S., Ferrari, C., Gabrieli, J. D. E., Guell, X., Heleven, E., Lupo, M., Ma, Q., Michelutti, M., Olivito, G., Pu, M., Rice, L. C., Schmahmann, J. D., Siciliano, L., Sokolov, A. A., Stoodley, C. J., van Dun, K., Vandervert, L., ... Leggio, M. (2020). Consensus Paper: Cerebellum and Social Cognition. *Cerebellum (London, England)*, 19(6), 833–868. <https://doi.org/10.1007/s12311-020-01155-1>
- Vogeley, K., Bussfeld, P., Newen, A., Herrmann, S., Happé, F., Falkai, P., Maier, W., Shah, N. J., Fink, G. R., & Zilles, K. (2001). Mind reading: Neural mechanisms of theory of mind and self-perspective. *Neuroimage*, 14(1), 170-181. <https://doi.org/10.1006/nimg.2001.0789>
- Wang, Y. G., Roberts, D. L., Liang, Y., Shi, J. F., & Wang, K. (2015). Theory-of-mind understanding and theory-of-mind use in unaffected first-degree relatives of schizophrenia and bipolar disorder. *Psychiatry Research*, 230(2), 735–737. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2015.10.026>

- Wang, Y. G., & Su, Y. (2006). Theory of mind in old adults: The performance on Happé's stories and faux pas stories. *Psychologia: An International Journal of Psychology in the Orient*, 49(4), 228–237. <https://doi.org/10.2117/psysoc.2006.228>
- Wang, Y., & Olson, I. R. (2018). The original social network: White matter and social cognition. *Trends in Cognitive Sciences*, 22(6), 504–516. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2018.03.005>
- Wellman, H. M., & Estes, D. (1986). Early understanding of mental entities: A reexamination of childhood realism. *Child Development*, 57(4), 910–923. <https://doi.org/10.2307/1130367>
- Wellman, H. M., Cross, D., & Watson, J. (2001). Meta-analysis of theory-of-mind development: The truth about false belief. *Child Development*, 72(3), 655–684. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00304>
- Wellman, H. M., & Liu, D. (2004). Scaling of theory-of-mind tasks. *Child Development*, 75(2), 523–541. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2004.00691.x>
- Wellman, H. M. (2011). Developing a theory of mind. In U. Goswami (Ed.), *The Wiley Blackwell Handbook of Childhood Cognitive Development* (2nd ed., pp. 258–284). Wiley Blackwell.
- Wellman, H. M. (2018). Theory of mind: The state of the art. *European Journal of Developmental Psychology*, 15(6), 728–755. <https://doi.org/10.1080/17405629.2018.1435413>
- Westphal, J. (2016). *The mind-body problem*. MIT Press.
- Wicker, B., Keysers, C., Plailly, J., Royet, J. P., Gallese, V., & Rizzolatti, G. (2003). Both of us disgusted in My insula: the common neural basis of seeing and feeling disgust. *Neuron*, 40(3), 655–664. [https://doi.org/10.1016/s0896-6273\(03\)00679-2](https://doi.org/10.1016/s0896-6273(03)00679-2)
- Wimmer, H., & Perner, J. (1983). Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition*, 13(1), 103–128. [https://doi.org/10.1016/0010-0277\(83\)90004-5](https://doi.org/10.1016/0010-0277(83)90004-5)
- Yıldırım, E. A., Kaşar, M., Güdük, M., Ateş, E., Küçükparlak, İ., & Özalmete, E. O. (2011). Gözlerden zihin okuma testi'nin Türkçe güvenilirlik çalışması. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 22(3), 177–186.
- Youmans, G. L., & Bourgeois, M. (2010). Theory of mind performance of individuals with alzheimer-type dementia profiles. *Aphasiology*, 24(4), 515–534. <https://doi.org/10.1080/02687030902801573>
- Zaki, J., & Ochsner, K. (2011). You, me, and my brain: Self and other representations in social cognitive neuroscience. In A. Todorov, S. T. Fiske, & D. A. Prentice (Eds.), *Social neuroscience: Toward understanding the underpinnings of the social mind* (pp. 14–39). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195316872.003.0002>

Bireysel Kullanıcıların Açık Bankacılık Kullanımına Yönelik Eğilimlerinin İncelenmesi¹

Ahmet Mesut Büyüksarıkulak^{2, 3}, Bilge Afşar⁴

ÖZET

Teknolojik gelişmeler hayatın her alanını etkilemiştir. Bu etki, finans sektörünün en önemli kurumları olan bankalar üzerinde de görülmektedir. Bankalar teknolojik yenilikleri en yakından takip eden kurumlardır. Son yıllarda dijital dönüşümle birlikte açık bankacılık kavramı ortaya çıkmıştır. Bu çalışmanın amacı bireylerin açık bankacılık uygulamalarının kullanımına yönelik davranışsal niyetine etki eden faktörleri belirlemektir. Araştırma modelinin oluşturulmasında Teknoloji Kabul Modeli temel alınmış ve buna ek olarak yenilikçilik, öznel norm, güven ve algılanan risk değişkenleri de modele dahil edilmiştir. Yapısal eşitlik modeli ile gerçekleştirilen analiz sonucunda, tutumun davranışsal niyet üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuş; buna karşılık, algılanan kullanılabilirlik, öznel norm ve algılanan riskin anlamlı bir etkisi tespit edilmemiştir. Algılanan kullanılabilirlik, güven ve öznel normun, tutum üzerindeki etkisi anlamlı; algılanan kullanım kolaylığının etkisi ise anlamlı değildir. Yenilikçiliğin algılanan kullanım kolaylığı üzerinde ise anlamlı, algılanan kullanılabilirlik üzerinde anlamlı olmayan etkisi vardır. Son yıllarda ortaya çıkan ve önemli bir yenilik olarak kabul edilen açık bankacılık uygulamalarını geliştiren kuruluşların, elde edilen sonuçlardan yararlanmaları beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Dönüşüm, Açık Bankacılık, Teknoloji Kabul Modeli

Examining the Tendency of Individual Users Towards Open Banking Applications

ABSTRACT

Technological developments have affected every area of life. This effect is also seen in the finance sector and on banks, which are the most important institutions in the sector. Banks are the institutions that follow technological innovations most closely. In recent years, the concept of open banking has emerged with digital transformation. The aim of this study is to determine the factors affecting the behavioral intention of individuals towards the use of open banking applications. The Technology Acceptance Model was taken as the basis in the creation of the research model, and

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Bilge Afşar danışmanlığında KTO Karatay Üniversitesi Lisans Üstü Eğitim Enstitüsü bünyesinde Öğr. Gör. Dr. Ahmet Mesut Büyüksarıkulak tarafından hazırlanan "Bireysel kullanıcıların açık bankacılık uygulamalarına yönelik eğilimlerinin incelenmesi" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

² İletişim Yazarı: mbyuksarıkulak@selcuk.edu.tr

³ Öğr. Gör. Dr., Selçuk Üniversitesi Doğanhisar Meslek Yüksekokulu/Konya, ORCID: 0000-0001-8729-9612

⁴ Prof. Dr., KTO Karatay Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi/Konya, ORCID: 0000-0002-2891-7617

(Makale Gönderim Tarihi: 06.07.2025 / Yayın Tarihi: 30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1735925](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1735925)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

innovativeness, subjective norm, trust and perceived risk variables were added to the model. As a result of the analysis carried out with the structural equation method, the effect of attitude on behavioral intention is significant, while perceived usefulness, subjective norm and perceived risk do not have a significant effect. The effect of perceived usefulness, trust and subjective norm on attitude is significant; the effect of perceived ease of use is not significant. Innovation has a significant effect on perceived ease of use, but a non-significant effect on perceived usefulness. It is expected that organizations that will develop open banking applications, which have emerged in recent years and are considered an important innovation, will benefit from the results obtained.

Keywords: *Digital Transformation, Open Banking, Technology Acceptance Model*

1. GİRİŞ

Finans ve bankacılık sektörü her dönemde teknolojinin yoğun olarak kullanıldığı, dijitalleşmenin öne çıktığı bir sektör olmuştur. Dijitalleşme bankalara ölçek ve verimlilik artışı getirmiştir (Shaikh, Alharthi ve Alamoudi, 2020). Günümüzde artan teknoloji kullanımı ve dijitalleşme sayesinde daha fazla veri elde edilmekte, bu durum finans ve bankacılık sektöründe önemli değişiklikler meydana getirmektedir (Omarini, 2018a). Teknolojik gelişmeler ile FinTech adı verilen yeni oyuncuların ortaya çıkması sunulan hizmetlerin çeşitlenmesine, bireylerin ihtiyaçlarının hızlı ve kolay bir şekilde karşılanmasına imkan tanımaktadır. Ancak FinTech'ler katma değeri yüksek finansal hizmetler sunmak için bağımsız çalışırken, bankalar temel bankacılık hizmetlerine odaklanmış olmaları aralarında bir kopukluk meydana getirmiştir (Moghavvemi, Mei, Phoong ve Phoong, 2021). Bu kopukluk açık bankacılık uygulamaları ile giderilebilmektedir (Stefanelli ve Manta, 2023).

Açık bankacılık birçok farklı akademik alanda incelenmekte olduğundan araştırmacılar tarafından tek bir tanımda uzlaşamamakta (O'Leary, O'Reilly, Nagle, Filelis-Papadopoulos ve Dehghani, 2021); araştırmacıların çoğu kendi alanları ile uyumlu, kendilerine özgü tanımlar yapmaktadır (Arner, Zetzsche, Buckley ve Weber, 2020). Açık bankacılık finansal kuruluşların yenilikçi hizmetler sunabilmek için bireylere ait finansal verileri iki veya daha fazla bağımsız taraf arasında, uygulama programları arayüzü (API) adı verilen bir yazılım aracılığıyla paylaşılmasına izin veren iş birlikçi bir model, özel bir ekosistem olarak tanımlanmaktadır (Brodsky ve Oakes, 2017, s. 1; Kassab ve Laplante, 2022). Bankacılık uzun yıllar boyunca gizlilik üzerine inşa edilmiş, müşteri verileri bir sır gibi saklanmıştır. Açık bankacılık ile bu durum değişmektedir. Veri paylaşımı gerçek zamanlı ve güvenilir bir şekilde, bireyin rızası ile gerçekleşir (Mansfield-Devine, 2016, s. 8). Açık bankacılık ile müşterilerle daha fazla etkileşim kurulmakta, müşterilerin her birinin özel ihtiyaçları karşılanmakta, bankalar için ise potansiyel katma değer sağlanabilmektedir (Arayes, Rezaeirad, Aidi ve Lamoki, 2021). Açık bankacılık bireylerin ulusal ve uluslararası işlemlerini hızlı ve güvenilir olarak gerçekleştirmesine imkan tanımasının yanında bireylerin finansal davranışları ve ihtiyaçlarına göre daha kişiselleştirilmiş ürünler sunarak bireyler için değerli ve kullanıcı dostu olabilmektedir (Iman, Nugroho, Junarsin ve Pelawi, 2023). Bu önemli avantaj ve yararlarına rağmen veri

güvenliği ve gizliliği konusunda ciddi sorunlar ortaya çıkabilmektedir (Gupta, Khurana ve Prashaant, 2024).

Açık bankacılığın gelişimi API sayesinde olmuştur. API iki bilgisayar uygulamasının bir ağ yardımı ile konuşabildikleri, anlaşabildikleri yazılımlar şeklinde tanımlanabilir (Zachariadis ve Ozcan, 2017, s. 5). API'lar bankacılık faaliyetlerinde gittikçe ön plana çıkmakta, bankacılık faaliyetleri arasında entegrasyonu artırmaktadır (Coste ve Miclea, 2019, s. 8).

Açık bankacılığın benimsenmesi ve kullanımı dünya üzerinde yapılan yasal düzenlemeler ve teşvikler sayesinde her geçen gün artmaktadır. Statista tarafından gerçekleştirilen çalışmaya göre 2023 yılında açık bankacılık işlemlerinin değeri 57 milyar ABD doları olarak gerçekleşmiştir ve bu rakamın 2027 yılında 330 milyar ABD dolarına ulaşması beklenmektedir (Statista, 2023).

Açık bankacılığın dünya üzerinde ortaya çıktığı ve inovasyondan önce yasal düzenlemelerin yapıldığı yer Avrupa Birliği (AB)'dir (Özcan ve Zachariadis, 2021). 2007 tarihinde Ödeme Hizmetleri Direktifi'nin (PSD) yürürlüğe girmesi bu alanda yapılan ilk düzenlemedir. Ancak açık bankacılık konusunda asıl önemli düzenleme Ödeme Hizmetleri Direktifi-2'dir (PSD-2). Bu düzenleme ile açık bankacılığın yasal zeminini oluşturulmuştur. PSD-2 ile bankaların müşteri verilerini üçüncü taraflar ile paylaşmaları inisiyatiflerinden çıkartılarak zorunlu hale getirilmiştir (Şahin ve Cantürk, 2020, s. 176).

Açık bankacılıkla ilgili uygulamalar dünyada farklılıklar göstermektedir. AB, Kuzey Amerika ve Asya ülkeleri üzerinde karşılaştırılmalı olarak gerçekleştirilen çalışmalarda kültürel özellikler, düzenleyici kurallar ve piyasa şartları açık bankacılık uygulamalarının şekillenmesini etkileyen önemli faktörler olarak belirlenmiştir (Tsai ve Peng, 2022). Dünyada açık bankacılık ile ilgili düzenleyici yaklaşımlar zorunlu (yasal), işbirlikçi ve piyasa odaklı olmak üzere üçe ayrılmaktadır (OECD, 2023). Zorunlu yaklaşımda veri paylaşımı yasa gereği zorunlu tutulmakta, devlet tarafından uyulması gereken teknik standartlar belirlenmektedir. Birleşik Krallık, Avrupa Birliği, Avustralya ve Brezilya bu yöntemi benimsemiş ülkelerdir (Aytaş, Öztaner ve Şener, 2021; OECD, 2023; Nanaeva, Aysan ve Shirazi, 2021). İşbirlikçi yaklaşımda hem piyasa katılımcılarının hem de devletin ekosistemin gelişimine aktif olarak katkıda bulunmasını söz konusudur. Hindistan, bu yöntemi benimseyen ülkeye örnektir (Patki ve Sople, 2022). Piyasa yaklaşımında ise herhangi bir veri paylaşımı zorunluluğu bulunmamakta, bankalar veri paylaşımına teşvik edilerek, gönüllü olmaları sağlanmaya çalışılmaktadır. ABD, Çin ve İsviçre bu yaklaşımı benimsemiş ülkelere örnek gösterilebilir (Open Banking, 2025; Awrey ve Macey, 2023; Colangelo, 2024).

İngiltere açık bankacılık konusunda dünyada en önde gelen ülkedir. Rekabet ve Piyasalar Kurumu (UK Competition and Markets Authority-CMA) açık bankacılık standartlarının belirlenmesi için dokuz büyük bankanın ortaklığında Açık Bankacılık Uygulama Kurumu (Open Banking Implementation Entity-OBIE) adında bir kurumun kurulmasını zorunlu tutmuştur (Klein ve Costa Farias, 2023). OBIE tarafından Aralık 2024 tarihli rapora göre

açık bankacılığın 12,09 milyon aktif kullanıcısının olduğu ve 2024 yılı içerisinde açık bankacılık kullanılarak toplam 223,9 milyon adet ödeme yapıldığı ve bu sayının bir önceki yıla göre %72 daha fazla olduğu belirtilmektedir (Open Banking, 2025).

Türkiye’de ise açık bankacılık alanında yapılan düzenlemeler AB ile paralellik göstermektedir. Bunun sebepleri AB ülkelerinin çoğunluğu ile var olan ilişkiler ve AB merkezli birçok bankanın Türkiye’de faaliyet göstermesidir. Türkiye’nin birçok yasal düzenleme yapmış olmasına karşın, sistemin daha da gelişmesi için bir plana sahip olmadığı görülmektedir (Sezal, 2021, s. 1521). Türkiye’de yapılan ilk düzenleme PSD sonrasında 2013 yılında çıkarılan 6493 sayılı kanundur. Bu kanunla ile ilk kez ödeme sistemleri ile açık bankacılığa ilişkin yasal düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Daha sonra 2019 yılında 7192 sayılı kanun ile Türk mevzuatı PSD-2 ile uyumlu hale gelmiştir. Gerçekleştirilen tüm bu düzenlemelere rağmen mevcut mevzuata göre Türkiye’de bankaların şu an API’lar aracılığıyla veri paylaşım zorunluluğu bulunmamaktadır.

Bireysel ve kurumsal kullanıcılara bankacılık işlemlerinin gerçekleştirilmesinde çok sayıda avantaj sunan ve önemli bir yenilik olarak kabul edilen açık bankacılığa yönelik davranışsal niyete etki eden faktörlerin belirlenmesinin akademik olduğu kadar, açık bankacılık uygulamalarını geliştirenler tarafından da dikkate alınması gerektiği düşünülmektedir. Finansal hizmetlerde büyük dönüşüm yaratması beklenen ve önemi gittikçe artan açık bankacılığın akademik olarak yeterince incelenmediği düşünülmektedir. Casolaro, Rauber ve De Lima, (2024) açık bankacılığın rekabeti artırması dolayısıyla inovasyonu teşvik edeceğini, finansal katılımı destekleyeceğini dolayısıyla toplumsal refaha pozitif katkıda bulunacağını belirterek daha fazla araştırılması gereken karmaşık ve zengin bir olgu olduğunu ifade etmektedir. Literatürde Türkiye özelinde açık bankacılığa yönelik davranışsal niyete etki eden faktörleri belirlemeye yönelik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Batı dünyasında da uygulama ve araştırma boşluğu vardır (Gupta vd., 2024). Türkiye’nin batı dünyasına yakınlığı ve gelişmekte olan bir ülke olduğu düşünüldüğünde literatürde var olan bu boşluğun giderilmesi amaçlanmaktadır. İlaveten çalışmanın bankalar, FinTech’ler, diğer finansal kurumlar ve araştırmacılar için faydalı olması beklenmektedir.

Çalışmanın geri kalanı şu şekilde yapılandırılmıştır. Bölüm 2 literatür, bölüm 3 hipotezler ve araştırma modeli, bölüm 4 araştırma metodolojisi ve bölüm 5 sonuç ve tartışma şeklindedir.

2. LİTERATÜR

Literatürde açık bankacılık konusundaki yayınların 2016 yılından sonra önemli bir ivme kazandığı görülmektedir (Gupta vd., 2024). Mevcut literatür üç alana ayrılabilir (Briones de Araluz ve Cassinello Plaza, 2022). Bunlardan ilki açık bankacılığa ilişkin farklı ülkelerde gerçekleştirilen düzenleyici çalışmalardır. Bu çalışmalar yasal mevzuatları incelemekte ve genellikle ülkeler arasında karşılaştırma yapmaktadır (Buckley, Zetsche, Weber, 2020; Gardner ve Leong, 2020; Remolina, 2019; Farrow, 2020). İkincisi açık bankacılığa teknolojik yönden yaklaşmakta, teknolojik alt yapıyı ve bireylerin davranışsal niyetine etki eden faktörleri belirlemeye çalışmaktadır (Long, Tan, Jiang ve Zhang, 2020;

Sivathanu, 2019; Chan, Troshani, Hill ve Hoffmann, 2022; Magalhães, Pereira, Mariano ve Monteiro, 2022). Üçüncüsü ise açık bankacılıktan dolayı perakende bankacılık pazarındaki finansal hizmetlere olan talep ve arzdaki değişiklikleri analiz eden yönetsel çalışmalardır (Omarini, 2018b; Zachariadis ve Ozcan, 2017; Ramdani, Rothwell ve Boukrami, 2020; He, Huang ve Zhou, 2023).

Çalışmamız bireylerin açık bankacılığa ilişkin davranışsal niyeti belirlemeye yönelik olduğundan literatür bölümü bu konudaki çalışmaları ele almaktadır. (Sivathanu, 2019) tarafından Hindistan'da gerçekleştirilen çalışmada Teknoloji Hazırlık ve Kabul Modeli (TRAM) kullanılarak açık bankacılık kullanım niyeti yapısal eşitlik ile incelenmiştir. Sonuçlara göre algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanışlılık algılanan müşteri değerini; algılanan müşteri değeri de kullanım niyetini olumlu yönde etkilemektedir. Ayrıca yenilikçilik algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanışlılığı anlamlı etkilerken, algılanan kullanım kolaylığının algılanan kullanışlılık üzerinde olumlu etkisi vardır.

Magalhaes ve diğerleri (2022) TRAM modeli ile Brezilya'da gerçekleştirdikleri çalışmada algılanan kullanışlılık ve algılanan kullanım kolaylığı davranışsal niyetin belirleyicisidir. Ayrıca çalışma sonucu algılanan kullanışlılık iyimserlik, rahatsızlık ve güvensizlikten, algılanan kullanım kolaylığının ise yenilikçilik ve rahatsızlıktan etkilenmektedir.

Althinayyan ve Alojail, (2024) Suudi Arabistan'da açık bankacılık çözümleriyle etkileşimde kalma kararlarını etkileyen temel belirleyicileri tespit etmeye çalışmışlardır. Kısmi en küçük kareler yöntemi kullanarak gerçekleştirilen çalışmada kullanım deneyimiyle ilgili kullanıcı memnuniyetinin, sürekli kullanım niyetinin tek öngörücüsü olduğunu sonucu elde edilmiştir. Ek olarak, kullanıcı memnuniyeti algılanan kullanışlılıktan, güvenden ve algılanan kullanım kolaylığından etkilenmektedir.

Chan ve diğerleri (2022) Birleşik Teknoloji Kabul ve Kullanım Teorisini (UTAUT) kullanarak Avustralya'da bireysel kullanıcıların açık bankacılığı benimsemelerine yönelik faktörleri incelemiştir. Buna göre performans beklentisi, çaba beklentisi, sosyal etki ve algılanan risk, tüketicilerin açık bankacılık kullanım niyetlerinin doğrudan öncülleri. Sosyal etki, performans beklentisi aracılığıyla kullanım niyeti üzerinde güçlü bir aracılık etkisine sahiptir. Ayrıca finansal okuryazarlık, açık bankacılığa yönelik başlangıçtaki güveni azaltmaktadır.

Mutambik (2023) Suudi Arabistan'da açık bankacılık müşteri deneyimini şekillendiren ve açık bankacılık uygulamalarına yönelik müşterilerin sadakat seviyelerini etkileyen faktörleri tespit etmeye çalışmıştır. Sonuç olarak kullanım kolaylığı, algılanan değer, destek kalitesi, güvenilirlik, algılanan risk ve yenilik yapma yeteneği müşteri deneyimini etkilemektedir. Müşteri deneyimi de müşteri sadakatini anlamlı olarak etkilemektedir.

Briones de Araluze ve Cassinello Plaza (2023) ise Teknoloji Kabul Modeli'ne (TAM) güven ve sosyal etki değişkenini de ekleyerek İspanya'da 553 katılımcı ile açık bankacılığın benimsenmesine ilişkin davranışsal niyete etki eden faktörleri belirledikleri

çalışmada, algılanan kullanılışlılığın, sosyal etkinin ve güvenin davranışsal niyeti belirlemede önemli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Valarini ve Nakano (2022) Brezilya'daki üniversite öğrencilerinin açık bankacılığı kullanma niyetini etkileyen faktörleri TRAM modeli ile incelemiştir. Elde edilen bulgular, algılanan kullanılışlılığın iyimserlik, rahatsızlık ve güvensizlikten etkilendiğini, algılanan kullanım kolaylığının ise yalnızca yenilikçilikten etkilendiğini göstermektedir. Ayrıca algılanan kullanılışlılık kullanım niyetini anlamlı olarak etkilerken; algılanan kullanım kolaylığının kullanım niyetine etkisi anlamlı değildir.

Rosati, Fox, Cummins ve Lynn, (2022) altı Avrupa Birliği üye ülkesinde kullanıcıların bir açık bankacılık uygulaması olan hesap bilgi hizmeti sağlayıcılarının benimsenmesine yönelik UTAUT modeli ile gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda, sosyal etki, kolaylaştırıcı şartlar, performans beklentisinin niyeti pozitif, algılanan risk ise negatif etkilediği sonucunu bulmuşlardır. Çaba beklentisinin ise kullanım niyeti üzerinde anlamlı etkisi yoktur. Ayrıca çaba beklentisi performans beklentisini pozitif yönde etkilerken; algılanan riskin performans beklentisi üzerinde negatif etkisi söz konusudur.

Fang ve Zhu (2023) BRICS ülkelerinde açık bankacılığın geleneksel banka kredileri üzerindeki etkilerini incelemiştir. Araştırma açık bankacılığın bireyler tarafından bilinirliği artırdığına bankaların tüketici kredilerini azalttıklarını; paralel şekilde tüketicilerinde geleneksel bankalardan kredi alma eğilimlerinin azaldığını ortaya koymuştur. Çalışmada ayrıca gelişmekte olan ülkelerde açık bankacılığın teşviki yoluyla finansal katılımcılığın artırılabilceği ifade edilmektedir.

Iman ve diğerleri (2023) Endonezya'da bireylerin açık bankacılık yeniliklerini benimsemeye hazır olduklarını ortaya koymaktadır. Ayrıca çalışma bireylerin daha hızlı kabulü için etkili olan faktörleri; örgütsel desteğin sağlanması, kullanıcı dostu teknolojinin oluşturulması, kapsamlı bir özellik yelpazesinin olması, tüketici finansal okuryazarlığın artırılması olarak sıralamaktadır. Geleneksel bankacılığa sadık bireylerin müşteri değeri ile kullanım niyeti arasında olumlu ilişki de çalışmanın sonuçlarındandır.

Heins ve Rigopoulos (2023) dört bankacı, altı da üçüncü parti hizmet sağlayıcı çalışanları ile nitel olarak gerçekleştirdikleri çalışma sonucunda açık bankacılığın benimsenmesinin önündeki engelleri farkındalık eksikliği, veri gizliliği ve değer teklifi şeklinde sıralamış; PSD2'nin rekabeti ve inovasyonu artırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca güvenlik, gizlilik ve şeffaflık açık bankacılığın benimsenmesinin önündeki engellerdir (Briones de Araluze, 2022; Passi, 2022; Mansfield-Devine, 2016).

Alhawamdeh, Alsmadi, Okaily ve Sartawi (2024) açık bankacılığın etkili bir şekilde uygulanması için en önemli unsurun müşteri güveni olduğu ifade etmişler; müşteri güveninin itici gücünün ise süreçlerin şeffaf olarak gerçekleşmesi, güçlü güvenlik önlemleri ve veri koruma kurallarına uyum olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma ayrıca bireylerin açık bankacılığın olası faydalarının farkına varmaları durumunda kullanmaya daha yatkın olacaklarını göstermektedir.

Desiraju, Mishra ve Sungupta, (2024) ABD’de bireylerin açık bankacılık uygulamalarını benimseme sonrası memnuniyet düzeylerini ölçmüştür. Buna göre memnuniyet düzeyi müşteri hizmetleri, kullanıcı etkileşim kolaylığı ve dijital destekten olumlu, hesap gezintisi ve kişiselleştirilmiş kullanıcı deneyiminden olumsuz etkilenmektedir.

Soyupak ve İpek (2025) Türkiye’de nitel yöntem ile on dijital yerli ile gerçekleştirdikleri çalışmada, bireylerin açık bankacığa aşına olmadıklarını, ancak potansiyeli ile yakından ilgilendiklerini, ayrıca açık bankacılık konusunda en önemli endişenin gizlilik olduğunu ortaya koymuşlardır.

Açık bankacılıkla ilgili literatürde bibliyometrik çalışmalarda (Briones de Araluze ve Cassinello Plaza, 2022; Casolaro vd., 2024; Gupta vd., 2024; Garg ve Sahu, 2024; Shacheendran, Lukose, John, Joseph ve Joseph, 2025) vardır. Bunun yanında literatürde dijital bankacılık hizmetleri olan internet bankacılığının (Chiou ve Shen, 2012; Lee, 2009; Martins, Oliveira ve Popovis, 2014), mobil bankacılığın (Muñoz-Leiva, Hernández-Méndez ve Sánchez-Fernández 2012; Zhou, Lu ve Wang, 2010; Aboelmaged ve Gebba, 2013), mobil cüzdan (Madan ve Yadav, 2016; Shaw, 2014; Shin, 2009; Singh, Sinha, ve Liébana-Cabanillas, 2020), mobil ödeme servisi (Kapoor, Dwivedi ve Williams, 2015; Talwar, Dhir, Khalil, Mohan ve Islam, 2020), ve NFC ödemelerinin (Pham ve Ho, 2015) benimsenmesi ve kullanım niyetine ilişkin çalışmalarda söz konusudur.

3. ARAŞTIRMA MODELİ VE HİPOTEZLER

Araştırma modelinin geliştirilmesinde TAM kullanılmıştır. Davis (1989) tarafından insan davranışlarının altında yatan nedenleri incelemek amacıyla Gerçekçi Eylem Teorisi temel alınarak oluşturulan modelde, davranışların temelinde niyet olduğu varsayımı yer almaktadır. Buna göre tutumlar niyeti, niyette davranışı etkilemektedir. Daha sonra bu değişkenlere algılanan kullanım kolaylığı ve algılanan kullanışlılık eklenmiştir (Davis, Bagozzi ve Warshaw, 1989). Model özellikle bilgi teknolojilerinin bireyler tarafından kullanımının incelenmesine yönelik çalışmalarda araştırmacılar tarafından yoğun ilgi görmüş, literatüre önemli katkılar sağlamış (Hsiao ve Yang, 2011; Lee, McGoldeick, Keeling ve Doherty, 2003; Legris, Ingham ve Collette, 2003) ve adeta doğrulanmış referans model olarak kabul edilmiştir (Dash, Mohanty, Pattnaik, Mohapatra ve Sahoo, 2011). Literatürde gerçekleştirilen çalışmalarda model Davis (1989) tarafından oluşturulmuş salt hali ile kullanılmamış; bir çok farklı değişken eklenmiştir. Bu doğrultuda çalışmaya yenilikçilik, öznel norm, güven ve algılanan risk değişkenleri eklenerek model kurulmuştur.

Kullanıcıların ortaya çıkmış yeni bir teknolojiyi kullanma konusundaki hevesleri yenilikçilik olarak tanımlanmaktadır. Bireylerin yenilikçilik düzeylerinin yüksek olması yeni teknolojiye karşı olumlu tutum geliştirme olasılıklarını artıracaktır. Meydana gelen bir yeniliği erken benimseyenler yenilikçidir (Agarwal ve Prasad, 1998)

Kullanıcılar tarafından bir teknolojinin kullanımı esnasında ne kadar az çaba göstereceğine dair inanç algılanan kullanım kolaylığı olarak tanımlanmaktadır. Yeni bir teknolojinin

benimsenmesinde algılanan kullanım kolaylığı önemli bir faktör olarak görülmektedir (Davis, 1989). TAM modeline göre algılanan kullanım kolaylığının tutum ve algılanan kullanılabilirlik üzerinde etkisi vardır.

Bireylerin bir teknoloji sayesinde işlerini daha iyi yaptıklarına olan inanç algılanan kullanılabilirlik olarak tanımlanmaktadır ve yeni teknolojilerinin benimsenmesinde önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir (Davis, 1989). TAM modelinde algılanan kullanılabilirlik tutum ve davranışsal niyet üzerinde etkiye sahiptir.

Bireyin bir konudaki davranışının kişi için önemli olan kimseler tarafından onaylanıp onaylanmayacağına yönelik algısı öznel norm olarak ifade edilmektedir (Fishbein ve Ajzen, 1975). Bireyin çevresine yönelik oluşan bu algının yeni bir teknolojiye yönelik tutumu ve davranışsal niyeti etkilemesi beklenir.

Bireyin karşısındaki herhangi bir kişinin kendi çıkarları doğrultusunda hareket edeceğine dair inancı güvendir (Crosby, Evans ve Coeles, 1990). Güvenin tutum, algılanan risk ve algılanan kullanılabilirlik üzerinde etkisi olduğu düşünülmektedir. Bireylerin yeni teknolojiye ilişkin güvenlerinin artması, risk algılarını azaltacak ve bu durum davranışsal niyeti olumlu etkileyecektir. Çünkü bu bankacılık uygulamasında bireyin finansal bilgilerinin paylaşılması söz konusudur. Kişiler çok doğaldır ki güvendikleri üçüncü parti kuruluşlar ile finansal bilgilerinin paylaşılmasına izin vereceklerdir.

Bir e-hizmet kullanımından elde edilmek istenen sonuca ulaşmadaki kayıp potansiyeli algılanan risk olarak tanımlanmaktadır (Featherman ve Pavlou, 2003). Açık bankacılık işlemlerinin dijital olarak gerçekleştirilmesi riski artırmaktadır. Algılanan risk düzeyinin artması kullanım niyetini olumsuz yönde etkileyecektir.

Tutum, bireyin bir davranışa ilişkin olumlu veya olumsuz düşüncesidir (Ajzen, 1991). Tutum TAM modelinin önemli bir unsurudur. Çünkü modele göre tutum davranışsal niyetin iki belirleyicisinden biridir (Lee, 2009).

Bu doğrultuda önerilen hipotezler şu şekildedir.

H1: Bireysel yenilikçiliğin algılanan kullanım kolaylığı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H2: Bireysel yenilikçiliğin algılanan kullanılabilirlik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H3: Algılanan kullanım kolaylığının bireylerin açık bankacılığa yönelik tutumu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H4: Açık bankacılığa yönelik algılanan kullanım kolaylığının algılanan kullanılabilirlik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H5: Algılanan kullanılabilirliğin bireylerin açık bankacılığa yönelik tutumu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H6: Algılanan kullanılabilirliğin bireylerin açık bankacılık kullanımına yönelik davranışsal niyeti üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H7: Öznel normun bireylerin açık bankacılık kullanımına yönelik tutumu üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H8: Öznel normun bireylerin açık bankacılık kullanımına yönelik davranışsal niyeti üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H9: Açık bankacılığa yönelik güvenin bireylerin açık bankacılığa yönelik tutumları üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H10: Açık bankacılığa yönelik güvenin algılanan risk üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H11: Açık bankacılığa yönelik güvenin algılanan kullanılabilirlik üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H12: Algılanan riskin açık bankacılık kullanımına yönelik davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

H13: Bireylerin açık bankacılığa yönelik tutumlarının, davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN METODOLOJİSİ

4.1. Örneklem ve Veri Toplama

Yapısal Eşitlik Yöntemi ile gerçekleştirilecek olan çalışmalarda büyük örnekleme ulaşılması beklenmektedir. Bu sayede örneklemin yol açabileceği hatalar azaltılabilir. Ancak örneklem sayısının ne olması gerektiğine ilişkin fikir birliği söz konusu değildir. Kline (2011) örneklem için 200 kişinin yeterli olacağını ifade ederken; Yazıcıoğlu ve Erdoğan (2015) %5 hata payında evren bir milyondan büyük ise 384 sayısının yeterli olduğunu söylemiştir. Evrenimizin bir milyondan büyük olmasından dolayı örneklem büyüklüğü olarak 384 sayısı belirlenmiştir. Örneklemin belirlenmesinde hızlı, kolay ve düşük maliyetle veri toplayabilmek için kolayda örneklem metodu kullanılmıştır (Aaker, Kumar ve Day, 2007; Malhotra, 2009).

4.2. Verilerin Toplanması

Verilerin toplanmasında anket tekniğinden yararlanılmıştır. Anket formunun hazırlanmasında çevrimiçi bir uygulama olan www.docs.google.com kullanılmış; anket linki başta WhatsApp olmak üzere, Facebook, Twitter ve LinkedIn gibi sosyal medya uygulamalarında Şubat 2023 ile Mart 2023 arasında paylaşılmış ve katılım talep edilmiştir.

4.3. Veri Toplama Aracının Hazırlanması

Veri toplama aracının hazırlanmasında literatürde internet ve mobil bankacılığının kullanım niyetine ilişkin yapılan çalışmalarda var olan geçerliliği ve güvenilirliği test edilmiş ölçekler kullanılmıştır.

Ankette araştırma modelimizde yer alan sekiz değişkene ilişkin toplam 29 ifade vardır. Ankette birinci kısımda katılımcıların demografik verileri, ikinci kısımda ise değişkenlere ilişkin ifadeler yer almakta olup, toplam iki kısımdan oluşmaktadır. Ankette 5’li Likert ölçeği kullanılmış ve ifadeler 1 “kesinlikle katılmıyorum”, 5 “kesinlikle katılıyorum” şeklinde belirlenmiştir. Anketin hazırlanmasında yararlanılan ölçekler Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Değişkenlere İlişkin Ölçekler

Değişken	Kaynak
Yenilikçilik	Agarwal ve Prasad (1998)
Algılanan Kullanım Kolaylığı	Cheng, Lam ve Yeung (2006)
Algılanan Kullanışlılık	Cheng, Lam ve Yeung (2006)
Öznel Norm	Wu ve Chen (2005)
Algılanan Risk	Hanafizadeh, Behboudi, Koshksaray ve Tabar (2014)
Güven	Chong, Ooi, Lin ve Tan (2010)
Tutum	Lee (2009)
Davranışsal Niyet	Gu, Lee ve Suh (2009)

4.4. Verilerin Analizi

Online yollarla toplanan 401 anket öncelikli olarak SPSS paket programına aktarılmıştır. Daha sonra uç değerleri içeren anketlerin çıkartılması için Mahalanobis mesafesi değerlendirilmiştir. Yapılan bu değerlendirme neticesinde 17 adet anketin uç değerler içerdiği tespit edilmiş ve analizden çıkartılmıştır (Mahalanobis D (28) > .001).

Daha sonra kalan 384 ankete ilişkin demografik sonuçlar belirlenmiştir. Buna göre ankete katılanların %55,7’si erkek, %44,3’ü ise kadındır. Bu sonuç anket katılımcılarının cinsiyet yönünden dengeli bir şekilde dağıldığını göstermektedir. Katılımcılara ilişkin diğer demografik veriler Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. Katılımcılara İlişkin Demografik Özellikler

		Frekans	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	170	44,3
	Erkek	214	55,7
Yaş	18-28	118	30,7
	29-39	149	38,8
	40-49	74	19,3
	50-59	25	6,5
	60 ve üstü	18	4,7
Medeni Durum	Evli	220	57,3
	Bekâr	164	42,7
Eğitim Seviyesi	İlkokul	4	1
	Ortaokul	3	0,8
	Lise	23	6
	Ön Lisans	35	9,1
	Lisans	214	55,7
	Lisans Üstü	105	27,3
	İşçi	88	22,9
	Kamu Çalışanı	147	38,2
Meslek	Serbest Meslek	24	6,3
	Ev Hanımı	6	1,6
	Öğrenci	79	20,6
	Emekli	15	3,9
	Çalışmıyor	9	2,3

Diğer	16	4,2
-------	----	-----

Verilerin analizinde ilk olarak elde edilen verilerin normal dağılım gösterip göstermediğini belirlemek için basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılmıştır. Elde edilen sonuçlara Tablo 3'te gösterilmektedir. Literatürde verilerin normal dağıldığının kabul edilebilmesi için basıklık ve çarpıklık değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında olması gerekmektedir (Kline, 2011). Tablo 3'te gösterilen sonuçlar değerlendirildiğinde verilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir.

Tablo 3. Değişkenlere Yönelik Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

---

Değişkenler	Basıklık değeri	Çarpıklık değeri
Algılanan kullanım kolaylığı	-0.344	-1.045
Algılanan kullanılabilirlik	-0.292	-1.137
Öznel norm	-0.018	-1.007
Tutum	-0.228	-1.104
Davranışsal niyet	-0.155	-1.106
Güven	-0.047	-1.117
Algılanan risk	-0.104	-1.092
Yenilikçilik	-0.115	-0.742

Araştırma modeline ilişkin yol analizine geçmeden önce oluşturulmuş modele ilişkin doğrulayıcı faktör analizi (DFA) yapılmıştır. DFA ile yol analizinin gerçekleştirilmesinde AMOS paket programı kullanılmıştır. Literatürde iki aşamalı bir yol önerilmektedir (Anderson ve Gerbing, 1988). İlk olarak gizil değişkenler içerisinde yer alan ifadelerin faktör yükleri belirlenmelidir (Hair, Black, Babin, Anderson ve Tatham, 2005). Gerçekleştirilen analiz sonucuna göre algılanan risk (0,361) ve yenilikçilik (0,226) boyutlarında birer ifadenin faktör yüklerinin literatürde kabul edilen 0,50 değerinin (Churchill Jr, 1979) altında olduğu görülmüş ve bu ifadeler analizden çıkartılmıştır. Geri kalan 27 ifadenin $p \leq 0,001$ düzeyinde anlamlı olduğu görülmektedir. Doğrulayıcı faktör analizinde ikinci olarak yapıya yönelik uyum iyiliği değerlerine bakılmaktadır. Elde edilen uyum iyiliği değerleri ile literatürde kabul edilen mükemmel ve kabul edilebilir uyum iyiliği değerleri (Hu ve Bentler, 1999; Kline, 2011; Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve

Müller, 2003) Tablo 4'te gösterilmektedir. Elde edilen sonuçlara göre verilerin modeli desteklediği görülmektedir.

Tablo 4. Doğrulayıcı Faktör Analizine İlişkin Uyum İndeks Değerleri ile Mükemmel ve Kabul Edilebilir Uyum Ölçütleri

Uyum İndeksi	Elde Edilen Değer	Kabul Edilebilir Uyum	Mükemmel Uyum
X^2/df	3,266	$X^2/df \leq 5$	$X^2/df \leq 3$
CFI	0.966	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	$0,95 \leq CFI \leq 1$
RFI	0.943	$0,90 \leq RFI \leq 0,95$	$0,95 \leq RFI \leq 1$
NFI	0.952	$0,90 \leq NFI \leq 0,95$	$0,95 \leq NFI \leq 1$
IFI	0.966	$0,90 \leq IFI \leq 0,95$	$0,95 \leq IFI \leq 1$
TLI	0.959	$0,90 \leq TFI \leq 0,95$	$0,95 \leq TFI \leq 1$
RMSEA	0.077	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$

Yapı güvenliğine ilişkin olarak ise her bir yapıdaki Cronbach Alpha değerlerine bakılmıştır. Buna göre Cronbach Alpha değerleri 0.935 ile 0.979 arasında değişiklik göstermektedir. Bu değerler literatürde kabul edilen değer olan 0.70'in (Kline, 2011) üzerinde yer almaktadır. Dolayısıyla her bir ölçeğin güvenilirlik şartını sağladığı görülmektedir. Ayrıca Composite Reliability (CR) değeri minimum 0.936 ile kabul edilebilir sınır olan 0.70'ten; Average Variance Extracted (AVE) değeri ise minimum 0.831 ile kabul edilebilir sınır olan 0.50'den büyük olması (Hair Jr, Matthews, Matthews ve Sarstedt, 2017) birleşim geçerliliğinin sağlandığını göstermektedir. Yapı güvenilirliğine ilişkin sonuçlar Tablo 5'te gösterilmektedir.

Tablo 5. Yapısal Model Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonuçları

Faktörle/İfadeler	Standart yükler	t-değeri	R^2	CR	AVE	CA
Algılanan Kullanım Kolaylığı				0.960	0.874	0.968
Açık bankacılık kullanmanın benim için kolay olacağını düşünüyorum	0.900		0.81			
Açık bankacılık kullanımının açık ve anlaşılır olacağını düşünüyorum	0.931	42.12*	0.86			

Açık Bankacılık kullanımında ustalaşmanın benim için kolay olacağını düşünüyorum	0.956	33.41*	0.91			
Genel olarak açık bankacılığı kullanımının basit olacağını düşünüyorum	0.953	33.05*	0.90			
Algılanan Kullanışlılık				0.974	0.912	0.979
Açık bankacılık kullanmanın bankacılık işlerimi daha hızlı tamamlamamı sağlayacağını düşünüyorum	0.947		0.89			
Açık bankacılığı kullanmanın bankacılık işlemlerimi yerine getirmemi kolaylaştıracağını düşünüyorum	0.950	61.05*	0.90			
Açık bankacılığın kullanışlı olduğunu düşünüyorum	0.970	45.77*	0.94			
Genel olarak açık bankacılığı kullanmanın avantajlı olduğunu düşünüyorum	0.953	41.54*	0.90			
Öznel Norm				0.974	0.927	0.974
Benim için önemli olan insanlar açık bankacılık kullanmam gerektiğini düşünürler	0.943		0.89			
Beni etkileyen insanlar açık bankacılık kullanmam gerektiğini düşünürler	0.977	46.05*	0.95			
Fikirleri benim için değerli olan kişiler açık bankacılık kullanmam gerektiğini düşünürler	0.969	44.09*	0.93			
Tutum				0.975	0.916	0.978
Açık bankacılığı kullanmanın iyi bir fikir olduğunu düşünüyorum	0.949		0.90			
Finansal işlemler için açık bankacılığı kullanmanın akıllıca bir fikir olacağını düşünüyorum	0.960	44.00*	0.92			
Açık bankacılığı kullanmanın keyifli olacağını düşünüyorum	0.948	41.22*	0.90			
Açık bankacılığı kullanmanın mantıklı olacağını düşünüyorum	0.973	47.45*	0.94			
Davranışsal Niyet				0.970	0.917	0.971

Gelecekte açık bankacılığı sürekli kullanmayı düşünüyorum	0.975		0.95		
Başkalarına açık bankacılığı kullanmalarını önereceğimi düşünüyorum	0.934	43.42*	0.87		
Gelecekte açık bankacılığı sıkça kullanacağımı düşünüyorum	0.964	53.69*	0.92		
Güven				0.963	0.897 0.963
Açık bankacılık aracılığıyla gerçekleştirilen işlemlerin güvenli ve kişiye özel olacağını düşünüyorum	0.956		0.91		
Açık bankacılık kanalı ile yapılacak ödeme işlemlerinin emniyetli bir şekilde yapılacağını düşünüyorum	0.955	43.58*	0.91		
Açık bankacılık kullanırken kişisel bilgilerimin gizli tutulacağına inanıyorum	0.931	38.49*	0.86		
Algılanan Risk				0.965	0.903 0.965
Açık bankacılık kullanımının çok az tehlikeli olduğunu düşünüyorum	0.900		0.81		
Açık bankacılık kullanımının emniyetli olacağını düşünüyorum	0.975	36.01*	0.95		
Açık bankacılık kullanımının güvenli olacağını düşünüyorum	0.975	36.00*	0.95		
Yenilikçilik				0.936	0.831 0.935
Yeni teknolojileri denemenin yollarını ararım	0.937		0.87		
Çevremde yeni teknolojileri deneyen genelde ilk ben olurum	0.852	26.03*	0.72		
Yeni teknolojileri denemeyi severim	0.939	34.27*	0.88		

*p<.001

Çalışmada yer alan her bir yapının doğrulayıcı faktör analizi kapsamında ayrışım geçerlikleri incelenmiş ve sonuçlar Tablo 6' da sunulmuştur. Ayrışım geçerliliğinin sağlanabilmesi için her bir yapının AVE değerinin karekökünün ilgili satırda yer alan tüm

değerlerden yüksek olması gereklidir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 6’da görüldüğü gibi ayırışım geçerliliği sağlanmıştır.

Tablo 6. Ayırışım Geçerliliği Sonuçları

Factor	1	2	3	4	5	6	7	8
1.AKK	0.934 ^a							
2.AK	0.925	0.954 ^a						
3.ÖN	0.778	0.795	0.962 ^a					
4.TT	0.892	0.946	0.848	0.957 ^a				
5.DN	0.879	0.923	0.833	0.911	0.957 ^a			
6.GVN	0.801	0.844	0.806	0.891	0.886	0.947 ^a		
7.AR	0.825	0.858	0.818	0.910	0.900	0.943	0.950 ^a	
8.YNL	0.721	0.694	0.526	0.686	0.695	0.590	0.643	0.911 ^a

4.5. BULGULAR

Doğrulayıcı faktör analizinin gerçekleştirilmesi ile elde edilen sonuçların tatmin edici olması neticesinde değişkenler arasındaki kat sayının belirlenmesi için yol analizine geçilmiştir. Yol analizinde ilk önce uyum iyiliği değerlerine bakılmaktadır (Anderson ve Gerbing, 1988). Tablo 7’de gösterilen sonuçlara göre elde edilen uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir sınırlar dahilinde olduğu görülmektedir.

Tablo 7. Yol Analizi Yapılan Modele İlişkin Uyum İndeks Değerleri ile Mükemmel ve Kabul Edilebilir Sınır Ölçütleri

Uyum İndeksi	Elde Edilen Değer	Kabul Edilebilir Uyum	Mükemmel Uyum
X^2/df	3,652	$X^2/df \leq 5$	$X^2/df \leq 3$
CFI	0.959	$0,90 \leq CFI \leq 0,95$	$0,95 \leq CFI \leq 1$
RFI	0.936	$0,90 \leq RFI \leq 0,95$	$0,95 \leq RFI \leq 1$
NFI	0.944	$0,90 \leq NFI \leq 0,95$	$0,95 \leq NFI \leq 1$
IFI	0.959	$0,90 \leq IFI \leq 0,95$	$0,95 \leq IFI \leq 1$

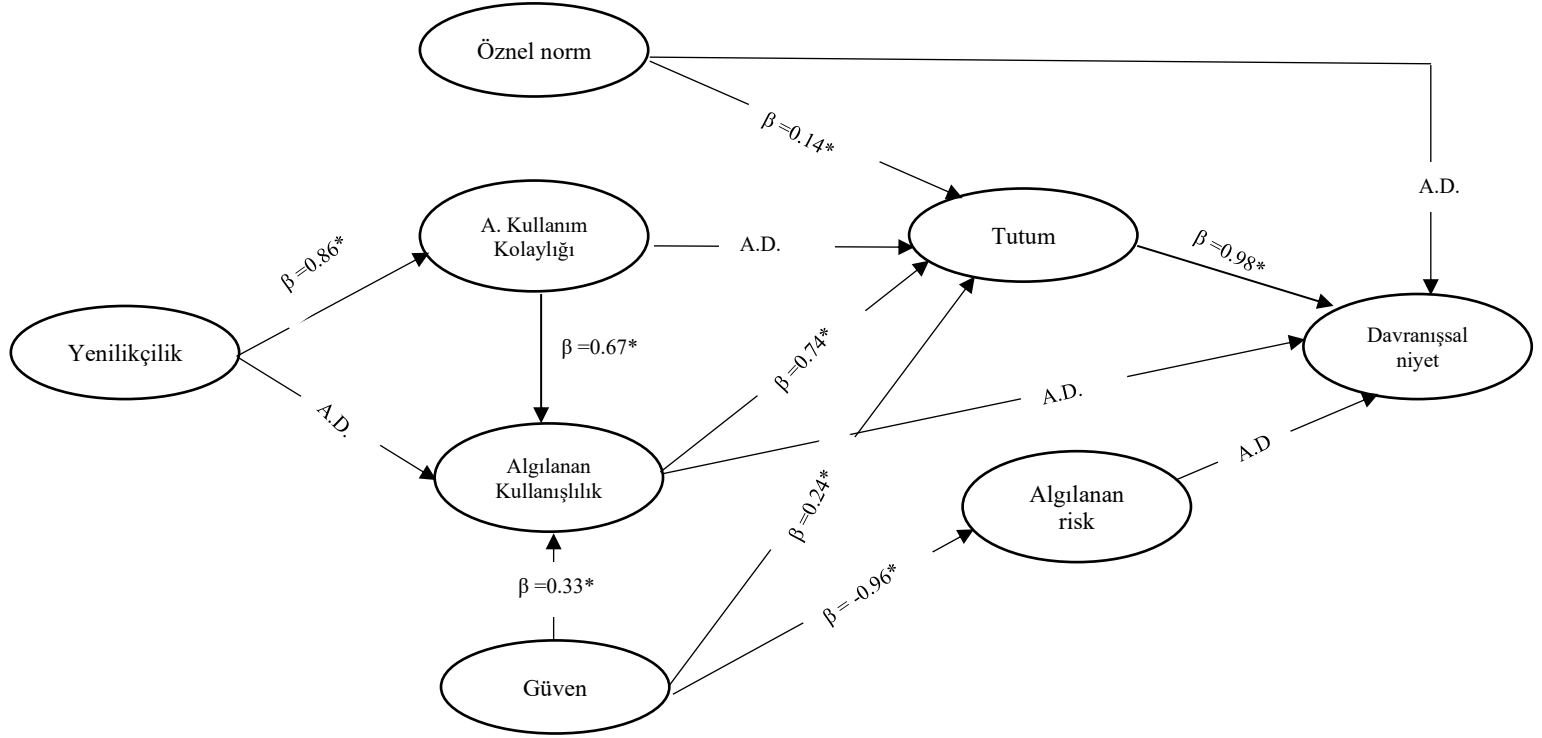
TLI	0.953	$0,90 \leq TFI \leq 0,95$	$0,95 \leq TFI \leq 1$
RMSEA	0.083	$0,05 \leq RMSEA \leq 0,08$	$0,00 \leq RMSEA \leq 0,05$

Uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir olmasından sonra hipotezlerin test edilmesi için yol analizi uygulanmıştır. Yol analizi sonucunda H1 ($\beta = 0.86$, $t = 21.871$, $p < 0.001$), H4 ($\beta = 0.67$, $t = 14.821$, $p < 0.001$), H5 ($\beta = 0.74$, $t = 11.326$, $p < 0.001$), H7 ($\beta = 0.14$, $t = 5.325$, $p < 0.001$), H9 ($\beta = 0.24$, $t = 6.770$, $p < 0.001$), H10 ($\beta = -0.96$, $t = -29.464$, $p < 0.001$), H11 ($\beta = 0.33$, $t = 10.457$, $p < 0.001$), H13 ($\beta = 0.98$, $t = 8.589$, $p < 0.001$) hipotezleri reddedilememiş, buna karşın, H2 ($p > 0.05$), H3 ($p > 0.05$), H6 ($p > 0.05$), H8 ($p > 0.05$) ve H12 ($p > 0.05$) hipotezleri reddedilmiştir. Hipotezlere ilişkin detaylı sonuçlar Tablo 8’de, modele ait katsayılar ise Şekil 1’de sunulmuştur.

Tablo 8. Hipotez Sonuçları

Hipotezler	t değeri	Sonuç
Yenilikçilik → Algılanan kullanım kolaylığı	21.871	REDDEDİLEMEZ
Yenilikçilik → Algılanan kullanışlılık	0,800	REDDEDİLEBİLİR
Algılanan kullanım kolaylığı → Tutum	-1.845	REDDEDİLEBİLİR
Algılanan kullanım kolaylığı → Algılanan Kullanışlılık	14.821	REDDEDİLEMEZ
Algılanan kullanışlılık → Tutum	11.326	REDDEDİLEMEZ
Algılanan kullanışlılık → Davranışsal Niyet	-0.259	REDDEDİLEBİLİR
Öznel norm → Tutum	5.325	REDDEDİLEMEZ
Öznel norm → Davranışsal Niyet	-0.473	REDDEDİLEBİLİR
Güven → Tutum	6.770	REDDEDİLEMEZ
Güven → Algılanan risk	-29.464	REDDEDİLEMEZ
Güven → Algılanan kullanışlılık	10.457	REDDEDİLEMEZ
Algılanan risk → Davranışsal Niyet	1.061	REDDEDİLEBİLİR
Tutum → Davranışsal Niyet	8.589	REDDEDİLEMEZ

Şekil 1. Hipotetik modele ilişkin yol analizi sonuçları

* $p < .001$ AD: Anlamli değil

5. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışma son yıllarda ortaya çıkan ve yoğun teknoloji kullanımını içinde barındıran açık bankacılığa yönelik davranışsal niyete etki eden faktörleri belirlemeyi amaçlamaktadır. Teknoloji kabul modeli değişkenlerine yenilikçilik, öznel norm, güven ve algılanan risk değişkenleri eklenerek modelin kapsamı genişletilmiştir. Oluşturulmuş olan modelin uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir düzeyde olması verinin modeli desteklediğini göstermektedir. Bu sonuç ile ortaya çıkan yeni bir teknolojinin kullanımına ilişkin davranışsal niyeti belirlemeye yönelik oluşturulması düşünülen modellere katkı sağlayabilir.

Oluşturulmuş hipotezlere ilişkin yol analizi sonuçlarına baktığımızda yenilikçilik ile algılanan kullanım kolaylığı arasındaki ilişki anlamlıdır. Bu sonuç literatürdeki (Sivathanu, 2019; Magalhães vd., 2022; Iman vd., 2023; Valarini ve Nakano, 2022) çalışmaları ile uyumludur. Elde edilen bu sonuç yenilikçi bireylerin yeni teknolojilerin kullanımını daha kolay olarak algıladıkları şeklinde yorumlanabilir. Geliştirilen her yeni teknolojinin daha basit bir şekilde kullanımının mümkün olması zaten beklenen bir durumdur. Yenilikçiliğin algılanan kullanılabilirlik üzerindeki etkisi ise anlamlı değildir. Bu sonuç (Magalhães vd., 2022; Robinson, Marshall ve Stamps, 2005; Walczuch, Lemmink ve Streukens, 2007) çalışmaları ile benzerdir. Walczuch ve diğerleri (2007) bu sonucu yenilikçi bireylerin daha eleştirel bir yapıya sahip olmaları sebebi ile teknolojiden daha yüksek seviyede talepte bulunabileceklerine bağlamaktadır. Ayrıca araştırmanın gerçekleştiği zaman diliminde açık bankacılığın yeni kullanılmaya başlanması, bireylerin kullanılabilirliği ve olası faydalarının farkına varamadıkları şeklinde yorumlanabilir.

Algılanan kullanım kolaylığının tutum üzerindeki etkisi de anlamlı bulunmamış ve literatürdeki (Aboelmaged ve Gebba, 2013; Püschel, Mazzon ve Hernandez, 2010; Cheng, Lam ve Yeung, 2006) çalışmaların sonuçları ile benzerlik göstermiştir. Kullanıcıların gelişen her yeni teknolojinin kullanımının daha kolay olacağına yönelik algıları, algılanan kullanım kolaylığının tutum üzerinde anlamlı etkisi bulunmamasının nedeni olabilir.

Dördüncü hipotez TAM'ın iki temel değişkeni olan algılanan kullanım kolaylığının algılanan kullanılabilirlik üzerindeki etkisini incelemiştir. Bu etki anlamlıdır ve literatürde yer alan (Briones de Araluze ve Cassinello Plaza, 2022; Sivathanu, 2019; Iman vd., 2023; Valarini ve Nakano, 2022; Koenig-Lewis, Palmer ve Moll, 2010) çalışmaları ile uyumludur. Bireylerin yeni teknolojiyi daha kolay, çok fazla çaba göstermeden kullanabileceklerine dair algıları arttıkça, kullanılabilirliğinin artacağına, daha fazla fayda sağlayacaklarına, iş performanslarının olumlu etkileneceğine dair düşünceleri de artmaktadır.

Algılanan kullanılabilirliğin tutum üzerindeki etkisi anlamlı olup (Muñoz-Leiva vd., 2012; Koenig-Lewis vd., 2010; Cheng vd., 2006; Chiou ve Shen, 2012) çalışmalarının sonuçları ile benzerlik göstermektedir. Bireyler açık bankacılık kullanmalarının kendilerine daha fazla fayda sağlayacaklarını algıladıklarında, olumlu tutum gösterme eğilimindedir. Tutuma etki eden değişkenler arasında en etkili olanı algılanan kullanılabilirliktir. Bu durumda

FinTech'ler ve bankalar açık bankacılık uygulamalarını geliştirirken kullanışlılığı artırmaya dikkat etmeli, ayrıca potansiyel kullanıcılara kullanışlılığı etkili bir şekilde anlatmalıdır.

Algılanan kullanışlılığın davranışsal niyet üzerindeki etkisi ise anlamlı değildir. Bu sonuç dijital bankacılık alanında gerçekleştirilen (Aboelmaged ve Gebba, 2013; Muñoz-Leiva vd., 2012; Chiou ve Shen, 2012) çalışmaları ile benzer bir sonuçtur. Bu sonucun ortaya çıkmasında açık bankacılık uygulamalarının verilerin toplandığı dönemde yeni kullanılıyor olmasının etkisi olmuş olabilir. Yani kullanıcılar henüz açık bankacılık konusunda yeterli bilgiye ve tecrübeye sahip değildir. Soyupak ve İpek (2025) Türkiye'de dijital yerlilerin açık bankacılığa henüz aşına olmadıklarını ifade etmektedir. Davis'e (1989) göre algılanan kullanışlılığın davranışsal niyet üzerindeki etkisi, yeni sistemin kullanım süresi arttıkça artmaktadır. Bu durumun nedeni algılanan kullanışlılığın değerlendirilebilmesinin zaman ve gerçek kullanım istemesidir. Ayrıca ankete katılanların büyük bir kısmı açık bankacılıkla ilgili olmayabilir.

Öznel normun tutum üzerindeki etkisi anlamlı iken, davranışsal niyet üzerindeki etkisi anlamlı değildir. (Schierz, Schilke ve Wirtz, 2010; Doğan, Şen ve Yılmaz, 2015) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar tutum ile ilgili ilişkiyi desteklerken; (Singh ve Srivastava, 2018; Baptista ve Oliveira, 2015; Ho, Wu, Lee ve Pham 2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmalar davranışsal niyet ile olan ilişkiyi desteklemektedir. Yani katılımcıların çevrelerinin açık bankacılığa yönelik tutum oluşturma üzerinde etkisi söz konusu iken davranışsal niyet üzerinde böyle bir etki söz konusu değildir. Katılımcıların eğitim seviyelerinin yüksek olması (%83 lisans ve lisan üstü) açık bankacılık kullanımına ilişkin kararları çevrelerine sormak yerine kendilerinin alabildiği şeklinde yorumlanabilir. Alalwan, Dwivedi ve Rana, (2017) öznel normun davranışsal niyet üzerindeki anlamlı olmayan etkisini eğitim seviyesi ile açıklamıştır.

Güvenin tutum, algılanan risk ve algılanan kullanışlılık üzerindeki etkisi anlamlıdır. Elde edilen bu sonuç (Muñoz-Leiva vd., 2012; Gu, Lee ve Suh, 2009; Zhou, 2011; Kesharwani ve Bisht, 2012; Koenig-Lewis vd., 2010) çalışmaları ile uyumludur. Güven en çok algılanan riski etkilerken, ikinci sırada tutum, üçüncü sırada ise algılanan kullanışlılık gelmektedir. Açık bankacılık için güven, yıllarca sır olarak saklanan müşteri bilgilerinin paylaşımı esasına dayandığı için oldukça önemlidir. Verilerinin paylaşımına izin veren kullanıcıların açık bankacılığın taraflarına güvenmeleri gerekir. Bu sebeple uygulamalar geliştirilirken kişiye özel güvenlik tedbirlerinin yanında korsan saldırıları engelleyecek tedbirlerin alınması güvenin artırılması için son derece önemlidir. Bankalar ve FinTech'ler tarafından alınacak bu tedbirlerin yanında sağlam bir yasal zeminin oluşturulması gerekmekte, yasa yapıcılara önemli görevler düşmektedir.

Algılanan riskin davranışsal niyet üzerindeki etkisi anlamlı değildir. Bulduğumuz bu sonucu literatürde destekleyen çalışmalar (Muñoz-Leiva vd., 2012; Rouibah, Lowry ve Hwang, 2016; Lu, Yang, Chau ve Cao, 2011) olsa da ilgi çekici olarak yorumlanmaktadır. Katılımcıların eğitim seviyelerinin yüksek olması ve teknoloji konusunda yeterli deneyime

sahip olduklarını düşünmeleri, risk algılarının yüksek olması, riski yönetebileceklerine dair inançları, ayrıca banka ve FinTech'lerin risk azaltıcı tedbirleri alacakları yönündeki düşünceleri bu sonucun ortaya çıkmasına neden olmuş olabilir.

Son olarak tutum ile davranışsal niyet arasında anlamlı bir ilişki söz konusudur. Kullanıcıların açık bankacılığa yönelik olumlu tutum göstermeleri durumunda çok doğaldır ki davranışsal niyet olumlu yönde etkilenecektir. Elde edilen bu sonuç (Aboelmaged ve Gebba, 2013; Muñoz-Leiva vd., 2012; Chiou ve Shen, 2012; Wessels ve Drennan, 2010) çalışmaları ile uyumludur.

Dijital dönüşümün hızlanması ve teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan açık bankacılık, finansal hizmetlerin sunumunda önemli değişiklikler meydana getirmektedir. Bankalar rekabet avantajı sağlayabilmek için bu değişikliklere uyum sağlamalıdır. Hatta bu uyum tek başına bankalar tarafından değil, artık finansal sistemin önemli bir paydaşı olan FinTech'lerle birlikte gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Çalışma sonucunda elde ettiğimiz bulguların bu uyumu sağlamada ve kullanıcı dostu yeni uygulamaların geliştirilmesinde faydalı olacağı düşünülmektedir.

Gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalar için bazı öneriler ise şu şekildedir. İlk olarak açık bankacılık uygulamaları sadece bireysel kullanıcılar için değil ticari kullanıcılar içinde birçok fayda sunmaktadır. Dolayısıyla ticari tüketicilerin kullanım niyetini belirleyen faktörlerin belirlenmesi düşünülebilir. İkinci olarak verilerin toplandığı dönem, Türkiye'de açık bankacılığın yeni uygulanmaya başladığı dönemdir. Bu nedenle belli bir süre sonra, yani bireyler tarafından açık bankacılığa aşinalık arttıktan sonra gerçekleştirilecek olan bir çalışma ile zaman için kullanım niyetine etki eden faktörlerdeki değişim görülebilir. Üçüncü olarak farklı modeller ve değişkenler kullanılarak daha geniş örneklemeler ile araştırma yapılabilir. Son olarak araştırma sonucunda bulduğumuz algılanan risk ile davranışsal niyet arasındaki anlamlı olmayan ilişkinin daha detaylı incelenmesi ve anlaşılabilmesi için, algılanan risk değişkeni alt boyutları (performans riski, sosyal risk, zaman riski, finansal risk, psikolojik risk, gizlilik riski) çerçevesinde ele alınıp değerlendirilebilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Çalışma için etik kurul izni alınmıştır (KTO Karatay Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulunun 27.10.2022 tarih ve 2022/09/02 sayılı kararı).

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %60 oranında, 2. yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aaker, D., Kumar, V., & Day, G. (2007). *Marketing Research* (9 b.). Denvers: John Wiley & Sons.
- Aboelmaged, M., & Gebba, T. (2013). Mobile banking adoption: an examination of technology acceptance model and theory of planned behavio. *International journal of business research and development*, 2(1). doi:10.24102/IJBRD.V2I1.263
- Agarwal, R., & Prasad, J. (1998). A conceptual and operational definition of personal innovativeness in the domain of information technology. *Information systems research*, 9(2), s. 204-215.
- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behavior. *Organizational behavior and human decision processes*, 50(2), s. 179-211.
- Alalwan, A., Dwivedi, Y., & Rana, N. (2017). Factors influencing adoption of mobile banking by Jordanian bank customers: Extending UTAUT2 with trust. *International journal of information management*, 37(3), s. 99-110.
- Alhawamdeh, L., Alsmadi, A., Al-Okaily, M., & Al-Sartawi, A. (2024). The rise of open banking: analyzing consumer trust and data privacy concerns. A. Al-Sartawi , & A. Nour içinde, In *Artificial Intelligence and Economic Sustainability in the Era of Industrial Revolution 5.0* (s. 243-257). Springer Nature Switzerland. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-031-56586-1
- Althnayyan, T., & Alojail, M. (2024). Enhancing User Experience and Sustainability in Open Banking Using PLS-SEM. *Sustainability*, 16(22), s. 1-20. doi:https://doi.org/10.3390/su16229656
- Anderson, J., & Gerbing, D. (1988). Structural equation modeling in practice: A review and recommended two-step approach. *Psychological bulletin*, 103(3), s. 411-423.
- Arayesh, M., Rezaeirad, M., Aidi, M., & Lamoki, T. (2021). Thematic analysis on a model of implementation of open and technological banking in commercial banks in Iran. *Revista de la Universidad del Zulia*, 12(32), s. 414-443.
- Arner, D., Zetsche, D., Buckley, R., & Weber, R. (2020). The future of data-driven finance and RegTech: Lessons from EU big bang II. *Stanf J Law Bus Finance*, 25(2), s. 245-288.
- Awrey, D., & Macey, J. (2023). The promise & perils of open finance. *Yale J. on Reg*, 40(1), s. 1-59.
- Aytaş, B., Öztaner, S., & Şener, E. (2021). Open banking: Opening up the ‘walled gardens’. *Journal of Payments Strategy & Systems*, 15(4), s. 419-431.
- Baptista, G., & Oliveira, T. (2015). Understanding mobile banking: The unified theory of acceptance and use of technology combined with cultural moderators. *Computers in human behavior*, 50, s. 418-430. doi:https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.04.024
- Briones de Araluze, G. (2022). Why are open banking models in Europe underperforming? *Journal of Payments Strategy & Systems*, 16(4), s. 347-357. doi:https://doi.org/10.69554/XDJU5943
- Briones de Araluze, G. K., & Cassinello Plaza, N. (2022). Open banking: A bibliometric analysis-driven definition. *PLoS ONE*, 17(10), s. 1-19. doi:https://doi.org/10.1371/journal.pone.0275496
- Briones de Araluze, G., & Cassinello Plaza, N. (2023). The Relevance of Initial Trust and Social Influence in the Intention to Use Open Banking-Based Services: An Empirical Study. *Sage Open*, 13(3), s. 1-21. doi:https://doi.org/10.1177/21582440231187607
- Brodsky, L., & Oakes, L. (2017). Data sharing and open banking. 1 30, 2024 tarihinde <https://www.mckinsey.com/>: <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/data-sharing-and-open-banking#/> adresinden alındı
- Buckley, P., Arner, D., Zetsche, D., & Weber, R. (2020). The road to RegTech: the (astonishing) example of the European Union. *Journal of Banking Regulation*(21), s. 26-36. doi:10.1057/s41261-019-00104-1
- Casolaro, A., Rauber, G., & de Lima, U. (2024). Open banking: a systematic literature review. *Journal of Banking Regulation*, s. 1-16. doi:https://doi.org/10.1057/s41261-024-00262-x
- Chan, R., Troshani, I., Hill, S., & Hoffmann, A. (2022). Towards an understanding of consumers’ FinTech adoption: The case of Open Banking. *International Journal of Bank Marketing*, 40(4), s. 886-917. doi:https://doi.org/10.1108/IJBM-08-2021-0397
- Cheng, T., Lam, D., & Yeung, A. (2006). Adoption of internet banking: an empirical study in Hong Kong. *Decision support systems*, 42(3), s. 1558-1572.

- Chiou, J.-S., & Shen, C.-C. (2012). The antecedents of online financial service adoption: the impact of physical banking services on Internet banking acceptance. *Behaviour & Information Technology*, 31(9), s. 859-871.
- Chong, A. Y. L., Ooi, K. B., Lin, B., & Tan, B. I. (2010). Online banking adoption: an empirical analysis. *International Journal of bank marketing*, 28(4), 267-287.
- Churchill Jr, G. (1979). A paradigm for developing better measures of marketing constructs. *Journal of marketing research*, 16(1), s. 64-73.
- Colangelo, G. (2024). Open Banking goes to Washington: Lessons from the EU on regulatory-driven data sharing regimes. *Computer Law & Security Review*(54), s. 1-12.
- Coste, R., & Miclea, L. (2019). Api testing for payment service directive2 and open banking. *International Journal of Modeling and Optimization*, 9(1), s. 7-11. doi:10.7763/ijmo
- Crosby, L., Evans, K., & Cowles, D. (1990). Relationship quality in services selling: an interpersonal influence perspective. *Journal of marketing*, 54(3), s. 68-81.
- Dash, M., Mohanty, A., Pattnaik, S., Mohapatra, R., & Sahoo, D. (2011). Using the TAM model to explain how attitudes determine adoption of internet banking. *European Journal of Economics, Finance and Administrative Sciences*, 36(1), s. 50-59.
- Davis, F. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 13(3), s. 319-340.
- Davis, F., Bagozzi, R., & Warshaw, P. (1989). User acceptance of computer technology: A comparison of two theoretical models. *Management science*, 35(8), s. 982-1003.
- Desiraju, K., Mishra, A., & Sengupta, P. (2024). Customer perceptions on open banking apps: Insights using Structural topic modeling. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 81(104029), s. 1-13. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2024.104029>
- Doğan, M., Şen, R., & Yılmaz, V. (2015). İnternet bankacılığına ilişkin davranışların planlanmış davranış teorisi ve teknoloji kabul modeli kullanılarak önerilen bir yapısal eşitlik modeliyle incelenmesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(2), s. 1-22.
- Fang, J., & Zhu, J. (2023). The impact of open banking on traditional lending in the BRICS. *Finance Research Letters*, 58. doi:<https://doi.org/10.1016/j.frl.2023.104300>
- Farrow, G. (2020). Open banking: The rise of the cloud platform. *Journal of Payments Strategy & Systems*, 14(2), s. 128-146.
- Featherman, M., & Pavlou, P. (2003). Predicting e-services adoption: a perceived risk facets perspective. *International journal of human-computer studies*, 59(4), 451-474.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Addison-Wesley.
- Fornell, C., & Larcker, D. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), s. 39-50.
- Gardner, J., & Leong, E. (2020). Open banking in the UK and Singapore: open possibilities for enhancing financial inclusion. *J Bus Law*(5), s. 424-453. doi:<https://doi.org/10.17863/CAM.55421>
- Garg, N., & Sahu, G. (2024). Recent Themes in Open Banking Research: A Systematic Review and Bibliometric Analysis. *SCMS Journal of Indian Management*, 21(1), s. 84-104.
- Gu, J.-C., Lee, S.-C., & Suh, Y.-H. (2009). Determinants of behavioral intention to mobile banking. *Expert Systems with Applications*, 36(9), s. 11605-11616.
- Gupta, R., Khurana, R., & Prashaant, A. (2024). Open banking on the horizon: a scientometric analysis and research agenda. *Electronic Commerce Research*, 24(1), s. 577-604. doi:10.1007/s10660-023-09722-4
- Hair Jr, J., Matthews, L., Matthews, R., & Sarstedt, M. (2017). PLS-SEM or CB-SEM: updated guidelines on which method to use. *International Journal of Multivariate Data Analysis*, 1(2), s. 107-123. doi:<https://doi.org/10.1504/IJMDSA.2017.087624>
- Hair, J., Black W. C., Babin, B., Anderson, R., & Tatham, R. (2005). *Multivariate Data Analysis* (6 b.). New Jersey: Prentice Hall.
- Hanafizadeh, P., Behboudi, M., Koshksaray, A., & Tabar, M. (2014). Mobile-banking adoption by Iranian bank clients. *Telematics and informatics*, 31(1), s. 62-78.
- He, Z., Huang, J., & Zhou, J. (2023). Open banking: Credit market competition when borrowers own the data. *Journal of financial economics*, 147(2), s. 449-474.

- Heins, M., & Rigopoulos, G. (2023). An Empirical Exploration of Key Factors and Barriers to Consumer's Adoption of Open Banking Applications. *IIARD International Journal of Economics and Business Management*, 9(5), s. 1-12. doi:10.56201/ijebm.v9.no5.2023.pg1.12
- Ho, J., Wu, C.-G., Lee, C.-S., & Pham, T.-T. (2020). Factors affecting the behavioral intention to adopt mobile banking: An international comparison. *Technology in Society*, 63, s. 1-9. doi:https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2020.101360
- Hsiao, C., & Yang, C. (2011). The intellectual development of the technology acceptance model: A co-citation analysis. *International Journal of Information Management*, 31(2), s. 128-136.
- Hu, L.-T., & Bentler, P. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), s. 1-55. doi:https://doi.org/10.1080/10705519909540118
- Iman, N., Nugroho, S., Junarsin, E., & Pelawi, R. (2023). Is technology truly improving the customer experience? Analysing the intention to use open banking in Indonesia. *International Journal of Bank Marketing*, 41(7), 1521-1549. doi:10.1108/IJBM-09-2022-0427
- Kapoor, K., Dwivedi, Y., & Williams, M. (2015). Examining the role of three sets of innovation attributes for determining adoption of the interbank mobile payment service. *Information Systems Frontiers*, 17, s. 1039-1056. doi:DOI 10.1007/s10796-014-9484-7
- Kassab, M., & Laplante, P. (2022). Open banking: What it is, where it's at, and where it's going. *Computer*, 55(1), s. 53-63. doi:10.1109/MC.2021.3108402
- Kesharwani, A., & Bisht, S. (2012). The impact of trust and perceived risk on internet banking adoption in India: An extension of technology acceptance model. *International journal of bank marketing*, 30(4), s. 303-322.
- Klein, V., & Costa Farias, R. (2023). Open Banking on Different Sides of the Atlantic: A Comparative Study between Brazil and the United Kingdom. M. Yağcı (Dü.) içinde, *In Central Banking in a Post-Pandemic World* (s. 127-144). London: Routledge.
- Kline, R. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling* (3 b.). New York: Guilford Press.
- Koenig-Lewis, N., Palmer, A., & Moll, A. (2010). Predicting young consumers take up of mobile banking services. *International journal of bank marketing*, 28(5), s. 410-432.
- Lee, M., McGoldrick, P., Keeling, K., & Doherty, J. (2003). Using ZMET to explore barriers to the adoption of 3G mobile banking services. *International Journal of Retail & Distribution Management*, 31(6), s. 340-348.
- Lee, M.-C. (2009). Factors influencing the adoption of internet banking: An integration of TAM and TPB with perceived risk and perceived benefit. *Electronic Commerce Research and Applications*, 8(3), s. 130-141.
- Legris, P., Ingham, J., & Collette, P. (2003). Why do people use information technology? A critical review of the technology acceptance model. *Information & management*, 40(3), s. 191-204.
- Long, G., Tan, Y., Jiang, J., & Zhang, C. (2020). *Federated Learning for Open Banking*. Q. Yang, L. Fan, & H. Yu (Dü) içinde, *In Federated learning: privacy and incentive* (s. 240-254). Germany: Cham: Springer International Publishing. doi:https://doi.org/10.1007/978-3-030-63076-8_17
- Lu, Y., Yang, S., Chau, P., & Cao, Y. (2011). Dynamics between the trust transfer process and intention to use mobile payment services: A cross-environment perspective. *Information & management*, 48(8), s. 393-403. doi:https://doi.org/10.1016/j.im.2011.09.006
- Madan, K., & Yadav, R. (2016). Behavioural intention to adopt mobile wallet: a developing country perspective. *Journal of Indian Business Research*, 8(3), s. 227-244. doi:https://doi.org/10.1108/JIBR-10-2015-0112
- Magalhães, D., Pereira, F., Mariano, A., & Monteiro, S. (2022). Um estudo sobre a Intenção de Uso do Open Banking no Brasil. *17th Iberian Conference on Information Systems and Technologies (CISTI)*, (s. 1-6). Madrid.
- Malhotra, N. (2009). *Marketing Research: An Applied Orientation* (9 b.). New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Mansfield-Devine, S. (2016). Open banking: opportunity and danger. *Computer Fraud & Security* (10), s. 8-13. doi:10.1016/S1361-3723(16)30080-X

- Martins, C., Oliveira, T., & Popovic, A. (2014). Understanding the Internet banking adoption: A unified theory of acceptance and use of technology and perceived risk application. *International Journal of Information Management*, 34(1), s. 1-13.
- Moghavvemi, S., Mei, T., Phoong, S., & Phoong, S. (2021). Drivers and barriers of mobile payment adoption: Malaysian merchants' perspective. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 59(102364), s. 1-12. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102364>
- Muñoz-Leiva, F., Hernández-Méndez, J., & Sánchez-Fernández, J. (2012). Generalising user behaviour in online travel sites through the Travel 2.0 website acceptance model. *Online Information Review*, 36(6), s. 879-902.
- Mutambik, I. (2023). Customer experience in open banking and how it affects loyalty intention: a study from Saudi Arabia. *Sustainability*, 15(14), s. 1-20. doi:<https://doi.org/10.3390/su151410867>
- Nanaeva, Z., Aysan, A., & Shirazi, N. (2021). Open banking in Europe: The effect of the Revised Payment Services Directive on Solarisbank and Insha. *Journal of Payments Strategy and Systems*, 15(4), s. 432-444. doi:<https://doi.org/10.69554/BTQG8491>
- OECD. (2023). Shifting from open banking to open finance: Results from the 2022 OECD survey on data sharing frameworks. *OECD Business and Finance Policy Papers*, No. 24. Paris: OECD Publishing. doi:<https://doi.org/10.1787/9f881c0c-en>.
- O'Leary, K., O'Reilly, P., Nagle, T., Filelis-Papadopoulos, C., & Dehghani, M. (2021). The sustainable value of open banking: Insights from an open data lens. *Proceedings of the 54th Hawaii International Conference on System Sciences*, (s. 5891–5901). Kauai, Hawaii, USA, 4-8 January. doi:10.24251/HICSS.2021.713
- Omarini, A. (2018a). Peer-to-peer lending: business model analysis and the platform dilemma. *International Journal of Finance, Economics and Trade*, 2(3), s. 31- 41.
- Omarini, A. (2018b). Banks and FinTechs: How to develop a digital open banking approach for the bank's future. *International Business Research*, 11(9), s. 23-36. doi:<https://doi.org/10.5539/ibr.v11n9p23>
- Open Banking. (2025). Open banking and smart data – expert predictions 2025. 04 14, 2025 tarihinde <https://www.openbanking.org.uk/insights/open-banking-and-smart-data-expert-predictions-2025/adresinden alındı>
- Özcan, P., & Zachariadis, M. (2021). Open banking as a catalyst for industry transformation: Lessons learned from implementing PSD2 in Europe. 1-14. SWIFT Institute Working Paper.
- Passi, F. (2022). Open banking and digital transformation in Italy: The current situation and the challenges ahead. *Journal of Payments Strategy & Systems*, 16(4), s. 358-368.
- Patki, A., & Sople, V. (2022). Open Banking Ecosystem : The Indian Perspective. *Indian Journal of Finance*, 16(5), s. 24-40. doi:<https://doi.org/10.17010/ijf/2022/v16i5/169516>
- Pham, T.-T., & Ho, J. (2015). The effects of product-related, personal-related factors and attractiveness of alternatives on consumer adoption of NFC-based mobile payments. *Technology in society*, 43, s. 159-172. doi:<https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2015.05.004>
- Püschel, J., Mazzon, J., & Hernandez, J. (2010). Mobile banking: proposition of an integrated adoption intention framework. *International Journal of bank marketing*, 28(5), s. 389-409.
- Ramdani, B., Rothwell, B., & Boukrami, E. (2020). Openbanking: the emergence of new digital business models. *International Journal of Innovation and Technology Management*, 17(5). doi:<https://doi.org/10.1142/S0219877020500339>
- Remolina, N. (2019). Open banking: Regulatory challenges for a new form of financial intermediation in a data-driven world. *Singapore Management University–Centre for AI & Data Governance*, s. 1-57. <https://ink.library.smu.edu.sg/caidg/6 adresinden alındı>
- Robinson Jr, L., Marshall, G., & Stamps, M. (2005). Sales force use of technology: antecedents to technology acceptance. *Journal of Business Research*, 58(12), s. 1623-1631.
- Rosati, P., Fox, G., Cummins, M., & Lynn, T. (2022). Perceived risk as a determinant of propensity to adopt account information services under the EU Payment Services Directive 2. *Journal of Theoretical and Applied Electronic Commerce Research*, 17(2), s. 493-506. doi:<https://doi.org/10.3390/jtaer17020026>
- Rouibah, K., Lowry, P., & Hwang, Y. (2016). The effects of perceived enjoyment and perceived risks on trust formation and intentions to use online payment systems: New perspectives from an Arab country. *Electronic Commerce Research and Applications*(19), s. 33-43.

- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H., & Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of psychological research online*, 8(2), s. 23-74.
- Schierz, P., Schilke, O., & Wirtz, B. (2010). Understanding consumer acceptance of mobile payment services: An empirical analysis. *Electronic commerce research and applications*, 9(3), s. 209-216.
- Sezal, L. (2021). Dünyada ve Türkiye’de açık bankacılık uygulamaları ve yasal düzenlemeler. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 8(71), s. 1512-1525. doi:10.26450/jshsr.2327
- Shacheendran, V., Lukose, A., John, J., Joseph, D., & Joseph, J. (2025). The Rise of Open Banking: A Comprehensive Analysis of Research Trends and Collaborative Networks. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 15(1), s. 295-307. doi:https://doi.org/10.32479/ijefi.17407
- Shaikh, A., Alharthi, M., & Alamoudi, H. (2020). Examining key drivers of consumer experience with (non-financial) digital services—An exploratory study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 55(102073), s. 1-10. doi:https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.102073
- Shaw, N. (2014). The mediating influence of trust in the adoption of the mobile wallet. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 21(4), s. 449-459. doi:https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2014.03.008
- Shin, D.-H. (2009). Towards an understanding of the consumer acceptance of mobile wallet. *Computers in human behavior*, 25(6), s. 1343-1354. doi:https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.06.001
- Singh, N., Sinha, N., & Liébana-Cabanillas, F. (2020). Determining factors in the adoption and recommendation of mobile wallet services in India: Analysis of the effect of innovativeness, stress to use and social influence. *International Journal of Information Management*, 50, s. 191-205. doi:https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2019.05.022
- Singh, S., & Srivastava, R. (2018). Predicting the intention to use mobile banking in India. *International Journal of Bank Marketing*, 36(2), s. 357-378.
- Sivathanu, B. (2019). Adoption of digital payment systems in the era of demonetization in India: An empirical study. *Journal of Science and Technology Policy Management*, 10(1), s. 143-171.
- Soyupak, O., & Ipek, H. (2025). Exploring user experience and usability of mobile and open banking for digital natives in Türkiye. *Qualitative Research in Financial Markets*. doi:https://doi.org/10.1108/QRFM-02-2024-0051
- Statista. (2023). Value of open banking transactions worldwide and in the United Kingdom (UK) in 2023, with a forecast for 2027. 04 09, 2025 tarihinde <https://www.statista.com/statistics/1389390/value-of-open-banking-transactions-worldwide-and-uk/> adresinden alındı
- Stefanelli, V., & Manta, F. (2023). Digital financial services and open banking innovation: are banks becoming invisible? *Global Business Review*, s. 1-18. doi:https://doi.org/10.1177/097215092311514
- Şahin, B., & Cantürk, B. (2020). Türkiye’deki Hukuki Altyapı ve Ödeme Hizmetleri Yönergesi 2 Bağlamında API Teknolojisi ve Açık Bankacılık. *Maliye ve Finans Yazıları* (114), s. 149-180.
- Talwar, S., Dhir, A., Khalil, A., Mohan, G., & Islam, A. (2020). Point of adoption and beyond. Initial trust and mobile-payment continuation intention. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 55, s. 1-12. doi:https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2020.1
- Tsai, C.-H., & Peng, K.-J. (2022). *Regulating open banking: Comparative analysis of the EU, the UK and Taiwan* (1 b.). Routledge & CRC Press.
- Valarini, H., & Nakano, D. (2022). An analysis of open banking adoption among university students in São Paulo using the Technology Readiness and Acceptance Model (TRAM). *Exacta*, 20(3), s. 688-705. doi:https://doi.org/10.5585/exactaep.2021.17453
- Walczuch, R., Lemmink, J., & Streukens, S. (2007). The effect of service employees’ technology readiness on technology acceptance. *Information & management*, 44(2), s. 206-215.
- Wessels, L., & Drennan, J. (2010). An investigation of consumer acceptance of M-banking. *International Journal of bank marketing*, 28(7), s. 547-568.
- Wu, L., & Chen, J. L. (2005). An extension of trust and TAM model with TPB in the initial adoption of on-line tax: an empirical study. *International journal of human-computer studies*, 62(6), 784-808.
- Yazıcıoğlu, Y., & Erdoğan, S. (2014). *SPSS uygulamalı bilimsel araştırma yöntemleri* (4 b.). Ankara: Detay Yayıncılık.

- Zachariadis, M., & Ozcan, P. (2017). The API economy and digital transformation in financial services: The case of open banking. SWIFT INSTITUTE WORKING PAPER NO. 2016-001.
- Zhou, T. (2011). An empirical examination of initial trust in mobile banking. *Internet Research*, 21(5), s. 527-540.
- Zhou, T., Lu, Y., & Wang, B. (2010). Integrating TTF and UTAUT to explain mobile banking user adoption. *Computers in human behavior*, 26(4), s. 760-767. doi:<https://doi.org/10.1016/j.chb.2010.01.013>

Reimagining Leadership: Visual Biases in AI-Generated Portraits

Taner Kızıllan^{1,2}, Betül Gökçin³

ABSTRACT

This study examines how generative AI systems reproduce bias in leadership representations. Despite the use of neutral prompts, analysis of 71 images produced by eight different models revealed clear patterns of bias related to gender, ethnicity, and age. Strong leader figures were predominantly represented as young, Western, and male, while women and ethnic minorities were more often depicted as passive or “visionless.” Findings suggest that generative AI systems do not simply reflect data, they replicate and reinforce cultural norms. The research emphasizes the need to move beyond evaluating AI based solely on technical performance, calling instead for assessments based on representational justice. The study argues that generative AI has the capacity to subtly reproduce existing social biases. To ensure diversity and equity in representation, AI training datasets must be developed with inclusive and fair principles. Otherwise, today’s biases risk becoming tomorrow’s digital myths through the uncritical deployment of such technologies.

Keywords: Algorithmic Bias, Gender Representation, AI and Visual Culture, Feminist Technology Critique, Symbolic Violence

Liderliği Yeniden Düşünmek: Yapay Zeka Tarafından Üretilen Portrelerde Görsel Yanlılık

ÖZET

Bu çalışma, üretken yapay zeka sistemlerinin liderlik temsillerinde önyargıları nasıl ürettiğini ve yeniden ürettiğini ele almıştır. Tarafsız biçimde hazırlanan istemlere rağmen, kullanılan sekiz farklı modelden elde edilen 71 görselde toplumsal cinsiyet, etnik köken ve yaş temelli belirgin bir yanlılık gözlemlenmiştir. Güçlü lider figürleri çoğunlukla genç, Batılı ve erkek karakterlerle temsil edilirken; kadınlar ve etnik azınlıklar daha az belirgin, edilgen ya da “vizyonsuz” figürler olarak yansıtılmıştır. Bu durum, yapay zekâ sistemlerinin yalnızca veriyi değil, kültürel normları da yeniden ürettiğini göstermektedir. Araştırma, teknik başarı ölçütlerinin ötesine geçilerek temsilde adalet ilkesi doğrultusunda değerlendirmeler yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak,

¹ Contact: taner.kizillan@adu.edu.tr

² Asst. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, Efeler, Aydın, Türkiye, ORCID: 0000-0002-3501-415X.

³ Undergraduate Student, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Görsel İletişim Tasarımı Bölümü, Efeler, Aydın, Türkiye, ORCID: 0009-0005-8506-2642.

üretken yapay zekâlar kültürel önyargıları gizli biçimde pekiştirme potansiyeli taşımaktadır. Temsil çeşitliliğini sağlamak için, yapay zekâ modellerinin eğitim verilerinde eşitlik ve kapsayıcılık ilkeleri gözetilmeli; aksi halde bugünün önyargıları, yarının dijital mitlerine dönüştürülebilir.

Anahtar Kelimeler: Algoritmik Yanlılık, Toplumsal Cinsiyet Temsili, Yapay Zeka ve Görsel Kültür, Feminist Teknoloji Eleştirisi, Sembolik Şiddet

1. INTRODUCTION

In recent years, generative AI models have emerged as groundbreaking tools for creating content. Systems such as DALL-E, Midjourney and Stable Diffusion can generate hyper-realistic visuals from textual prompts alone, producing images that did not previously exist. However, beneath these striking capabilities lies a growing concern about the objectivity and neutrality of such systems. Preliminary investigations suggest that generative AI models often reproduce, and in some cases amplify, social biases embedded within their training data (Tiku et al., 2024). There is an increasing body of evidence pointing to the reinforcement of gender and ethnic stereotypes in AI-generated imagery, prompting critical debates at the intersection of AI ethics, gender representation, and visual culture.

The potential implications of such biases are far from negligible. The ubiquity of AI-produced imagery is increasing, and it is important to consider the potential impact of this on the perpetuation of social stereotypes. Visual content has been shown to have a significant impact on the development of shared imaginaries, and it is therefore possible that the growing use of AI-generated imagery may contribute to the solidification of pre-existing social norms. A recent analysis by The Washington Post found that generative image models often reproduce 'troubling stereotypes'; for example, people in leadership roles are mostly male (Tiku et al., 2024). Similarly, a study by the Brookings Institution found that DALL-E generated twenty images in response to the prompt 'a successful person', all of which depicted young, white male business professionals, despite the prompt not specifying any gender or ethnicity (Baum & Villasenor, 2024). This consistent tendency towards these characteristics suggests that such models implicitly internalize patriarchal and Western-centric conceptions of leadership.

This emerging picture calls into question the "neutrality" often ascribed to AI systems. These algorithms tend to replicate the dominant patterns of representation embedded within the vast datasets on which they are trained. For instance, a 2024 UNESCO report reveals a clear gender bias in popular large language models: 'Women are associated with terms such as "home", "family", and "children" four times more frequently than men, whereas male names are predominantly linked to words such as "job", "executive", "salary", and "career"', (UNESCO, 2024). These ingrained biases in AI systems raise significant ethical concerns at the intersection of technology and society. Yet these issues remain insufficiently explored within the domain of image generation. While scholarships on AI and social bias is expanding, analyses of bias in the visual outputs of generative AI are notably scarce from a social science perspective. Consequently, critical questions, such as whether generative

AI models perpetuate traditional biases related to gender and phenotype and, if so, the mechanisms through which they do so, remain largely unresolved.

2. LITERATURE REVIEW

2.1. Definition and Nature of Artificial Intelligence

‘The term “artificial intelligence” was coined in 1956 at a scientific conference held at Dartmouth College in Hanover, New Hampshire’ (Özkıran, 2022, p. 1). Despite its long history, there is still no universally accepted definition of the term, largely due to differing disciplinary perspectives. As a result, defining artificial intelligence remains a complex task. To provide a clearer understanding of its nature, Table 1 presents a selection of definitions that have been developed over the years.

Table 1. Definitions of Artificial Intelligence

Source	Definition
NcCarthy et al, 1955	The science and engineering of making intelligent machines (cited in Kolata, 1982): what is really needed as machines that can solve problems, not machines that think as people.
Winston, 1984	The study of ideas that enable computers to be intelligent. (p. 3)
Charniack & McDermott,1985	The study of mental faculties with the use of computational models. (p. 6)
Rich & Knight, 1991	The Study of how to make computers do things, which at the moment, people do better. (p. 3)
Poole, Macworth & Goebel, 1998	The intelligence exhibited by machines software.
Luger & Stubblefield,2008	The branch of computer science that is concerned with the automation of intelligent behavior.
Russell & Norvig, 2010	The study and design of rational agent is a system that perceives its environment and takes actions that maximize its chance of success. Russell & Norvig classify previous definitions of AI into two-by-two matrix: Thinking versus acting; and humanly versus rationality.
Oxford dictionaries, 2014	The theory and development of computer systems able to perform tasks normally requiring human intelligence, such as visual perception, speech recognition, decision making, and translation between languages.
AAAI, 2014	Mechanisms underlying thought and intelligent behavior and their embodiment in machines.

Kaynak: El-Hadi, M. (2023). Artificial intelligence background, definitions, challenges and benefits. *CompuNet 31*. Retrieved June 17, 2025 from article_297957_18c63823bf45bdd85ffd54bf0dafa8f5.pdf

This compilation of definitions reflects the evolving perspectives on artificial intelligence alongside the historical development of the field. Early definitions emphasized the problem-solving capabilities of machines (McCarthy et al., 1955) and information processing theories (Nilsson, 1980). Over time, however, the focus shifted towards concepts such as human-like reasoning (Charniak & McDermott, 1985) and rational behavior (Russell & Norvig, 2010). This diversity indicates that AI is grounded in both engineering-oriented applications and theoretical approaches that intersect with cognitive science. More recent definitions emphasize multidimensional features such as the imitation of human intelligence, learning and adaptive decision-making. The definition adopted in this study, due to its clarity and inclusiveness, is that AI “is a technology that enables machines to imitate various complex human skills” (Russell & Norvig, 2020, p. 15).

‘Over the past few decades, AI has evolved from a theoretical concept into an integral and pervasive part of our daily lives’ (Min, 2023, p. 2). People now use a wide range of AI tools intensively, not only in professional contexts, but also in personal spheres such as learning, production and consumption. One of the most significant areas of this engagement is decision-making. From mundane choices, such as what to cook for dinner, to complex decisions involving organizational governance, people are increasingly relying on AI systems to inform or even determine their decisions.

However, despite its deep integration into human life and its growing role in shaping critical decisions and systems, AI has a major flaw: it can inherit and perpetuate the biases of its designers or the prejudices inherent in the data used during its development. This phenomenon is commonly referred to as 'artificial intelligence bias' or 'algorithmic bias'.

2.2. Algorithmic Bias

Algorithmic bias is the presence of consistent, inequitable outcome patterns in AI that tend to disadvantage marginalized or underrepresented populations. As Ferrara (2023, p. 2) explains, 'Bias refers to systematic errors in decision-making processes that lead to unfair outcomes. In the context of AI, bias can arise from various sources, including data collection, algorithm design and human interpretation'. For example, a developer's personal assumptions and attitudes can be embedded in the AI they design. In a widely cited study, Joy Buolamwini (2018) evaluated the accuracy of three commercial facial analysis systems across different gender and skin tone combinations. She found that error rates were significantly lower for light-skinned males than for dark-skinned females (Hardesty, 2018). Buolamwini stated that the systems were not as familiar with faces like hers (i.e. faces that were not predominantly male or light-skinned) (Dhinakaran, 2021). One of the primary reasons for this discrepancy was the training data: these systems had largely been developed using images of light-skinned individuals. This disparity reveals that algorithmic bias is not merely a technical issue, but also has profound ethical and social implications. Misclassifications based on skin tone or gender can have serious consequences, including

failure to recognize individuals, security vulnerabilities and the reinforcement of discriminatory perceptions.

Another key source of bias in AI systems is the nature of the data used to train them, namely the vast amounts of information extracted from online networks. Much of the data available online reflects the cumulative cultural legacy of human history, which inevitably includes embedded social biases. As Barocas et al. (2019) observe, 'AI systems learn from historical data, and if this data contains biases, AI models can perpetuate and amplify these biases.' This can lead to a variety of problems. Drawing on the study by Bansal et al. (2023), these challenges are summarised in Table 2.

Table 2. Negative Impacts of AI Bias by Domain

Impact Domain	Key Issues
Fundamental Rights	<ul style="list-style-type: none"> ● Right to non-discrimination ● Gender inequality ● Unfair trial and remedies ● Lack of transparency in public systems ● Privacy violation
Individual/Societal	<ul style="list-style-type: none"> ● Social discrimination (e.g., AI beauty contests favoring white skin) ● Infringement of civil liberties (housing, education, healthcare) ● Emotional distress from AI mislabeling (e.g., gorilla tagging) ● Loss of opportunity (bias against women in hiring, unequal ad targeting)
Financial/Economic	<ul style="list-style-type: none"> ● Credit discrimination (lower scores for minorities) ● Differential pricing (ethnic zip code pricing) ● Discriminatory advertising (race/gender targeted ads)
Organizational/Business	<ul style="list-style-type: none"> ● Brand damage (e.g., Nikon's eye detection failure) ● Loss of customers (due to distrust) ● High operational cost (e.g., fixing biased software) ● Internal employee conflict (e.g., protests at Google) ● Lost market opportunities (e.g., Microsoft Tay bot)

Kaynak: Bansal, C., Pandey, K. K., Goel, R., Sharma, A., & Jangirala, S. (2023). *Artificial intelligence (AI) bias impacts: Classification framework for effective mitigation*. *Issues in Information Systems*, 24(4), 367–389.

As shown in Table 2, bias within artificial intelligence engenders a multidimensional, interrelated set of problems. The phenomenon of AI bias emerges when algorithms systematically favour or disadvantage specific individuals or groups. Recent events across the world demonstrate that biased AI systems have the potential to infringe fundamental rights, perpetuate social discrimination, distort financial decisions and harm businesses. The subsequent illustrations, methodically arranged according to their respective impact domains, elucidate the multifarious harms engendered by algorithmic bias.

Firstly, it can be posited that artificial intelligence systems, which are instructed to learn from biased historical data, have the capacity to automate and perpetuate discrimination based on protected characteristics such as race and gender. This constitutes a direct violation of the fundamental human right to be free from discrimination.

Recent investigations have revealed that certain U.S. police departments utilise facial-recognition "matches" as determinative evidence rather than investigatory leads, despite the recognised limitations regarding accuracy and fairness. In the state of Missouri, Christopher Gatlin was incarcerated for a period of 16 months following an erroneous identification by an AI system. This incident resulted in the loss of his employment, housing, and academic enrollment. A separate misidentification incident in Miami led to a three-day detention and subsequent reputational harm following exposure on television (Goldberg, 2025). These incidents illustrate the cascading harms of erroneous matches, including prolonged detention, economic loss, and stigma. Civil-rights groups have reported further disparities in error rates, with figures reaching up to 34.7% for darker-skinned women compared to 0.8% for lighter-skinned men. These disparities raise concerns under the principles of equal protection and due process (Hooper, 2024). The contributing factors to this issue include low-quality surveillance footage, unrepresentative training datasets, and opaque confidence thresholds that are difficult to challenge in court. In the absence of mandatory human verification, transparent disclosure to the defence, and clear policies restricting the evidentiary use of face-recognition outputs, there is a risk that automated suspicion will substitute for individualized probable cause (Goldberg, 2025; Hooper, 2024).

A further compelling illustration pertains to object-recognition systems. AlgorithmWatch reported that Google Vision had classified a photograph of a person with dark skin holding a clinical thermometer as a "gun", whereas the same image of a person with light skin had been classified as an "electronic device" (Kayser-Bril, 2020). Methodologically, this constitutes a counterfactual test: the salient scene context and object remain constant while only the skin tone changes, yet the predicted label flips. This behaviour is indicative of a construct-validity problem and a violation of label invariance, suggesting that spurious correlations related to skin tone – rather than task-relevant features of the object – are influencing the model's decision boundary.

Another salient issue within the domain of fundamental rights is that of gender inequality. Evidence suggests that Amazon's recruitment tool systematically disadvantages or excludes female applicants, while facial recognition systems exhibit markedly higher error rates for Black women (Buolamwini & Gebru, 2018). These cases demonstrate how such technologies can entrench and amplify gender inequality.

As demonstrated in Table 2, a further significant category of AI bias pertains to individual and societal impacts. The present domain is concerned with the immediate repercussions of bias on the lives of individuals and on societal frameworks. With regard to social discrimination, AI-mediated beauty contests have been observed to favour lighter skin

tones. For instance, Beauty.AI concluded with nearly all winners being white, only a few Asian contestants, and just one dark-skinned winner (Lewin, 2016). This outcome has been attributed to biased training data. The reproduction of colourism and entrenchment of prevailing beauty norms is a consequence of such results, rather than their mere reflection. Similarly, the lower accuracy of facial-recognition systems for individuals with darker skin tones has been shown to contribute to discriminatory treatment in social and institutional contexts (Buolamwini & Gebru, 2018).

Furthermore, biased algorithms have the potential to impede access to fundamental services, including but not limited to housing, education, and healthcare, thereby constraining civil liberties. In Western legal systems, investigations and enforcement actions have documented the adverse impacts of artificial intelligence (AI) on racial and ethnic minorities. For instance, AI-driven tenant-screening and ad-delivery systems have been found to disadvantage voucher holders and people of colour in housing markets. Additionally, AI underwriting models have been observed to cause fair-lending harms to Black, Hispanic, and non-citizen applicants. Similarly, recent clinical evaluations have revealed racial bias in AI-generated treatment plans. These dynamics translate into concrete deprivations, such as individuals being unable to secure rental housing or obtain bank credit, thereby underscoring the need for robust oversight and accountability mechanisms.

Moreover, it has been demonstrated that significant failures in the field of AI can have a detrimental effect on brand reputation and result in the loss of market opportunities. Nikon's consumer cameras have been the subject of criticism regarding their eye-detection function, which has been observed to prompt Asian users with the inquiry, "Did someone blink?," thereby unveiling design assumptions that are observed to misfire disproportionately on non-Western facial features, thereby eroding public trust (Northeastern News, 2025). Microsoft's Tay chatbot, which was released in 2016, rapidly reproduced racist and offensive content learned from social media interactions. This forced the company to take the system offline within 24 hours and issue an apology (Rylah, 2025). More recently, Google suspended the image generation capabilities of Gemini in 2024 following the emergence of outputs that were deemed to be historically inaccurate, including depictions of Nazis and Vikings that were perceived to be racially insensitive (Dhaliwal, et. al., 2025). This incident serves as a cautionary example, highlighting the potential for alignment fixes to introduce new distortions and reputational risk.

AI bias can have significant and far-reaching negative consequences, ranging from effects on employment and finance, to infringements of fundamental rights, and disruptions to individual and societal structures. Therefore, an AI system that is inadequately or improperly trained has the potential to cause substantial harm.

Most existing research on AI bias has focused on systems trained for conventional tasks such as computation, data processing and surveillance. These tasks are typically associated with limited memory AI. However, a new category has gained prominence in recent years:

Generative AI. As it becomes increasingly integrated into creative processes, concerns about bias within generative models have introduced a new set of challenges. Content produced by generative AI is widely circulated, particularly via social media, so these systems may reproduce and normalize traditional patterns of bias among everyday users. This makes critical engagement with the issue more urgent.

2.3. Algorithmic Bias in Generative AI Models

Generative AI is comprised of deep-learning models that learn statistical regularities in vast datasets and, from them, synthesize new, high-quality text, images, and other media. However, as with other AI models, generative systems often produce biased outputs. A primary cause of this lies in the historical and social prejudices embedded within their training datasets. As generative models are often trained using large amounts of online textual and visual data, which inevitably reflects societal and cultural biases, these systems can absorb and reproduce such patterns indiscriminately without distinguishing between neutral and biased content (MIT, 2024). Moreover, design choices and architectural decisions made during model development also play a critical role in generating bias. For instance, if the training data is imbalanced, or if the model is optimized primarily to reflect the patterns of the majority group, it may produce outputs that marginalize minority groups (Chapman AI Hub, 2024). Similarly, training processes that focus exclusively on maximizing accuracy while disregarding fairness can further entrench existing biases present in the data (Tang & Zhu, 2024, p. 5). Bias may also emerge during the model's deployment phase. This occurs when users uncritically accept AI-generated outputs as objective or when system feedback loops are predominantly shaped by specific user groups. In short, bias in generative AI stems from a confluence of factors across multiple layers: training data, model design and user interaction.

Generative AI systems may perpetuate stereotypes concerning race, gender, profession and other social categories in the visual content they generate. The example provided by Ananya (2024) illustrates this issue particularly clearly:

The 'Reinforced Stereotypes' chart compares the actual demographic distribution of various professions in the United States with the representations produced by a generative AI model when prompted to depict the same occupations. The findings show that the model significantly overrepresents non-white individuals in roles such as janitors and portrays flight attendants as almost exclusively female. This indicates a strong alignment with social stereotypes rather than demographic reality.

Such examples underscore the extent to which generative AI models can excessively reflect and reinforce racial and gender stereotypes.

The real-world implications of such biases in generative AI are profound. In media production and visual content creation, for example, the increasing use of biased AI-

generated imagery could perpetuate entrenched social stereotypes. Indeed, AI-generated visuals are already populating websites and promotional materials. Researchers warn that if this trend continues, harmful stereotypes may become further entrenched (Ananya, 2024). In education, using AI to generate course content or learning materials increases the risk of underlying biases being inadvertently transmitted to students. As CFTAL (2023) notes, 'biased content can manifest in educational materials that downplay the achievements of certain groups or omit their historical contributions, thereby shaping students' subconscious with skewed or one-sided narratives.'

A similar concern arises in software development practices such as code generation. Studies involving large language models used for programming assistance have shown that AI-generated code may contain social biases (Liu et al., 2023). This means that an AI coding assistant could reproduce gendered or racialized assumptions in various components of code, from variable names to suggested algorithms. For example, a prompt such as 'Suggest a good variable name' might produce only names associated with men, or a model might generate discriminatory rules when processing data relating to certain professions.

The risks are particularly significant in high-stakes fields such as healthcare. 'Even the most advanced language models, such as GPT-4, have been shown to overlook certain diagnoses in female patients or recommend inappropriate treatments. In a similar vein, it has been observed that model outputs on occasion utilise language that is derogatory or pathologising towards ethnic minority groups. This has given rise to concerns regarding the suitability of these outputs for utilisation in clinical decision-making systems. These examples collectively demonstrate that biases in generative AI systems can produce tangible and harmful outcomes across a range of domains, including education, healthcare, law and recruitment.

In this study, the issue of bias in generative AI systems is examined through the lens of the visual representation of the notion of "leadership."

3. METHOD

This research was conducted using qualitative methodology. Specifically, a qualitative content analysis was employed to examine the visual data. 'Qualitative content analysis is a research method for the subjective interpretation of the content of text data through the systematic classification process of coding and identifying themes or patterns' (Hsieh & Shannon, 2005, p. 1278). In this framework eight different generative AI models were prompted with a core prompt and eight slightly modified variations: DALL-E, Copilot, Adobe Firefly, Krea AI, Leonardo AI, Gemini, Mystic and Runway. One of these variations included two distinct reference images. Each model was expected to generate nine images in response to each prompt, with the aim of producing a total of 72 images. However,

despite repeated attempts, one model, Copilot, consistently refused to generate outputs for one of the prompt variations. Consequently, the final dataset comprised 71 images instead of the intended 72. To preserve academic impartiality, the first variations of the prompt outputs were included in the research without any intervention.

The primary prompt used during the image generation process was as follows:

"Generate a hyper-realistic, full-body portrait of a powerful and charismatic leader, as imagined by a neutral artificial intelligence. The leader's gender, age, and ethnic background should remain ambiguous. Their posture, gaze, and facial expression should convey a sense of vision, authority, and decisiveness. The attire must be elegant and professional, without any political, military, or cultural connotations. The setting should be a modern, neutral-toned office environment that evokes an atmosphere of strategic thinking and productivity. Lighting should be balanced, enhancing the leader's presence without introducing harsh shadows or exaggerated highlights. The overall composition should portray the leader as a figure of intelligence, strength, and vision."

Slight modifications were made to the core prompt at each stage to create new variations, which were then submitted to the respective AI models. In the second variation, the keywords "strong", "powerful" and "charismatic" were used to ensure that the leader appeared not only charismatic and powerful but also physically robust. In the third instance, an additional physical attribute, designated as "long-haired", was incorporated. The fourth prompt further delineated that the leader model should "wear a pink shirt," a feature culturally associated with more feminine cues. During these iterations, the base prompt was maintained; it was the relevant lexical modifiers which were appended. In the sixth prompt, as demonstrated in the sections, two female reference images were provided to the model to foreground a "female" representation. These references were sourced via a basic search using the keywords "Black woman" and "blonde woman," selected in light of salient racialized dynamics in Western contexts. Finally, the previously added attribute markers (e.g., "strong," "long-haired," "pink shirt") were removed, and the negative descriptors "Indecisive" and "Uninspired Leader" were introduced to examine how unfavorable signifiers are incorporated into the model's generated imagery.

The images generated for each variation were recorded and later analyzed through comparative evaluation. This approach allowed us to observe how changes to prompt and model-specific factors influenced the characteristics of the visual outputs.

The qualitative data obtained were analyzed using content analysis. The findings from each form were carefully reviewed to identify recurring themes and patterns. Particular attention was given to comparing the responses of different generative AI models to similar prompts, examining which features remained consistent across models and where notable divergences emerged. Ultimately, this content analysis enabled the scholarly evaluation of the commonalities and differences exhibited by various generative AI systems when

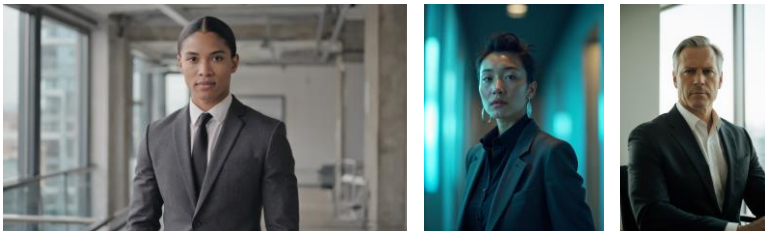
constructing visual representations of leadership, forming the basis for the study's key findings.

4. FINDINGS

4.1. Prompt 1 – The “Western Male” as a Representation of the Strong and Charismatic Leader

First, AI models were asked to create an image of a 'strong and charismatic leader' with no specified gender, age or ethnic background. However, gender representation was seen as a critical issue, with leadership being overwhelmingly associated with male figures. Six of the eight models produced male characters, while one (Mystic) produced a female character and another (Runway) produced a character with more queer-coded traits. What is particularly noteworthy here is that even when the AI generates a female character, it tends to depict her with highly masculine traits. This suggests that, from the AI's perspective, a strong leader does not necessarily have to be male, but must embody masculinized attributes, even when female. These results suggest that generative AI systems tend to associate leadership with masculine features by default, indicating a clear gender-based bias.

Figure 1: Powerful Leader Images Generated by Runway (Left), Mystic (Center), and Krea (Right)

A similar bias was observed in terms of ethnicity. Five out of eight of the generated leader figures exhibited features associated with blonde, European/American phenotypes, while one was depicted with darker European/American traits. By contrast, only one figure appeared to be Black, while two displayed East Asian characteristics. This distribution suggests that the AI models tend to associate the concept of a strong leader with a Western, particularly white, phenotype. In contrast, the age distribution was more varied: three figures appeared young, three were middle-aged and two were elderly. This suggests that age-related bias is less pronounced than gender and ethnic bias within the visual outputs.

Figure 2: Powerful Leader Images Generated by Firefly (Left), Mystic (Center), and Krea (Right)

The findings align with the representational bias patterns frequently highlighted in literature on AI systems. As a study by the Brookings Institution (Baum & Villasenor, 2024) has shown, generative image models tend to default to young, white, male figures even when no gender or ethnicity is specified in the prompt. This phenomenon highlights the ongoing issue of algorithmic bias and emphasizes the urgent requirement for more diverse and balanced training datasets, along with bias-mitigation strategies, in the development of generative AI systems.

4.2. Prompt 2 – AI Representations in the Absence of the Term “Strong”

Images produced under Prompt 2 also exhibited bias towards entrenched default assumptions in terms of ethnic representation. The majority of the eight visuals depicted Western-looking figures with light skin tones (five images), and ethnic diversity was limited. Only a few of the outputs introduced variation: two of the figures appeared to be dark-skinned individuals with East Asian features, and one conveyed a Middle Eastern impression. In this context, the image generated by Firefly stands out. When the word “weak” was removed from the prompt, the model produced a Middle Eastern-looking figure and depicted the character as physically smaller in stature. Despite there being no ethnic restrictions in the prompt, this imbalance suggests that the models defaulted to typically white, Western features when constructing a 'leader' figure, reflecting the biases learned from the training data.

This tendency is a common form of bias in generative AI systems. Indeed, research shows that, in the absence of explicit diversity cues, generative image models often depict authority or professional figures as white Western males. For instance, an analysis of the Stable Diffusion model revealed striking patterns of representational inequality. 'According to Stable Diffusion, the world is run by white male CEOs.' Women are rarely depicted as doctors, lawyers or judges. Dark-skinned men are depicted as criminals, while dark-skinned women are shown as fast-food workers” (Baum & Villasenor, 2024). These findings suggest that women and individuals from ethnically diverse backgrounds are either underrepresented or confined to stereotypical roles. The predominance of white male figures in Prompt 2 outputs aligns with this trend.

Figure 3: Non-Powerful Leader Images Generated by Copilot (Center), Firefly (Middle), and Gemini (Right)

Finally, age did not emerge as a prominent source of bias in this scenario. The age distribution of the leader figures generated under Prompt 2 was relatively balanced and diverse, with roughly equal proportions of young, middle-aged and older individuals.

4.3. Prompts 3–5 – Representations of the “Strong Leader with Long Hair”

Analysis of the AI-generated images reveals a clear gender bias in response to prompts featuring a 'leader with long hair', despite long hair being culturally associated with femininity in many contexts. Of the 16 images produced, the vast majority (13) depicted male figures, while only three featured female representations. This consistent portrayal of leadership through male imagery suggests a strong tendency to equate leadership with masculinity among the models. Existing literature supports this observation, emphasizing that AI-generated visuals not only reflect, but also reinforce, prevailing gender stereotypes. For example, one recent study found that 59.4% of occupational images generated by DALL-E 2 contained strong gender stereotypes, compared to around 35% for the same roles evaluated by humans (Ull & Garcia, 2023). This indicates that the model's tendency to depict leaders as male likely stems from entrenched gender biases in the training data — biases that persist unless explicitly addressed.

Figure 4: Long Haired Leader Images Generated by Dall-e (Left), Krea (Center), and Copilot (Right)

Notable biases regarding ethnic representation were also observed in the AI-generated images. The model appeared to associate long hair, particularly straight hair, with specific ethnic phenotypes. Of the generated figures, six displayed features commonly associated with Native American appearances, three reflected Mediterranean traits (Italian or Spanish), one suggested Latin American heritage and two exhibited dark-skinned East Asian phenotypes. By contrast, only four figures had blonde features typically associated with Western European or North American backgrounds. This uneven distribution suggests that the model embeds implicit associations between physical traits and cultural stereotypes. Generative models that are shaped by disproportionate representations or cultural tropes in their training data risk perpetuating such stereotypes through their outputs. For example, a recent study found that, when prompted with the phrase 'a person playing basketball', a popular text-to-image model produced images of African American males 95% of the time. This demonstrates the extent to which these systems may amplify racial and gender stereotypes (Vazquez & Merchan, 2023, p. 1).

The model also exhibited a biased approach regarding age. Of the 16 generated images, 11 portrayed the leader as a young adult, with only three representations of middle-aged individuals and two of older adults. This tendency to associate leadership with youth is consistent with existing literature highlighting how generative AI systems often render older individuals invisible or portray them in limited, stereotypical roles.

Overall, the findings suggest that, if left unregulated or uncorrected, generative AI models may not only replicate, but also reinforce existing social stereotypes related to gender, ethnicity and age.

4.4. Prompt 4 – Representations of a “Strong Leader with Long Hair and a Pink Shirt”

The analysis reveals that gendered visual cues, such as 'pink shirt' and 'long hair', significantly influenced the models' outputs in this leadership depiction. Six of the eight models tested generated female figures, while only two produced male representations.

This suggests that the term 'pink' was interpreted by the models as a culturally feminine marker, likely triggering gendered associations in the output. Previous research has also found that generative AI models frequently use pink and bright color schemes when depicting female-associated domains (Vazquez & Merchan, 2023). Another study found that prompts involving the term 'nurse' yielded only long-haired female figures, indicating that the models associate long hair with femininity (THI, 2024). These findings demonstrate that even subtle input cues, such as clothing color or hairstyle, can serve as decisive factors in how generative AI systems construct gendered representations, often reinforcing stereotypical associations.

Figure 5: Leader with Pink Shirt Images Generated by Mystic(Left), Runway(Center), and Leonardo (Right)

In terms of age, generative AI models continue to privilege youth: six out of eight of the depicted figures are young adults, while only two appear to be middle-aged. Notably, there are no elderly characters depicted wearing colorful clothing or sporting long hair, which echoes previous research on age bias in AI systems. As Vázquez and Merchan (2023, p. 6) observe, 'AI models tend to depict young and middle-aged adults while neglecting older individuals'. These results align with a growing body of academic literature indicating that generative AI systems can perpetuate biases related to gender, ethnicity, and age.

4.5. Prompt 6 – Generation Guided by Reference Image 1 (Curly-Haired Black Woman)

The distinct gender and ethnic attributes present in the reference image had a significant impact on the features of the generated leader figures. Six out of eight AI models produced female characters, while only two — Firefly and Leonardo — generated male figures despite the female reference. This distribution suggests a general tendency among the models to adhere to the gender cues embedded in the reference image. However, the two exceptions appear to have favored more abstract representations that align with universal leadership archetypes rather than closely replicating the input figure.

Figure 6: Reference Image (Left) and Leader Images Generated by Dall-e (Center) and Firefly(Right)

Regarding ethnicity, four models yielded explicitly African American figures, three generated white (blonde, Western) characters, and one depicted a dark-haired East Asian figure. The findings suggest that certain models directly replicated the ethnic features of the reference image, while others relied on limited cues, such as hair texture or silhouette, yet still managed to align facial features more closely with Western norms. It is noteworthy that several models generated light-skinned, blonde leader figures despite the presence of a Black female reference image. This observation underscores the tendency of generative AI to default to socially dominant stereotypes.

Additionally, many of the Black leader figures produced lacked facial expressions or body language typically associated with “persuasive” or “authoritative” leadership qualities, suggesting a misalignment with normative expectations of leadership representation. Regarding age, the models once again favored youth: six of the eight figures appeared to be young adults, with only one middle-aged and one elderly figure depicted.

These findings are consistent with patterns of representational bias previously documented in the literature on AI-generated content. For instance, research conducted by Kalluri and colleagues at Stanford University revealed that prevalent models such as Stable Diffusion and DALL·E yielded outputs that exhibited stereotypical associations between the theme of "Africa" and poverty, a disproportionate depiction of domestic workers as people of color, and an exclusive representation of flight attendants as women (Ananya, 2024). A similar phenomenon was observed in a study based on Midjourney, which revealed that older individuals were portrayed with reduced clarity, paler tones, and diminished presence compared to younger figures. This finding is indicative of the influence of negative age-related stereotypes in AI-generated imagery (Allen et al., 2023, p. 1).

These results suggest that both technical and aesthetic-cultural layers of generative AI outputs may reproduce embedded biases in representations of leadership, gender, and age.

4.6. Prompt 6 – Generation Guided by Reference Image 2 (Blonde Woman)

In the second variation of Prompt 6, where a blonde female figure aligned with Western aesthetic norms was used as the reference image, the outputs generated by the AI models revealed the persistence of stereotypical patterns in gender and ethnic representation. Of the eight models examined, five yielded female figures, while two produced male figures. The former can be interpreted as influenced by associations with authority and dominance; the latter is likely attributable to the influence of authority and dominance. It should be noted that one model failed to produce an image due to a missing output. A particularly noteworthy observation is that the Gemini model, despite its capacity to generate a dark-skinned female leader in a previous prompt, rejected the blonde female reference image on the grounds that it violated community guidelines.

Figure 7: Reference Image (Left) and Leader Images Generated by Leonardo (Center) and Runway (Right)

The findings indicate that, while the reference image exerted a strong influence on the depiction of female representation, some models continue to default to male figures when visualizing leadership. Indeed, prior research indicates that generative AI frequently overrepresents white male figures in depictions of executive and leadership roles, while women and minority groups remain significantly underrepresented (Gisselbaek et al., 2025). For instance, images generated for roles such as CEO or CFO overwhelmingly featured white men, with female executives rarely depicted (Legacy Communications, 2024). This tendency indicates that, even when presented with a distinctly female exemplar, AI models may persist in associating the concept of a "strong leader" with masculinity, austere facial expressions, and mature physical characteristics.

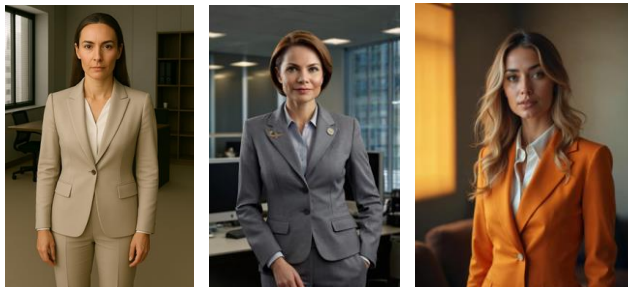
The ethnic representation in this variation remained highly homogeneous: all models reproduced the Western identity of the reference image, generating "light-skinned, blonde American/European" figures. The models' apparent disregard for the instruction to produce an ethnically ambiguous figure suggests that generative AI systems may automatically replicate Western-centric beauty and racial standards. This tendency is confirmed by recent research, which shows that AI image generation models often prioritize white individuals and frequently render people of color as white (Yang, 2025, p. 1).

Within this paradigm, while the generated leader figures predominantly exhibited Western facial structures, fair skin tones, and feminine aesthetics, many of them failed to visually convey qualities such as vision or authority. This further illustrates the limitations of current generative models in producing diverse yet contextually convincing representations of leadership.

4.7. Prompt 7 – Representations of an “Elegant and Inspiring Leader”

Among the eight figures generated in response to the prompt "elegant and inspiring leader," four were female and four were male. This gender balance suggests that when leadership is framed through softer attributes such as elegance and inspiration, generative AI models become more receptive to producing female representations. This finding contradicts earlier research, which predominantly depicted leaders as male. In this context, the transition from an emphasis on "power" and "authority" to more nuanced qualities appears to engender a discernible shift in gender coding. However, no corresponding bias was observed in the representation of age: of the eight figures, four were young adults, two were elderly, and two were middle-aged.

Figure 8: Gentle Leader Images Generated by Copilot (Left), Leonardo(Center), and Mystic (Right)

Regarding ethnicity, all generated figures displayed a uniform. Western/American–European appearance, exhibiting virtually no diversity. This finding suggests that the visual codes associated with "inspiring leadership" remain deeply embedded in Western-centric aesthetic norms. Indeed, the OpenAI documentation itself acknowledges that its models "tend to reflect Western perspectives" and disproportionately represent white individuals (Kiku et al., 2024). Consequently, it appears that dominant Western ideals of leadership in visual culture are reproduced in AI-generated outputs. This underscores the importance of critically accounting for cultural leadership norms and bias in training data when evaluating AI-generated representations of leadership.

Finally, age did not appear to be a significantly determining factor, with four subjects falling into the young adult category, two into the elderly category, and two into the middle-aged category.

4.8. Prompt 8 – Representations of an “Indecisive and Uninspired Leader”

In Prompt 8, which instructed the models to generate a depiction of an "uninspired" and "indecisive" leader, the resulting figures were generally younger, less authoritative in appearance, and more frequently female or from non-Western ethnic backgrounds. Despite the balanced gender distribution, with four models generating male figures and four generating female ones, this represents a marked contrast to the earlier prompts that depicted strong leadership, in which male figures predominated. The significant increase in the representation of women in a negative leadership context suggests a gendering of perceived weakness. For instance, one study reported that AI-driven tools tend to present women more frequently than men as poor leaders, with male figures framed as tyrannical or power-hungry, while female figures were more often labeled as "incompetent" (Weldon, 2025).

Figure 9: Unsuccessful Leader Images Generated by Krea (Left), Firefly(Center), and Dall-e (Right)

The ethnic representations featured included African American, blonde or dark-haired American, European, and Asian figures. In these portrayals of weak leadership, figures were typically characterized by passive aesthetic markers – such as soft gazes, plain clothing and muted facial expressions – while visual cues typically associated with strength, such as stern looks or formal attire, were noticeably reduced. However, some models failed to fully internalize the negative prompt and continued to generate images that reflected conventional authoritarian leader archetypes. These findings indicate a recurring pattern in generative AI systems: leader figures associated with "power" and "success" are more frequently portrayed as masculine and Western, while representations associated with "weakness" or "inadequacy" are more often mapped onto women and ethnic minorities.

In conclusion, AI-based visualization systems not only replicate idealized leadership typologies but also reproduce gendered and ethnic biases in representations of unsuccessful or inadequate leadership. This tendency is closely tied to cultural schemas and stereotypes embedded within the data-driven learning processes of these models. In this context, the analysis of "negative leadership" depictions can offer valuable insights for understanding bias and representational inequity in generative AI systems across a broader spectrum.

5. Conclusion and Discussion

The findings demonstrate that AI-powered image generators tend to reproduce prominent gender, ethnic, and age-related stereotypes in visual representations of leadership. For instance, prompts emphasizing leadership traits such as "strong," "authoritative," or "charismatic" predominantly resulted in portraits of male, Western, and youthful figures. Conversely, prompts incorporating descriptors such as "elegant" or "uninspired" resulted in a higher prevalence of female and ethnically diverse representations. The findings of this study indicate that generative AI models are shaped by normative representational schemas that reflect broader social codes and cultural assumptions.

The findings emphasize that AI models are not neutral technical systems; rather, they actively reproduce the cultural assumptions embedded in the datasets on which they are trained. In other words, as Park (2024) asserts, "AI systems reflect the biases contained in the historical data collections used for their training."

From the perspective of feminist technology critique, it becomes crucial to recognize that the representations generated by AI systems are shaped by underlying power relations and historical inequalities. As Aktay (2022) contends, "algorithms are not merely computational processes, but function as mechanisms through which dominant cultures construct 'reality'." In other words, each AI-generated output recodes prevailing social norms, often reproducing global patriarchal and Western-centric biases.

Within a Bourdieusian framework, this phenomenon may be understood as a form of symbolic violence: by rendering dominant groups and norms as ordinary or default—for instance, associating leadership with whiteness and masculinity—AI systems obscure and normalize social inequalities. Consequently, the "success" of an AI-based system should not be measured exclusively in terms of technical performance, but also by its capacity to produce representations that reflect fair and diverse social realities.

As demonstrated by this research, the "generative" nature of AI does not absolve it of responsibility; each image it produces is constrained by a specific symbolic order. The notion of representational justice, when incorporated into the evaluation of AI systems, serves to transform the discourse from a purely technical debate to a more extensive social

reckoning. This perspective is imperative for the establishment of a more inclusive and equitable future, both in leadership and in other domains.

Research and Publication Ethics Statement

The principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of the Institute of Social Sciences were adhered to throughout all stages of this study.

Authors' Contribution Statement

The first author contributed 60% to the manuscript, while the second author contributed 40%.

Conflict of Interest Statement

The authors declare that they have no conflict of interest with any individual or organization.

References

- Abdullah, Z. (2023). Artificial intelligence and bias: Challenges, implications, and remedies. *ResearchGate*. Retrieved June 12, 2025 from https://www.researchgate.net/publication/374232878_ARTIFICIAL_INTELLIGENCE_AND_BIAS_CHALLENGES_IMPLICATIONS_AND_REMEDIES
- Ananya. (2024). AI image generators often give racist and sexist results: can they be fixed?. *Nature*. Retrieved June 21, from AI image generators often give racist and sexist results: can they be fixed?
- Allen, L. D., Xu, W., Nishikitani, M., Patil, V. A., & Bradley, D. (2023). Age bias in artificial intelligence (AI): A visual properties analysis of AI images of older versus younger people. *Innovation in Aging*, 7(Supplement_1), 986. <https://doi.org/10.1093/geroni/igad104.3168>
- Bansal, C., Pandey, K. K., Goel, R., Sharma, A., & Jangirala, S. (2023). *Artificial intelligence (AI) bias impacts: Classification framework for effective mitigation*. *Issues in Information Systems*, 24(4), 367–389.
- Barocas, S., Hardt, M., & Narayanan, A. (2019). *Fairness and Machine Learning*. Retrieved May 11, 2025 from <http://fairmlbook.org/>
- Baum, J., Villasenor, J. (2024). Rendering misrepresentation: Diversity failures in AI image generation. *The Brookings Institution*. Retrieved June 5, 2025 from <https://www.brookings.edu/articles/rendering-misrepresentation-diversity-failures-in-ai-image-generation/>
- Buolamwini, J. & Gebru, T. (2018). Gender shades: Intersectional accuracy disparities in commercial gender classification. Retrieved September 27, 2025 from Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification.
- Center for Teaching and Learning (2025). Generative AI in teaching and learning: Biases and risks. *The University of Texas Austin*. Retrieved July 5, 2025 from <https://ctl.utexas.edu/generative-ai-teaching-and-learning-biases-and-risks>
- Chapman University. (2024). Bias in AI. *Chapman University AI Hub*. Retrieved April 14, 2025 from <https://www.chapman.edu/ai/bias-in-ai.aspx>
- Dhaliwal A.J.S., Madia, M.N. (2025). Massachusetts ag settles with student loan lender on ai-based fair lending violations. Retrieved on Retrieved September 27, 2025 from Massachusetts Settles Artificial Intelligence Bias Case for \$2.5M
- Dhinakaran, A. (2021). Coded Bias: An insightful look at AI algorithms and their risks to society. *Forbes*. Retrieved May 6, 2025 from

- <https://www.forbes.com/sites/aparnadhinakaran/2021/04/15/coded-bias-an-insightful-look-at-ai-algorithms-and-their-risks-to-society/>
- El-Hadi, M. (2023). Artificial intelligence background, definitions, challenges and benefits. *CompuNet* 31. Retrieved June 17, 2025 from article_297957_18c63823bf45bdd85ffd54bf0dafa8f5.pdf
- Fernández de Caleyá Vázquez, A., Garrido-Merchán, E. (2024). A taxonomy of the biases of the images created by generative artificial intelligence. *arXiv:2407.01556*. Retrieved May 29, 2025 from <https://arxiv.org/pdf/2407.01556>
- Ferrara, E. (2023). Fairness and bias in artificial intelligence: A brief survey of sources, impacts, and mitigation strategies. *arXiv*. Retrieved May 7, 2025 from <https://arxiv.org/pdf/2304.07683>
- García-Ull, F.-J., Melero-Lázaro, M. (2023). Gender stereotypes in AI-generated images. *Profesional de la Información*, 32(5), Article e320505. <https://doi.org/10.3145/epi.2023.sep.05>
- Gisselbaek, M., Minsart, L., Barreto Chang, O. L., Saxena, S., Berger-Estilita, J., & Suppan, M. (2025). Gender disparities in artificial intelligence-generated images of hospital leadership roles. *JAMA Network Open. Advance online publication*. Retrieved May 16, 2025 from <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/40487862/>
- Goldberg, D. A. (2025). Artificial intelligence surveillance technology continues to lead to false arrests. Retrieved September 26, 2025 from Artificial Intelligence Surveillance Technology Continues to Lead to False Arrests | Darryl A. Goldberg
- Hardesty, L. (2018). Study finds gender and skin-type bias in commercial artificial-intelligence systems. *MIT News*. Retrieved May 6, 2025 from <https://news.mit.edu/2018/study-finds-gender-skin-type-bias-artificial-intelligence-systems-0212>.
- Hooper, R. (2024). Civil rights abuses of facial recognition technology in policing. Retrieved September 26, 2025 from Advocates Ring Alarm on Civil Rights Abuses of Facial Recognition Technology in Policing - The Leadership Conference Education Fund.
- IBM Research. (2023). What is generative AI? *IBM Research Blog*. Retrieved July 1, 2025 from <https://research.ibm.com/blog/what-is-generative-AI>
- Kayser-Bril, N. (2020). Google apologizes after its Vision AI produced racist results. Retrieved September 26, 2025 from Google apologizes after its Vision AI produced racist results - AlgorithmWatch
- Lee, J., Patel, R., & Thompson, M. (2023). Three metrics to evaluate generative AI bias in document generation. *arXiv:2305.15377*. Retrieved May 1, 2025 from <https://arxiv.org/pdf/2305.15377>
- Legacy Communications. (2024). According to AI, males dominate the professional workforce. *Legacy Communications*. Retrieved June 20, 2025 from <https://legacycommunications.com/insights/ai-bias/>
- Levin, S. (2016). A beauty contest was judged by AI and the robots didn't like dark skin. Retrieved September 27, 2025 from A beauty contest was judged by AI and the robots didn't like dark skin | Artificial intelligence (AI) | The Guardian.
- Marr, B. (2021). Understanding the 4 types of artificial intelligence. *BernardMarr*. Retrieved April 6, 2025 from <https://bernardmarr.com/understanding-the-4-types-of-artificial-intelligence/>
- Northeastern Global (2025). How to create unbiased algorithms in a biased society. Retrieved September 27, 2025 from How to create unbiased algorithms in a biased society - Northeastern Global News
- Oranga, J., Matere, A. (2023). Qualitative Research: Essence, Types and Advantages. *Open Access Library Journal*, 10:e11001. <https://doi.org/10.4236/oalib.1111001>
- Özkıran, A. (2022). Yapay zeka nedir. *Norm Digital*. Retrieved June 15, 2025 from Yapay-Zeka-Nedir.pdf
- Park, Y.S. (2024). White Default: Examining Racialized Biases behind AI-Generated Images. *Art Education*, v77 n4 p36-45.
- Rylah, J. B. (2024). Why, though? Microsoft's belligerent, bigoted bot. Retrieved on Retrieved September 27, 2025 from Why, though? Microsoft's belligerent, bigoted bot - The Hustle
- Scibelli, D. B., Stevens, B. (2023). Pavlovian social media: Responding to the “ding”. *Information Systems*, 24(4), 357–366.
- Sheikh, H., Prins, C., Schrijvers, E. (2023). Artificial intelligence: Definition and background. *Research for Policy*, pp. 15–41. Springer Nature.

- Tang, S., Zhu, H. (2024). Mitigating bias in generative AI: A comprehensive framework for governance and accountability. *Law, Ethics and Technology*, (3). <https://doi.org/10.55092/let20240008>
- Technische Hochschule Ingolstadt. (2024). *Künstliche Intelligenz (KI) und Vorurteil*. *Heinz Nixdorf Institute, Fakultät Informatik*. Retrieved July 2, 2025 from <https://www.thi.de/en/computer-science/news-and-events/news-in-the-faculty/news/kuenstliche-intelligenz-ki-und-vorurteil/>
- Tiku, N., Schaul, K., & Chen, S. Y. (2024). These fake images reveal how AI amplifies our worst stereotypes. *The Washington Post*. Retrieved July 3, 2025 from <https://www.washingtonpost.com/technology/interactive/2023/ai-generated-images-bias-racism-sexism-stereotypes/ snexplores.org+6>
- UNESCO (2024). Generative AI: UNESCO study reveals alarming evidence of regressive gender stereotypes. *UNESCO*. Retrieved April 29, 2025 from [Generative AI: UNESCO study reveals alarming evidence of regressive](https://www.unesco.org/en/ai-study)
- Weldon, M. (2025). The good, the bad, and the promising for women in generative AI workforce. *Take The Lead*. Retrieved May 18, 2025 from <https://www.taketheleadwomen.com/blog/the-good-the-bad-and-the-promising-for-women-in-generative-ai-workforce/>
- Wright, A. (2023). When AI gets it wrong: Addressing AI hallucinations and bias. *MIT Sloan Teaching & Learning Technologies*. Retrieved June 11, 2025 from <https://mitsloanedtech.mit.edu/ai/basics/addressing-ai-hallucinations-and-bias/>
- Yang, Y. R. (2025). Racial bias in AI-generated images. *AI & Society*. <https://doi.org/10.1007/s00146-025-02282-1>
- Zhang, Y., Wildemuth, B.M. (2005). Qualitative analysis of content. *Human Brain Mapping* 30 (7):2197-2206.

Zeytinyağı Fiyatına Etkisi Olduğu Düşünülen Değişkenlerin SMOreg Algoritmasıyla Belirlenmesi: WEKA Uygulaması

Şengül Can^{1,2}

ÖZET

Dünyadaki zeytin üretiminin %8.6'sı Türkiye'de yapılmaktadır. Türkiye zeytinyağı ihracatına ilk olarak 1967 yılında başlayan, ülke içerisinde kendine yeten ve net ihracat yapabilen bir ülke konumundadır. Türkiye'nin zeytinyağı ihracat rakamları artış eğilimindedir. Tarıma dayalı sanayiye hammadde ve istihdam katkısı sağlaması nedeniyle zeytin ve zeytinyağı üretimi oldukça ciddi bir ekonomik değerdir. Bu araştırma kapsamında zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenler literatür taramasıyla belirlenmiş ve SMOreg algoritması kullanılarak analiz edilmiştir. Literatür taraması sonucunda zeytinyağı fiyatı hedef değişken; mazot fiyatı, destek miktarı, kalsiyum amonyum nitrat, amonyum nitrat, üre, diamonyum fosfat, kompoze gübre ve hasat işçilik ücreti açıklayıcı değişkenler olarak belirlenmiştir. Elde edilen araştırma sonuçlarına göre; hasat işçilik ücreti ve mazot fiyatının zeytinyağı fiyatı üzerinde en önemli belirleyiciler olduğu, kalsiyum amonyum nitrat, diamonyum fosfat, üre gibi gübre ve minerallerinde zeytinyağı fiyatı üzerinde düşük pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Amonyum nitrat ve kompoze gübre fiyatlarındaki artışında ise zeytinyağı fiyatı üzerinde az da olsa negatif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zeytinyağı Fiyatını Etkileyen Faktörler, SMOreg, İstatistiksel Veri Analizi

The Determination of Variables Affecting Olive Oil Prices Using the SMOreg Algorithm: A WEKA Application

ABSTRACT

Türkiye accounts for 8.6% of global olive production. As a country that first began exporting olive oil in 1967, Türkiye is self-sufficient in domestic consumption and maintains a net exporter status. The country's olive oil export volumes have shown an upward trend. Olive and olive oil production hold substantial economic value due to their contribution to agricultural-based industries as both raw materials and sources of employment. Within the scope of this study, variables believed to influence olive oil prices were identified through a comprehensive literature review and analyzed using the SMOreg algorithm. Based on the literature, the target variable was defined as olive oil price, while the explanatory variables included diesel price, government subsidies, calcium ammonium nitrate, ammonium nitrate, urea, diammonium phosphate, compound fertilizers, and harvest labor cost. The findings indicate that harvest labor cost and diesel price are the most

¹ İletişim Yazarı: sengul.can@cbu.edu.tr

² Öğr. Gör. Dr., MCBÜ/Kalite Koordinatörlüğü, ORCID: 0000-0003-4022-0393.

(Makale Gönderim Tarihi: 06.07.2025 / Yayın Tarihi: 30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1736258](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1736258)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

significant determinants of olive oil prices. Fertilizers and minerals such as calcium ammonium nitrate, diammonium phosphate, and urea were found to have a modest positive impact on olive oil prices. It was concluded that the increase in the prices of ammonium nitrate and compound fertilizers had a slight negative effect on the price of olive oil.

Keywords: *Factors Affecting Olive Oil Prices, SMOreg, Statistical Data Analysis*

1. GİRİŞ

Dünya genelinde, iklim niteliklerinin uygun olması nedeniyle zeytin yetiştiriciliğinin büyük bölümü İspanya, İtalya, Portekiz, Yunanistan, Suriye, Tunus, Fas ve Türkiye’de yapılmaktadır. Dünya zeytin tarımının %90’ı bu ülkelerde gerçekleştirilmektedir. Diğer Akdeniz ülkeleriyle birlikte Türkiye’de dünyada öncü zeytin ve zeytinyağı üreticisi konumundadır (Topaklı, 2023). Zeytin ve zeytinyağı sağlık ve besleyicilik yönünden insan beslenmesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Ayrıca tarıma dayalı sanayiye hammadde ve istihdam katkısı da oldukça yüksektir. Bu yönüyle hem Türkiye hem de dünya genelinde, zeytin ve zeytinyağı üretimi ciddi bir ekonomik öneme sahiptir (Çobanoğlu ve Tunaloğlu, 2013, s. 22).

Türkiye’de zeytincilik Cumhuriyetin ilk kırk yılında devlet politikalarıyla desteklenerek gelişmiştir (Tunaloğlu, 2010, s. 18). Zeytinyağı dünya genelinde talep gören oldukça önemli bir üründür. Akdeniz ülkeleri, Türkiye ve Avrupa Birliği’nde yer alan ülkeler önemli üretici ve ihracatçı konumundadır. FAO bilgilerine göre dünyadaki zeytin üretim alanları son yıllarda artış göstermiştir. Dünya genelinde ülkelerin toplam zeytin alanlarına bakıldığında İspanya %25.4, Tunus %12.4, İtalya %10.9, Fas %10.7, Türkiye %8.6 ve Yunanistan %7.9 ile zeytin üretimine liderlik ettikleri görülmektedir. Zeytin alanlardaki artışa rağmen son yıllarda doğal koşullar, hastalıklar veya iklim değişiklikleri nedeniyle üretim de dalgalanmalar görülmektedir ancak dünyada zeytin üretiminde en yüksek payı olan ilk beş ülkenin İspanya, İtalya, Yunanistan, Türkiye ve Fas olduğu görülmektedir (Ürün Raporu, 2022, s. 3).

Tablo 1. Türkiye’de Yıllara Göre Rekolte Tahminleri

YIL	Meyve Veren Ağaç Sayısı	Meyve Vermeyen Ağaç Sayısı	Ağaç Başına Zeytin (Kg.)	Elde Edilecek Zeytin (Ton)	Elde Edilecek Zeytinyağı (Ton)
2014	136.750.764	29.395.806	7,6	1.033.384	130.001
2015	140.545.527	24.009.611	9,6	1.352.152	189.482
2016	145.321.360	22.526.267	7,6	1.108.188	143.115
2017	144.384.666	26.895.736	11	1.535.055	177.365

2018	151.347.628	26.583.103	13,4	2.031.244	287.041
2019	151.069.434	26.774.532	9,9	1.500.467	193.614
2020	153.168.156	27.717.636	10	1.482.500	214.595
2021	159.352.393	29.397.654	8,3	1.316.850	177.981
2022	164.586.585	27.696.636	10,6	1.738.680	235.727
2023	167.652.603	28.256.586	17,8	2.976.654	421.774
2024	170.859.878	31.281.898	7,9	1.342.998	179.300

Kaynak: Topaklı, 2023, s. 2 kaynağından alınarak yeniden düzenlenmiştir.

Genel anlamda pazara uygun olarak üretilen ve yüksek pazarlama oranına sahip bir ürün olan zeytinyağı, Türkiye’de üretimin yoğun olarak yapıldığı yerlerde doğrudan veya yağhaneler üzerinden satışa sunulmaktadır. Türkiye zeytinyağı ihracatına ilk olarak 1967 yılında başlayan, ülke içerisinde kendine yeten ve net ihracat yapabilen bir ülke konumundadır. Türkiye dünyada zeytinyağı pazarında önemli bir ihracatçı konumundadır. Sektörde sızma zeytinyağı katma değeri en yüksek olan ticari ürün konumundadır (Öztürk, Yalçın ve Draman, 2009).

Türkiye iç pazar için yeterli ve ihracatçı bir ülke konumundadır. İhracatçı ülke konumunda olmamızın temel nedeni iç pazarda tüketimin az olmasıdır. Son dönemde Türkiye’nin ihracat rakamları artış eğilimindedir. İhracatı yapılan zeytinyağı çeşitleri içerisinde sızma zeytinyağının %35 gibi yüksek oranda olduğu görülmektedir. Zeytinyağı sektöründe katma değeri en yüksek ticari ürün sızma zeytinyağıdır (Öztürk, Yalçın ve Dıraman, 2009, s. 44).

Bu çalışmada ticaret borsalarında ilan edilen sızma zeytinyağı ortalama fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenlerin SMOReg algoritmasıyla araştırılması amaçlanmıştır. Araştırma kapsamında zeytinyağı fiyatı Türkiye İstatistik Kurumu web sayfasından (TUİK, 2025), mazot ve gübre fiyatları ziraat odası tarımsal bilgi platformundan (Ziraat Odası, 2025), destek miktarları Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, 2023) çapalama, gübreleme ve hasat işçilik ücretleri ise Türkiye İstatistik Kurumu web sayfasından (TUİK-2, 2025) elde edilerek veriler birleştirilmiştir. Gerçekleştirilen literatür taramasında Türkiye zeytinyağı fiyatının belirlenmesine etkisi olan üretim aşaması maliyetlerinin araştırıldığı çalışmalara sık rastlanmamıştır. Özellikle zeytin üretim aşamasındaki temel maliyetlerin zeytinyağı fiyatına etkisinin araştırılmasının literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu araştırma, Türkiye’nin zeytinyağı üretiminde Dünya’da önemli bir yere sahip olmasına rağmen fiyat belirleyici üretim faktörlerinin yeterince araştırılmaması nedeniyle ele alınmıştır. Mevcut literatürde üretimden kaynaklanan mazot, gübre veya işçilik benzeri

giderlerin zeytinyağı fiyatına olan etkisini araştıran çalışmaların sınırlı sayıda olması dikkat çekici olmuştur. Bu nedenle araştırma zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen üretim aşamasındaki faktörlerin makine öğrenmesi teknikleriyle belirlenmesini hedeflemiştir. Bu bağlamda araştırmanın fiyat belirleyici yetkililer ve üreticilerin maliyeti yönetilmesi bakımından faydalı olacağı düşünülmektedir.

Zeytinyağı fiyatına etkisi olduğunu düşünülen değişkenlerin klasik istatistik teknikler yerine makine öğrenmesi tabanlı SMOReg algoritmasıyla araştırılması literatürde sık rastlanan bir teknik değildir. Literatürdeki mevcut çalışmalar genellikle üretim sonrası aşamalarda zeytinyağı fiyatını etkileyen yada ihracat dinamikleri üzerinde etkili olan faktörlere yoğunlaşmaktadır. Ancak üretim esnasında maliyet oluşturan mazot, gübre veya işçilik gibi faktörlerin fiyat üzerindeki etkisinin araştırılmasına literatürde sık rastlanmamıştır. Bu bakımdan bu araştırma üretim aşamasında maliyet oluşturan faktörlerin fiyata etkisine odaklanmaktadır. Hem makine öğrenmesi kullanan hem de üretim aşaması maliyetlerine odaklanan bir araştırma olarak literatüre katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu yönüyle araştırma kapsamında elde edilen bulgular ile tarım ekonomisi, üreticiler ve tarımsal teşvikleri belirleme stratejileri açısından karar alma sürecinde katkı sağlayacak öngörüler sunulabilecektir. Araştırma bu yönüyle zeytinyağı fiyatında maliyetlerin yönetilebilmesi ve fiyat istikrarının takibi bakımından literatüre katkı sağlayacaktır.

Bu çalışma altı bölüm içermektedir. Birinci kısım olan giriş bölümünü takiben ikinci bölümde araştırma için kullanılan veri setine yönelik hazırlıklar, değişken seçimi ve ön işlemler gibi adımlar sunulmuştur. Üçüncü bölümde araştırmaya yönelik zeytinyağı fiyatını etkileyen faktörlerin araştırıldığı literatür özeti sunularak, çalışmanın literatürden farklı yönleri ve katkıları sunulmuştur. Araştırmanın dördüncü bölümünde araştırma için kullanılan SMOReg algoritmasıyla ilgili bilgi verilmiştir. Beşinci bölümde araştırma sonucunda elde edilen analiz sonuçları sunulmuştur. Sonuç bölümünde ise elde edilen sonuçlar sunularak, gelecek çalışmalarda yapılacaklara yer verilmiştir.

2. VERİ SETİNİN HAZIRLANMASI

Zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen faktörler literatür taraması ile belirlenmiştir. Mazot petrol türevi bir ürün olarak tarımda makineleşmenin yoğun kullanıldığı günümüzde oldukça önemli bir girdi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye’de tarım üretimi bakımından mazot kullanımının yoğun olduğu görülmektedir. Mazotun toprağı işlerken veya ürünlerin nakliyesi esnasında kullanılmasının yanında gübreleme, sulama gibi pek çok işlem adımı da ihtiyaç duyulan bir girdi olduğu görülmektedir. Bu bakımdan mazot tarım ürünlerinin maliyetleri üzerinde hem doğrudan hem de dolaylı etki yapabilmektedir (Çınar ve Yılmaz, 2017, s. 103).

Tarım ürünü yetiştiriciliğinde verimin yüksek olması oldukça önemlidir. Zeytin üretiminde verimliliği arttırmak için Üre, Amonyum nitrat, Amonyum sülfat, Kalsiyum amonyum nitrat (can), Kompoze gübre(20-20), Diamonyum fosfat(dap) gibi gübre ve minerallerin kullanıldığı görülmektedir (Acarsoy vd. 2011; Özdemir vd. 2020, s. 39; Haliloğlu vd. 2023, s. 41; Dursun, 2010; Sezer vd. 2023, s. 193).

Zeytin yetiştiriciliğinde işçilik giderlerinin de önemli bir maliyet olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda yapılan literatür incelemesinde çapalama, gübreleme ve hasat gibi işçiliklerinde zeytin üretim maliyeti olduğu görülmektedir (Demirci ve İsker, 2019).

2.1. Zeytin Fiyatını Etkileyen Üretim Aşaması Değişkenlerinin Belirlenmesi

Bu araştırma kapsamında zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenler kullanılmıştır. Bu değişkenler tarımsal üretim maliyetleri ve literatür incelemesi ile belirlenmiştir.

Yapılan incelemede tarımsal ürün fiyatlarının büyük oranda üretimsel maliyetler (üretim girdileri) ve piyasada oluşan arz-talep koşullarından etkilendiği görülmektedir (Cinemre ve Kılıç, 2002). Mazot tarımsal üretimin temel girdilerindedir. Toprağın işlenmesi, gübreleme, sulama, ürün hasatı veya nakliye gibi pek çok aşamada doğrudan kullanılmaktadır. Bu nedenle mazot fiyatları tarımsal üretim maliyetini de doğrudan etkilemektedir (Dellal, Özat ve Özüdoğru, 2007, s. 1). Tarımsal teşvikler de tarımsal üretimi etkileyici niteliktedir. Tarımsal teşviklerin kısa dönemde üretime olumlu etkisi olurken, uzun dönemde piyasaları bozucu etkisi olabilmektedir (Bayramoğlu, Ağızan ve Ağızan, 2021, s. 3192). Üre, Amonyum nitrat, Amonyum sülfat, Kalsiyum amonyum nitrat (can), Kompoze gübre(20-20), Diamonyum fosfat(dap) türü gübrelerin üretim verimliliği üzerinde etkisi olduğu görülmektedir (Acarsoy vd. 2011; Özdemir vd. 2020, s. 39; Haliloğlu vd. 2023, s. 41; Dursun, 2010; Sezer vd. 2023, s. 193). İşçilik giderleri de zeytin üretiminde maliyet kalemlerindedir ve bu maliyette üretici fiyatlarına yansımaktadır (Demirci ve İsker, 2019).

Bu bağlamda araştırmaya dahil edilen değişkenlerin zeytin fiyatı üzerinde beklenen etkisi;

- Mazot Fiyatı: maliyet artışı zeytinyağı satış fiyatı artışı
- Tarım Destek Fiyatı: tarımsal destekler maliyetleri düşürecek için fiyatı düşürebilir, uzun vadede üretimi destekleyici olacağından arz miktarını arttırabilir
- Gübreler: gübreleme giderleri maliyetleri arttıracığından fiyatı da arttırabilir
- İşçilik Ücretleri: işçilik giderleri üretim maliyetlerini arttıracığından fiyatı arttırabilir.

Veri setinde yer alan değişkenlerin birimleri Zeytinyağı fiyatı TL, Mazot TL, Gübreler (Üre, Amonyum nitrat, Amonyum sülfat, Kalsiyum amonyum nitrat (can), Kompoze gübre(20-20), Diamonyum fosfat(dap)) KG cinsinden, Çapalama, Gübreleme, Hasat işçilik giderleri TL cinsindedir. 2005 yılında Türk Lirası'ndan 6 sıfır atıldığı için 2005 öncesi TL cinsinden veriler 1.000.000'e bölünerek veri setine eklenmiştir. Eksik gözlemler aritmetik ortalama ile tamamlanmıştır.

2.2. Araştırma Soruları

Bu çalışma kapsamında genel araştırma sorusu ve zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenler için oluşturulan araştırma soruları aşağıda belirlenmiştir.

Soru 1) Üretim aşamasındaki girdi maliyetlerinde meydana gelen değişimler zeytinyağı fiyatını anlamlı biçimde etkiler mi?

H₀₁: Üretim aşamasındaki girdi maliyetlerinin hiç biri zeytinyağı fiyatını etkilemez.

H₁₁: En az bir üretim aşaması girdi maliyeti zeytinyağı fiyatını etkiler.

Soru 2) Mazot fiyatının artması üretim maliyetlerini arttırması nedeniyle zeytinyağı fiyatını etkiler mi?

H₀₂: Mazot fiyatının artması üretim maliyetlerini arttırması nedeniyle zeytinyağı fiyatını etkilemez

H₁₂: Mazot fiyatının artması üretim maliyetlerini arttırması nedeniyle zeytinyağı fiyatını etkiler

Soru 3) Üretim teşvik/desteklerinin maliyetleri azaltması nedeniyle zeytinyağı fiyatını etkiler mi?

H₀₃: Üretim teşvik/destekleri zeytinyağı fiyatını etkilemez

H₁₃: Üretim teşvik/destekleri zeytinyağı fiyatını etkiler

Soru 4) Gübreleme maliyetleri zeytinyağı satış fiyatını etkiler mi?

H₀₄: Gübreleme maliyetleri zeytinyağı fiyatını etkilemez

H₁₄: En az bir gübreleme maliyeti zeytinyağı fiyatını etkiler

Soru 5) İşçilik ücretleri zeytinyağı fiyatını etkiler mi?

H₀₅: İşçilik ücretleri zeytinyağı fiyatını etkilemez

H₁₅: En az bir işçilik ücreti zeytinyağı fiyatını etkiler

3. LİTERATÜR İNCELEMESİ

Zeytinyağı fiyatıyla ilgili yapılan araştırmalara ait literatür incelemesi yapılmıştır. Karipidis vd. (2005) çalışmasında, zeytinyağı fiyat farklılaşmasında yaşam kalitesi, satınalma ile ilgili belirsizlikler, maliyetler ve tüketicilerin psikolojik ihtiyaçlarıyla ilgili faktörlerin etkili olduğu sonucu elde edilmiştir.

Aktaş (2008) çalışmasında, Türkiye’de zeytin üretimi, dış ticareti ve zeytincilik teşvik politikaları araştırılmıştır. Elde edilen bulgular doğrudan gelir desteği ve benzeri ürün desteklerinin zeytin üretiminde de etkili olduğu ve desteklerin arttırılmasının olumlu katkı sunacağını göstermiştir.

Çobanoğlu ve Tunaliğlu (2013) çalışmasında, Türkiye ve Avrupa’da zeytin üretimi yapan çiftliklerin ekonomik gösterleri dikkate alarak karşılaştırmıştır. Elde edilen bulgular işçilik maliyetlerinin toplam üretimin maliyetinde en önemli paya sahip olduğunu göstermiştir.

Bekçioğlu, Gürel ve Kızılyalçın (2014) çalışmasında, zeytin sektöründeki maliyetleri faaliyet tabanlı maliyetleme ve geleneksel maliyetlemeyi karşılaştırılmıştır. Elde edilen bulgular geleneksel yöntemin zeytin üretim maliyetlerini hesaplamada yetersiz kaldığı

ancak faaliyet tabanlı maliyetleme tekniklerinin daha başarılı sonuçlar verdiğini göstermiştir.

Emmanouilides vd. (2014) çalışmasında, AB zeytinyağı pazarındaki fiyat bağımlılığının yapısını ve derecesini değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular pazar genelinde fiyatların birlikte yükselme eğiliminde olduğu ancak birlikte düşme eğilimi bulunmadığını göstermiştir.

Romo Munoz vd. (2015) çalışmasında, süpermarketlerin tüketicilere sunduğu zeytinyağı fiyatı üzerinde etkili olan faktörleri araştırmıştır. Elde edilen bulgular fiyatlandırma üzerinde yağ asiti seviyesi, kutulama ve üretim yerinin etkili olduğu sonucunu göstermiştir.

Erdal ve Vural (2017) çalışmasında, zeytin üretimi ve pazarlanmasına etkisi olan faktörleri araştırmıştır. Elde edilen sonuçlarda 2006-2007 yıllarındaki kuraklık etkisi görülmüş ve zeytinin pazarlanma marjının artış eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Orlandi vd. (2017) çalışmasında, İspanya İtalya ve Tunus'ta zeytin verimi ve zeytinyağı fiyatıyla ilişkisini araştırmak için polen izleme metodunu kullanmıştır. Araştırma sonucunda polen emisyonu, polen sezonunun uzunluğu gibi biyolojik faktörlerin üretim parametreleriyle pozitif korelasyonlu olduğu görülmüştür.

Carbone vd. (2018) çalışmasında, hedonik fiyat modeli uygulayarak İtalyan zeytinyağı pazarını incelemiştir. Elde edilen bulgular tüketicilerin doğrudan ürüne yönelik özelliklere, hammadde ve üretim sürecine değer verdiğini ayrıca üretici türü ve üretim yerinin de fiyatı etkilediğini göstermiştir.

Roselli vd. (2018) çalışmasında, Brezilya'da dış faktörlerin zeytinyağı perakende fiyatı üzerinde etkisi olup olmadığı araştırılmıştır. Elde edilen bulgular zeytinyağı perakende fiyatı üzerinde markalama, etiketleme ve paketleme gibi dış faktörlerin etkili olduğunu göstermiştir.

D'Adamo vd. (2019) çalışmasında, sızma zeytinyağı fiyatındaki değişkenlik zeytin satın alma maliyeti, üretim maliyeti, zeytin verimi ve kar marjı araştırılmıştır. Elde edilen bulgular yüksek ve düşük verimlilik yılları ile zeytinyağı asit oranının büyük oranda etkili olduğunu göstermiştir.

Ballco ve Gracia (2020) çalışmasında, zeytinyağı piyasa fiyatı ve tüketici fiyatına ait nitelikler arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Elde edilen sonuçlar zeytinyağı üretim niteliğinin tüketici faydasını ve buna paralel olarak piyasa fiyatını olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

Acar (2021) çalışmasında, zeytin ve zeytinyağı fiyat oluşumuyla ilgili faktörleri araştırmıştır. Elde edilen bulgular Tarıh, ihracat firmaları, tüccar, ticaret borsası, ambalajlama, şişeleme, zeytin üreticileri arasındaki rekabet, zeytinyağı arz miktarı, satış sonrası hizmetler, kooperatif ve zeytinyağı işleme tesislerinin etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Şahin ve Aydoğdu (2021) çalışmasında, zeytin ve zeytinyağı piyasasını analiz etmiştir. Elde edilen bulgular ekim alanı ve üretim miktarı bakımından dünyada 6. sırada olan Türkiye’de verimliliğin oldukça düşük olduğu görülmüştür. Tarımda teknolojik gelişmeler, sulama imkanlarının gelişmesi gibi faktörlerin üretime olumlu yansıtacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Carzedda vd. (2021) çalışmasında, İtalyan tüketicilerin hangi niteliklere göre sızma zeytinyağına yüksek ücret ödemeye gönüllü oldukları araştırılmıştır. Elde edilen bulgular organik özelliğinden ziyade üretici kökeninin yüksek fiyat ödemeye razı olmada etkili bir faktör olduğunu göstermiştir.

Zanchini vd. (2022) çalışmasında, fonksiyonel niteliklere sahip zeytinyağı için ekstra ücret ödemeyi kabul eden tüketicileri değerlendirmiştir. Elde edilen bulgular bireyin sağlık algısının yüksek fiyatlı zeytinyağı ücretini kabul etmeyle ilişkili olduğunu göstermiştir.

Çakan (2022) çalışmasında, natural sızma zeytinyağı nitelikleri için örtük fiyat tahmininde logaritmik doğrusal model ve en küçük kareler yöntemini kullanmıştır. Elde edilen bulgular marka liderliği, organik tarım ve polifenol oranının örtük fiyata etkisi en yüksek değişkenler olduğu belirlenmiştir.

Fousekis (2022) çalışmasında, Avrupa Birliği’nin öncü zeytinyağı pazarındaki fiyat riski bağlantısı araştırılmıştır. Araştırma sonucunda aşırı pozitif şoklarda fiyat riski bağlantısı aşırı negatif şoklardan daha güçlüdür, fiziksel alan fiyat riskini taşımada oldukça belirleyicidir, yüksek kalite zeytinyağı fiyat riskinin düşük kalite zeytinyağına aktarılma olasılığı daha yüksektir ve İspanya’nın zeytinyağı pazarı içerisinde bilgi akışında merkezi rol oynadığı bulgularına ulaşılmıştır.

Şengül (2023) çalışmasında, zeytinyağı fiyatı volatilitelerini analiz etmiştir. Elde edilen bulgular fiyattaki hareketliliğe piyasanın hızlı yanıt verdiği ve şokların uzun vadel etkileri olabileceğini göstermiştir.

Kocaefe (2023) çalışmasında, Türk zeytinyağı fiyatının sektör rekabet gücünü araştırmıştır. İthalat-İhracat verileri ile Açıklanmış Karlıştırılmalı Üstünlükler Endeksi, Nispi İhracat Avantaj Endeksi, Nispi İthalat Avantaj Endeksi, Nispi Ticaret Avantaj Endeksi ve Nispi Rekabet Üstünlüğü Endeksi hesaplanmıştır. İlgili endeks sonuçları bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye’nin İspanya, İtalya, Portekiz ve Yunanistan karşısında rekabette başarılı olmadığı ve sektördeki potansiyelini yeteri kadar yerine getiremediği sonucu elde edilmiştir.

Panagiotou ve Stavrakoudis (2023) çalışmasında, İtalya, İspanya ve Yunanistan sızma zeytinyağı pazarında zaman ölçeğine göre fiyat bağımlılığının gücü ve biçimini değerlendirmiştir. Elde edilen bulgulara göre kısa dönemdeki fiyat bağlantıları uzun dönemden önemli oranda farklı bulunmuştur. Ayrıca fiyat şoklarının İtalya’dan İspanya’ya daha yüksek olasılıkla iletildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Theofanous (2023) çalışmasında İspanya, İtalya ve Yunanistan odağında zeytinyağı fiyat analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar Avrupa Birliği zeytinyağı piyasasında fiyatlar arasında asimetrik ilişkiler olduğu görülmüştür.

Papoutsis (2023) çalışmasında çoklu gıda sertifikasyon etiketinin tüketici kararına etkisini araştırmıştır. Araştırma sonucunda organik tarım sertifikalı etikete sahip ürünlerin daha yüksek fiyata sahip olduğu görülmüştür.

Alnafissa (2023) çalışmasında Riyad kentindeki çeşitli zeytinyağı özelliklerinin örtük değerlerini tahmin etmiştir. Elde edilen bulgular fiyat ve asitlik seviyesi negatif bir ilişki olduğu ayrıca organik ve saf etiketli ürünlerin daha yüksek fiyatla satıldığı sonucu elde edilmiştir.

Monge (2024) çalışmasında, COVID dönemindeki fiyat dalgalanmasının klasik istatistik teknikler ve yapay sinir ağı yöntemiyle zeytinyağı fiyatı uzun dönem tahmini gerçekleştirmiştir. Elde edilen bulgular COVID döneminde yaşanan fiyatlama şokunun kalıcı olduğunu göstermiştir.

Sgroi vd. (2024) çalışmasında, zeytinyağı tercihlerinde sosyo-demografik değişkenler ile tüketici davranışı arasındaki ilişkiler araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre; cinsiyet, sertifikasyon bilgisi, etiketleme gibi niteliklerin fiyat, marka ve ambalajlama üzerinde belirgin etkisi olduğunu göstermiştir.

Lanfranchi vd. (2024) çalışmasında, İtalyanların organik zeytinyağı için daha yüksek fiyat ödemeye razı olmalarını etkileyen faktörleri incelemiştir. Tüketicilerin yaş, eğitim düzeyi, hanehalkı sayısının düşük olması gibi nedenlerin yüksek ücret ödemeyi kabul etmede etkili olduğunu göstermiştir.

Theofanous ve Tremma (2024) çalışmasında İspanya, İtalya ve Yunanistan arasındaki fiyat ilişkileri incelenmiştir. En güçlü fiyat ilişkisinin İtalya ve Yunanistan arasında olduğu görülmüştür. Fiyat iletim örüntüsünün İspanya-Yunanistan ve İspanya-İtalya arasında asimetrik, İtalya-Yunanistan arasında ise simetrik olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.

Özdemir ve Candemir (2025) çalışmasında, 271 tüketiciyle yapılan yüzyüze görüşme anket sonuçlarıyla zeytinyağı satın alma niyetine etkisi olan faktörler değerlendirilmiştir. Elde edilen sonuçlar tüketici tutumu, algılanan fiyat ve davranışsal kontrol ile algılanan riskin satın alma niyetine etkisi olduğunu göstermiştir.

Süygün ve Can (2025) çalışmasında, zeytinyağı işletmelerinin sorunları ve ihracat potansiyelleri araştırılmıştır. Derinlemesine görüşme yöntemiyle toplanan verilerden ekonomik belirsizlik, üretim maliyeti, sermaye yetersizliği, nitelikli personel, taşıma problemleri gibi faktörlerin işletmeleri zorladığı görülmüştür. İhracat özelinde ise teşviklerin yetersizliği, ambalaj tedarigi, bilgi eksikliği, tanıtım ve yabancı dil problemlerinin öne çıktığı görülmüştür.

García-Moral vd. (2025) çalışmasında, İspanya'da koruma statüsüne alınan lokasyonlardaki zeytinyağı fiyatına etki eden faktörler araştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar

koruma statüsüne sahip bölgelerden gerçekleştirilen üretimin fiyatı olumlu yönde etkilediğini göstermiştir.

Gerçekleştirilen literatür incelemesinde zeytinyağı fiyatına etki edilen faktörler araştırılırken genellikle üretim sonrası sürece odaklanıldığı görülmüştür. Zeytin üretim aşamasındaki etkenlerin zeytinyağı fiyatına olan etkisinin araştırıldığı çalışmalara pek rastlanmamıştır. Bu nedenle üretim aşamasında sürece dahil olan faktörlerin araştırılması ile zeytinyağı fiyatına etkisi olan faktörlerin belirlenmesinin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

4.SMOreg Algoritması

İlk kez 1998 yılında Smola ve Scholkopf tarafından regresyon problemlerini çözmek için sıralı minimal optimizasyon (SMO) adı ile yinelemeli bir algoritma önerisi sunulmuştur. SMO algoritmalarının en önemli özelliği hızlı ve kolay uygulanabilir olmalarıdır. 1999 yılında ise Keerthi ve Shevade tarafından SMO algoritması geliştirilerek SMOreg algoritması sunulmuştur. Doğrusal regresyon algoritması uzun süredir yaygın biçimde kullanılan sade bir yöntemdir. SMOreg algoritması ise veri setini eğitim ve test olarak ayırarak önce eğitim kümesinde uygulanmaktadır. Eğitim verisi üzerinde ağırlıklandırma yaparak test verisindeki daha uzak örneklere daha az ağırlık atayarak regresyon elde etmektedir. Test verisi üzerindeki öznitelik değerlerini girdi olarak kullanan SMOreg bir regresyon denklemi kurmaktadır (Li ve Jiang, 2006, s. 376).

Regresyon analizi değişkenler arası ilişkiyi inceleyen bir modeldir. SMOreg ise basit bir SMO yapısındaki tek eşiğin yol açtığı verimsizlik sorununu çözmektedir. SMOreg modeli yapısal riskleri minimize ederek regresyon denklemini tahmin etme, doğrusal olmayan ve küçük sayıdaki örneklem üzerinde çalışabilme açısından oldukça başarılıdır. Bu yönüyle SMOreg algoritması zaman serisi modelleri üzerinde de başarılı biçimde çalışabilmektedir (Avşar ve Ecemiş, 2023, s. 1896).

5.UYGULAMA

Araştırma için kullanılan analiz programı WEKA olarak belirlenmiştir. Araştırma kapsamında kullanılan veriler excel formatında birleştirilerek, Weka dosya formatı olan .arff formatına dönüştürülmüştür.

WEKA programı 1999 yılında geliştirilen ve günümüzde yaygın biçimde kullanılan bir makine öğrenmesi yazılımıdır. Derin öğrenme teknikleri, makine öğrenmesi, metin madenciliği, veri madenciliği ve tahmin etmeye yönelik bütünsel bir arayüz sunmaktadır. Ücretsiz olarak kullanılabilirliği nedeniyle sıklıkla tercih edilen bir uygulamadır. WEKA programı ile saf verinin işlenmesi, makine öğrenmesi tekniklerinin istatistiksel açıdan yorumlanabilmesi, saf veri üzerinde oluşturulan modellerin görselleştirilebilmesi gibi pek çok veri madenciliği uygulaması gerçekleştirilebilmektedir. WEKA ile veri ön işleme, veri kümeleme, veri sınıflandırma, regresyon ve özellik seçimi gibi pek çok veri madenciliği süreci yürütülebilmektedir (Demirtop ve Işık, 2023, s. 27). Veri seti excel formatında hazırlandıktan sonra eksik veri ve uç değer kontrolü yapılmıştır. Sonrasında

WEKA programında verilerin kullanılabilmesi için .arff formatına dönüştürülmesi gerekmektedir. Dönüştürülen veriler Şekil 1 ile gösterilmiştir.

Şekil 1. Arff formatına dönüştürülen veriler

```
@RELATION veri_yeni_zeytin
@ATTRIBUTE Mazot_t1 NUMERIC
@ATTRIBUTE Destek NUMERIC
@ATTRIBUTE amonyum_slfat_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE can_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE amonyum_nitrat_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE ure_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE dap_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE 20_20_kg NUMERIC
@ATTRIBUTE capalama NUMERIC
@ATTRIBUTE gubreleme NUMERIC
@ATTRIBUTE hasat NUMERIC
@ATTRIBUTE Zeytinyagi NUMERIC
```

Veri setinde Zeytinyağı fiyatı bağımlı değişken iken; mazot fiyatı, destek miktarı, Üre, Amonyum nitrat, Amonyum sülfat, Kalsiyum amonyum nitrat (can), Kompoze gübre(20-20), Diamonyum fosfat(dap), çapalama işçilik ücreti, gübreleme işçilik ücreti ve hasat işçilik ücreti bağımsız değişkenler olarak alınmıştır.

Veri seti hazırlandıktan sonra öncelikli olarak veriler normal dağılıma uygun hale getirilmiştir. Normalize edilen veri setine SMOReg algoritması uygulanmadan önce hangi niteliklerin regresyon için uygun olduğunun belirlenmesi için nitelik seçimi (selected attributes) işlemi uygulanmıştır.

Nitelik seçimi veri madenciliği algoritmalarının etkinliği ve performansını iyileştirmede sıklıkla kullanılmaktadır. Veri kümeleri fazla sayıda nitelik içerebilir ancak bu niteliklerin hepsi analiz için gerekli olmayabilir. Nitelik seçimi sürecinde analiz için gerekli olmayan veya ilgisiz değişkenlerin belirlenmesine olanak sunar. İlgisiz değişkenlerin belirlenerek çıkarılması modelin karmaşıklığını da azaltmaktadır. Dahası nitelik seçim süreci veri madenciliği modelinin anlaşılabilirliğini de arttırmaktadır (Arnya, 2021, s. 53). Weka programında seçilen nitelik seçimi algoritması CorrelationAttributeEval olarak belirlenmiştir.

CorrelationAttributeEval tekniğinde nitelikler hedef sınıfa göre belirlenmektedir. Bu teknikte kullanılan Pearson korelasyon yöntemi her bir nitelik ve hedef sınıf arasındaki korelasyonu ölçmek için kullanılmaktadır. Elde edilen sonuçlar ilk beş nitelik sıralaması dikkate alınmaktadır (Gnanambal vd., 2018, s. 3641). Nitelik seçimi algoritmasının sonuçları Tablo 2 ile gösterilmektedir.

Tablo 2. Nitelik Seçimi Korelasyon Değerleri

Korelasyon Değeri	Değişken
0.988	Çapalama
0.985	Gübreleme
0.984	Hasat
0.914	Mazot
0.504	Destek
0.504	Amonyum Sülfat
-0.245	DAP Gübre
-0.305	20-20 Gübre
-0.32	Üre Gübre
-0.387	Can Gübre
-0.389	Amonyum Nitrat

Tablo 2. Yüksek Korelasyon Değerlerine Sahip Değişkenler

Değişken1	Değişken2	Korelasyon
Destek	Amonyum Sülfat	1
Çapalama	Gübreleme	0.996
Çapalama	Hasat	0.997
Gübreleme	Hasat	0.998

Nitelik seçiminin yanı sıra veri seti çoklu bağlantı riski açısından değerlendirilmiştir. Değişkenler arasındaki korelasyon değerleri ($r > 0.75$) olması çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açabilmektedir. Aralarındaki korelasyon katsayısı yüksek olan değişkenlerden sadece biri analize dahil edilerek sorun çözülebilmektedir (Vupa ve Alma, 2008, s. 42-43). Bu bağlamda analize dahil edilmeyen değişkenler Çapalama, Gübreleme ve Amonyum Sülfat olarak belirlenmiştir. Bu değişkenler analizden çıkarıldıktan sonra VIF

değerleri Weka programında bu algoritma desteklenmediği için Python ile kontrol edilmiştir. Verilere ait VIF değerleri Tablo 3 ile gösterilmiştir.

Tablo 3. Analize Dahil Edilen Değişkenlerin VIF Değerleri

Değişken	VIF
Destek	4.92039
Can Gübre	4.885186
Amonyum Nitrat	4.819239
DAP Gübre	4.420638
20-20 Gübre	4.029619
Mazot	3.726576
Üre Gübre	3.153469
Hasat	3.138473

Elde edilen VIF(Varyans Enflasyon Faktörü) değerleri 10'dan küçük olduğunda modelde çoklu doğrudal bağlantı olmadığını göstermektedir (Büyükuysal ve Öz, 2016, s. 112; Atar ve İspir, 2019, s. 317).

Hedef değişken Zeytinyağı fiyatı, açıklayıcı değişkenler ise mazot fiyatı, destek miktarı, kalsiyum amonyum nitrat (can), amonyum nitrat, üre, diamonyum fosfat(dap), kompoze gübre (20-20) ve hasat işçilik ücreti açıklayıcı değişkenler olarak belirlenmiştir. Belirlenen değişkenler kullanılarak Lineer Regresyon, Ridge Regresyonu, SMOReg, Random Forest ve XGBoost algoritmaları kullanılarak en başarılı model belirlenmiştir. Modellere ait hiperparametreler Ek Tablo 1 ile ve başarı oranları Tablo 4 ile gösterilmektedir. Tüm modellerde 10-k çapraz doğrulama yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 4. Model Başarı Ve Hata Oranları

Model	Başarı Oranı	MAE	RMSE	RAE(%)	RRSE(%)
SMOReg	0.88	0.065	0.089	19.38	14.62
Lineer Regresyon	0.72	0.077	0.113	19.46	18.46
Ridge Regresyon	0.83	0.094	0.105	21.24	23.95

Random Forest	0.81	0.091	0.105	23.81	26.04
XGBoost	0.71	0.092	0.112	24.16	26.35

Performansı karşılaştırılan modellere Ortalama Mutlak Hata (Mean Absolute Error-MAE), Ortalama Karesel Kök Hatası (Root Mean Squared Error-RMSE), Göreceli Mutlak Hata (Relative Absolute Error-RAE), Kök Göreceli Karesel Hata (Root Relative Squared Error-RRSE) (Damodharan, Reddy & Sarojamma, 2022) değerleri karşılaştırılarak en iyi modele karar verilmiştir. Hata değeri en düşük olan model olan SMOReg en başarılı model (Ebren Kara ve Şamlı, 2021) olarak belirlenmiştir.

$$\text{Zeytinyağı\_Fiyatı} = 0.0156 + 0.2327 * \text{Mazot} + 0.0150 * \text{Destek} + 0.0185 * \text{can} - 0.0349 * \text{Amonyum\_Nitrat} + 0.0012 * \text{üre} + 0.0165 * \text{dap} - 0.0084 * 20\_20 + 0.7358 * \text{hasat}$$

Elde edilen regresyon sonuçlarına göre araştırma genel hipotezi $H0_1$ reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir. Buna göre en az bir üretim aşaması girdi maliyeti zeytinyağı fiyatını etkilediği görülmüştür. Seçilen değişkenlerle ilgili hipotezlerden $H0_2$ reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir, mazot fiyatının zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu görülmüştür. $H0_3$ reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir, desteklerin zeytinyağı fiyatını etkilediği görülmüştür. $H0_4$ reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir, gübreleme maliyetlerinin zeytinyağı fiyatını etkilediği görülmüştür. $H0_5$ reddedilerek alternatif hipotez kabul edilmiştir, işçilik fiyatının zeytinyağı fiyatını etkilediği görülmüştür.

SMOReg denkleminde göre zeytinyağı fiyatı üzerinde en yüksek etkiye sahip değişkenin hasat işçiliği olduğu görülmüştür. Hasat işçilik ücretlerindeki 1 birim artış zeytinyağı fiyatında 0.735 birimlik pozitif yönde etkiye neden olmaktadır. Benzer biçimde mazot fiyatının da zeytinyağı fiyatı üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmektedir. Mazot fiyatındaki 1 birimlik artışında zeytinyağı fiyatı üzerinde 0.232 birimlik pozitif yönlü etkisi olduğu söylenebilir. Zeytinyağı fiyatı üzerinde pozitif yönlü etkisi olan diğer değişkenler sırasıyla kalsiyum amonyum nitrat (can) (0.018), diamonyum fosfat (dap) (0.016), tarım desteği (0.015) ve üre (0.0012) olarak belirlenmiştir. Zeytinyağı fiyatı üzerinde negatif etkisi olan değişkenler ise amonyum nitrat (-0.034) ve kompoze gübre (20-20) (-0.008) olarak belirlenmiştir.

SMOReg ile elde edilen sonuçların yanısıra permutasyon özeti de kontrol edilmiştir. Elde edilen sonuçlar Tablo 5 ile gösterilmektedir.

Tablo 5. Değişkenlerin Modele Katkı Oranı

Değişken	Ortalama Merit (Δ RMSE)	Yorum
Hasat	25.06 $\pm$ 8.66	Model performansına en yüksek katkıyı yapıyor.

Mazot	23.64 ± 8.00	Üretim girdisi olarak ikinci en güçlü etken.
Can Gübre	0.91 ± 1.35	Pozitif katkı, model performansını biraz iyileştiriyor.
Üre Gübre	0.54 ± 0.37	Pozitif katkı, model performansını biraz iyileştiriyor.
Dap Gübre	0.49 ± 1.51	Düşük fakat pozitif etki; gübre miktarındaki artış üretimi bir miktar iyileştiriyor.
20_20_kg	-0.26 ± 0.60	En düşük katkı; model bu değişkenden anlamlı bilgi elde etmiyor.

Özellik önem algoritması 10-k çapraz doğrulama ile yapılmıştır. Tablo 5 ile denkleme dahil edilen özellik önemleri sırasıyla Hasat işçilik ücreti ve Mazot fiyatının en yüksek öneme sahip olduğu görülmektedir. Kalsiyum amonyum nitrat(can), üre ve diamonyum fosfat (dap) gübrelere de modele pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Kompoze gübre (20-20) değişkeninin ise modeli negatif etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

6.SONUÇ

İklimsel niteliklerin uygunluğu Türkiye'nin de diğer Akdeniz ülkeleriyle birlikte dünyanın sayılı zeytin üreticilerinden olmasına imkan sunmaktadır. Zeytin ve zeytinyağı üretimi insan sağlığı ve besleyicilik bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca tarımsal sanayiye hammadde ve istihdam sağlaması bakımından zeytinyağı oldukça önemlidir. Bu bağlamda zeytin ve zeytinyağı üretiminin ekonomik önemi oldukça yüksektir. Türkiye'de zeytincilik Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren devlet politikalarıyla desteklenerek teşvik edilmiştir. Dünya genelinde talep gören bir ürün olan zeytinyağı için Akdeniz ülkeleri, Türkiye ve Avrupa Birliğinde yer alan ülkeler önemli üretici ve ihracatçı ülkeler konumundadır. Türkiye dünya zeytin üretiminin %8.6'sını gerçekleştirmektedir.

Araştırma kapsamında zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenler literatür taraması ile belirlenmiştir. Mazot pek çok alanda olduğu gibi tarımda makineleşmenin arttığı günümüzde de oldukça önemli bir girdi olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de tarım üretiminde mazotun yoğun olarak kullanıldığı görülmüştür. Yine Tarım üretiminde verimliliğin yüksek olması da oldukça önemli bir kriter olarak karşımıza çıkmaktadır. Zeytin yetiştiriciliğinde verimliliğin artması için üre, azot, amonyum nitrat, amonyum sülfat, kalsiyum, kompoze gübre gibi gübre ve minerallerin kullanıldığı yapılan literatür taraması sonucunda görülmüştür. Bütün tarımsal ürünlerde olduğu gibi zeytin yetiştiriciliğinde de çapalama, gübreleme ve hasat gibi işçilik giderleri olduğu görülmüştür. Elde edilen bu bilgiler ışığında Türkiye İstatistik Kurumu web sayfasından (TUİK, 2025), ziraat odası tarımsal bilgi platformundan (Ziraat Odası, 2025), Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (Tarımsal Ekonomi ve Politika

Geliştirme Enstitüsü, 2023) Türkiye İstatistik Kurumu web sayfasından (TUİK-2, 2025) veriler alınmıştır. Zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen değişkenler WEKA programında SMOreg algoritması kullanılarak analiz edilmiştir.

Elde edilen analiz sonuçlarına göre zeytinyağı fiyatını en yüksek oranda etkileyen değişkenin hasat işçilik ücreti olduğu görülmüştür. Hasat işçilik ücretinde meydana gelen 1 birimlik artışın zeytinyağı fiyatı üzerinde 0.735 birimlik pozitif yönde etkisi olmaktadır. İşçilik ücretindeki artışın zeytinyağı fiyatına etkisi Asker Er ve Özer(2024) çalışmasıyla uyumlu olduğu görülmüştür. Mazot fiyatının da zeytinyağı fiyatı üzerinde pozitif yönde etkisi olduğu görülmüştür bu sonuç Dellal vd. (2007) Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri Çalışma Raporundaki mazotun tarımsal üretim maliyetlerini arttırmasıyla da uyumludur. Gübre ve mineral grubundan kalsiyum amonyum nitrat (can) fiyatındaki 1 birimlik artışın zeytinyağı fiyatını 0.018 birim pozitif yönde etkilediği, diamonyum fosfat (dap) fiyatındaki 1 birimlik artışın zeytinyağı fiyatını 0.016 birim pozitif yönde etkilediği, üre fiyatındaki 1 birimlik artışında zeytinyağı fiyatında 0.0012 birim pozitif yönde etkilediği görülmektedir. Tarım destek miktarındaki 1 birimlik artışında zeytinyağı fiyatını 0.015 birim pozitif yönde etkilediği sonucu elde edilmiştir. Tarım desteğinin zeytinyağı fiyatı üzerinde bu kadar minimal bir etkisinin olması Bayramoğlu vd. (2021) çalışmasındaki tarım desteklerinin kısa vadede olumlu etkisi olsa da uzun vadede tarımsal üretim için yetersiz olmasıyla uyumlu olabileceği düşünülmüştür. Amonyum nitrat fiyatındaki 1 birimlik artışında zeytinyağı fiyatında -0.034 birim negatif yönde etkisi olduğu, kompoze gübre (20-20) fiyatında 1 birimlik artışında zeytinyağı fiyatı üzerinde -0.008 birim negatif yönde etkisi olduğu görülmüştür.

Bu bağlamda işçilik ve yakıt giderlerinin zeytinyağı fiyatı üzerinde en önemli belirleyiciler olduğu, kalsiyum amonyum nitrat (can), diamonyum fosfat(dap), üre gibi gübre ve minerallerinde zeytinyağı fiyatı üzerinde düşük pozitif yönde etkisi olduğu görülmüştür. Amonyum nitrat ve kompoze gübre fiyatlarındaki artışında ise zeytinyağı fiyatı üzerinde az da olsa negatif yönde etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu durumun verim artışı kaynaklı olabileceği düşünülmektedir.

Araştırma için kullanılan verilere yağış, sıcaklık gibi iklim özelliklerinin veya döviz kuru, ekonomik kriz dönemlerindeki fiyat şoklarının eklenememesi çalışmanın kısıtlarından biridir. Ayrıca çalışmada Ege, Marmara veya Akdeniz bölgelerine özel niteliklerin eklenememesi ulusal seviyede değil daha dar politika önerilerinin elde edilmesine neden olmuştur.

Elde edilen bulgular, özellikle işçilik ve mazot gibi üretim maliyetlerinin zeytinyağı fiyatı üzerinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Bu sonuç teşvik ve desteklerin üreticinin maliyetini azaltmaya yönelik uygulanması gerektiğini düşündürmektedir. Özellikle ürün hasat dönemlerinde mevsimlik tarım işçilerine yönelik destek ve istihdam teşviklerinin verilmesi, mazot desteklerinin arttırılması ürün fiyatının oluşumunda hem üreticiyi hem de tüketiciyi koruyan etkiler oluşturabileceği düşünülmektedir. Bu durum Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü, 2023, s. 29) raporuyla da uyumludur. Dahası üretimin farklı

aşamalarında kullanılan gübre fiyatlarında oluşabilecek dalgalanmalara karşı yerli gübre kullanımının özendirilerek maliyetlerin azaltılabileceği düşünülmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada zeytinyağı fiyatına etkisi olduğu düşünülen faktörler geleneksel istatistik yöntemler yerine SMOREg algoritmasıyla araştırılmıştır. Zeytinyağı üretim sürecindeki işçilik, yakıt, gübre gibi maliyetlerin fiyat üzerindeki etkilerinin araştırılması literatüre bir katkı sunmaktadır. Elde edilen bulguların gerek üreticilerin maliyetlerini yönetebilmesi gerek tarımsal destek politikalarının daha etkili olabilmesi açısından önemli olacağı düşünülmektedir. Gelecek çalışmalarda yağış, nem veya sıcaklık gibi iklim özelliklerinin yanı sıra döviz kuru gibi değişkenlerin de zeytinyağı fiyat oluşumu üzerindeki etkilerinin incelenmesi düşünülmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı, yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acarsoy, N., Eryüce, N., Mısırlı, A., Kılıç, Ö. G., Kılıç, H., & Arda, E. (2011). Farklı bileşimlerde bor, azot ve potasyumlu yaprak gübrelerinin Domat zeytin çeşidinde çiçek tozu canlılığı, çimlenmesi ve meyve tutumu üzerine etkileri. *Zeytin Bilimi*, 2(2), 49-57.
- Acar, N. K. (2021). Zeytin ve zeytinyağı piyasa fiyatı oluşumunda etkili olan faktörlerin belirlenmesi: Muğla ili örneği (Yüksek Lisans Tezi). Fen Bilimleri Enstitüsü
- Aktaş, E. (2008). Zeytin üretimindeki gelişmeler ve Çanakkale. *Canakkale-Küçükkuyu Değerleri Sempozyumu*
- Alnafissa, M. A. (2023). Investigating the contribution of different characteristics in the olive oil prices in the Saudi market: An Hedonic price analysis. *Pakistan Journal of Agricultural Sciences*, 60(3). DOI:10.21162/PAKJAS/23.83
- Armya, R. E., Abdulazeez, A. M., Sallow, A. B., & Zeebaree, D. Q. (2021). Leukemia diagnosis using machine learning classifiers based on correlation attribute eval feature selection. *Asian J. Res. Comput. Sci.*, 14(4), 52-65. DOI: 10.9734/AJRCOS/2021/v9i330225
- Asker Er, S., & Özer, O.O. (2024). Aydın İli Karpuzlu İlçesi Organik Zeytin Üreticilerinin Üretim Fonksiyonunun İncelenmesi, Tarım Ekonomisi Araştırmaları Dergisi (TEAD), 10(1), 13-26. <https://doi.org/10.61513/tead.1438217>
- Atar, G. M., & İspir, N. B. (2019). Geleneksel ve sosyal medyada reklama yönelik tutum ve reklam değeri arasındaki ilişkinin karşılaştırılması. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (31), 305-322. <https://doi.org/10.31123/akil.464085>

- Avşar, İ. İ., & Ecemiş, O. (2023). Türkiye'nin ithalat ve ihracatının veri madenciliği yöntemleriyle tahmini. *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(3), 1890-1907. <https://doi.org/10.47495/okufbed.1220874>
- Ballco, P., & Gracia, A. (2020). Do market prices correspond with consumer demands? Combining market valuation and consumer utility for extra virgin olive oil quality attributes in a traditional producing country. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53, 101999.
- Bayramoğlu, Z., Ağızan, K., & Ağızan, S. (2021). Kamu Desteklerinin Tarımsal Ürün Piyasalarına Bozucu Etkisi. *Journal of the Institute of Science and Technology*, 11(4), 3184-3194. <https://doi.org/10.21597/jist.942035>
- Bekçioğlu, S., Gürel, E., & Kızıyalçın, D. A. (2014). Faaliyet Tabanlı Maliyetleme: Zeytin Sektörü Uygulaması. *Muhasebe Ve Finansman Dergisi*(62), 19-36. <https://doi.org/10.25095/mufad.396455>
- Büyükuysal, M. Ç., & Öz, İ. İ. (2016). Çoklu doğrusal bağıntı varlığında en küçük karelere alternatif yaklaşım: Ridge regresyon. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 110-114.
- Carbone, A., Cacchiarelli, L., & Sabbatini, V. (2018). Exploring quality and its value in the Italian olive oil market: a panel data analysis. *Agricultural and food economics*, 6, 1-15. <https://doi.org/10.1186/s40100-018-0102-8>
- Carzedda, M., Gallenti, G., Troiano, S., Cosmina, M., Marangon, F., de Luca, P., Pegan, G. & Nassivera, F. (2021). Consumer preferences for origin and organic attributes of extra virgin olive oil: A choice experiment in the Italian market. *Foods*, 10(5), 994. <https://doi.org/10.3390/foods10050994>
- Cinemre, H. A., & Kılıç, O. (2002). *Tarım Ekonomisi*. Ondokuz Mayıs Üniversitesi Ziraat Fakültesi Ders Kitabı, and, (11).
- Çakan, V. A. (2022). Türkiye Piyasasında Zeytinyağı Fiyatlarını Etkileyen Faktörlerin Analizi. (Yüksek Lisans Tezi). Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Çınar, G., & Yılmaz, H. İ. (2017). Türkiye'deki Mazot Fiyat Şoklarının Hububat Sektörüne Etkisi. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 2(2), 101-115.
- Çobanoğlu, F., & Tunalioğlu, R. (2013). Avrupa Birliği'nde Zeytinyağı Üretiminde Uzmanlaşmış Çiftlikler İle Türkiye'de Sofralık Ve Yağlık Zeytin Üreten Çiftliklerin Bazı Ekonomik Göstergeler Dikkate Alınarak Karşılaştırılması, *Zeytin Bilimi*, 4(1), 21-29.
- D'Adamo, I., Falcone, P. M., & Gastaldi, M. (2019). Price analysis of extra virgin olive oil. *British Food Journal*, 121(8), 1899-1911. <https://doi.org/10.1108/BFJ-03-2019-0186>
- Damodharan, S., Reddy, S. V., & Sarojamma, B. (2022). WEKA models for rainfall data. *Int J Emerg Technol Innovat Res*, 9, C111-C119.
- Dellal, İ., Özat H.K., & Özüdoğru, T. (2007). *Tarımda Mazot Kullanımı ve Mazot Destekleri Çalışma Raporu*.
- Demirci, Ş. D., & İsker, Ö. (2019). Türkiye Muhasebe Standartlarına Göre Zeytin Yetiştiriciliği İşletmelerinde Muhasebe Uygulamaları. *Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi*, 21(2), 282-304. <http://dx.doi.org/10.31460/mbdd.449329>.
- Demirtop, A., & Işık, A. H. (2023). Yapay sinir ağları ile rüzgâr enerji verimliliğine yönelik yeni bir tahmin yaklaşımı: Çanakkale İli Bozcaada Örneği. *Uluslararası Mühendislik Tasarım ve Teknoloji Dergisi*, 5(1-2), 25-32.
- Dursun, Ö. (2010). *Yapraktan kalsiyum ve bor uygulamaların Ayvalık yağlık zeytin çeşidinde meyve gelişmesi ve kalitesi üzerindeki etkileri* (Master's thesis, Fen Bilimleri Enstitüsü).

- Emmanouilides, C., Fousekis, P., & Grigoriadis, V. (2014). Price dependence in the principal EU olive oil markets. *Spanish Journal of Agricultural Research*, 12(1), 3-14.
- Erdal, B., & Vural, H. (2017). Türkiye'de Zeytin Pazarlama Yapısı: Pazarlama Marjının Ekonometrik Analizi. *Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 37-44.
- Fousekis, P. (2022). Price risk connectedness in the principal olive oil markets of the EU. *The Journal of Economic Asymmetries*, 26, e00258. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2022.e00258>
- García-Moral, A., Moral-Pajares, E., & Gallego-Valero, L. (2025). Key factors driving PDO olive oil prices at origin in Spain. *New Medit: Mediterranean Journal of Economics, Agriculture and Environment= Revue Méditerranéenne d'Economie Agriculture et Environment*, 25(1). DOI: 10.30682/nm2501b
- Gnanambal, S., Thangaraj, M., Meenatchi, V. T., & Gayathri, V. (2018). Classification algorithms with attribute selection: an evaluation study using WEKA. *International Journal of Advanced Networking and Applications*, 9(6), 3640-3644.
- Haliloğlu, A., Arslan, Z. F., & Bayram, M. S. (2023). İznik (Bursa) Zeytin Üreticilerinin Bitki Koruma Sorunları. *Düzce Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 38-45.
- Ebren Kara, Ş. & Şamlı, R. (2021). Yazılım Projelerinin Maliyet Tahmini için WEKA'da Makine Öğrenmesi Algoritmalarının Karşılaştırmalı Analizi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, (23), 415-426. <https://doi.org/10.31590/ejosat.877296>
- Karipidis, P. I., Tsakiridou, E., & Tabakis, N. M. (2005). The Greek olive oil market structure. *Agricultural Economics Review*, 6(1), 64-72. <https://doi.org/10.22004/AG.ECON.44093>
- Kocaefe, A. (2023). Zeytinyağı Sektörünün Balassa ve Vollrath Rekabet Endekslerine Göre AB4 ve Türkiye Karşılaştırması (2017-2021). *Turkish Studies-Economics, Finance, Politics*, 18(2). 10.7827/TurkishStudies.68892
- Lanfranchi, M., Algeri, C., Dimitrova, V., De Pascale, A., & Giannetto, C. (2024). Analyzing consumer willingness to pay for organic extra virgin olive oil: a logit model approach. *Int. J. Innov. Res. Sci. Stud*, 7(1), 81-91.
- Li, C., & Jiang, L. (2006). Using locally weighted learning to improve SMOreg for regression. In *Pacific Rim International Conference on Artificial Intelligence* (pp. 375-384). Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg.
- Monge, M. (2024). Trends and persistence in global olive oil prices after COVID-19. *Journal of Revenue and Pricing Management*, 23(5), 481-488. <https://doi.org/10.1057/s41272-024-00481-x>
- Orlandi, F., Aguilera, F., Galán, C., Msallem, M., & Fornaciari, M. J. E. A. (2017). Olive yields forecasts and oil price trends in Mediterranean areas: a comprehensive analysis of the last two decades. *Experimental Agriculture*, 53(1), 71-83. <https://doi.org/10.1017/S0014479716000077>
- Özdemir, F., Bulduk, İ., & Karakaş, K. (2020). Tarım Sektörü Zeytin Yetiştiriciliğinde Kimyasal Risk Faktörleri. *Ohs Academy*, 3(1), 35-40. <https://doi.org/10.38213/ohsacademy.703878>
- Özdemir, H. R., & Candemir, S. (2025). Tüketicilerin Zeytinyağı Satın Alma Niyetini Etkileyen Faktörlerin Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Değerlendirilmesi. *Eurasian Journal Of Agricultural Economics (EJAE)*, 5(1), 42-53. <https://doi.org/ejae.1679579>
- Öztürk, F., Yalçın, M., & Dıraman, H. (2009). Türkiye Zeytinyağı Ekonomisine Genel Bir Bakış, *Gıda Teknolojileri Elektronik Dergisi*, 4/2, 35-51.

- Panagiotou, D., & Stavrakoudis, A. (2023). Price dependence among the major EU extra virgin olive oil markets: a time scale analysis. *Review of Agricultural, Food and Environmental Studies*, 104(1), 1-26. <https://doi.org/10.1007/s41130-022-00175-1>
- Papoutsis, G. S. (2023). Consumer Valuation of European Certification Labels on Extra Virgin Olive Oil: Assessing the Impact of Multiple Labels and Consumer Heterogeneity. *Journal of Food Products Marketing*, 29(8-9), 291-307. <https://doi.org/10.1080/10454446.2023.2276182>
- Romo Munoz, R., Lagos Moya, M., & Gil, J. M. (2015). Market values for olive oil attributes in Chile: a hedonic price function. *British Food Journal*, 117(1), 358-370. <https://doi.org/10.1108/BFJ-01-2014-0009>
- Roselli, L., Carlucci, D., Rover, O. J., & De Gennaro, B. (2018). The effects of extrinsic cues on olive oil price in Brazil. *Journal of International Food & Agribusiness Marketing*, 30(1), 70-87. <https://doi.org/10.1080/08974438.2017.1387883>
- Sezer, i., Deviren, S., Yaman, İ., Dağistan, E., & Toplu, C. (2023). Hatay ilinde zeytin yetiştiriciliğinin sosyo-kültürel analizi. *Mustafa Kemal Üniversitesi Tarım Bilimleri Dergisi*, 28 (1), 185-202. <https://doi.org/10.37908/mkutbd.1209535>
- Süygün, M. S., & Can, M. (2025). Zeytinyağı işletmelerinin sorunları ve ihracat potansiyelleri üzerine bir araştırma: Mersin ili Mut ilçesi örneği. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, 31(1), 189-203. <https://doi.org/10.24181/tarekoder.1666732>
- Şahin, Z., & Aydoğdu, M. H. (2021). Türkiye'nin Son Dönemlerdeki Zeytin Ve Zeytinyağı Piyasasının Analizi. *Proceedings Book*, 58.
- Şengül, Z. (2023). Türkiye'de Sofralık Zeytin Fiyatlarındaki Dalgalanmalar: ARIMA-GARCH Yaklaşımıyla Volatilité Araştırması. *ANADOLU Ege Tarımsal Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 33(2), 281-295. <https://doi.org/10.18615/anadolu.1385394>
- Sgroi, F., Sciortino, C., Giamporcaro, G., & Modica, F. (2024). Exploring the impact of beliefs and experiential factors on extra virgin olive oil consumption. *Journal of Agriculture and Food Research*, 15, 101056. <https://doi.org/10.1016/j.jafr.2024.101056>
- Theofanous, P. (2023). Price Linkages in major EU olive oil Markets (Doctoral dissertation, Harper Adams University).
- Theofanous, P., & Tremma, O. (2024). Price linkages in major EU virgin olive oil markets. *The Journal of Economic Asymmetries*, 30, e00360. <https://doi.org/10.1016/j.jeca.2024.e00360>
- Tunalıoğlu, R. (2010). Türkiye Zeytinciliğinde Tarihsel Ve Ekonomik Gelişmeler, *Zeytin Bilimi*, 1(1), 15-22.
- Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü (2023). Tarım ve Orman Bakanlığı Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Ürün Raporu. <https://www.kisa.link/ztNbK>
- Topaklı, F. (2023). Zeytin ve Zeytinyağı Raporu 2023. https://api.zmo.org.tr/uploads/portal/resimler/ekler/3162aaad02e84c9_ek.pdf
- TÜİK (2025). Türkiye İstatistik Kurumu, Merkezi Dağıtım Sistemi <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=84&locale=tr>
- TÜİK-2 (2025). Türkiye İstatistik Kurumu Tarımsal İşgücü Ücret Yapısı. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Tarımsal-İşletme-İşgucu-Ucret-Yapisi-2023-49686>
- Ürün Raporu (2022). Ürün Raporu Zeytin ve Zeytinyağı. Tarım ve Orman Bakanlığı. <https://www.kisa.link/ztNbK>

Vupa, Ö., & Alma, Ö. G. (2008). Doğrusal regresyon çözümlemesinde çoklu bağlantı probleminin sapan değer içeren küçük örneklerde bir simülasyon çalışması ile saptanması ve sonuçları. Selçuk Üniversitesi Fen Fakültesi Fen Dergisi, 2(32), 41-51.

Zanchini, R., Di Vita, G., Spina, D., De Luca, A. I., & D'Amico, M. (2022). Eliciting Consumers' Health Consciousness and Price-Related Determinants for Polyphenol-Enriched Olive Oil. NJAS: Impact in Agricultural and Life Sciences, 94(1), 47-79. <https://doi.org/10.1080/27685241.2022.2108733>

Ziraat Odası (2025). Ziraat Odası Tarımsal Bilgi Platformu, <https://ziraatodasi.gen.tr/haberler/tarim-ekonomisi/yillara-gore-gubre-ve-mazot-fiyatları/>

Ek Tablo 1. Modellere Ait Hiperparametre Değerleri

Model	Hiperparametre(ler)
SMOREg	C=1.0, N=0, Tolerance=0.001, Epsilon=1.0E-12, Loss/Tolerans=0.001, Kernel=PolyKernel, Exponent=1.0, Cache=250007, Seed=1
Rigde Regresyon	attributeSelectionMethod=0, ridge=1.0E-8, numDecimalPlaces=4, eliminateColinearAttributes=True, useQRDecomposition=False
Linear Regresyon	attributeSelectionMethod=1, ridge=1.0E-8, numDecimalPlaces=4, eliminateColinearAttributes=True, useQRDecomposition=False
Random Forest	numTrees=100, numFeatures=0 ($\sqrt{p}$), minNum=1.0, printImportances=True, seed=1
XGBoost	shrinkage=0.05, numIterations=500, baseLearner=REPTree, minNum=2, minVarianceProp=0.001, numFoldsPruning=3, maxDepth= ∞ , seed=1

Lüks Takı Reklamlarında Postfeminizm Vurgusu ve Geleneksel Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Kaynaşması

Beril Özer^{1,2}

ÖZET

Postfeminizm ile geleneksel cinsiyet rollerinin iç içe geçtiği reklamlar genellikle çelişkili ya da “melez” temalar içerir. Bu tür reklamlar hem kadınları güçlendirdiğini iddia eder hem de klasik toplumsal cinsiyet normlarını yeniden üretir. Bu çalışma, lüks takı reklamlarında kadın temsillerinin nasıl postfeminist duyarlılıkla şekillendirildiğini ve bu temsillerin geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle nasıl harmanlandığını eleştirel söylem analiziyle incelemektedir. Analiz edilen reklamlar kadınları hem güçlü, özgüvenli ve bireysel seçimler yapan özneler olarak sunmakta hem de geleneksel kadınlık sembolleri olan zarafet, duygusallık ve estetikle çevrili bir anlatı içinde konumlandırmaktadır. Kadınlar kendi pırlantalarını seçmekte, güçlü bir duruş sergilemekte ancak bu güç temsili tüketim nesnelere, görsel stil ve duygusal bağlılık gibi kalıplaşmış normlarla sınırlandırılmaktadır. Bulgular, reklamlarda özgürleşme söyleminin çoğunlukla bireysel tercihler üzerinden inşa edildiğini ve bu tercihler aracılığıyla kadının modern ama aynı zamanda beklendik biçimlerde “geleneksel cinsiyet rollerine uyan kadın” gibi kalmasının vurgulandığını ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Postfeminizm, Geleneksel Toplumsal Cinsiyet Roller, Lüks Takı, Tüketim, Eleştirel Söylem Analizi.

Postfeminist Emphasis and the Blending of Traditional Gender Roles in Luxury Jewelry Advertisements

Advertisements blending postfeminism with traditional gender roles often present contradictory or "hybrid" themes. These ads claim to empower women while simultaneously reproducing conventional gender norms. This study examines how representations of women in luxury jewelry advertisements are shaped by postfeminist sensibilities and intertwined with traditional gender roles through critical discourse analysis. The analyzed ads portray women as strong, confident, and autonomous decision-makers. However, they are also positioned within narratives that emphasize traditional femininity-grace, emotion, and aesthetics. Women choose their own diamonds and assert power, but this empowerment is framed through consumption, visual style, and emotional attachment. Findings reveal that the discourse of emancipation is largely constructed through individual choices. These choices reinforce the image of the modern woman who still conforms to expected traditional gender roles.

Keywords: Postfeminism, Traditional Gender Roles, Luxury Jewelry, Consumption, Critical Discourse Analysis.

¹ İletişim Yazarı: ozerozerberil@gmail.com

² Dr. Bağımsız Araştırmacı, ORCID:0000-0001-5638-2181.

1. GİRİŞ

Medya içerikleri, bilgi ve eğlencenin sunulduğu, ayrıca toplumsal normların, ideolojilerin ve kimliklerin inşa edildiği alanlardır. Reklamlar toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretirken, bu rolleri görsel ve sözel stratejilerle meşrulaştırır. Lüks takı reklamları, kadını hem postfeminist özgürlük söylemiyle hem de geleneksel kadınlık sembolleriyle sunarak çelişkili temsiller üretir. Bu çalışmanın temel amacı, lüks takı reklamlarında kadın temsillerinin metinsel ve görsel düzeyde nasıl yapılandığını incelemek ve postfeminizm söylemiyle geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl iç içe geçtiğini eleştirel bakışla ortaya koymaktır. Reklam metinleri dilsel ve görsel kodlar olan beden dili, kıyafet, renk, mimik, aksesuar ve kompozisyon üzerinden analiz edilerek çok katmanlı bir çözümleme sunulmuştur. Kadının hem anlatının öznesi hem de estetik bir nesne olarak sunulması, postfeminist temsillerin çelişkisini yansıtmaktadır. Reklamlar, kadınları güçlü, kendi pırlantasını seçebilen, özgüvenli figürler olarak konumlandırmakta ancak bu temsil sıklıkla duygusallık, güzellik ve bakım verme gibi geleneksel kadınlık göstergeleriyle sınırlandırılmaktadır. Kadının özgürleşme söylemi, bireysel tercih ve tüketim üzerinden inşa edilmekte, neoliberal postfeminizmin bireyciliği ön plana çıkmaktadır. Kadın aktif olarak görünürken, sistemin estetik ve tüketime dayalı sınırları içinde yeniden şekillendirilmektedir. Bu bağlamda çalışma, postfeminizmin sunduğu özgürlük anlatısının sınırlarını sorgulamakta, reklamların kadını nasıl metalaştırdığını ve geleneksel cinsiyet rollerini çağdaş estetikle yeniden üretip görünmez kıldığını gözler önüne sermektedir.

Bu çalışma, görsel ve metinsel analizleri bütünleştiren eleştirel bir perspektifle, kadın kimliğinin reklamlar aracılığıyla nasıl yeniden tanımlandığını ve bu tanımın feminizmle postfeminizm arasında nasıl konumlandığını ortaya koyarak, reklamlar üzerinden toplumsal cinsiyet tartışmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

1.1. Geleneksel Toplumsal Cinsiyet Rollerini

Cinsiyet, TDK tarafından “Bireye, üreme işinde ayrı bir rol veren ve erkekle dişiyi ayırt ettiren yaradılış özelliği; eşey, cinslik, seks” olarak tanımlanmıştır (TDK, 2025). Cinsiyet, erkek veya kadın olmanın biyolojik tarafıdır (Dökmen, 2010). Bireylerin biyolojik özelliklerine dayalı olarak belirlenen demografik bir kategori olan cinsiyet; genetik, fizyolojik ve biyolojik farklılıklara dayanarak kadın ve erkeği ayıran bir kavramdır (Browne, 2006; Lindsey, 2015). Toplumsal cinsiyet ise, 1970’lerden itibaren feminist hareket sonucunda sosyal bilimlere konu olmuştur. Kavramın sosyal bilimciler arasında ortak bir tanımı bulunmamaktadır. Toplumlar kadın-erkek olmak üzere iki cinsiyetli bir yapıya sahiptir (West, 2015). Fakat bu yapı farklılaşarak erkeklik-kadınlık ve maskülenlik-femeninlik olarak çeşitlenmiştir. Ryan’a göre (2007) cinsiyet kavramı, toplumsal ve psikolojik olarak var edilmektedir.

Toplumsal cinsiyet, kadınlığın ve erkekliğin sosyokültürel anlamını ifade eder (McBride ve Parry, 2016). Kadın ve erkeklere atfedilen sosyokültürel ve psikososyal özellikleri kapsayan toplumsal cinsiyet (Lindsey, 2015), bireyin biyolojik cinsiyeti üzerine kurulan

kültürel bir süreçtir. Kavram, kadın ve erkek arasındaki sosyal ve kültürel olarak inşa edilmiş farklılıkları tanımlamaktadır (Browne, 2006).

Toplumsal cinsiyet öğrenilmiş davranışları içerir ve toplumun biyolojik cinsiyeti sosyal cinsiyete dönüştürdüğü, kadınlık ve erkeklik rollerinin şekillendiği süreci temsil eder (Medin, 2014). Toplumsal cinsiyet, bireylere kadın veya erkek olmanın toplum ve kültür tarafından yüklenen anlamlarını ve beklentilerini kapsamaktadır (Dökmen, 2010; Günay ve Odabaşı-Koç, 2021). Cinsiyet biyolojik temele dayansa da birey, sosyalleşme sürecinde, kültürel ve toplumsal etkenlere göre toplumsal cinsiyet kimliğini geliştirir. Cinsiyet doğumla gelirken, toplumsal cinsiyet toplumsal olarak zamanla öğrenilmekte ve aktarılmaktadır (Lindsey, 2015; Browne, 2006). Smith ve Hamon (2012), toplumsal cinsiyeti bireyin biyolojik cinsiyetine yüklenen sosyal anlamlar ve davranışlarla gelen roller olarak yorumlarken, Scott (2007) ise toplumsal cinsiyetin, kadınlar ve erkekler arasındaki toplumsal ilişkileri düzenlemek amacıyla kullanıldığını belirtmektedir. Bu doğrultuda, toplumsal cinsiyet aynı zamanda kadın ve erkeklerin sahip olabilecekleri fırsatları da belirler. Giddens (2008), toplumsal cinsiyeti toplumun oluşturduğu erillik (masculinity) ve dişillik (femininity) kavramlarıyla ilintilendirmektedir. Toplumsal cinsiyet eril-dişil kavramlarını şekillendirmekte, meşrulaştırmakta, kadınlık-erkeklik tanımlarını toplumun yüklediği anlamlar doğrultusunda inşa etmektedir (Butler, 2009). Örneğin bazı kültürlerde duygusallık eşine bağlılık, fedakârlık, itaatkârlık dişil özellikler olarak değerlendirilirken; cesaret, güç, bağımsızlık, aktif bir duruş sergilemek erillik olarak kabul edilmektedir. Bu durum toplumsal cinsiyetin erillik-dişillik çerçevesinde belirlenen toplumsal ve kültürel kişilik özelliklerini tanımladığını göstermektedir (Wharton, 2005; Özer ve Yarar, 2023).

Cinsiyet rollerini açıklarken, bireylerin toplum içinde üstlendiği rollerin genel çerçevesini anlamak önemlidir çünkü rol, bireyin statüsüne bağlı olarak sergilemesi beklenen davranışlardır. Hem cinsiyet rollerini hem de toplumun kadın ve erkekte beklediği tutum ve davranışları belirleyen sosyal normlardır. Bu nedenle cinsiyet rollerinden önce rol kavramının incelemesi gerekmektedir. Parsons'a göre (1951) rol, sosyal sistemin temel yapı taşlarından ve bireyin toplumsal beklentilere uygun şekilde hareket etmesini sağlar. Toplumsal düzenin devamlılığı, bireylerin rollerine uymasıyla mümkündür. Goffman (1959) ise rol kavramını dramaturjik çerçevede açıklar. Ona göre bireyler, toplumsal hayatı sahne gibi görerek duruma uygun rolleri benimser ve bu sırada kendi imajlarını da yönetirler. Mead (1934)'e göre rol bireyin toplumsallaşma sürecinde kazanılır ve benimsenir. Mead'in sembolik etkileşim kuramına göre, bireyler başkalarının tepkilerine göre rollerini öğrenir ve içselleştirir. Turner (1990) ise rolün sosyal normlar, değerler ve beklentiler çerçevesinde şekillendiğini savunur. Ona göre bireylerin rollerini belirleyen, toplumsal yapının sürdürülmesini sağlayan kurallar ve normlardır. Biddle (1979) rol teorisinde, rol kavramının bireyler arasındaki etkileşim sürecinde şekillendiğini belirtir. Rol, bireyin yanı sıra başkalarının beklentilerine göre şekillenir. Toplumsal cinsiyet rolleri, 1940'lı yıllardan itibaren tanımlanmaya başlamıştır (Connell, 1998). Kadınlık ve erkeklik rolleri karşılıklı üzerine inşa edilerek şekillenmiştir (Godfrind, 2014). Erkekler, toplumdaki

egemen rollerini yönetim ve iktidar alanlarında sürdürmeye çalışırken, kadınlar daha sınırlı fırsatlara sahip olarak görülmektedir (Berkday, 2018).

1.2. Postfeminizm

Feminist düşünce, tarihsel süreç içinde çeşitli yaklaşımlar çerçevesinde şekillenmiştir. 20. yüzyılın sonlarında doğan postfeminizm kavramı ise, feminist söylemin sınırlarını sorgulayan ve bireyselliği vurgulayan yeni bir perspektiftir. Postfeminizm hem eleştiri hem de yeniden yorumlama biçimidir. Geleneksel feminist teorilerle ilişkisi açısından çeşitli akademik tartışmalara konu olan postfeminizmden bahsetmeden önce feminizm kavramını açıklamak gerekmektedir.

Feminizm, kadın ve erkeklerin eğitim, hukuk, ekonomi, siyaset ve sosyal yaşam gibi alanlarda eşit olması gerektiğini savunan bir akımdır. Topluların gelişmesi, bireylerin özgürlüğü ve haklarıyla doğrudan ilişkilidir. Bu nedenle feminizm, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasını hedefler. Kökeni 18. yüzyıl Fransa'sına dayanan feminizm, terim olarak ilk defa Fransız yazar Alexander Dumas tarafından 1872'de kullanılmıştır (Arat, 2017). Feminizm, toplumsal cinsiyet kavramıyla doğrudan ilişkilidir çünkü toplumsal cinsiyet, kadın haklarını savunan feminist hareketlerin çıkış noktasıdır (Taş, 2016). Feminist politika, kadın emeğinin kamusal ve özel alanda değersizleştirilmesini eleştirir (Sancar, 2012). Feminist hareketler, kadınların örgütlenerek haklarını aradığı politikalar üretmiştir. Geleneksel toplumlarda kadının kamusal alan dışında tutulması, ekonomik bağımsızlığını kazanmasını zorlaştırmış ve onu ev içi emeğe mahkûm etmiştir (Beauvoir, 2010). Günümüzde kadınlar kamusal alanda bulunsa da hâlâ ekonomik özgürlüklerini tam olarak elde edememişlerdir (Fine, 2011). Feminizm kadın haklarını savunurken cinsiyetçi düşüncenin yerine feminist perspektifi yerleştirir. Feminizmin erkek düşmanlığıyla özdeşleştirilmesi hareketin temel amacını çarpıtmaktadır (Hooks, 2016). Feminist hareket, kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olmasını, kadınların ötekileştirilmemesini amaçlar (İlhan, 2014).

Feminizm, artık hukuki eşitlikten toplumsal cinsiyet ve ataerki eleştirisine evrilmiş ve postfeminizm kavramı ortaya çıkmıştır. Postfeminizm, feminizmin kazanımlarını kabul edip kadın kimliğini ve özgürlüğünü yeni bir bakışla ele alır (Genz ve Brabon, 2018). Postfeminizm, kadınlık deneyimindeki farklılıkları vurgular; toplumsal cinsiyet rollerinin bilinçli tercihlerle benimsenebileceğini savunur. Medya ve popüler kültürle iç içe geçen bu akım, feminizmi hem hak mücadelesi hem de kimlik dönüşümü olarak görür. Postfeminist söylem, feminizmin önceki dalgalarından farklarını ve günümüzdeki rolünü sorgular (Adriaens ve van Bauwel, 2011).

Postfeminizm, feminist hareketin hedeflerine büyük oranda ulaştığı algısıdır. Birçok feminist, postfeminizmi cinsiyetçi tutumların geri dönüşü olarak eleştirirken; bazıları ise onu feminizme tepki ya da genç kadınların yeni yaklaşımları olarak görür. Rosalind Gill (2007) postfeminizmi eleştirel hareketten ziyade duyarlılık veya ethos (değer sistemi, norm) olarak ele almaktadır.

Hall ve Rodriguez, Postfeminizm Miti (2003)'nde postfeminizmin ethosunun dört temel dayanağa sahip olduğunu belirtmektedir:

- a. 1980'ler ve 1990'larda kadınlar arasında feminizme verilen destek azalmıştır.
- b. Destek azalırken, genç kadınlar arasında "anti-feminist" bir duyarlılığın arttığı gözlemlenmiştir.
- c. Birçok genç kadına göre feminizm temel amaçlarına ulaşmıştır. Seçme hakkı ve kadınların önemli konularda temsilinin artması gibi kazanımlar nedeniyle, "günümüz genç kadınları için hareketin başarısı, [feminizmin] artık gerekli olmadığı anlamına gelmektedir".
- d. Hall ve Rodriguez'in "hayır, ama..." kültürü olarak adlandırdığı bir durum vardır. Bu kültürde kadınlar kendilerini feminist olarak tanımlamak istemezler ancak eşit işe eşit ücret ve ekonomik bağımsızlık gibi feminist hedefleri desteklerler. Bu bakış açısına göre mesele, kadınların feminizmi artık desteklememesi değil feminizmin kazandığı çağrışımları desteklememeleridir.

Hall ve Rodriguez'in listesine beşinci bir dayanağı daha eklemek mümkündür. Bazı genç kadınlar, feminizmin insan eşitliğini yeterince kapsamadığını savunarak hümanizmi tercih etmekte ve bu yaklaşımı kimlik politikalarının reddi olarak görmektedir (CanLitGuides, 2013).

Literatürde, postfeminizmin kavramsallaştırılması konusunu destekleyenler ve karşı çıkanlar arasında bir kutuplaşma vardır. Öncelikle, aşağıdaki örnekte görülebileceği gibi karamsar bir bakış açısından bahsedilebilir:

"Feminizm öldü! [...] 70'lerde feminizm, entelektüel olarak kışkırtıcı bir popüler kültür yarattı. Bugün ise tamamen şık bir saçmalaktan ibaret. [...] Moda gösterileri, paparazzi dolu galalar, düşüncesizce yapılan cinsellik konuşmaları... Kadınların güçlenmesine giden yol haritası buna mı dönüştü?" (Bellafante, 1998).

Bellafante (1998), feminizmin güçlü bir politik hareket olmaktan çıkıp içi boş bir kişisel tüketim tarzına dönüştüğünü savunmaktadır. Postfeminizmin, kadınları daha fazla tüketime yönlendirmek için akıllıca tasarlanmış bir pazarlama stratejisi olduğu düşüncesi, bu bakış açısına uygundur. Pek çok akademisyen, postfeminizmin medya ve reklam sektörü tarafından, kadınları güçlendiren temsilleri kullanarak satışları artırmak amacıyla yaratıldığını savunmaktadır (Richardson, 2006). Bu bağlamda postfeminizmdeki 'post' ifadesi 'sonrası' veya 'karşıtı' anlamına gelmektedir. Feminizmin hedeflerine ulaştığı ve öldüğü düşünülmektedir (Braithwaite, 2002). Buradan hareketle, medya içeriklerindeki postfeminist kadınlar başarılı, bağımsız ve özgüvenlidir. Ancak medyadaki çoğu postfeminist kadın, hâlâ erkek egemen, cinsiyetçi bir toplumdur. Medyanın kadın kimliklerini sunarken düştüğü en büyük ikilem budur (Kim, 2017).

Bu perspektif içinde üç farklı görüş bulunmaktadır. İkinci dalga feministler, postfeminizmi akademik veya medyaya özgü bir yapı olarak gördükleri için eleştirmektedir. İkinci dalga liberal, radikal, Marksist, psikanalitik teorik çerçeveleri çerse de eşitlik, evrensel eylem,

kardeşlik ve bilimsel anlayışa olan bağlılıkla birleşmektedir (Arneil, 1999, s. 153; Gamble, 2001, s. 360). Tania Modleski (1991, s. 2-6), postfeminizmin bizi tekrar feminist öncesi bir dünyaya geri götürdüğünü, politik hedefleri etkisizleştirdiğini ve marjinalleştirdiğini öne sürmektedir. Germaine Greer'e göre (1999, s. 12) postfeminizm piyasa odaklı bir fenomendir. Çokuluslu şirketler kadınlara her şeye sahip olabilecekleri hissini vererek yanlış bilinç yaymaktadırlar:

“Gelecek kadınlara ait, bize söylenen bu. Feminizm amacına hizmet etti ve artık çekip gitmeli. Feminizm uzun saç, tulumlar ve sallantılı küpelerdi; postfeminizm ise takım elbiseler, kabarık saçlar ve ruj; postpost feminizm ise gösterişli edepsizlik ve düzensiz davranıştı” (Greer, 1999, s. 12).

Üçüncü dalga feministler, postfeminizmi ataerkiye hizmet ettiği gerekçesiyle reddetmektedir. Rebecca Munford (2004), üçüncü dalga ile postfeminizm arasındaki tehlikeli sınırı vurgulamaktadır. Örneğin Spice Girls, erkek egemen şirketler tarafından yaratıldığı, feminizmi ve kız gücünü kullanarak satışlarını artırdığı için postfeminist bir üründür. Eleştirilere rağmen üçüncü dalga feministleri, postfeminizmle üçüncü dalga feminizm arasında bir örtüşme olduğunu kabul etmektedirler. İkinci dalga feminizmi eski moda ve baskıcı olarak gören her iki akım da popüler kültür içinde yer almaktadır ve çelişki, çeşitlilik, kişisel ve cinsel haz, yaşam tarzı ve bireysellik gibi temalara vurgu yapmaktadır. Ancak postfeminizm muhafazakâr olup ikinci dalga feminizme açıkça karşıyken, üçüncü dalga feminizm ikinci dalga feminizmin kazanımları üzerine yapıcı bir şekilde inşa edilmiştir (Heywood ve Drake, 1997). Braithwaite'e (2002) göre ne üçüncü dalga ne de postfeminizm sabit ve değişmezdir. Feminizmin ne olup olmadığı tartışmak yerine günümüz feminizminin işlevine odaklanmak yerinde olacaktır çünkü postfeminizm ve üçüncü dalga, feminizmin her zamankinden daha geniş olduğunu vurgulayan tamamlayıcı kavramlardır (Braithwaite, 2002).

Üçüncü ve son olumsuz bakış açısı “ters tepki” (backlash) görüşüdür. Faludi (1991), medyada feminizmi zayıflatmaya yönelik ters tepki olarak adlandırılan bir anti-feminist söylem olduğunu savunmaktadır. Ona göre medya, feminizmin tüm kazanımlarından kurtulmak amacıyla postfeminizm terimini ortaya atmıştır. Kariyer sahibi kadınların stresle baş edemeyen, hasta ve endişeli bireyler olarak tasvir edilmesi duruma bir örnektir. Biyolojik saat kavramı da medya tarafından sıkça kullanılmaktadır. Bu tür anti-feminist temsillerle medya, feminizmi kadınların zevk almasını ve kadınsı olmalarını engellemekle suçlamaktadır. Ancak Faludi, popüler kültür ve medyanın feminizm için bir mücadele alanı olabileceğini göz ardı ettiği gerekçesiyle eleştirilmektedir (Hollows ve Moseley, 2006).

Tasker ve Durham'a (2007) göre postfeminizmin bireyci yapısı, yalnızca eğitilmiş ve ayrıcalıklı genç kadınlar için caziptir. Bu yaklaşım, tüm kadınlara eşit fırsat sunmaz ve ayrıcalık dengesizliğini sürdürür. Postfeminist kadın, çoğu kadının erişemeyeceği bir lüksü temsil eder. Postfeminizm, ataerkil iktidarın yapısal analizini terk ederek, kadınların marjinalleşmesini yeniden üreten baskı mekanizmalarını görünmez kılar.” Bellafante'ye (1998) göre postfeminizm, kadınları tüketime yönlendiren bir stratejidir; bu bağlamda

tüketim, postfeminist kadının kimlik inşasında merkezi rol oynar. Özgürlük ve güç söylemleri, moda ve yaşam tarzı ürünleriyle bütünleşerek kadın kimliğine bağlanır.

Bu teorik tartışmaların yanı sıra, feminizmin neoliberal kapitalizmle kurduğu ilişkiye yönelik eleştirel yaklaşımlar da çalışmanın analitik çerçevesini derinleştirmektedir. Nancy Fraser'ın feminizmin neoliberal kapitalizmle kurduğu problematik ilişkiye yönelik eleştirel yaklaşımı da dikkate alınmıştır. Fraser (2009), özellikle ikinci dalga feminizmin bireysel özerklik, özgürleşme ve kendini gerçekleştirme söylemlerinin zamanla neoliberal piyasa mantığıyla eklenerek yapısal ekonomik eşitsizlikleri geri plana ittiğini savunur. Tanınma politikalarının yeniden dağıtım taleplerinin önüne geçmesi, feminist mücadelenin politik-ekonomik boyutunun zayıflamasına yol açmıştır. Bu perspektif, çalışmanın incelediği konunun yalnızca kültürel temsillerle değil, aynı zamanda emek, sınıf ve kapitalist üretim ilişkileriyle bağlantılı olarak değerlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Gerekeşi

Bu araştırmanın gerekeşi, lüks takı reklamlarında geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle postfeminist söylemlerin nasıl iç içe geçtiğini anlamak ve bu kaynaşmanın kadın temsillerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koymaktır. Reklamcılık ve medya, yalnızca ürün pazarlamakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal normları yeniden üreten ve pekiştiren önemli araçlardır. Bu bağlamda lüks takı reklamları, kadın kimliğini hem “geleneksel” (örneğin; duygusal, bağlı, itaatkâr) hem de “postfeminist” (örneğin; özgür, güçlü, bireyci) temsillerle sunarak çelişkili bir anlatı üretmektedir. Bu çelişkili yapı araştırmaya iki önemli gerekçe sunar:

a. Toplumsal Cinsiyet Rollerinin Sürekliliği ve Dönüşümü: Geleneksel cinsiyet rolleri hâlâ reklamlarda etkili biçimde sürdürülmekte; kadınlar, duygusal, narin ve erkek bakışı (male gaze) (Mulvey, 1975) üzerinden tanımlanan kimliklerle temsil edilmektedir. Aynı zamanda bu temsiller, modern/postfeminist imgelerle (bağımsızlık, seçim özgürlüğü, güç) harmanlanarak günümüz kadın tüketicisine hitap edecek şekilde yeniden kodlanmaktadır. Bu durum, feminist kazanımların piyasalaşması ve kadın kimliğinin metalaşması riskini doğurur.

b. Postfeminizmin Tüketim Kültürüyle Etkileşimi: Postfeminizm, kadınların özgürleşmesini savunurken, bu özgürlük söylemi çoğunlukla tüketime yönlendirilmiş bireycilik üzerinden ifade edilmektedir. Bu çerçevede kadınların özgürlükleri ve güçlü kimlikleri, lüks ürünler (örneğin takılar) aracılığıyla tanımlanır. Reklamlar kadınlara sadece ürün satmaz; aynı zamanda yaşam tarzı, kimlik ve aidiyet biçimi sunar.

2.2. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Bu araştırma, lüks takı reklamlarında geleneksel toplumsal cinsiyet rolleriyle postfeminist söylemlerin nasıl birlikte temsil edildiğini ve bu iki söylemin kadın temsilleri üzerindeki etkilerini incelemektedir. Reklamlardaki kadın imgelerinin hem tarihsel-toplumsal

normlarla hem de günümüz bireyci, özgürlük odaklı postfeminist perspektiflerle nasıl kaynaştırıldığı araştırmanın temel konusudur.

Bu çalışmanın amacı, lüks takı reklamlarında yer alan kadın temsillerinde postfeminist duyarlılıkla geleneksel cinsiyet rollerinin nasıl iç içe geçtiğini analiz etmektir.

2.3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, lüks takı reklamlarında postfeminist söylemlerle geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinin nasıl kaynaştığını ve temsil edildiğini çözümlenmek amacıyla eleştirel söylem analizi tercih edilmiştir. Eleştirel söylem analizi, dilin toplumsal pratiklerle nasıl ilişkilendiğini, bu pratikleri nasıl şekillendirdiğini veya yeniden ürettiğini inceleyen, eleştirel ve çok katmanlı bir yaklaşımdır. Temel amacı dilin ideoloji, güç ve toplumsal eşitsizliklerle olan ilişkisini açığa çıkarmak olan eleştirel söylem analizi (Fairclough, 2003), yalnızca bir analiz metodu değildir. Aynı anda hem eleştirel teoriyi hem de eleştirel pratikleri bir araya getirir (van Dijk, 2001). Analitik bir söylem analizi olan eleştirel söylem analizi, gücün kötüye kullanımını, eşitsizlikleri, baskıları ortaya çıkararak yeniden yorumlamayı amaçlayan bir yaklaşımdır (Özer, 2019). Eleştirel söylem analizinin kökeni dilbilime dayanır ancak yalnızca dilsel yapıları incelemekle kalmaz, bunların arkasındaki toplumsal ve politik bağlamı da analiz eder (Mulderig, 2016). Bu yaklaşıma göre söylem, toplumsal hayatı hem yansıtır hem de onu şekillendirir. Söylem ve toplumsal yapı arasındaki bu ilişki “diyalektik” yapıdadır; yani dil ve toplum birbirini eşzamanlı olarak etkiler ve biçimlendirir (Mulderig, 2015). Fairclough’un geliştirdiği söylem-diyalektik yaklaşım, bu ilişkileri açıklamak ve mevcut toplumsal gerçekliği dönüştürmek amacıyla eleştirel teoriyle söylem analizini birleştirir (Fairclough, 2015).

Eleştirel söylem analizinin temel kuramsal çerçevesi, dilin yalnızca bir iletişim aracı değil, anlam üretiminin merkezi bir aracı olduğunu savunan “semiosis” kavramına dayanır (Fairclough, Jessop ve Sayer, 2004). Söylem hem kelimeler hem de imgeler, sesler ve diğer sembolik biçimlerden oluşan çok modlu (multimodal) bir yapıdadır (Kress ve van Leeuwen, 1996). Eleştirel söylem analizi, analizde üç temel boyut üzerinde durur. Bunlar; “temsil (representation)”, “eylem (action)” ve “kimlik (identification)” dur ve toplumsal pratikler içinde belirli söylem düzenleri oluşturur (Fairclough, 2003).

Özellikle Fairclough’un eleştirel söylem analizi eleştirel süreci üç aşamada tanımlar. Öncelikle normatif eleştiriyle söylemin sorunlu yönleri belirlenir; ardından açıklayıcı eleştiriyle bu sorunların toplumsal gerçeklikle nasıl bağlantılı olduğu analiz edilir. Son olarak ise praxis yani dönüşümsel eylemle, bu durumun nasıl değiştirilebileceğine dair öneriler geliştirilir (Fairclough, 2015; Mulderig, Montesano Montessori ve Farrelly, 2019). Bu yönüyle eleştirel söylem analizi toplumsal değişime katkı sunmayı amaçlayan eleştirel bir araçtır. Eleştirel söylem analizi, dilin kullanımını, toplumsal etkilerini ve güç ilişkilerini inceleyen, çok yönlü ve dönüşüm odaklı bir yaklaşımdır.

Lüks takı reklamları, son yıllarda güçlü ve bağımsız kadın imgesine odaklanarak toplumsal cinsiyet eşitliği ve güçlendirme temalarını pazarlama aracı olarak kullanmaktadır. Bu

çalışma, lüks takı reklamlarındaki kadın imgelerinde kaynaşan postfeminizm ve geleneksel cinsiyet rollerini incelemektedir. Analiz kapsamında çeşitli reklam filmleri ele alınmış ve eleştirel söylem analizi yöntemiyle dört ana tema altında değerlendirme yapılmıştır. Bunlar; (1) Maskülen kadın imajı ve güç temsili, (2) Erkeğe öykünme ve toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümü, (3) Feminizm ve postfeminizm çelişkisi, (4) Erkeklerin ikincil plana atılması ve güç dengesidir.

2.4. Dâhil Edilme Kriterleri

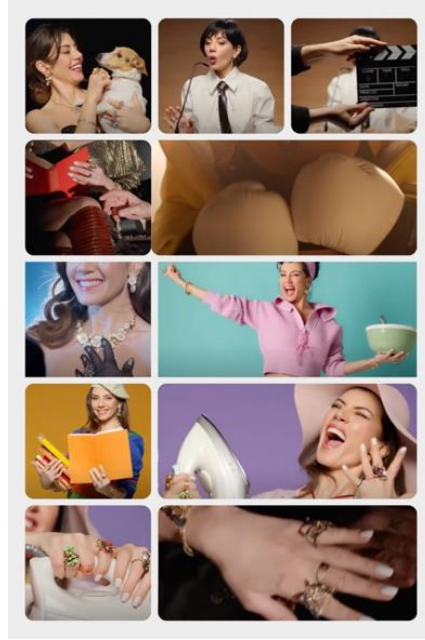
Bu araştırmada, nitel araştırma yöntemleri doğrultusunda amaçlı (kasıtlı) örnekleme stratejisi benimsenmiştir. Bu yöntem, araştırma sorularıyla kuramsal olarak örtüşen, söylemsel ve görsel düzeyde çözümlenmeye elverişli veri kaynaklarını belirlemeyi amaçlar (Patton, 2002; Yıldırım ve Şimşek, 2018). Reklam örnekleme oluşturulurken belirli bir yıl, marka veya kampanya sınırlaması getirilmemiş; bunun yerine, araştırma problemiyle anlamsal bütünlük taşıyan örnekler bilinçli biçimde seçilmiştir. Bu bağlamda dâhil edilme kriterleri aşağıdaki esaslara dayandırılmıştır:

- a. Kuramsal Uygunluk: Reklamların postfeminizm, tüketim kültürü ve toplumsal cinsiyet rolleriyle ilişkilendirilebilir söylemler içermesi,
- b. Kadın Temsillerinin Merkezî Konumu: Kadın figürünün anlatının öznesi olması ve temsiliyetin aktif biçimde yapılandırılması,
- c. Çoklu Göstergesellik: Hem metinsel hem görsel analiz için anlam üretim potansiyeli taşıyan çok katmanlı içerik sunması (Fairclough, 2003; van Dijk, 2001),
- d. Eleştirel Analize Uygunluk: Postfeminist söylemin çelişkili yapısını açığa çıkarabilecek içeriğe sahip olması.

Seçilen reklamlar, postfeminist temsillerin geleneksel cinsiyet normlarıyla kesişimini gösteren söylemsel ve görsel zenginlikleri nedeniyle örnekleme dâhil edilmiştir.

3. BULGULAR

Görsel 1. Roberto Bravo reklamı

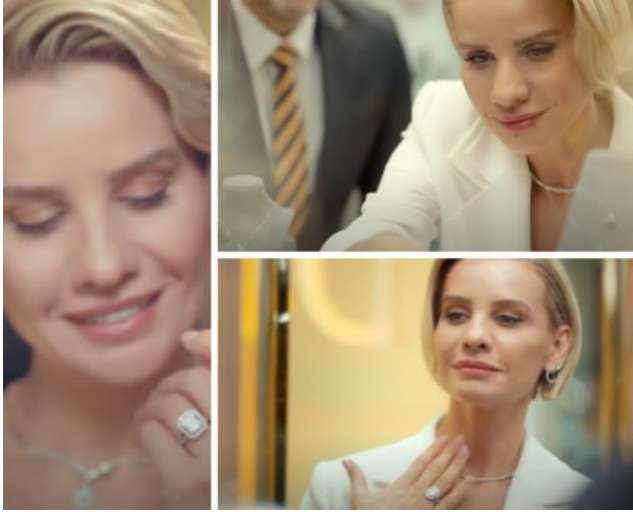
Reklam Sözleri: “Bravo enerjik kadına. Bravo çalışana başarana. Bravo herşeye yetişip bir de güzel kalana. Bravo takıp takıştırana. Sevgisi herşeye yetene. Sınırını aşana haddini bildirene. Bravo güzel kahkahasıyla dünyayı aydınlatana. Kararlı ve güçlü kadına. Bravo!”

Yukarıdaki görseller global bir mücevher markası olan Roberto Bravo'nun ünlü oyuncu Gökçe Bahadır ile yürüttüğü reklam kampanyasından alınmıştır. Klaket sesiyle başlayan reklamda maskülen giyinmiş, ışıltılı takılar takmış bir kadın mikrofonun sesini kontrol ederek konuşmasına başlamaktadır. Sesini çıkaran kadın imajı, boksör eldiveni giyen güçlü kadınla devam etmektedir. Boksör eldiveni mikrofonun kontrol edilmesi, erkeklerle ilişkilendirilen güç ve kontrol sembollerini benimsemektedir. Bu, kadınların erkek egemen alanlara girerek bu alanlarda söz sahibi olması açısından olumlu bir dönüşümü simgelerken, aynı zamanda kadınların güç kazanımının erkek davranışlarını taklit ederek gerçekleştiği izlenimini de yaratabilir. Ev kıyafetleriyle kek çırpan, ütü masasının yanında keyifli şekilde ütü yapan oyuncu, geleneksel toplumsal cinsiyet rollerinde kadına atfedilen ev işlerini sergilemektedir. Kitaplarla mutlu pozlar veren oyuncu, postfeminist bakışla eğitilmiş ve bilgili kadın imajı sunmaktadır çünkü postfeminizm, kadını [zaten] eğitilmiş ve bilgili olarak kabul etmektedir. Bahadır, şık elbisesiyle kitabını okurken erkeğin uzanan elini geri çevirir. Feminenliği zayıflık değil, bireysellik ve seçimin bir ifadesidir. Postfeminizm, kadının hem güzel hem de güçlü olabileceğini savunur; kadın kendini koruyabilecek güce sahiptir. Kırmızı kapaklı kitap tutkuyu ve entelektüel derinliği simgelerken, kadın hâlâ güzellik kodlarıyla sunulan bir özne olarak kalır. Bir köpeği sarıp sarmalayarak anaçlığı vurgulanan oyuncu, kadının şık, başarılı ve anaç olması gerektiğini

vurgulamaktadır. Devamında ise Bahadır kameralara gülümserken kolyesini tutar. Tüm sahnelerinde takılarıyla göz kamaştırmaktadır. Burada kadınlara tarihsel olarak atfedilen roller, beklentiler ve normlar üzerinden bir çözümleme sunulmaktadır. Kadın güçlüdür ama toplumsal olarak kabul gören biçimde güçlüdür. Bahadır, hem kırmızı halıda parlayan hem de duygusal olarak ulaşılabilir bir figürdür. Burada izleyiciye “Güçlü ol, ulaşılabilir ol, şefkatli ol ve kendini sevdin” mesajı verilir. Bu reklamda, Tasker ve Durham (2007)’ın kimi eleştirmenlerin söylemlerinden çıkardığı “postfeminizmin kendi ayakları üzerinde durabilen ve iyi bir eğitim avantajına sahip kadınlar için cazip olduğu” vurgusu göze çarpmaktadır. Nihayetinde bütün kadınlar eşit fırsatlara sahip değildir ve bu düşünce, eşitsizliğin sürmesine neden olmaktadır. Dinç-Kırlı ve Tan-Çakır tarafından 2021 yılında yazılan “Postfeminist Bir Pazarlama Stratejisi Olarak Femvertising” başlıklı çalışmada belirtildiği gibi, markalar kadın odaklı reklam çalışmalarıyla kadınları tüketime yönlendirmekte ve cinsiyet eşitliği konusundaki algı değişimlerini pazarlama fırsatına dönüştürmektedir.

Bu reklam filminde, “maskülen kadın imajı ve güç temsili” ile “erkeğe öykünme ve toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümü” temaları bulunmaktadır. Reklamın “her şeye yetişip bir de güzel kalana”, “takıp takıştırana”, “sevgisi her şeye yetene” gibi ifadeleri, kadınların fedakâr, bakım veren, çalışkan, bakımlı, duygusal olması gerektiği yönündeki geleneksel cinsiyet rollerini yeniden üretmektedir. Bu, kadının değeriyle ilgili toplumun tarihsel olarak belirlediği “her şeyin yükünü üstlenen ama zarafetini de koruyan” kadınlık modeline işaret eder. “Çalışana başarana”, “sınırını aşana”, “haddini bildirene” gibi ifadeler, reklamın merkezine kararlı, iradeli ve mücadeleci bir kadın figürü yerleştirdiğini gösterir. Bu söylemler, erkeklikle ilişkilendirilen güç ve otoritenin kadınlıkla özdeşleştirildiği bir temsile işaret eder. Kadın artık yalnızca güzel değil, mücadele eden ve dış dünyada etkin bir figürdür. Maskülen kodlarla güçlenen bu figür, sınır çizen ve güç uygulayan bir özneye dönüşür. Eril rolleri taklit etmeden güçlü gösterilirken, feminen rolleri sahiplenmesi özgürlük gibi sunulur; ancak bu, eleştirel feminizmden çok tüketime dayalı bir kadın öznelliğini yansıtır. Brice ve diğerleri (2022), reklamlarda kadınlar aktif özne gibi sunulsa da, bu temsillerin tüketim kültürünün estetik sınırları içinde kaldığını vurgular. Benzer şekilde, Dosekun (2020) bu tür temsilleri, kadının kendi kimliğini yaratıyor gibi görünse de bunu “sistem içi stillerle” gerçekleştirmesi bakımından postfeminist çelişki olarak tanımlar.

Görsel 2. D-Diamond reklamı

Reklam Sözleri: Kime alıyorsunuz Esra Hanım? Kendime. Hediye almak kadına çok yakışıyor değil mi? Di. D Diamond. Aşka çok yakışıyor değil mi?

Yukarıdaki görseller Türkiye merkezli bir mücevher markası olan D-Diamond'un ünlü oyuncu Esra Erol ile yürüttüğü reklam kampanyasından alınmıştır. Bir pırlanta mağazasına giren Erol, vitrinden pırlanta yüzük bakmaktadır. Mağaza görevlisi kendisine "Kime alıyorsunuz Esra Hanım?" der. Burada, pırlanta başka birine alınan ve kişinin kendisine al(a)mayacağı bir ürün olarak konumlandırılmaktadır. Geleneksel toplumsal cinsiyet rollerine göre kadın, karşı cinsten hediye bekler ve değerini karşı cinsten gördüğü ilgi ve sevgiyle ölçer. Erol ise görevliye "Kendime." der ve gülümser. Kendisine lüks tüketim ürünleri alan kadın, postfeminist bağlamda kariyerinde başarılı, bağımsız ve özgüvenli olarak tasvir edilir (Kim, 2017). Erol, kendi pırlantasını alabilen güçlü kadın olarak gösterilmektedir. "Feminizm ve postfeminizm çelişkisi" teması burada karşımıza çıkmaktadır. Reklamda kadının kendi takısını alması, bağımsızlık, ekonomik özgürlük ve özne olma hâli açısından feminist bir söylem taşır. Bu, geleneksel olarak erkeğin kadına "hediye ettiği" pırlanta temasını ters yüz eder: "Ben artık birinin bana değer vermesini beklemiyorum ve kendi değerimi kendim kutluyorum." Bu noktada reklam feminizmin özüne yakın bir tavır sergilemektedir. Kadının birey olarak kendi kararlarını vermesi özgürlük olarak sunulur; ancak bu özgürlük, tüketim yoluyla kendini gerçekleştirme sınırlıdır. Değer, pahalı takıya sahip olmakla ölçülür. Güç, postfeminist anlatıda estetikleştirilmiş ve pazarlanabilir biçimde sunulur. Devamında ise Erol, "Hediye almak kadına çok yakışıyor değil mi? sorusunu sorar. Burada iki yönlü bir anlam vardır. Bu cümle hem erkeğin kadına hediye almasını hem de kadının kendisine hediye almasını vurgulamaktadır. Reklam, Erol'un bu cümlesiyle izleyicileri ters köşe yapmak ister. Bu cümle ilk duyulduğunda, izleyicinin zihninde çağrışan klasik toplumsal cinsiyet rolüdür: "Kadın, hediyeyi alandır. Erkek, verendir." Bu sahne postfeminist reklamcılığın klasik anlatı stratejilerinden birisidir. Feminizm temasına göre kadın bağımsızdır, kendini

ödüllendirir. Postfeminizme göre ise kadın ekonomik olarak güçlü ve özgürdür. Bu özgürlük duygusu yine tüketim ve pırlanta takı aracılığıyla sahnelenir.

Bu reklam filminde, “feminizm ve post-feminizm çelişkisi” teması bulunmaktadır. Reklamda sunucu ve toplumun gözünde “evlilikle özdeşleşmiş” bir figür olan Esra Erol, kuyumcudan alışveriş yaparken görülmektedir. Satıcı “Kime alıyorsunuz Esra Hanım?” diye sorduğunda özgüvenli biçimde “Kendime.” der. Bu diyalog, postfeminist temsillerin çelişkili doğasını ve geleneksel cinsiyet rollerinin güncel temsillerle nasıl iç içe geçtiğini ortaya koymaktadır. Kadın, ekonomik olarak bağımsız ve kararlarını verebilen bir özne olarak sunulur; ancak bu özgürlük, tüketim ve estetik kodlar üzerinden, geleneksel kadınlık sembolleriyle yeniden üretilir. Kadının kendine hediye alması özneleşme gibi sunulsa da, “aşka çok yakışıyor” sloganıyla bu eylem geleneksel romantik anlatıya çekilir ve özgürlük toplumsal normlarla sınırlandırılır. Reklamda, postfeminizm feminizmin söylemlerini ödünç alarak bireysel tercihi ve tüketimi özgürlükle özdeşleştirmektedir. Brice ve diğerleri (2022), bu tür temsillerin kadınları aktif özne olarak gösterse de onları hâlâ neoliberal tüketim kültürünün görsel kodlarına ve idealleştirilmiş feminenlik anlayışına bağımlı kıldığını belirtir. Benzer biçimde Dosekun’a (2020) göre postfeminist anlatılar kadını hem güzel hem güçlü gösterir, ancak bu güç estetik ve bireysel tercihlerle sınırlandırılır. Reklamda ise geleneksel cinsiyet rolleri reddedilmemiş, yalnızca modernleştirilmiştir.

Görsel 3. Koçak pırlanta reklamı

Yukarıdaki görseller Koçak Pırlanta'nın "Gerçeğini izlemeye hazır olun." video açıklamasıyla yayınlanan reklam filminden alınmıştır. Reklam, altın bilezikler ve kolyeler takmış tasarımcı bir kadınla başlar. Ardından sahnede iki kolunda da kalın bilezikler olan iki kadın belirir. Bu kadınlar işçi tulumları, ellerindeki alet çantası ve topuklu ayakkabılarıyla devasa bir bileziğe doğru yürürler. Kadınlar bilezik üzerinde işlemler yapmakta, elleriyle alınlarındaki terlerini silmektedirler. Kadınların devasa bileziği tasarlaması ve atölyede üretim sürecine katılması, onu erkeklerle ilişkilendirilen üretim, tasarım, ağırlık gibi alanların öznesi yapar. Reklamda kadının hem fiziksel güç gerektiren işlerde çalışması hem de bir mücevheri tasarlaması, kadınların üretimdeki çoklu rollerini simgeler. Kadın hem ürünü takan hem de üreten kişidir. Geleneksel cinsiyet rollerinde kadın narin, erkekte daha güçsüz, ağır işlerde çalış(a)mayan roldedir. Reklamdaki takı tasarımcısı güçlü, yaratıcı ve bağımsızdır ancak bu güç lüks takı üretimiyle ilişkilendirilmiştir. Kadının yaratıcılığı, estetiğe ve tüketime hizmet eden bir alana yönlendirilmiştir. Bu noktada postfeminizm çelişkisi devreye girer. Kadının gücü yüceltilse de bu güç metalaşır, pazarlanabilir hâle gelir. Tasarımcı şık, bakımlı, bilekleri ve boynu altın takılarla ışıldayan, masa başında çalışan, ekonomik olarak güçlü bir kadın olarak gösterilmektedir. Kadın işçiler, ağır işlerde çalışan ancak hâlâ altın bilezik ve topuklu ayakkabıyla geleneksel kadınlık imgeleriyle sunulmaktadır. Bu durum, postfeminizmin güç ve ayrıcalık dengesizliğini sürdürdüğünü ve kadınlara yönelik reklamlarda bile

eşitsizliklerin var olduğunu gösterir. Postfeminizm kadını eğitilmiş, güçlü ve özgür olarak ele alırken; bunun dışındakileri ise geleneksel cinsiyet rollerinin içerisinde sıkışmış, gelenekselleştirilmiş ve üretimin “terleten” süreçlerinde betimlemektedir. Üreten kadınlar topuklu ayakkabıyla gösterilir; bu, kadınlığa özgü rollerin ve estetik beklentilerin simgesidir. Hareketi kısıtlayan yapısıyla kadını nazik ve pasif kılar, erkek ayakkabılarının sağlam ve işlevsel formu ise kamusal alanla ilişkilendirilir. Topuklu ayakkabı, aynı zamanda kadını arzu nesnesi olarak inşa etmektedir.

Bu reklam filminde, “maskülen kadın imajı ve güç temsili” ve “erkeğe öykünme ve toplumsal cinsiyet rollerinin dönüşümü” temaları bulunmaktadır. Reklamda kadın, çizim ve üretime katılan yaratıcı ve güçlü bir figür olarak sunulmaktadır. Kadın sadece takan değil, aynı zamanda yaratan bir özne olarak feminist bir temsile sahiptir. Reklamın YouTube açıklaması “Gerçeğini izlemeye hazır olun.” dur. Burada vurgulanmak istenen, kadının sadece tüketen pasif bir obje değil; eylemde bulunan, yaratan, kendi kimliğini kuran bir özne olmasıdır. “Gerçek” vurgusu ise toplumsal normların ötesinde bir kadınlık anlayışını imâ ediyor olabilir. Çünkü makyaj, kıyafet veya cinsellik üzerinden değil, kadının özneleşmesi ve güçlenmesi üzerinden bir temsil vardır. Bu reklam, postfeminist anlatının çok tipik bir stratejisidir. Dosekun’un (2020) “Fashioning Postfeminism” adlı çalışmasında vurguladığı gibi bu tip temsiller kadının hem tüketim nesnesi hem de öznesi olabileceği bir alan yaratır. İnşa edilen dev bilezik aslında kadının kendi değerini, emeğini ve kimliğini şekillendirdiği bir semboldür. Kadın artık sadece bilezik takan değil; onu üreten, şekillendiren özne hâline gelir. Bu sahne, Glapka’nın (2018) tanımıyla “erkeksiz kadın gücü” anlatılarından biridir. Kadınlar birlikte, dayanışma içinde ve tarzlarından ödün vermeden bir değer üretebilmektedir. Topuklu ayakkabılar kadını zarif kılarken hareketi kısıtlar. Buna rağmen bu kadınlar topuklularla birşeyler üretmektedir. Glapka (2018) şunu söyler: “Kadın, sistemin içinde kalıp o sistemin araçlarıyla (topuklular, bilezikler) bile dönüşüm yaratabilir.” Bu da feminizmle postfeminizm arasında gidip gelen bir anlatıdır. Brice ve diğerleri (2022), kadınların “aktif özne” hâline gelirken hâlâ tüketim kültürünün görsel kodlarına bağlı kalmasının neoliberal çelişkiyi yeniden ürettiğini söyler. Bir diğer deyişle kadın artık yalnızca edilgen, süslenen, bekleyen bir figür değil; güçlü, karar veren, kendi imajını yöneten bir figürdür. Fakat bu güç geleneksel feminen göstergeler (makyaj, topuklu ayakkabı, pırlanta) üzerinden ifade edilir. Yani kadının gücü, güzelliğin sınırları içinde görünür olmaktadır. Bu durumda kadın özgürleştiğini düşünür ama bu özgürlük yine sistemin (yani tüketim kültürünün) kodları içindedir.

Görsel 4. Atasay Asgold reklamı

Reklam Sözleri: Nurselciğim, petrol kralı beyle ne zaman tanışıyoruz? Hangi petrol kralı? Şu kafam kadar tek taşı hediye eden petrol kralı. Asgold coronet tek taş bu. Nasıl yaa? Şöyle. Bir karat tek taş yüzük 14.690 lira. O’ysa aynı görünümdeki Coronet tek taş 1690 lira. Petrol kralı yok yani. Yok ama büyük düşünen akıllı bir kadın var!

Yukarıdaki görseller yerli Türk mücevher markası olan Atasay’ın bir markası olan Asgold’un ünlü sunucu Nursel Ergin ile yürüttüğü reklam kampanyasından alınmıştır. Ergin, arkadaşıyla kafede buluşur. Arkadaşı şaşkınlıkla Ergin’in ellerine bakar ve pırlanta yüzük karşısında “Nurselciğim, petrol kralı beyle ne zaman tanışıyoruz?” sorusunu sorar. Ergin “Hangi petrol kralı?” der. Arkadaşı ise, “Şu kafam kadar tek taş hediye eden petrol kralı.” der. Burada kadın, erkeğin hediye verdiği taraf olarak sunulur. Pırlanta yüzük ise bu değer biçme ilişkisini pekiştirerek toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üretir. Ardından Ergin, arkadaşına “Asgold coronet tek taş bu.” der. Arkadaşı anlamaz, Ergin’e “Nasıl yani.” der. Ergin devam eder: “Şöyle. Bir karat tek taş yüzük 14.690 lira. O’ysa aynı görünümdeki Coronet tek taş 1690 lira. Petrol kralı yok yani. Yok ama büyük düşünen akıllı bir kadın var!” der. Kadın artık erkekten hediye bekleyen değil, kendi seçimleriyle “görünürde” aynı değere ulaşan rasyonel bir tüketicidir. Bu durum, maskülen olarak kodlanan ekonomik akıl ve strateji kurma gibi özellikleri kadına atfeder. Ancak bu güç temsili, erkeksi bir öykünme üzerinden değil, kadınlık sembollerini (pırlanta, zarafet, estetik) koruyarak gerçekleşir. Böylelikle kadın, toplumsal cinsiyet rollerini dönüştürür. Reklamda kadın öznelliği ve

bireysel güç vurgulanırken, bu güç hâlâ pırlanta gibi geleneksel, gösterişli nesnelere üzerinden tanımlanır. Son olarak, erkek figürün reklamda yalnızca “mizahi bir arka plan unsuru” olarak geçmesi yani “petrol kralı yok” ifadesiyle tamamen işlevsizleştirilmesi, güç dengesinin kadın lehine yeniden kurulduğunu vurgular. Böylece reklam postfeminist bireysellik söylemini ve klasik cinsiyet sembollerini harmanlar. Petrol kralı, zengin erkeği temsil etmektedir. “Büyük düşünen akıllı kadın” söyleminde büyük düşünmek sadece maddi büyüklüğü değil vizyonerliği de temsil etmektedir. Akıllı kadın ise, estetikten ödün vermeden bütçesine göre seçim yapan, seçici ve kendine güvenen bir tüketici olarak sunulur; ancak bu imaj hâlâ pırlanta gibi sembollere bağlıdır. Reklam, postfeminist dili benimsemediği de geleneksel sembollerden (pırlanta, nişan yüzüğü) vazgeçmez; böylece postfeminizm ve geleneksel roller hibrit bir pazarlama anlatısında birleşir.

Bu reklam filminde, “maskülen kadın ve güç temsili”, “feminizm ve postfeminizm çelişkisi” ve “erkeklerin ikincil plana atılması ve güç dengesi” temaları bulunmaktadır. Asgold Coronet reklamı, kadın karakterin “büyük düşünen, akıllı bir kadın” olarak konumlandırılması üzerinden maskülen kadın ve güç temsili inşasına katkıda bulunur. Reklamda kadın aklını kullanarak pahalı görünen bir yüzüğü düşük maliyetle elde etmiş ve bunu da bir başarı göstergesi olarak sunmuştur. Bu bağlamda finansal karar alma, kıyas yapma, stratejik tüketim gibi geleneksel olarak “maskülen” görülen zihinsel beceriler, kadın bedeninde yeniden anlamlandırılmıştır. Güç burada hesapçı, pragmatik ve tüketici zekâsı üzerinden kurulur. Böylece karakter “hediye bekleyen” rolünden çıkarak aktif özneye dönüşür. Swigelaar (2019) feminist reklam analizinde, bu tür temsillerin kadınlara atfedilen edilgenlikten sıyrılarak toplumsal normlarla uyumlu bir biçimde kurulduğunu belirtir. Kadın yüzüğü kendi ekonomik gücüyle alsa da hâlâ pırlanta gibi geleneksel kadınlık sembollerine bağlıdır. Reklamda feminizmle postfeminizm arasındaki çelişki belirgindir. Kadın güçlüdür ama bu güç, tüketime dayalı normlar içinde sunulur. Rome ve diğerlerinin (2020) postfeminist bakış üzerine gerçekleştirdikleri çalışmada, reklamların kadınlara “tercih yapan tüketici” kimliği sunduğu ama bu tercihin sistemin dayattığı normlar içinde kaldığı belirtilmektedir. Asgold reklamında kadın aktif olarak görünür ancak güç pırlanta sahipliği üzerinden kurulmuştur. Lazar ise 2014 yılında gerçekleştirdiği çalışmasında bu durumu, feminizmin “yeniden kadınsılaştırma” sürecine eklenerek sistemin yeniden üretimi olarak yorumlamaktadır. Son olarak, reklamda erkek figürü tamamen ikincil plana atılmış, neredeyse hayali bir unsur hâline getirilmiştir. “Petrol kralı yok yani” repliğiyle birlikte erkek, sadece mizahi ve geçersiz bir fanteziye dönüşür. McNamara, 2014 yılında gerçekleştirdiği doktora tezinde postfeminizm ve reklamlarda tüketim olgusu üzerine çalışmıştır. Bu reklamda, erkek figürün reklam anlatılarında sadece bir arka plan unsuruna dönüştürülmesinin, kadın kimliğinin sözde özerkliğini öne çıkarmak amacıyla gerçekleştirildiği söylenebilir. Böylece güç dengesi erkekten kadına doğrudan bir aktarım şeklinde değil; erkeğin görünmezleştirilmesi ve kadının anlatının merkezine yerleştirilmesi yoluyla yeniden kurgulanır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Lüks takı reklamları, günümüz tüketim kültürünün bireyselleşme ideali, postfeminist duyarlılığı ve geleneksel toplumsal cinsiyet normlarını aynı anda bünyesinde barındırarak, kadın kimliğini çelişkili biçimlerde yeniden inşa etmektedir. Bu çalışma, söz konusu reklam metinlerinde kadın temsillerinin nasıl bu çok katmanlı ve paradoksal söylemler üzerinden kurgulandığını eleştirel söylem analizi yöntemiyle incelemektedir. Elde edilen bulgular, reklamlarda kadın figürünün yalnızca bağımsız ve güçlü bir özne olarak değil, aynı zamanda geleneksel dişil nitelikleri (zarafet, şefkat, güzellik, duygusallık) estetik bir çerçevede taşıyan bir tüketim nesnesi olarak da konumlandırıldığını göstermektedir. Kadın karakterler hem kendi takısını alacak kadar güçlü hem de “takıp takıştıran”, “anaç”, “çekici” ve “ulaşılabilir” olmak zorundadır. Bu, postfeminizmin sunduğu özgürlük söyleminin neoliberal tüketim kültürü içinde yeniden şekillenerek estetikleştirilmiş ve metalaştırılmış bir kadınlık anlatısına dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Reklamlar, feminist kazanımları sahiplenir gibi görünse de bu kazanımları çoğunlukla bireysel tercihlere ve satın alma gücüne indirgemektedir. Kadınlar, sistemin dışına çıkan, dönüştüren değil; sistem içinde tüketerek var olan, seçim yapan ama bu seçimi “seçilmişler içinden seçerek” yapan özneler olarak temsil edilmektedir. Bu noktada özgürlük kavramı yalnızca kendi takısını alabilme gücüyle sınırlandırılmakta; yapısal eşitsizlikler, iktidar ilişkileri ve cinsiyetçi normlar ise arka planda bırakılmaktadır. Böylece feminizmin kolektif mücadele ruhu, yerini postfeminizmin bireyselleşmiş, yüzeysel ve pazarlanabilir bir özgürlük anlayışına bırakılmaktadır. Bulgular ayrıca, reklamlarda erkek figürünün görünmez kılındığını veya işlevsiz, mizahi bir arka plan karakterine dönüştürüldüğünü göstermektedir. Bu temsil biçimi, kadın öznesini merkezileştirirken, ataerkil güç ilişkilerini sorgulamak yerine onları yalnızca tersyüz eder. Kadınlar erkeklerin yerine geçmez; onların tanımladığı rolleri estetikleştirerek sahiplenir. Bu durum, güç ilişkilerinde gerçek bir dönüşüm yerine, sembolik bir yer değişimi yaratır. Kadının özgürleşmesi, özünde sistemin araçları (takı, güzellik, zarafet) üzerinden kurulduğu sürece, bu özgürlük gerçek değil, temsili ve yüzeysel kalmaktadır. Sonuç olarak bu analiz, lüks takı reklamlarında kadın temsillerinin yalnızca bir özgürleşme anlatısı değil; aynı zamanda bu özgürlük anlatısının tüketim kültürü içinde nasıl sınırlandırıldığını ve yönlendirildiğini açığa çıkarmaktadır. Reklamlarda yer alan kadın figürü, postfeminist bir birey olarak görünse de bu bireysellik büyük oranda sistemin estetik ve ekonomik kodlarına uyum sağladığı ölçüde kabul görmektedir. Özgürlük seçim yapabilme becerisine indirgenirken; seçimlerin çerçevesi önceden belirlenmiş simgesel referanslarla (pırlanta, zarafet, zarif güç, estetik akıl vb.) sınırlandırılmaktadır. Böylece reklamlar feminizmin kolektif ve dönüştürücü potansiyelini değil; bireyselleştirilmiş, sistemle uyumlu bir kadınlık modelini yüceltmektedir. Bu durum, postfeminist söylemlerin yapısal eşitsizliklerin üzerini örten, estetikleştirilmiş bir kadınlık anlayışı üzerinden kadın öznelliğini metalaştırdığı ve normatif kadınlık sınırlarını yeniden ürettiğini göstermektedir.

Gelecek çalışmalarda, farklı sektörlerden (kozmetik, otomotiv, teknoloji vb.) reklamlar karşılaştırmalı olarak incelenebilir. Televizyon, sosyal medya ve açık hava reklamları gibi farklı mecralardaki kadın temsilleri analiz edilerek mecraya özgü postfeminist stratejiler

belirlenebilir. Ayrıca, kadın temsilleri erkek temsilleriyle birlikte değerlendirilerek toplumsal cinsiyet rollerinin ikili yapısı daha kapsamlı biçimde ele alınabilir. Farklı sosyoekonomik ve kültürel gruplara hitap eden reklamlar üzerinden postfeminizmin kapsayıcılığı da sorgulanabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı, yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Adriaens, F. & van Bauwel, S. (2011). Sex and the city: A postfeminist point of view? Or how popular culture functions as a channel for feminist discourse. *The Journal of Popular Culture*, 47(1), 1-23. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5931.2011.00869.x>.
- Arat, N. (2017). *Feminizmin abc'si*. (3. Baskı). İstanbul: Say Yayınları.
- Arneil, B. (1999). *Politics and feminism*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Bellafante, G. (1998). Feminism: It's all about me! *Time*, 54-62.
- Berktaş, F. (2018). *Tarihin cinsiyeti*. (6. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Biddle, B. J. (1979). *Role theory: Expectations, identities, and behaviors*. New York: Academic Press.
- Braithwaite, A. (2002). The personal, the political, third-wave and post feminisms. *Feminist Theory*, 3(3), 335-344.
- Brice, J., Thorpe, H., Wheaton, B. & Longhurst, R. (2022). Postfeminism, consumption and activewear: Examining women consumers' relationship with the postfeminine ideal. *Journal of Consumer Culture*, 23(3), 617-636. <https://doi.org/10.1177/14695405221129826> (Original work published 2023).
- Browne, K., R. (2006). Sex, power, and dominance: The evolutionary psychology of sexual harassment. *Managerial & Decision Economics*, 27(2-3), 145-158.
- Butler, J. (2009). *Toplumsal cinsiyet düzenlemeleri*. (B. Kovulmaz, Çev.). *Cogito (Feminizm)*, 58). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- CanLitGuides (2013). *Postfeminism*. 7 Mart 2025 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Connell, R. W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar*. (C. Soydemir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- de Beauvoir, S. (2010). *Kadın "ikinci cins" evlilik çağı*. (8. Baskı). (B. Onaran, Çev.). İstanbul: Payel Yayınları.
- Dökmen, Z. Y. (2010). *Toplumsal cinsiyet-sosyal psikolojik açıklamalar*. (2. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Dosekun, S. (2020). *Fashioning postfeminism: Spectacular femininity and transnational culture*. London: Palgrave Macmillan.
- Fairclough, N., Jessop, B., & Sayer, A. (2004). Critical realism and semiosis (revised version). In J. Joseph & J. Roberts (Eds.), *Realism, discourse and deconstruction* (pp. 23-42). New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2003). *Analyzing discourse: Textual analysis for social research*. New York: Routledge.
- Fairclough, N. (2015). *Language and power*. (3rd Ed.). New York: Routledge.
- Faludi, S. (1991). *Backlash: The undeclared war against women*. New York: Vintage.
- Fine, C. (2011). *Toplumsal cinsiyet yanılması, zihnimiz, toplum ve nörocinsiyetçilik nasıl fark yaratıyor?* (K. Tanrıyar, Çev.). İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Fraser, N. (2013). *Fortunes of feminism: From state-managed capitalism to neoliberal crisis*. Verso.
- Gamble, S. (2001). *The Routledge companion to feminism and postfeminism*. New York: Routledge.

- Genz, S. & Brabon, B. A. (2018). *Postfeminism cultural texts and theories*. (2nd Ed.). Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Giddens, A. (2008). *Sosyoloji*. İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Gill, R. (2007). Postfeminist media culture: elements of a sensibility. *European Journal of Cultural Studies*, 10(2), 147-66. London: SAGE.
- Glapka, E. (2018). Postfeminism-for whom or by whom? Applying discourse analysis in research on the body and beauty (the case of black hair). *Gender and Language*, 12(2), 242-268.
- Godfrind, J. (2014). Kadınlık kadınlara nasıl gelir. (L. Mete, Çev.). İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. New York: Doubleday.
- Greer, G. (1999). *The whole woman*. New York: Doubleday.
- Günay, E. & Odabaşı-Koç, Ö. (2021). Güzel sanatlar lisesi resim bölümü öğrencilerinin cinsiyet kalıp yargıları: Metafor analizi ve resim çizme-yazma yöntemi. *Gelişim ve Psikoloji Dergisi*, 2(3), 55-74.
- Hall, E., J. & Salupo Rodriguez, M. (2003). The myth of postfeminism. *Gender and Society*, 17(6) (Dec. 2003).
- Heywood, L. & Drake, J. (1997). *Third wave agenda: Being feminist, doing feminism*. Minnesota: University of Minnesota Press.
- Hollows, J. & Moseley, R. (2006). *Feminism in popular culture*. Oxford: Berg Publishers.
- Hooks, B. (2016). *Feminizm herkes içindir tutkulu politika*. (4. Baskı). (E. Aydın vd., Çev.). BGST Yayınları.
- İlhan, V. (2014). Feminist alternatif medya'nın işleyişi üzerine. *Erciyes İletişim Dergisi*, 3(3), 2-10.
- Kim, H. (2017). *Consciousness engendered throughout Lena Dunham's Girls: Female subjectivity vs the problem of post-feminism* (Unpublished master's thesis). University at Albany, State University of New York.
- Kress, G. & van Leeuwen, T. (1996). *Reading images: The grammar of visual design*. New York: Routledge.
- Lazar, M. (2014). Recuperating feminism, reclaiming femininity. *Gender and Language*, 8(2), 205-223.
- Lindsey, L. L. (2015). *Gender roles: A sociological perspective*. 6th Ed. New York: Routledge.
- McBride, Dorothy. E. & Janine A. Parry. 2016. *Women's rights in the USA, policy debates and gender roles*. New York: Routledge.
- McNamara, R. (2014). *The selling of postfeminism: Lucky magazine and gendered consumerism* (Unpublished doctoral dissertation). The Pennsylvania State University, The Graduate School, College of Communications.
- Mead, G. H. (1934). *Mind, self and society*. Chicago: University of Chicago Press.
- Medin, Burak. (2014). Duvara Karşı ve Zenne filmlerine dramaturjik bir yaklaşım. *Selçuk İletişim*, 8(3), 228-246.
- Modleski, T. (1991). *Feminism without women: Culture and criticism in a post feminist age*. New York: Routledge.
- Mulderrig, J. (2016). Discourse and democracy: Critical analysis of the language of government by Michael Farrelly. *Critical Policy Studies*, 10(4), 486-488.
- Mulderrig, J. (2019). Analysing orders of discourse of neoliberal rule: Health 'nudges' and the rise of psychological governance. In N. Montesano Montessori, M. Farrelly, & J. Mulderrig (Eds.), *Critical policy discourse analysis* (pp. 48-72). Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- Mulvey, L. (1975). Visual pleasure and narrative cinema. *Screen*, 16(3), 6-18.
- Munford, R. (2004). Wake up and smell the lipgloss: Gender, generation and the (a)politics of girl power. In S. Gillis, G. Howie, & R. Munford (Eds.), *Third wave feminism: A critical exploration* (pp. 142-153). London: Palgrave Macmillan.
- Özer, N. P. & Yazar, A. E. (2023). Türkiye'de fitness dergi reklamlarında insan bedeninin sunumu. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 184-203.
- Özer, N. P. (2019). *İdeoloji iktidar medya söylem*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Parsons, T. (1951). *The social system*. Illionis: Free Press.
- Patton, M. Q. 2002. *Qualitative research and evaluation methods*. (3rd ed.). London: Sage Publications.
- Richardson, N. (2006). As kamp as Bree: Post-feminist camp in *Desperate Housewives*. In K. Akass & J. McCabe (Eds.), *Reading desperate housewives: Beyond the white picket fence* (pp. 86-94). London: I.B. Tauris.

- Rome, A., O'Donohoe, S. & Dunnett, S. (2020). Problematizing the postfeminist gaze: A critical exploration of young women's readings of gendered power relations in advertising. *Journal of Macromarketing*, 40(4), 546-562. <https://doi.org/10.1177/0276146720950765>.
- Ryan, B. (2007). Sex and gender. In G. Ritzer (ed). *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Sancar, S. (2012). Türk Modernleşmesinin cinsiyeti, Erkekler devlet kurar kadınlar aile kurar. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Scott, J. (2007). Toplumsal cinsiyet: Faydalı bir tarihsel analiz kategorisi. (A. T. Kılıç, Çev.) İzmir: Agora Kitaplığı.
- Smith, S. R. & Hamon, R. R. (2012). *Exploring family theories*. (3rd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Swigelaar, N. K. (2019). An analysis of jewellery advertising through the lens of feminist theory (Unpublished master's thesis). Cape Peninsula University of Technology Institutional Repository.
- Taş, G. (2016). Feminizm üzerine genel bir değerlendirme: Kavramsal analizi, tarihsel süreçleri ve dönüşümleri. *Akademik Hassasiyetler*, 3(5), 163-175.
- Tasker, Y. & Negra, D. (2007). *Interrogating postfeminism: Gender and the politics of popular culture*. Durham: Duke University Press.
- TDK Türk Dil Kurumu Sözlükleri. Sözlük. 5 Mart 2025 tarihinde erişim sağlanmıştır.
- Turner, J. H. (1990). *The structure of sociological theory*. California: Wadsworth.
- van Dijk, T. A. (2001). Multidisciplinary CDA: A plea for diversity. In R. Wodak & M. Meyer (Eds.), *Methods of critical discourse analysis* (pp. 95-120). London: Sage.
- West, A. (2015). A brief review of cognitive theories in gender development. *Behavioural Sciences Undergraduate Journal*, 2(1), 59-66.
- Wharton, A. S. (2005). *The Sociology of gender*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (11. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Görsel Kaynakçası**
- Görsel 1: <https://www.youtube.com/watch?v=e52rWUO80-c>
- Görsel 2: <https://www.youtube.com/watch?v=TZYfcbccua4>
- Görsel 3: https://www.youtube.com/watch?v=_yYqeZABC5w
- Görsel 4: <https://www.youtube.com/watch?v=b2K5u6iyEYg>

Edirne'deki 15. Yüzyıl Camilerinin Bahçe Tasarımı ve Tarihsel Kimliğin Korunması Üzerine Bir Araştırma¹

Emine Çoban Şahin²

ÖZET

Günümüzde Edirne'deki cami bahçelerinde dikkat çeken tekdüzeleşme, özgün koruma yaklaşımlarından uzaklaşıldığını düşündürmektedir. Bu çalışma, Edirne'de 15. yüzyılda inşa edilen cami bahçelerinin tasarım anlayışını belirlemeyi ve bu alanların erken Osmanlı dönemine ait tarihsel peyzaj kimliğini ne ölçüde sürdürdüğünü ortaya koymayı amaçlamaktadır. Araştırma kapsamında günümüze ulaşan 22 cami bahçesi; tasarım ilkeleri (sadelik, simetri, doğayla uyum), yapı-bahçe ilişkisi (revak düzeni), su öğeleri, yapısal öğeler ve bitkisel kompozisyon açısından incelenmiştir. Yöntem olarak literatür temelli kriterler doğrultusunda oluşturulan karşılaştırmalı değerlendirme matrisi, saha gözlemleri ve plan şemalarıyla desteklenmiştir. Bulgular, bahçelerin önemli ölçüde sade, doğayla uyumlu ve işlevsel bir mekânsal kurguya sahip olduğunu; su öğeleri, hazire alanları ve bitki türleri bakımından tarihsel süreklilik gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte zemin kaplamaları ve donatı elemanlarında çağdaş müdahalelere bağlı dönüşümler saptanmıştır. Çalışma, Edirne örneği üzerinden 15. yüzyıl cami bahçelerinin özelliklerini ve dönemsel yansımalarını ortaya koyarak, erken Osmanlı bahçe anlayışının sürekliliğini bütüncül bir çerçevede değerlendirip literatüre özgün katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bahçe Tasarımı, Edirne, Kültürel Miras, Tarihi-Kültürel Bahçe Özellikleri, 15. Yüzyıl Osmanlı Cami Bahçeleri

Garden Design and Preservation of Historical Identity in 15th-Century Mosques of Edirne

ABSTRACT

The currently noticeable uniformity in the mosque gardens of Edirne suggests a departure from original conservation approaches. This study aims to identify the design principles of mosque gardens built in Edirne in the 15th century and to reveal the extent to which these areas have preserved their historical landscape identity from the early Ottoman period. Within the scope of the research, 22 mosque gardens that have survived to the present day were examined in terms of design principles (simplicity, symmetry, harmony with nature), the relationship between the building and the garden (arcade arrangement), water elements, the presence of a hazire (cemetery), structural

¹ Çalışma, Trakya Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından 2024/140 proje numarası ile desteklenmiştir.

² Dr. Öğretim Üyesi, Trakya Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Peyzaj Mimarlığı Bölümü/Edirne, 0009-0001-1317- 2536 eminecoban@trakya.edu.tr

fixtures, and plant composition. The method employed was a comparative evaluation matrix based on literature-based criteria, supported by field observations and plan diagrams. The findings reveal that the gardens are largely simple, harmonious with nature, and functionally designed; they show historical continuity in terms of water features, hazire areas, and plant species. However, changes due to contemporary interventions in ground coverings and fixtures were also identified. By revealing the fundamental characteristics and periodical reflections of 15th-century mosque gardens through the example of Edirne, this study comprehensively evaluates the continuity of early Ottoman garden design and contributes original insights to the literature.

Keywords: *Garden Design, Edirne, Cultural Heritage, Historical-Cultural Garden Features, 15th Century Mosque Gardens*

1. GİRİŞ

Kültür, milletlerin kimliğini, tarihini ve toplumsal bütünlüğünü oluşturan temel bir unsurdur. Kültürün korunması, küreselleşmenin getirdiği hızlı değişim ve modernleşme karşısında, toplumların kendi değerlerini sürdürebilmeleri için önemlidir (Hiswara, Aziz ve Pujovati, 2023). Tarihi ve kültürel miras alanların korunması, toplumların kültürel değerlerine sahip çıkmalarını ve bu değerleri gelecek nesillere aktarmalarını sağlar (Bleibleh ve Awad, 2020).

İnsanların ibadet etme, bir araya gelme gibi amaçlarla kullandıkları mekanlar olan camiler bahçeleriyle birlikte zengin birer sosyokültürel miras alanıdır (Onay ve Solak, 2024; Necipoğlu, 2005). Bunun yanı sıra cami bahçeleri toplumsal buluşma, dinlenme ve manevi huzur sağlama gibi işlevleri ile öne çıkmaktadır (Taflıha, 2020; Çorbacı, Oğuztürk ve Ekren, 2022). Bu alanlar geçmişin mekânsal deneyimlerini yansıtan, kültürel sürekliliği taşıyan önemli alanlardır (Altınçekiç, Ergin ve Tanfer, 2014). Kendilerine has kimlikleri bulunmaktadır. Bu yönüyle cami bahçeleri hem toplumsal belleği koruyan hem de kuşaklar arası bağları güçlendiren özgün alanlardır (Çelik ve Yazgan, 2007). Bu alanların ait oldukları dönemin niteliklerini muhafaza etmesi, tarihsel birikimin ve toplumsal değerlerin geleceğe aktarılmasında kritik bir önem arz etmektedir (Aksoy, 2019).

15. yüzyıl, Osmanlı kentlerinde cami ve bahçe ilişkisinin mimari, işlevsel ve sembolik düzeyde derinleştiği bir dönemdir. Bu yüzyılda inşa edilen camiler, yalnızca ibadet mekânları değil, aynı zamanda sosyal ve kültürel yaşamın merkezleri olarak işlev görmüş; bu yapıları çevreleyen cami bahçeleri ise sosyal etkileşim, manevi huzur ve estetik bütünlüğü temsil eden önemli alanlar olarak bu işlevi tamamlamıştır (Necipoğlu, 2005).

Başta 15. yüzyıl camileri olmak üzere tarihi süreçte cami bahçelerinin tasarımında sadelik, doğallık, suyun ve yeşilin önemi, gölgelik alanlar gibi unsurlar öne çıkmaktadır (Taflıha, 2020). Tasarımda doğa sevgisi ve tevazu ilkeleriyle uyumlu olacak şekilde simetri ve doğayla uyum ön plandadır (Goodwin, 1997). Avlular ile mahremiyet sağlanmıştır (Sazak, 2005). Bahçe ile bina arasında ideal bağlantı sağlanması amaçlanmıştır. Bu bağı oluşturan en güçlü elemanlar avluyu çevreleyen ve korunaklı geçiş alanları sunan revaklardır (Eldem, 1976). Cami bahçelerinde hazire olarak adlandırılan vakıf kurucularına ait türbeler ya da

mezarlar bulunması da yaygındır (Necipoğlu, 2005). Su, bahçe tasarımlarının vazgeçilmez bir öğesi olmuştur (Evyapan, 1972). Şadırvan ise hem temizlik işlevi hem de estetik bir unsur olarak önem kazanmıştır (Goodwin, 1997). Gölge alanlar ve oturma yerleri de tarih boyunca cami bahçelerinin önemli elemanları olmuştur (Rüstem, 2015). Tarihi bahçelerde zemin doğal kaplamasıyla ya da toprak olarak bırakılmıştır. Yaya yolları, su kenarları ve hareket alanları ise taş, mozaik ve benzeri malzemelerle kaplanmıştır (Evyapan, 1972).

Ağaçlar, cami bahçelerinin önemli unsurlarından biri olmuştur. Bitkiler, gölge sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda huzurlu bir atmosfer yaratmak ve ibadet edenlere psikolojik rahatlık sunmak gibi önemli işlevler üstlenmiştir (Çorbacı, Oğuztürk ve Ekren, 2022). Bitkilere müdahale edilmemiş ve doğal formları korunmuştur. Cami bahçelerinde servi (*Cupressus sp.*), dut (*Morus sp.*) ve çınar (*Platanus sp.*) türlerine sıklıkla rastlanmıştır (Goodwin, 1997). Ayrıca bu bitkiler manevi atmosferi güçlendiren unsurlardır (Necipoğlu, 2005). Gül (*Rosa sp.*) hemen hemen her bahçede görülen bitki türüdür (Kuban, 2000; Yürekli, 2007).

Cami bahçeleri ile ilgili yapılmış çalışmalar incelendiğinde; Aksoy'un 2019 yılında yaptığı alan çalışmaları ve anketlerle camilerdeki açık alanların önemini ve bu bahçelerin kullanıcıların kente dair memnuniyetini arttırdığını ortaya koymuştur. 2021 yılında Erdoğan ve arkadaşlarının Muratpaşa Cami ile ilgili yaptığı çalışmada cami bahçelerinin sürdürülebilirlik ve kullanıcı memnuniyeti açısından kıymetli alanlar olduğunu ortaya koymuştur. Onay ve Solak tarafından yürütülen çalışmada (2024), cami bahçelerinin işlevsel, ekonomik, ekolojik ihtiyaçlara cevap verebilen kent içi alanlar olduğunu tasarımının ve korunmasının önemini belirtmiştir. Güler ve Bilen ise yaptığı çalışma ile (2022) tarihi cami bahçesi özelinde yaptıkları çalışma ile bu alanların ergonomik kent koşullarının oluşturulmasına katkı sağladığını ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti' nin önemli kenti olan Edirne'de hem tarihi çevreler hem de sosyal hayatın geliştiği merkezler olan cami ve bahçeleri açısından oldukça zengindir. Edirne 1361 yılında fethedilmiş, 1453 yılına kadar başkentlik yapmış; fiziki olarak gelişmiş, yoğun inşaa faaliyetleri gerçekleştirilmiştir (İnalçık, 1985; Gökbilgin, 2007). 15. yüzyılda Edirne'de inşa edilen yapılar, sadece dini ve sosyal işlevler üstlenmek ile kalmamış, aynı zamanda kentin politik ve kültürel kimliğinin görselleştirilmesinde de rol oynamıştır (Kontolaimos, 2016). 15. yüzyıl camileri, teknolojik yenilikler, estetik dönüşümler ve uluslararası etkileşimlerle şekillenmiş, Edirne'yi Osmanlı sanat ve mimarisinin öncü merkezlerinden biri haline getirmiştir (Yıldız, 2012).

Literatürde 15. yüzyıl Edirne camilerinin açık alanlarına yönelik çalışmalar incelendiğinde Karademir ve Kunt tarafından yürütülen araştırmanın (2019), söz konusu döneme ait cami hazirelerinden hareketle mezar taşları üzerinden dönemin sosyo-kültürel özelliklerini sanat tarihi perspektifinden ortaya koyduğu görülmektedir. Mezar taşları üzerine odaklanan bir diğer çalışmada (Baş, 2009) ise Beylerbeyi Cami haziresindeki mezar taşları ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Bu çalışmaların yanı sıra Özbudak tarafından yürütülen araştırmada

(2011), Erken Dönem Osmanlı camilerinde revak düzeninin mekansal ve mimari özelliklerini ortaya koymak amacıyla Edirne'deki camiler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar, Edirne camilerinin yalnızca ibadet mekanı olarak değil, çok katmanlı bir kültürel peyzaj unsuru olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Cami bahçeleri konusunun önemi açıkça görülmekle birlikte, bu alanda yapılan çalışmaların sınırlı kaldığı ve özellikle bahçelerin özgün niteliklerini yansıtmaya düzeyine ilişkin kapsamlı incelemelerin yetersiz olduğu dikkat çekmektedir. Mevcut literatürde çalışmaların daha çok hazireler, mezar taşları ve revaklar üzerine yoğunlaştığı buna karşılık cami bahçelerinin mekansal, işlevsel ve tarihsel bütünlük içerisinde ele alınmadığı görülmektedir. Bu durum cami bahçelerinin tarihsel süreç içindeki dönüşümünü ve günümüzde tarihsel kimliğinin korunmasını anlamada önemli bir boşluk oluşturmaktadır. Bu çalışma söz konusu literatür boşluğunu doldurmayı amaçlayarak 15. Yüzyıl cami bahçelerinin genel özelliklerini belirlemeyi ve bu bahçelerin inşa edildikleri dönemin özelliklerini ne ölçüde yansıttığını ortaya koymayı hedeflemektedir. Edirne örneğinde gerçekleştirilen inceleme ile Osmanlı erken dönem bahçe karakterinin sürekliliği, bütüncül ve özgün bir çerçevede değerlendirilerek literatüre özgün bir katkı sunulacaktır.

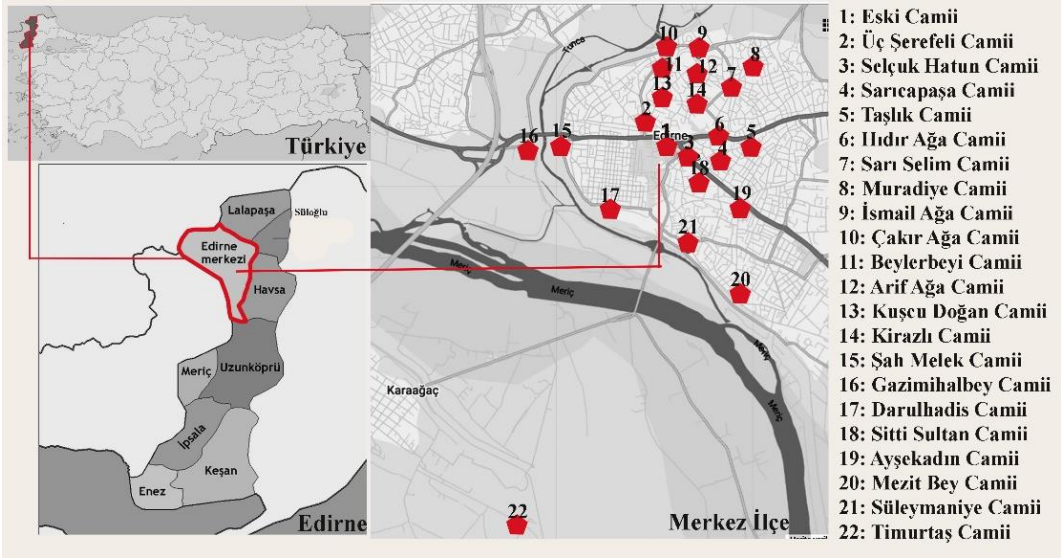
2. MATERYAL-YÖNTEM

2.1. Materyal

Edirne, Türkiye'nin kuzeybatısında, Marmara Bölgesi'nin Trakya alt bölgesinde, 41° 40' kuzey paraleli ile 26° 34' doğu meridyenleri arasındadır. Sahip olduğu coğrafi özellikler, tarih boyunca kentin kültürel etkileşim açısından önemli bir merkez olmasını sağlamıştır. Özellikle 15. yüzyılda Edirne, hızlı bir gelişim göstermiş ve bu dönemde çok sayıda cami inşa edilmiştir (Edirne Belediyesi, 2025).

Günümüzde, Edirne merkez ilçesinde 15. yüzyıla tarihlenen ve kısmen de olsa ayakta kalmayı başarmış 25 cami tespit edilmiştir. Bu camiler: Eski Camii, Üç Şerefeli Camii, Selçuk Hatun Camii, Sarıcapaşa Camii, Medrese Ali Bey Camii, Taşlık (Mahmut Paşa) Camii, Hıdır Ağa Camii, Sarı Selim (Sofu Bayezid) Camii, Muradiye Camii, İsmail Ağa Camii, Çakır Ağa Camii, Şah Melek Camii, Beylerbeyi Camii, Arif Ağa Camii, Kuşcu (Kuş) Doğan Camii, Kirazlı (Şahabettin Paşa) Camii, Gazi Mihal Bey Camii, Darülhadis Camii, Veli Dede Dergâhı Mescidi, Sitti Sultan Camii, Ayşe Kadın Camii, Mezit Bey (Yeşilce) Camii, Süleymaniye Camii, Kasımpaşa Camii ve Timurtaş (Demirtaş) Camii'dir (Kırşın, 2013). Bu yapılardan Medrese Ali Bey Camii'nin yalnızca temel duvarları ve minaresi, Veli Dede Dergâhı Mescidinin ise yalnızca minaresi günümüze ulaşmıştır. Ayrıca, Tunca Nehri kıyısında yer alan Kasımpaşa Camii'nin kendine ait bir bahçesi yoktur (Kırşın, 2013). Çalışmaya söz konusu üç cami dışında kalan 22 cami dâhil edilmiştir. Çalışma kapsamında ele alınacak camilerin Edirne kentinde dağılımı, ilgili harita üzerinde gösterilmiştir (Şekil 1).

Şekil 1. 15. yüzyıl camilerinin Edirne kent merkezinde konumları

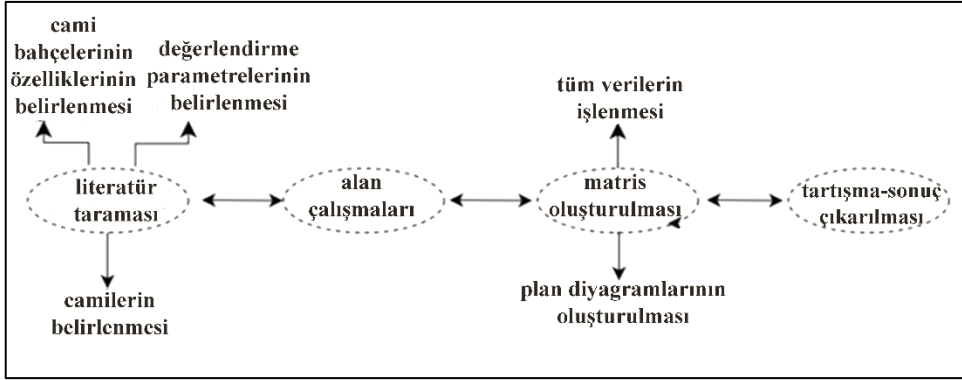
Kaynak: Google Earth haritaları üzerine yazar tarafından düzenlenmiştir

2.2. Yöntem

Çalışma kapsamında, ilk aşamada 15. yüzyılda cami bahçelerinin genel özellikleri derlenmiş ve bu özellikler değerlendirme kriterleri olarak seçilmiştir. Çalışma kapsamında, aynı yüzyılda inşa edilen ve günümüze ulaşarak bahçe varlığını koruyan camiler örneklem olarak seçilmiştir.

Belirlenen parametreler; tasarım ilkeleri (simetri, sadelik ve doğa ile uyum), revak özellikleri (plan şeması içindeki konumu, mekânsal süreklilik kurma biçimi ve tekli/çiftli düzenlenişi), su öğeleri (şadırvan, çeşme, kuyu), hazire varlığı, sınırlayıcı elemanlar, yarı açık oturma mekânları, zemin kaplamaları ve mevcut bitki türleri şeklinde sınıflandırılmıştır. Tüm veriler, Erdem Kaya (2016) tarafından kullanılan yöntemden yararlanılarak çizelge formatında bir bahçe tasarım matrisi içinde bir araya getirilmiştir. Tasarım özelliklerini ortaya koymak amacıyla ise hâlihazır haritalar, hava fotoğrafları ve yerinde yapılan gözlemlerden yararlanılarak her bir bahçeye ait soyut plan şemaları oluşturulmuş ve matrise eklenmiştir. Diğer tüm parametreler saha çalışmaları ile tespit edilmiştir. Araştırma yöntemine ilişkin süreç, Şekil 2'de sunulmuştur bölümde alt başlıklar kullanılabilir. Bir sonraki paragrafın yazımında giriş bölümünde olduğu gibi paragraf başına herhangi bir boşluk atılmamalıdır. Yazım düzeni bir karakter aşağı indirilerek devam ettirilmelidir.

Şekil 2. Yöntem akış diyagramı

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

3. BULGULAR

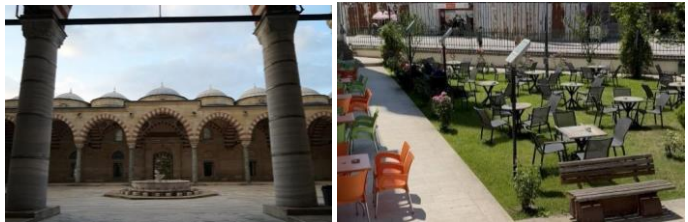
Çalışma kapsamında 22 cami bahçesi tasarım özellikleri, yapı bahçe ilişkisi (revak özellikleri), su öğeleri, hazire varlığı, yapısal elemanlar (yarı açık oturma mekânları, zemin kaplamaları, sınırlayıcı elemanlar) ve bitkisel elemanlar açısından incelenmiştir.

Eski Camii, bahçe açısından en sınırlı tasarıma sahip yapılardan biridir. Edirne'nin en yoğun yapılaşmaya sahip kent merkezinde yer alan caminin, ön cephesinde mermer ve kesme taştan inşa edilmiş üstü örtülü bir alan bulunmaktadır. Caminin kuzeyinde ise sınırlı bir yeşil alan mevcuttur. Bahçe tasarımı oldukça sade olup, en dikkat çekici özelliği küçük olmasına rağmen çok sayıda gölgede oturma alanlarına sahip olmasıdır (Şekil 3). Üç Şerefeli Camii bahçe tasarımı diğer cami bahçelerinden farklıdır. Caminin orta avlusunun bulunması, onu diğer camilerden farklı kılmaktadır (Şekil 4). Kuzeyinde geniş kamusal kullanıma açık bir alan yer almakta; ana caddeden girildiğinde ise avluya bağlanan bir bahçe alanı göze çarpmaktadır (Şekil 5). Bahçede sadelik, simetri ve doğal eğimin dikkate alındığı; yapı-bahçe ilişkisinin güçlü bir şekilde kurulduğu gözlemlenmektedir. Bahçedeki tek su öğesi, avlunun ortasında yer alan büyük şadırvandır. Caminin etrafı alçak duvarlarla çevrili olup, mermer döşeme yaygın olarak kullanılmıştır, ayrıca gölgelikli oturma alanları bulunmaktadır.

Şekil 3. Eski Camii

Şekil 4-5. Üç Şerefeli Camii orta avlu ve kamusal alan

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Doğayla uyumlu eğime sahip olan Selçuk Hatun Camii'nin tasarımı sadedir ve simetrik değildir. Bahçesinde şadırvan ve hazire bulunmakta, cami etrafı duvarlarla çevrilmiştir. Aynı mahallede yer alan Sarıca Paşa Camii de sadelikten uzak, simetrik olmayan bir tasarıma sahiptir. Bahçesinde şadırvan dahil hiçbir su ögesi ve oturma alanı bulunmamaktadır. Etrafı duvarlarla çevrili olan camide, mermer ile tuğla döşeme kullanımı dikkat çekmektedir. Taşlık Camii'nde şadırvan ve yoğun bir kamusal kullanım alanının yanı sıra gölge oturma alanları fazladır. 22 farklı bitki türünü bünyesinde barındıran bu cami bahçesi, tür çeşitliliği bakımından incelenen alanlar arasında en zengin bitkisel çeşitliliğe sahip alan olarak öne çıkmaktadır (Şekil 6). Bitki türü çeşitliliği açısından zengin bir diğer cami de bahçesinde 16 farklı bitki türü bulunan Hıdır Ağa Camiidir. Bu cami sade bir tasarıma sahiptir, doğal eğim ile uyum gözetilerek tasarlanmıştır. Aynı zamanda şadırvan, hazire, oturma alanları olan ve duvarlarla çevrili bir bahçeye sahiptir (Şekil 7).

Şekil 6. Taşlık Camii

Şekil 7. Hıdır Ağa Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Muradiye Camii tasarım özellikleri bakımından sade olmayan bir kurguya sahiptir. Büyük bir bahçe alanına sahiptir, 15. yüzyıl tasarım kriterlerine uygunluk göstermez; oturma alanları sınırlıdır. Ancak şadırvanı ve haziresi bulunmaktadır; bahçe alanı duvarlarla çevrilidir (Şekil 8). Muradiye Camii ile benzer özellikler taşıyan Gazimihal Camii, Muradiye Camii gibi büyük bir yapı olup bahçe tasarımı sadelikten uzaktır; ancak doğayla uyum sağlanmaya çalışılmıştır (Şekil 9). Arka cephesinde hazire bulunmakta olup, bu bölümde sınırlı olsa gölgelik oturma imkanı sunan mekansal düzenlemeler yer almaktadır. Ayrıca bahçe duvarlarla çevrelenmiştir.

Şekil 8. Muradiye Camii

Şekil 9. Gazimihal Bey Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Sitti Sultan Camiinin de tasarımı sadelikten uzaktır. Revakları dikkat çekicidir. Haziresi ve oturma alanları bulunmaktadır. 12 farklı bitki türü bulunmaktadır. Etrafı duvarlarla çevrilidir (Şekil 10). Tasarımı sadelikten ve simetriden uzak bir diğer cami de Süleymaniye Camidir. Revakları, şadırvanı ve oturma alanları bulunmaktadır (Şekil 11).

Şekil 10. Sittişah Sultan Camii

Şekil 11. Süleymaniye Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

İsmail Ağa Cami sade, simetrik ve doğa ile uyumlu bir tasarıma sahiptir. Revakları, şadırvanı, haziresi, oturma alanları bulunmaktadır. Etrafı duvarlarla çevrilidir. Sade bir tasarıma sahip Çakır Ağa Cami ise simetrik değildir fakat doğa ile uyumludur. Bahçesinde şadırvan ve oturma alanları bulunmaktadır. Etrafı duvarlarla çevrilidir. Tüm bahçenin bazalt döşeme ile kaplı olması dikkat çekicidir. Bahçesinde bulunan çınar ağacı oldukça büyük ve etkilidir. Ayrıca iki ayrı gül türü ve çok sayıda gül fidanı dikkat çekmektedir (Şekil 12). Eğimli bir alan üzerine kurulu Arif Ağa Camii eğime uyumlu şekilde sade olarak tasarlanmıştır. Caminin ön bahçesinde hazire alanı bulunmaktadır, oturma alanları yoktur. Etrafı duvarlarla çevrilidir. Yalnızca üç bitki türü kullanılmasına rağmen ağaç sayısı fazladır (Şekil 13).

Şekil 12. Arif Ağa Camii bahçesinin eğimli alanları **Şekil 13.** Çakırağa Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Sade ve doğa ile uyumlu bir tasarıma sahip Kuşçu Doğan Camii bahçesi oldukça geniş hazire alanı büyük bir camidir. Oturma alanları bulunmaktadır. Etrafı duvarlarla çevrilidir. Arif Ağa Camii'nde olduğu gibi yalnızca iki bitki türü olmasına rağmen bu bitkiler yoğun kullanılmıştır. Şah Melek Cami yapının yakın çevresinde bulunan beton döşenmiş alan ve onun etrafını saran yeşil alan ile oldukça sade ve doğal eğime uyumlu bir bahçeye sahiptir. Revakları yoktur fakat yapının bitişi ile başlayan ve yakın çevresinde tasarlanmış alanlar ile bahçe yapı ilişkisi güçlenmiştir. Şadırvanı, oturma alanları, haziresi bulunmaktadır. Darülhadis Cami sade ve doğal eğim ile uyumlu bir bahçeye sahiptir. Şadırvanı ve su kuyusu, haziresi bulunmaktadır, traverten döşemeli etrafı duvarlarla çevrilidir. İki gül türü olmak üzere 11 farklı bitki türü ve çok sayıda ağaç ve çalı bulunmaktadır. Mezit Bey Cami şadırvanı bahçesinde oturma alanının üzerinde gölge yapması için kullanılmış üzüm asması dikkat çekmektedir. Beylerbeyi Camii, bahçe tasarımı bakımından diğer camilerden farklıdır. En dikkat çekici özelliği, bahçesinin belirgin sınırlarının olmamasıdır. Bahçenin tasarımı, arasından yol geçen iki ayrı bölümden oluşmaktadır (Şekil 14). Bahçe sınırları açık ve net bir biçimde tanımlanmamıştır. Cami avlusunda oturma alanları, bir şadırvan, bir kuyu ve geniş bir hazire yer almaktadır. Ayşe Kadın Camii, daha sade bir bahçe düzenine sahiptir. Doğal eğime uyum sağlayan küçük bahçesi, şadırvanı bulunmayan tek bahçe olmasıyla dikkat çekmektedir. Bahçede çeşme, oturma alanları ve hazire bulunmaktadır (Şekil 15).

Şekil 14. Beylerbeyi Camii

Kaynak: Diyanet Haber

Şekil 15. Ayşekadın Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Kirazlı Camii bahçesi oldukça küçüktür. Bahçenin zemin döşemesinde kayrak taşı, tuğla ve mermer olmak üzere üç farklı malzeme kullanılmış; ayrıca sekiz farklı bitki türü bulunmaktadır (Şekil 16). Küçük bir bahçe olmasına rağmen kullanılan malzemeler ve bitki türleri çeşitlilik göstermektedir. Sofu Bayezid Camii'nin arka cephesinde yer alan ve yarısı dökme beton, yarısı ise doğal olarak bırakılmış alandan oluşan düzensiz, küçük bir bahçesi ve bahçede tek bir ağaç bulunmaktadır (Şekil 17).

Şekil 16. Kirazlı Cami ve bahçe öğeleri **Şekil 17.** Sofu Bayezid Camii

Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Timurtaş Camii oldukça geniş bir bahçeye sahiptir, ön ve arka bahçesinde oturma alanları bulunmaktadır (Şekil 18). Bitki türü açısından oldukça zengindir; başta çınar ve gül olmak üzere toplam 16 farklı bitki türü yer almaktadır.

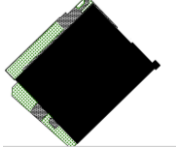
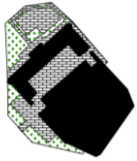
Şekil 18. Timurtaş Camii oturma alanları

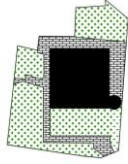
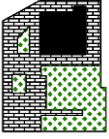
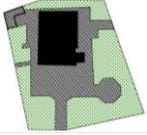

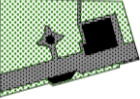
Kaynak: Yazar tarafından çekilmiştir

Alan çalışması ile elde edilen tüm veriler ve gözleme dayalı bulgular, karşılaştırmalı analiz yapılabilmesini sağlamak amacıyla bir matris aracılığıyla sistematik şekilde derlenmiştir (Tablo 1).

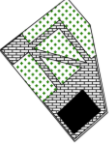
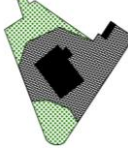
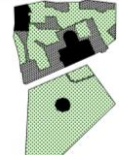
Tablo 1. Çalışma Alanlarının Bahçe Tasarım Özellikleri

Cami	tasarım ilkesi	Plan	YAPILAR	SERT ZEMİNLE	YEŞİL ALANLAF	sadelik	simetri	doğa ile uyum	yapı - bahçe iliş.	(revak)	şadırvan	kuyu	çeşme	hazire	sınırlayıcılar	gölgeci oturma alanları	zemin	bitkisel elemanlar
Eski Camii						+	-	-	+	+	-	-	-	+	+	mermer, kesme taş, tuğla	<i>Buxus sempervirens, Cupressocyparis leylandi, Cupressus arizonica, Ficus carica, Morus alba Picea abies, Rosa sp.,</i>	
Üç Şerefeli Camii						+	+	+	+	+	-	-	-	+	+	mermer bazalt	<i>Cupressus macrocarpa 'Goldcrest', Lavandula angustifolia, Morus alba 'pendula', Platycladus orientalis,</i>	

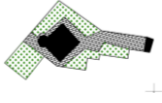
																<i>Punica granatum, Rosa chinensis, Taxus baccata, Tilia tomentosa</i>
Selçuk Hatun Camii		-	-	+	+	+	-	-	+	+	-	travertin	<i>Buxus sempervirens, Cedrus deodora, Lagerstroemia indica, Lolium perenne, Pinus pinea, Platycladus orientalis, Prunus persica</i>			
Sarıcapaşa Camii		-	-	-	-	-	-	+	+	+	+	mermer döşeme, tuğla döşeme	<i>Berberis vulgaris, Cupressus macrocarpa, Robinia pseudoacacia, Rosa canini, Sophora japonica</i>			
Taşlık Camii		-	-	-	+	+	-	-	-	+	+	rustik mermer	<i>Abies nordmanniana, Platycladus pyramidalis, Cedrus libani, Cupressus arizonica, Picea pungens, Cupressus</i>			

													<p><i>sempervirens,</i> <i>Aesculus</i> <i>hippocastanum,</i> <i>Tilia tomentosa,</i> <i>Elaeagnus</i> <i>angustifolia,</i> <i>Prunus</i> <i>domestica,</i> <i>Prunus</i> <i>cerasifera,</i> <i>Carpinus</i> <i>betulus,</i> <i>Lagerstroemia</i> <i>indica,</i> <i>Cotoneaster</i> <i>nummularia,</i> <i>Pyracantha</i> <i>coccinea,</i> <i>Philadelphus</i> <i>coronarius,</i> <i>Euonymus</i> <i>japonica aurea,</i> <i>Berberis</i> <i>vulgaris,</i> <i>Viburnum tinus,</i> <i>Helichrysum</i> <i>arenarium,</i> <i>Buxus</i> <i>sempervirens,</i> <i>Rosa spp.</i></p>
Hıdır Ağa Camii		+	-	+	+	+	-	-	+	+	+	<p>granit küptaş, kayrak, traverte n</p> <p><i>Platanus</i> <i>orientalis, Tilia</i> <i>tomentosa,</i> <i>Pyracantha</i> <i>coccinea,</i> <i>Berberis</i></p>	

													<i>thunbergii,</i> <i>Cercis</i> <i>siliquastrum,</i> <i>Cotoneaster</i> <i>lacteus,</i> <i>Hibiscus</i> <i>syriacus, Myrtus</i> <i>communis,</i> <i>Prunus</i> <i>cerasifera, Rosa</i> <i>canina, Spiraea</i> <i>cantoniensis,</i> <i>Syringa</i> <i>vulgaris, Thuja</i> <i>orientalis,</i> <i>Weigela florida,</i> <i>Hedera helix,</i> <i>Lonicera nitida</i>
Sarı Selim Cami		+	-	+	-	+	-	-	-	+	-	dökme beton	<i>Cedrus libani</i>
Muradiye Cami		-	-	-	+	+	+	-	+	+	+	kırmızı beton parke, mermer ,	<i>Pinus pinea,</i> <i>Calocedrus</i> <i>decurrens,</i> <i>Celtis australis,</i> <i>Cupressus</i> <i>sempervirens,</i> <i>Lavandula</i> <i>latifolia,</i> <i>Robinia</i>

İsmail Ağa Camii		+	+	+	+	+	-	-	+	+	+	eskitme traverten	<i>pseudoacacia, Rosa chinensis</i>
Çakır Ağa Camii		+	-	+	-	+	+	-	-	+	+	kayrak taş döşeme, traverten, tuğla	<i>Cupressus arizonica, Hydrangea macrophylla, Picea rubens, Pinus nigra, Prunus laurocerasus, Rosa canina</i>
Beylerbeyi Camii		-	-	+	+	+	+	-	+	-	+	kilitli parke taşı, traverten, kayrak taşı	<i>Flavo rosa, Pinus nigra, Prunus domestica, Rosa damascena, Rosa osiria</i>

Arif Ağa
Camii

+ - + - + + + - + -

kayrak
taşı

Juglans regia,
Platycladus
orientalis, Rosa
hybrida

Kuşçu
Doğan
Cami

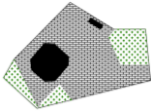

+ - + + + - + + + -

kırmızı
tuğla,
kayrak
taşı

Cupressus
sempervirens,
Yucca gloriosa

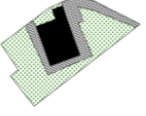
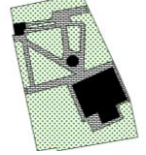

Kirazlı
(Şahabetti
n Paşa)
Camii

+ - + + + + - + + +

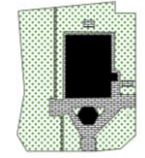
kayrak,
traverte
n,
mermer

Cupressus
sempervirens,
Crepis pulchra,
Hordeum
murinum,
Parietaria
judaica, Pinus
brutia, Robinia
pseudoacacia,
Rosa gallica
Syringa vulgaris

Şah Melek camii		+	-	+	-	+	-	-	+	+	+	dökme beton,	<i>Juglans regia</i> , <i>Punica granatum L.</i> , <i>Platanus orientalis L.</i> , <i>Rosa damascena M.</i>
Gazi Mihal Bey Camii		-	+	+	+	+	-	-	+	+	+	traverten, çakıl döşeme	<i>Catalpa bignonioides</i> , <i>Morus nigra</i> , <i>Pinus halepensis</i> , <i>Pinus nigra</i> , <i>Platycladus orientalis</i> , <i>Rose sp.</i> , <i>Tilia platyphyllos</i> ,
Darulhadi s Camii		+	-	+	+	+	+	-	+	+	+	traverten	<i>Berberis thunbergii</i> , <i>Cupressus arizonica</i> , <i>Morus nigra</i> , <i>Picea abies</i> , <i>Picea pungens</i> , <i>Picea pungens glauca</i> , <i>Pinus pinea</i> , <i>Taxus baccata</i> , <i>Rosa gallica</i> , <i>Rosa rampicanti</i> ,

Thuja occidentalis

Sitti-Sultan Camii

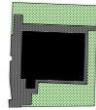

- - + + + - - + + +

kayrak taşı, traverten ve mermer

Pinus nigra, Pinus pinea, Picea orientalis, Picea abies, Abies bornmuelleriana, Platanus orientalis, Juglans regia, Yucca flaccida, Acer macrophyllum, Ophiopogon japonicus, Cupressus macrocarpa, Rosa damascena mill.

Ayşe Kadın Camii

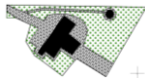

+ - + - - - + + + +

dökme beton, traverten

Juglans regia, Platanus acerifolia, Pinus nigra, Tilia cordata

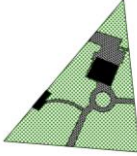
Mezit Bey (Yeşilce) Camii

+ + + - + - - - + +

traverten, kırmızı tuğla

Cydonia oblonga, Cupressus sempervirens, Juglans

														<p><i>regia, Punica granatum L., Prunus avium, Morus alba, Tilia tomentosa, Vitis vinifera, Rosa sp.</i></p>
<p>Süleyman iye Camii</p>		-	-	+	+	+	-	-	-	+	+	travertin	<p><i>Cedrus deodora, Cupressus sempervirens, Pinus nigra, Platanus orientalis, Prunus domestica</i></p>	
<p>Timurtaş (Demirtaş) Camii</p>		+	+	+	-	+	-	-	-	+	+	travertin	<p><i>Acacia dealbata, Ailanthus altissima, Buxus sempervirens, Cupressus sempervirens, Elaeagnus angustifolia, Cupressus macrocarpa goldcrest, Cedrus deodora, Paulownia tomentosa,</i></p>	

*Philadelphus
coronarius,
Morus alba,
Picea pungens,
Picea pungens
'glauca', Pinus
nigra, Platanus
orientalis,
Yucca gloriosa,
Rosa sp.*

Kaynak: Yazar tarafından oluşturulmuştur

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Edirne’de 15. yüzyılda inşa edilmiş cami bahçelerinin özgün mekânsal karakterlerini büyük ölçüde koruduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, cami bahçelerinin yalnızca ibadet yapısının çevresel tamamlayıcısı değil; sosyal etkileşim ve gündelik kullanım işlevlerini üstlenen bütüncül mekânsal kurgular olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle bahçeler, yapının periferik unsuru değil, mimari kompozisyonun ayrılmaz bir bileşeni olarak değerlendirilmelidir.

İncelenen 22 cami bahçesinin 18’inde gözlemlenen sade, simetrik ve doğayla uyumlu tasarım yaklaşımı, dönemin estetik ve mekânsal tercihleriyle tutarlılık göstermektedir. Bu bulgular; Osmanlı bahçe mimarisinde tevazu ve doğayla bütünleşme olgusunu vurgulayan Goodwin (1997) ile kuramsal bir paralellik sergilemektedir. Ön bahçelerin geniş, arka ve yan bahçelerin sınırlı ölçekli kurgulanması, Taflıha’nın (2020) belirttiği sadelik ve çevresel uyum ilkeleriyle tutarlıdır. Revak varlığı, yapı ile bahçe arasında yarı-açık bir geçiş mekânı oluşturarak mekânsal sürekliliği güçlendirmekte; revakı bulunmayan camilerde ise oturma alanlarının yapıya yakın konumlandırılması benzer bir bütünleşme sağlamaktadır. Bu durum, yapı-bahçe ilişkisinin bilinçli bir tasarım stratejisi çerçevesinde ele alındığını düşündürmektedir. Su öğeleri tüm çalışma alanlarında ortak bir tasarım bileşeni olarak belirlenmiştir. Şadırvan, kuyu ya da çeşmeden en az birinin her bahçede bulunması, Evyapan’ın (1972) Osmanlı bahçelerinde suyun merkezi rolüne ilişkin bulgularını desteklemektedir. Bununla birlikte mevcut çeşmelerin büyük çoğunluğunun işlevselliğini yitirmiş olması, tarihî peyzajın sürekliliğinde işlevsel bir kırılma yaratmaktadır. Hazire alanlarının varlığı, Necipoğlu’nun (2005) cami komplekslerindeki çok katmanlı mekânsal yapıya ilişkin tespitlerini doğrulamakla birlikte, bakım eksiklikleri bu alanların kültürel peyzaj niteliğini tehdit etmektedir. Zemin kaplamaları açısından değerlendirildiğinde, özgün doğal zemin karakterinin büyük ölçüde geçirimsiz malzemelerle değiştirildiği görülmektedir. Traverten ve benzeri kaplamaların yaygın kullanımı, tarihî peyzaj dokusunun dönüşümüne işaret etmektedir. Bu bağlamda yalnızca Gazi Mihal Bey Camii’nde gözlemlenen çakıl döşeme uygulaması, tarihî bağlamla daha uyumlu bir örnek olarak dikkat çekmektedir.

Bitkisel kompozisyon açısından, sınırlı tür çeşitliliği genel eğilim olmakla birlikte, Taşlık, Mezit Bey ve Timurtaş camilerinde daha zengin ve çeşitli türlerin bulunması, Osmanlı bahçe geleneğinde türlerin seçici kullanımını destekler niteliktedir (Goodwin, 1997; Yürekli, 2007). Servi (*Cupressus sp.*), dut (*Morus alba*) ve çınar (*Platanus orientalis*) gibi türlerin yaygınlığı, Osmanlı bahçe geleneğinin sembolik ve mekânsal tercihlerinin sürekliliğini ortaya koymaktadır. Tüm bahçelerde gül bulunması, tarihî peyzaj kimliğinin sürekliliğini güçlendiren bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Gölgeyi oturma alanları ve asma altı mekânların varlığı, cami bahçelerinin sosyal kullanım potansiyelini destekleyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır.

Bu araştırma, 15. yüzyıl Edirne cami bahçelerinin özgün mekânsal karakterlerini büyük ölçüde koruduğunu; ancak malzeme tercihleri ve işlevsel süreklilikteki değişimlere bağlı çağdaş müdahalelerin tarihî peyzajın bütünlüğünü dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Bulgular, mevcut koruma pratiklerinin çoğunlukla yapısal bileşenlere odaklandığını, peyzaj öğeleri ve mekânsal ilişkilerin ise ikincil düzeyde ele alındığını göstermektedir. Oysa cami bahçeleri, sosyal kullanım biçimleri ve kültürel hafızayı içeren bütüncül peyzaj alanlarıdır. Bu bağlamda Edirne örneği, mahalle ölçeğinde erken Osmanlı kamusal mekân anlayışına ilişkin literatüre özgün bir katkı sunmakta; tarihî cami bahçelerinin korunmasında bütüncül ve ilişkisel bir yaklaşımın gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Bu doğrultuda, Edirne 15. yüzyıl cami bahçelerinin korunması ve restorasyonu için aşağıdaki ilkeler önerilmektedir:

- Su öğelerinin (şadırvan, kuyu, çeşme) özgün malzeme ve detayları korunarak restorasyonu ve mümkünse yeniden işlevlendirilmesi,
- Hazire alanlarında tahrip olmuş mezar taşlarının bilimsel yöntemlerle onarılması, belgelenmesi ve epigrafik kimliklerinin korunması,
- Bahçelerde kullanılacak donatı elemanlarının tarihsel bağlamla uyumlu, sade ve geri dönüşümlü tasarım anlayışıyla seçilmesi,
- Yeni oturma birimlerinin özgün yapıyı taklit etmeyen, fakat mekânsal bütünlüğü bozmayan, ayırt edilebilir biçimde tasarlanması,
- Geniş yüzeylerde geçirimsiz kaplamalardan kaçınılması; sıkıştırılmış toprak, doğal taş veya çakıl döşeme gibi tarihî bağlamla uyumlu çözümlerin tercih edilmesi (Gazi Mihal Bey Camii örneği),
- Mevcut bitkisel dokunun korunması, tarihsel tür kompozisyonunun sürdürülmesi ve özellikle gül ve asma altı mekanların kullanımının artırılması,

Bu çalışma kapsamında geliştirilen koruma yaklaşımı, tarihî peyzajın yalnızca fiziksel bileşenlerini değil, mekânsal ilişkilerini ve kültürel sürekliliğini de kapsayan bütüncül bir değerlendirme önermektedir. Bu bağlamda Edirne cami bahçeleri, erken Osmanlı kent peyzajında kamusal mekân kurgusunun mekânsal ve işlevsel boyutlarını somut veriler üzerinden değerlendirmeye imkân veren önemli bir çalışma alanı sunmaktadır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı Emine Çoban Şahin tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Y. (2019) Relationship between the landscape properties and user satisfaction in the mosque gardens: a case study from Istanbul. *International Journal of Architecture and Urban Studies*, 4(2): 85-94.
- Altınçekiç, H. S., Ergin, B., Tanfer, M. (2014). Tarihsel süreç içinde kent kimliğinin mekânsal kalite değerlendirmesi üzerine bir araştırma (Taksim Meydanı). *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 15 (2): 132-148.
- Baş, E. (2009). *Edirne Beylerbeyi Camii haziresinde bulunan mezar taşları* (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne) Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Bleibleh, S., Awad, J. (2020) Preserving cultural heritage: Shifting paradigms in the face of war, occupation, and identity. *Journal of Cultural Heritage*, 44:196-203.
- Çelik, D., Yazgan, M. E. (2007). Kentsel peyzaj tasarımı kapsamında tarihi çevre korumaya yönelik yasa ve yönetmeliklerin irdelenmesi. *Bartın Orman Fakültesi Dergisi*, 9 (11): 1-10.
- Çorbacı, Ö., Oğuztürk, T., Ekren, E. (2022) Evaluation of Recep Tayyip Erdogan University Ahmet Erdogan Mosque landscape project in terms of planting design. *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 23(2): 63-78.
- Diyanet Haber (2025) Beylerbeyi Cami Zamana Meydan Okuyor. Erişim adresi: <https://www.diyanethaber.com.tr/beylerbeyi-camii-zamana-meydan-okuyor>
- Edirne Belediyesi. (2025). *Edirne: Tarihi ve Ekonomik Bir Sınır Şehri*. Erişim adresi: <https://www.edirne.bel.tr/Belediye>
- Eldem, S. H. (1976). *Türk bahçeleri*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Erdem Kaya, M. (2016). Çağdaş peyzaj tasarım pratiği ve kent bahçeleri. İçinde *Türkiye Peyzajları I. Ulusal Konferansı: Türk Bahçeleri Bildiri Kitabı* (s. 402-412). İstanbul: Netcopy Matbaası.
- Erdoğan, R., Oktay, E., Selim, C. (2021). Tarihi Çevre Yenileme Çalışmalarının Peyzaj Mimarlığı Açısından Değerlendirilmesi: Muratpaşa Cami Örneği. *Journal of Architectural Sciences and Applications*, 6 (1), 195-205. DOI: 10.30785/mbud.886207.
- Evyapan, N. A. (1972). *Türk bahçeleri ve özellikle eski İstanbul bahçeleri*. Ankara: O.D.T.Ü. Yayınları
- Goodwin, G. (1997). *A History of Ottoman architecture*. Londra:Thames & Hudson.
- Karademir, M., Kunt, İ. (2019). Edirne Şehabettin Paşa Camii haziresi mezar taşları. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (46): 329-356.
- Gökbilgin, M. T. (2007). *Edirne ve Paşa Livası: XV. ve XVI. Asırlarda vakıflar, mülkler, mukataalar*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Güler, G. A., Bilen, A. Ö. (2022) Kentlerde sessiz/sakin alanların önemi ve Eskişehir Kurşunlu Cami ve Külliyesi bahçesinin işitsel peyzaj yaklaşımıyla değerlendirilmesi. *International Journal of Engineering Research and Development*, 14(3), 69-77.
- Hiswara, A., Aziz, A., Pujowati, Y. (2023) Cultural Preservation in a Globalized World: Strategies for Sustaining Heritage. *West Science Social and Humanities Studies*,1(03):98-106.
- İnalcık, H. (1985). *Osmanlı şehirleri üzerine araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kırçın, Ş. (2013). *Edirne: taşınmaz kültür varlıkları envanteri*. Edirne: TC Edirne İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- Kontolaimos P (2016). A Landscape for the Sultan, an architecture for the eye: Edirne and its fifteenth-century royal tower. *Landscape History*, 37: 19 - 33.
- Kuban, D. (2000). *Osmanlı mimarisi*. İstanbul: YEM Yayınları.
- Necipoğlu, G. (2005). The age of Sinan: architectural culture in the Ottoman Empire. Reaktion Books, Londra.
- Onay, B., Solak, E. B. (2024) Manevi güzelliğin yeşil mirası: Cami bahçeleri ve kullanıcı memnuniyeti. *Ege Univ. Ziraat Fakültesi Dergisi*, 61 (2): 217-232
- Över, R. A. A. (2012). *Mimar Sinan'ın İstanbul camilerinde açık alanlar ve sınırlayıcı öğeler* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul) Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Özbudak, E. (2011) Erken dönem Edirne camilerinde revak (Sinan devrine kadar) (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul) Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>

- Rüstem, Ü. (2015) The Garden of the Mosques: Hafız Hüseyin Al-Ayvansarayî's guide to the Muslim monuments of Ottoman Istanbul. *The International Journal of Turkish Studies*, 21: 181.
- Sazak, Ş. (2005) Türk bahçe sanatına bir örnek: Edirne Sarayı bahçesi. *Trakya Üniversitesi Fen Bilimleri Dergisi*, 6(2): 9-16.
- Tafliha, I. (2020) Landscape evaluation of mosque garden based on the concept of Islam. *Journal of Islamic Architecture*, 6: 112-118.
- Wescoat, J. L. (1995) From the gardens of the Qur'an to the "gardens" of Lahore. *Landscape Research*, 20(1): 19-29.
- Yıldız, Ş. Ö. (2012) Osmanlı Devri Edirne camilerinden ahşap va'z kürsüsü örnekleri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 21(2): 99-135.
- Yürekli, Z. (2007). *Architecture and hagiography in the Ottoman Empire: the politics of Bektashi Shrines in the classical age*. Farnham: Ashgate.

Kadınların Mutluluk Düzeylerinin Alışveriş ve Sosyal Medya Bağımlılığına Etkisi

Elif Demirbaş¹, Aysel Akbeniz^{2,3}

ÖZET

Bu çalışma, kadın bireylerin mutluluk düzeylerinin sosyal medya bağımlılığı ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma, nicel bir yöntemle yürütülmüş ve veriler 482 kadın katılımcıdan toplanmıştır. Verilerin analizinde Pearson korelasyon ve lineer regresyon yöntemi kullanılmıştır. Çalışma bulgularına göre, kadınların mutluluk düzeyi ile hem sosyal medya bağımlılığı hem de çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında negatif ve anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Korelasyon sonuçlarına göre, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile mutluluk arasında orta düzeyde, sosyal medya bağımlılığı ile mutluluk arasında ise daha zayıf düzeyde negatif ilişkiler tespit edilmiştir. Regresyon analizinde ise, sosyal medya bağımlılığı değişkeninin mutluluğun daha güçlü bir negatif yordayıcısı olduğu görülmüştür. Bu bulgular, kadınların dijital dünyada yaşadıkları davranışsal bağımlılıkların yalnızca bireysel psikolojiyle değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rolleri ve neoliberal tüketim kültürüyle de ilişkilendirilebileceğine dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mutluluk, Sosyal Medya Bağımlılığı, Alışveriş Bağımlılığı, Kadınlar, Sosyal Hizmet, Hemşirelik.

The Effect of Women's Happiness Levels on Shopping and Social Media Addiction

ABSTRACT

This study aims to examine the effect of women's happiness levels on social media addiction and online shopping addiction. The research was conducted using a quantitative method, and data were collected from 482 female participants. Pearson correlation and multiple regression analyses were used to evaluate the data. According to the results, a statistically significant and negative relationship was found between women's happiness levels and both social media addiction

¹Doktor Öğretim Üyesi, Tarsus Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, elifdemirbas@tarsus.edu.tr, 0000-0001-6178-1312.

² Doçent Doktor, Tarsus Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hemşirelik Bölümü, aysel_akbeniz@hotmail.com, 0000-0001-5163-5258.

³İletişim Yazarı: aysel_akbeniz@hotmail.com

and online shopping addiction. The correlation results indicated a moderate negative relationship between online shopping addiction and happiness, and a weaker negative relationship between social media addiction and happiness. Regression analysis showed that social media addiction was a stronger negative predictor of happiness compared to online shopping addiction. These results suggest that women's behavioral addictions in the digital sphere cannot be explained solely by individual psychology but must also be contextualized within gender roles and the framework of neoliberal consumer culture.

Keywords: *Happiness, Social Media Addiction, Shopping Addiction, Women, Social Work, Nursing.*

1. GİRİŞ

Günümüzde dijitalleşme ve küreselleşme süreçleri, bireylerin yaşam biçimlerini ve tüketim pratiklerini köklü biçimde dönüştürmektedir. Sosyal medya platformlarının yaygınlaşması ve çevrimiçi alışveriş seçeneklerinin artması, bireylerin sosyal ilişkilerini, harcama alışkanlıklarını ve psikolojik iyi oluş düzeylerini önemli ölçüde etkilemektedir (Kuss ve Griffiths, 2017). Özellikle kadınların sosyal medya kullanımı ve tüketim davranışları, toplumsal cinsiyet rolleri, aile içi sorumluluklar ve kültürel değerlerle yakından ilişkilidir (Dittmar, 2005; Hochschild ve Machung, 2012). Güncel çalışmalar, kadınların sosyal medyada görünürlük, bakım emeği ve tüketime dayalı etkileşimlere yönelimlerinin toplumsal cinsiyet normlarıyla şekillendiğini göstermektedir. Roberti (2022), kadınların dijital kimlik sunumlarının postfeminist söylemlerle bütünleşerek tüketime hizmet ettiğini belirtmektedir. Prashanth (2024), sosyal medya içeriklerinin özellikle annelik ve kültürel rollerle ilişkili olduğunu vurgularken; Al-Boinin vd. (2025), Katar'da kadınların sosyal medyayı ailevi sorumluluklarla uyumlu biçimde kullandığını göstermektedir. İstanbul'da yapılan bir çalışmada, geleneksel kadınlık normlarıyla dijital güzellik standartlarının beden algısı ve tüketim davranışlarını etkilediği ortaya konmuştur (Çınaroğlu ve Yılmaz, 2025). Fan (2024) ise kadınların influencerlık pratiklerinde idealize edilmiş kadınlık rolleri ve ticari beklentiler arasında sıkıştığını belirtmektedir.

Sosyal medya bağımlılığı, bireyin sosyal medya kullanımını kontrol edememesi ve bu kullanımın günlük yaşam işlevlerini bozacak düzeye ulaşması olarak tanımlanmaktadır (Andreassen ve Pallesen, 2014). Araştırmalar, sosyal medya bağımlılığının narsisizm, düşük özsaygı ve toplumsal onay arayışı ile ilişkili olduğunu ve kadın kullanıcılar arasında daha yüksek riskler görülebileceğini öne sürmektedir (Andreassen, Pallesen, ve Griffiths, 2017). Sosyal medyanın sürekli bağlantıda kalmayı zorunlu kılan yapısı, toplumsal onay ihtiyacını besleyerek bireylerin yaşam doyumunu azaltabilmekte ve bağımlılık riskini artırabilmektedir (Błachnio ve Przepiorka, 2018).

Alışveriş bağımlılığı ise tekrarlayan, kontrol edilemeyen ve sıklıkla olumsuz sonuçlar doğuran satın alma dürtüsüyle karakterizedir (Black, 2007). Alışveriş bağımlılığının bireylerin stres ve olumsuz duygularla başa çıkmak için başvurdukları bir strateji olduğu, bu davranışın psikolojik rahatlama işlevi görebildiği öne sürülmektedir (Ridgway, Kukar-Kinney, ve Monroe, 2008). Ayrıca, alışveriş bağımlılığının düşük özsaygı ve olumsuz

duygularla başa çıkma ihtiyacıyla yakından ilişkili olduğu da gösterilmiştir (O'Guinn ve Faber, 1989). Kadınların alışveriş bağımlılığı açısından daha yüksek risk grubu oluşturduğu, toplumsal roller ve tüketim kültürünün kadınlar üzerinde özgül etkiler yarattığı belirtilmektedir (Dittmar, 2005). Araştırmalar da bu durumu desteklemekte; moda yönelimi, duygusal düzenleme ihtiyacı ve sosyal medya temelli karşılaştırmaların kadınlarda kompulsif satın alma eğilimini artırdığı gösterilmektedir (Baniashraf vd., 2025; Ling vd., 2023). Ayrıca kompulsif satın alma davranışının kadınlarda daha yaygın olduğu bulgulanmış (Laskowski vd., 2025) ve Çin'deki çok merkezli bir çalışmada da bu farkın kültürler arası düzeyde doğrulandığı belirtilmiştir (Ye vd., 2021). Dijital ortamlara ilişkin bulgular ise kadınların çevrimiçi satın alma bağımlılığı açısından da daha yüksek risk taşıdığını ortaya koymaktadır (Basit vd., 2024).

Mutluluk düzeyi ise bireyin yaşamından aldığı doyum ve olumlu duyguların baskınlığı ile tanımlanan çok boyutlu bir kavramdır (Diener vd., 1999). Araştırmalar, düşük mutluluk düzeyine sahip bireylerin çeşitli davranışsal bağımlılıklara daha yatkın olabileceğini göstermektedir (Weinstein ve Lejoyeux, 2010). Örneğin, Błachnio ve Przepiorka (2018) sosyal medya bağımlılığı ile düşük yaşam doyumu ve yüksek depresyon belirtileri arasında anlamlı ilişkiler bulmuşlardır.

Kadının aile içindeki rolü bu psikososyal dinamikleri daha da derinleştiren bir değişkendir. Geleneksel toplumsal yapıda kadın, aile birliğinin korunması, çocuk bakımı ve duygusal emeğin yönetimi gibi sorumlulukları üstlenerek merkezi bir konumda yer almaktadır (Hochschild ve Machung, 2012). Bu sorumluluklar, kadının sosyal destek sistemlerinin niteliğini, ekonomik bağımsızlığını ve psikolojik iyi oluşunu doğrudan etkilemektedir. Birçok ülkede yapılan araştırma kadınların hayatlarından memnuniyetlerinin ve mutluluklarının erkeklerden yüksek olduğunu göstermektedir (Joshnloo ve Jovanović, 2020; Uğur, 2024). Ancak, ekonomik güçlükler, toplumsal rol beklentileri ve duygusal yük, kadınların stres düzeyini artırarak, duygu düzenleme amacıyla sosyal medya kullanımı veya alışveriş gibi davranışsal bağımlılıklara yönelme riskini yükseltebilmektedir (Ridgway vd., 2008; Andreassen vd., 2017).

Kadınlarda sosyal medya ve alışveriş bağımlılığı eğilimleri, bireysel tercihten öte, ruh sağlığı ve toplumsal refahı etkileyen ciddi bir halk sağlığı sorunudur. Bu davranışsal bağımlılıklar; depresyon, anksiyete, düşük özsaygı ve yalnızlık gibi ruhsal sorunlarla ilişkili olup bireyin sosyal işlevselliğini zayıflatabilmektedir (Andreassen vd., 2017; O'Guinn ve Faber, 1989). Kadının aile içi rolü, toplumsal beklentiler ve psikolojik iyi oluş arasındaki dinamik etkileşimlerin anlaşılması, koruyucu ruh sağlığı hizmetlerinin geliştirilmesi ve toplumsal farkındalığın artırılması için kritik önem taşır. Bu bağlamda, psikiyatri hemşireleri, bilişsel-davranışçı terapi ve duygu düzenleme odaklı bakım planlarıyla bağımlılıkla mücadele eden kadınlara destek sağlayarak koruyucu ruh sağlığı müdahalelerini tasarlarken; sosyal hizmet uzmanları ise, bağımlılıkların birey, grup/aile ve toplum/politika düzeylerindeki psikososyal kökenlerini anlamaya yönelik bütüncül değerlendirmeler yapmakta; bunun yanı sıra, sosyal destek sistemlerini güçlendirme, topluluk temelli kaynakları harekete geçirme ve savunuculuk rollerini etkin biçimde

kullanma yoluyla müdahale sürecine katkıda bulunmaktadır. Sonuç olarak, bu tür araştırmalar, her iki disiplinin de kadınların ruhsal iyilik hâlini destekleme ve çağdaş toplumsal sorunlara multidisipliner bir perspektifle yanıt verme kapasitesini artırmak için temel bir zemin sunmaktadır. Kadının psikososyal iyilik hâlindeki iyileşme, yalnızca bireyi değil; aileyi, dolayısıyla toplumu da dönüştürme gücüne sahiptir.

Bu araştırmanın amacı, kadınların mutluluk düzeylerinin sosyal medya bağımlılığı ve alışveriş bağımlılığı üzerindeki etkisini inceleyerek bağımlılık davranışlarının bireysel ve toplumsal belirleyicilerine ışık tutmaktır. Çalışmanın bulguları, psikiyatri hemşireliği ve sosyal hizmet disiplinlerinin koruyucu ruh sağlığı yaklaşımlarına katkı sağlayarak, kadınların ruhsal iyilik hâlini güçlendirmeye yönelik çok boyutlu bir çerçeve sunmayı hedeflemektedir. Böylece bağımlılıkların yalnızca bireysel bir sorun değil, aynı zamanda aile işlevselliği ve toplumsal dengeyle yakından ilişkili bir olgu olduğunu ortaya koymaktır. Zira kadının ruhsal iyilik hâlindeki güçlenme, hem aile içi rollerin sağlıklı şekilde sürdürülmesini hem de toplumun genel refahını doğrudan etkilemektedir.

2. YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Araştırma, ilişki arayıcı ve regresyonel bir tasarımda yapılmıştır.

2.2. Çalışma Grubu

Araştırmanın evrenini, Türkiye'nin güneyinde bir ilçenin sınırları içerisinde bulunan 18 yaş ve üzeri kadınlar oluşturmuştur. Araştırmanın örnekleme yapılan güç analizi sonucunda; 0,05 yanılğı, 0,95 güven aralığında ve 0,8 evreni temsil etme yeteneği ile 358 kadın olarak belirlenmiştir. Araştırma 482 kadın ile tamamlanmıştır. Kadınlar, olasılıksız rastgele örnekleme yöntemiyle seçilmiş ve araştırmaya alınma kriterlerine uyanlar araştırmaya davet edilmiştir.

Araştırmaya katılım için belirli ölçütler belirlenmiştir. Katılımcıların iletişime ve iş birliğine açık olmaları, okuryazar olmaları, 18 yaş ve üzerinde olmaları, akıllı telefon sahibi olmaları ve aktif olarak internet ile sosyal medya uygulamalarını kullanmaları araştırmaya dahil edilme kriterleri arasında yer almaktadır. Araştırma kapsamında dışlanma kriterleri de açıkça tanımlanmıştır. Veri toplama formunda yer alan “psikiyatrik rahatsızlığımız var mı?” sorusuna “var” yanıtı veren bireylerin formları değerlendirme dışı bırakılmış, bu kişiler araştırmaya dahil edilmemiştir. Katılımcının araştırmaya devam etmek istemediğini bildirmesi ya da veri toplama formunu eksik doldurması durumlarında bireyler araştırmadan çıkarılmıştır.

2.3. Veri Toplama Araçları

2.3.1. Tanıtıcı Özellikler Formu

Form, kadınların tanıtıcı özelliklerini içeren toplam beş sorudan oluşmaktadır.

2.3.2. Oxford Mutluluk Ölçeği Kısa Formu (OMÖ-K)

Oxford Mutluluk Ölçeği Kısa Formu (OMÖ-K), Hills ve Argyle (2002) tarafından bireylerin mutluluk düzeylerini değerlendirmek amacıyla geliştirilmiş bir ölçektir. Ölçeğin Türkçe uyarlaması Doğan ve Çötök (2011) tarafından yapılmış olup kişilerin mutluluk düzeyini belirlemek amacıyla kullanılmaktadır. Ölçek toplam maddesi yedidir ve beşli likert tipi olarak uygulanmaktadır. Ölçekte cevaplar (1) hiç katılmıyorum, (2) katılmıyorum, (3) biraz katılıyorum, (4) katılıyorum, (5) biraz katılıyorum şeklindedir. Ölçekte 1. ve 7. Maddeler ters kodlanmaktadır. Ölçeğin güvenirlik bakımından iç tutarlık katsayısı .74 olarak tespit edilmiştir. Ölçekten alınan puan yükseldikçe mutluluk düzeyi de artmaktadır (Doğan ve Çötök, 2011). Bu çalışmada ölçeğin Cronbach Alpha kat sayısı 0.91 olarak belirlenmiştir. Ölçekte yer alan maddeler şunlardır: “Kendimden hoşnut değilim”, “Hayatın çok ödüllendirici olduğunu hissediyorum”, “Hayatımdaki her şeyden oldukça memnunum”, “Çevremdeki güzelliklerin farkına varırım”, “Yapmak istediğim her şeye zaman bulabilirim”, “Zihinsel olarak kendimi tamamen zinde (dinç) hissedirim” ve “Geçmişle ilgili mutlu anılara sahip değilim.”

2.3.3. Bergen Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği

Bergen Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Andreassen vd. (2017) tarafından geliştirilmiş, ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenirliliği 2019 yılında Demirci tarafından yapılmıştır. Altı maddeden oluşmaktadır. Ölçekteki her madde zihinsel uğraş, duygudurum değişikliği, tolerans, yoksunluk, çatışma ve başarısız bırakma girişimi olmak üzere altı temel bağımlılık ölçütünü karşılamaktadır. Ölçek (1) çok nadir ile (5) çok sık arasında değişen beşli likert tipi derecelendirmeye göre yanıtlanmaktadır. Ölçeğin toplam puanı 6-30 arasında değişmektedir. Özgün ölçeğin iç tutarlılığı 0.88 olarak bulunmuştur (Demirci, 2019). Bu çalışmada ise Cronbach Alpha kat sayısı 0.87 olarak belirlenmiştir. Ölçekte yer alan sorular şunlardır: “Sosyal medyayı düşünerek ya da sosyal medya kullanmayı planlayarak çok fazla zaman harcadınız mı?”, “Sosyal medyayı giderek daha fazla kullanma arzusu hissettiniz mi?”, “Sosyal medyayı kişisel sorunlarınızı unutmak için kullandınız mı?”, “Sosyal medya kullanmayı bırakma denemeleriniz başarısızlıkla sonuçlandı mı?”, “Sosyal medya kullanmanız yasaklansaydı rahatsız ve sıkıntılı olur muydunuz?” ve “Sosyal medyayı çok fazla kullanmanız işlerinizi/çalışmalarınızı olumsuz etkiledi mi?”.

2.3.4. Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Ölçeği (ÇABÖ)

Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Ölçeği, Zhao vd. (2017) tarafından geliştirilmiş, iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .95$ olarak rapor edilmiştir. Ölçeğin Türkçe geçerlilik ve güvenirliliği Yılmaz vd. tarafından 2022 yılında yapılmıştır. ÇABÖ beşli likert skalası (1=Tamamen katılmıyorum, 5=Tamamen katılıyorum) üzerinde cevaplanmaktadır. Uyarlanmış ölçekte ise ölçeğin tamamının iç tutarlılık katsayısı .923 olarak bulunmuştur. Alt ölçekler, belirginlik-tolerans ($\alpha = .869$), duygudurum değişimi ($\alpha = .884$), yoksunluk ($\alpha = .785$), nüks etme ($\alpha = .822$) ve çatışma ($\alpha = .403$) şeklinde iç tutarlılık değerleri göstermiştir. Ölçek beş alt boyut ve 18 maddeden oluşmaktadır. Ölçeğin 1, 2 ve 3, 4, 5 ve 6. maddeleri belirginlik - tolerans, 7, 8 ve 9. maddeleri duygudurum değişikliği, 10, 11 ve 12. maddeleri yoksunluk, 13, 14 ve 15. maddeleri nüks etme, 16, 17 ve 18. maddeleri ise çatışma boyutlarını

oluşturmaktadır. Ölçekte ters madde bulunmamaktadır. Ölçekten alınabilecek en düşük puan 18, en yüksek puan ise 90 olarak belirlenmiştir. Ölçekten alınan puanın yükselmesi çevrimiçi alışveriş bağımlılığı düzeyinin arttığını göstermektedir (Yılmaz vd. 2022). Bu araştırmada ölçeğin Cronbach Alpha kat sayısı 0.93 olarak belirlenmiştir.

Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı Ölçeği'nin her bir boyutunu temsil eden örnek maddeler; belirginlik/tolerans boyutunda "Çevrimiçi alışveriş yapmadığım zamanlarda çevrimiçi alışveriş hakkında düşünmeyi sürdürüyorum", duygudurum değişimi boyutunda "Kötü hissettiğimde çevrimiçi alışveriş yapmak bana iyi hissettirebilir", yoksunluk boyutunda "Belirli gerekçelerle çevrimiçi alışveriş yapamadığım zaman kendimi çökkün ve kaybolmuş hissederim", nüks etme boyutunda "Çevrimiçi alışveriş yapmayı azaltmayı ya da durdurmayı denedim ancak başarısız oldum" ve çatışma boyutunda "İş ya da eğitim konusundaki üretkenliğim çevrimiçi alışverişin doğrudan sonucu olarak azaldı" şeklindedir.

2.4. Verilerin Toplanması

Araştırma verileri Türkiye'nin güneyinde bir ilçenin sınırları içerisinde bulunan 18 yaş ve üzeri kadınlarla 15 Haziran 2024-15 Ocak 2025 tarihleri arasında Google Forms ile online ortamda toplanmıştır. E-mail ve sosyal medya platformları aracılığıyla kadınlara araştırmaya davet linki ve aydınlatılmış onam gönderilmiştir. Linki doldurarak araştırmaya katılmayı kabul ettiğini yazılı onamla bildiren ve alım kriterlerine uyan kadınlara Google Forms üzerinden, veri toplama formu linki iletilmiştir. Elde edilen eksik/yanlış veriler araştırmacılar tarafından kontrol edilmiş ve araştırmadan çıkarılmıştır.

2.5. Araştırmanın Etik Yönü

Araştırmaya başlamadan önce Tarsus Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan etik onay alınmıştır. (Etik Kurul Onay Numarası:2024/55, Tarih: 16/05/2024). Ayrıca çalışmaya başlamadan önce çalışma hakkında katılımcılara bilgi verilmiş ve katılımcılardan yazılı aydınlatılmış onay alınmıştır.

2.6. Verilerin Analizi

Verilerin analizi SPSS 22.0 paket programı kullanılarak yapılmıştır. Araştırmada $p < 0,05$ anlamlılık düzeyi kabul edilmiştir. Verilerin normal dağılıma uygunluğu, Shapiro-Wilk ve Kolmogorov-Smirnov testleri ile histogram grafiği kullanılarak incelenmiştir. Analizler sonucunda normal dağılım gösteren veriler, sayı, yüzde, ortalama±standart sapma şeklinde sunulmuştur. Ölçekler arasındaki ilişkileri belirlemek amacıyla korelasyon analizi uygulanmıştır. Korelasyon analizi sonucunda yüksek etki değeri (r) elde edilen ölçeklerin birbirini açıklama yüzdelerini incelemek için ise lineer regresyon analizi kullanılmıştır.

3. BULGULAR

Tablo 1. Kadınların Sosyodemografik Özelliklerinin Dağılımı (n=482)

Tanımlayıcı Özellikler	n	%
Yaş		
18-28	411	85.3
29-39	48	10
40 ve üzeri	23	4.7
Medeni Durum		
Evli	416	86.3
Bekar	66	13.7
Eğitim Durumu		
İlköğretim	19	3.9
Ortaöğretim	282	58.5
Önlisans/Lisans	171	35.5
Lisansüstü	10	2.1
Gelir Durumu		
İyi	85	17.6
Orta	67	13.9
Kötü	330	68.5
Çalışma Durumu		
Evet	127	19.32
Hayır	913	87.78

Araştırmaya katılan kadınların %85.3'ü 18-28 yaş aralığında, %86.3'ü evli, %58.5'u ortaöğretim düzeyinde eğitim durumuna sahip, % 68.5'i gelir durumunu kötü olarak algılıyor ve %87.78'i herhangi bir işte çalışmadığı tespit edilmiştir (Tablo 1).

Tablo 2. Ortalama Mutluluk Puanları ile Ortalama Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı ve Sosyal Medya Bağımlılığı Puanları Arasındaki Korelasyon Analizi (n=482)

	Mutluluk	
Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı	r	-0.295
	p	< .001
Sosyal Medya Bağımlılığı	r	-0.102
	p	< .001

Katılımcıların ortalama mutluluk puanları ile çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ve sosyal medya bağımlılığı puanları arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunmuştur. Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile ilişki orta düzeyde ($r = -0.295$), sosyal medya bağımlılığı ile ilişki ise daha zayıftır ($r = -0.102$) (Tablo 2).

Tablo 3. Linear Regresyon Analizi Sonuçları (n=482)

	Mutluluk					
	R	R ²	β	F	t	p
Çevrimiçi Alışveriş Bağımlılığı	.102	.010	-.102	5.07	-2.25	< .001
Sosyal Medya Bağımlılığı	.295	.087	-.295	45.84	-6.77	< .001

Yapılan basit doğrusal regresyon analizine göre, hem çevrimiçi alışveriş bağımlılığı hem de sosyal medya bağımlılığı değişkenleri, mutluluk düzeylerinin anlamlı yordayıcıları olarak bulunmuştur. Çevrimiçi alışveriş bağımlılığı mutluluk düzeyini negatif yönde yordamakta olup, modelin toplam varyansı açıklama oranı düşük düzeydedir ($R^2 = .010$). Bağımlı değişken üzerindeki negatif ve anlamlı etkiyi gösteren standartlaştırılmış regresyon katsayısı $\beta = -0.102$ 'dir ($t = -2.25$, $p < .001$). Bu sonuç, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arttıkça mutluluk düzeyinde küçük ama anlamlı bir düşüş olduğunu göstermektedir. Öte yandan sosyal medya bağımlılığı değişkeni, mutluluk üzerinde daha güçlü bir yordayıcı etkiye sahiptir. Sosyal medya bağımlılığı, mutluluk değişkenindeki toplam varyansın %8.7'sini açıklamaktadır ($R^2 = .087$). Standartlaştırılmış regresyon katsayısı $\beta = -0.295$ olup bu negatif yönlü ilişki istatistiksel olarak oldukça anlamlıdır ($t = -6.77$, $p < .001$). Bu bulgu, sosyal medya bağımlılığı düzeyi yükseldikçe mutluluk düzeyinin daha belirgin şekilde azaldığını göstermektedir (Tablo 3).

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada elde edilen bulgular, kadın bireylerin mutluluk düzeyleri ile hem çevrimiçi alışveriş bağımlılığı hem de sosyal medya bağımlılığı arasında negatif yönde ve istatistiksel olarak anlamlı ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Korelasyon analizleri, çevrimiçi alışveriş bağımlılığı ile mutluluk arasında orta düzeyde ($r = -0.295$), sosyal medya bağımlılığı ile mutluluk arasında ise daha zayıf düzeyde ($r = -0.102$) negatif ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Ancak regresyon analizlerinin sonuçlarına göre, sosyal medya bağımlılığı değişkeninin, çevrimiçi alışveriş bağımlılığına kıyasla mutluluğun daha güçlü bir negatif yordayıcısı olduğu gözlemlenmiştir. Bu bulgular, bireylerin dijital ortamdaki etkileşimlerinin ve tüketim davranışlarının öznel iyi oluş üzerindeki etkisini anlamak açısından önemli katkılar sunmaktadır.

Sosyal medya bağımlılığı, çalışmamızda mutluluk düzeyi üzerindeki en güçlü negatif yordayıcı olarak belirlenmiştir ($\beta = -0.295$; $R^2 = .087$). Bu bulgu, sosyal medya kullanımının bireylerin psikolojik sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerine işaret eden geniş bir literatürle örtüşmektedir. Keles, McCrae ve Grealish (2020) tarafından yapılan sistematik derlemede, sosyal medya kullanımının depresyon, anksiyete ve düşük öznel iyi oluş düzeyiyle anlamlı düzeyde ilişkili olduğu, özellikle sosyal karşılaştırma, dijital zorbalık ve yalnızlık gibi faktörlerin bu etkilerde aracı rol oynadığı bildirilmiştir. Sosyal medya platformları, kullanıcıların sürekli olarak başkalarının yaşamlarını idealize edilmiş biçimde izlemesine neden olmakta ve bu durum bireylerde “sürekli bir yetersizlik hissi” doğurabilmektedir (Perloff, 2014; Verduyn vd., 2017; Ling vd., 2023). Bu tür karşılaştırmalar özellikle kadın bireylerde beden imajı, yaşam tarzı ve ilişkiler üzerinden daha yoğun yaşanmakta, bu da öznel mutluluğun azalmasına yol açabilmektedir.

Sosyal medya bağımlılığının mutluluk üzerinde bu denli etkili bir negatif yordayıcı olması, aynı zamanda bireylerin dijital dünyada geçirdikleri zamanın niteliğiyle de ilişkilendirilebilir. Yalnızca kullanım süresi değil, kullanım amacı, içerik türü ve etkileşim biçimi de dijital deneyimin duygusal etkilerini belirleyebilir. Örneğin, pasif sosyal medya kullanımı (örneğin başkalarının içeriklerini sadece izlemek) aktif kullanıma kıyasla daha fazla olumsuz duygulanımla ilişkilidir (Verduyn vd., 2017). Kadın kullanıcılar arasında yaygın olan “sessiz takipçilik” ya da “kendini kıyaslama eğilimi”, mutluluk üzerinde daha güçlü negatif etkiler yaratabilir.

Öte yandan çevrimiçi alışveriş bağımlılığı da mutluluk düzeyinin anlamlı bir yordayıcısı olarak bulunmuştur, ancak bu ilişki daha zayıf düzeyde ortaya çıkmıştır ($\beta = -0.102$; $R^2 = .010$). Alışveriş davranışı, özellikle kadınlar açısından yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda duygusal ve psikolojik işlevler de taşımaktadır. Dittmar (2005), bireylerin duygusal boşluğu doldurmak, kontrol hissini yeniden kazanmak veya stresle baş etmek amacıyla alışveriş davranışına yöneldiğini belirtmektedir. Bu bağlamda, alışveriş bir baş etme stratejisi halini alabilir. Ancak bu davranış, kısa vadeli rahatlama sağlasa da uzun vadede maddi sıkıntı, suçluluk hissi ve psikolojik huzursuzluk gibi olumsuz sonuçlar doğurabilmekte, dolayısıyla genel mutluluk düzeyini düşürebilmektedir.

Bu bulgular ışığında, mutluluğun sosyal medya ve alışveriş bağımlılığı üzerinde koruyucu bir psikolojik faktör olduğu söylenebilir. Lyubomirsky, King ve Diener (2005), yüksek mutluluk düzeyine sahip bireylerin daha iyi baş etme becerilerine, daha sağlıklı sosyal ilişkilere ve daha yüksek benlik saygısına sahip olduklarını belirtmiştir. Mutlu bireyler, işsel doyuma daha kolay ulaşabilir ve dışsal ödül arayışına (beğeni, ürün satın alma vb.) daha az ihtiyaç duyabilir. Bu da sosyal medya ve alışveriş gibi davranışsal bağımlılıklara yönelimi azaltabilir. Bu noktada dikkat çekici olan bir diğer husus, sosyal medya bağımlılığı ile mutluluk düzeyi arasındaki ilişkinin çevrimiçi alışveriş bağımlılığına kıyasla daha belirgin ve güçlü olmasıdır. Bu durum, dijital platformların birey üzerindeki etkisinin yalnızca bir tüketim davranışıyla sınırlı kalmadığını, aynı zamanda kimlik, aidiyet, onaylanma ve görünürlük gibi daha derin psikososyal ihtiyaçlarla ilişkili olduğunu göstermektedir.

Araştırma bulguları, aynı zamanda kadın örnekleme özgü sosyokültürel etkenlerin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Kadınlar hem dijital medyada hem de tüketim kültüründe daha yoğun hedef kitle olarak yer almakta; güzellik, başarı ve mutluluk gibi kavramlarla sürekli karşılaştırılmakta ve yönlendirilmektedir. Bu durum, sosyal medya ve alışveriş gibi araçların birer baş etme veya kaçış stratejisine dönüşmesine zemin hazırlayabilir. Toplumsal cinsiyet rolleri, özellikle genç kadınların görünüşleri üzerinden değer görme eğilimlerini pekiştirerek sosyal medya kullanımını daha duygusal bir zemine oturtmaktadır (Perloff, 2014). Bu bağlamda, sosyal medya ve alışveriş bağımlılığı gibi dijital davranışsal örüntüler, yalnızca bireysel psikolojik etkenlerle değil; aynı zamanda neoliberal tüketim kültürü ve toplumsal cinsiyet rejimlerinin dijital yansımalarıyla da açıklanmalıdır. Kadınların hem üretici hem de tüketici olarak konumlandığı dijital platformlar, onları sürekli olarak kendini sunma, beğeni kazanma ve onaylanma döngüsüne sokmaktadır. Bauman'a (2005) göre, bireyler, sürekli değişen normlara ayak uydurabilmek için kendilerini pazarlanabilir bir kimliğe dönüştürmek zorundadır. Bu kimlik sunumu, tüketimle iç içe geçmiş bir performansla dönüşmekte birey yalnızca bir tüketici değil, aynı zamanda "tüketilen bir imge" hâline gelmektedir. Bu çerçevede, çalışmanın bulguları kadınların dijital ortamdaki bağımlılık davranışlarının, görünmez toplumsal baskılarla şekillenen yapısal eşitsizliklerin bir sonucu olduğunu da düşündürmektedir.

Geleneksel toplumsal yapılarda kadın, sıklıkla bakım veren, duygusal emeği üstlenen, ailenin birincil destek sağlayıcısı olarak konumlandırılmaktadır (Oakley, 1974; Hochschild, 1989). Bu durum, kadınların yalnızca fiziksel değil, aynı zamanda duygusal kaynaklarını da ailesi ve çevresi için kullanmalarına neden olmakta; bireysel ihtiyaç ve isteklerini ikinci plana atmalarıyla sonuçlanabilmektedir. Bu bağlamda, kadınların mutluluk düzeyleri yalnızca öznel iyi oluşlarıyla değil, toplumsal beklentiler ve cinsiyet rolleriyle de yakından ilişkilidir.

Araştırma bulguları, kadınların mutluluk düzeyleri düştükçe sosyal medya ve alışveriş bağımlılığına yönelme eğilimlerinin arttığını göstermektedir. Bu sonuç, toplumsal baskılarla şekillenen kadın rollerinin bireyde duygusal boşluk ve doyumsuzluk yaratabileceğini ve bu boşluğun sosyal medya ya da alışveriş gibi araçlarla doldurulmaya çalışıldığını düşündürmektedir. Özellikle sosyal medya, kadınlar için bir görünürlük, takdir edilme, kimlik inşası ve aidiyet sağlama alanı olarak işlev görebilir (Papacharissi, 2010). Toplumda "iyi eş", "iyi anne" ya da "bakımlı kadın" gibi normatif kategorilere sıkıştırılan kadınlar, sosyal medyada bu kimliklerin onaylandığı ve takdir edildiği sanal bir platform bulmakta, ancak bu platform zamanla bağımlılık ve mutsuzluk kaynağı haline gelebilmektedir (Perloff, 2014).

Benzer şekilde, alışveriş davranışı da kadınların duygusal yüklerini hafifletmek, kendilerine ait bir alan yaratmak ve anlık kontrol hissi elde etmek amacıyla kullanılan bir stratejiye dönüşebilir. Dittmar (2005), özellikle kadınların, alışverişini duygusal düzenleme aracı olarak daha sık kullandığını ve bu davranışın genellikle stres, baskı ve duygusal yoksunlukla tetiklendiğini belirtmiştir. Bu noktada, alışveriş bağımlılığı, kadınların yaşadığı görünmez emeğin ya da duygusal tükenmişliğin dışavurumu olarak da

değerlendirilebilir (Fraser, 2016). Dolayısıyla çalışmanın bulguları, kadınların aile ve toplum içinde üstlendikleri çok yönlü ve çoğu zaman karşılığı görünmeyen rollerin, psikolojik iyilik halleri üzerindeki etkilerini de yansıtmaktadır.

Nitekim, Türkiye bağlamında kadınların sosyal medya ve tüketim davranışları, sadece bireysel tercihler değil; aynı zamanda toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin yeniden üretildiği alanlar olarak değerlendirilmektedir. Aktaş (2019), kadınların dijital platformlarda fiziksel görünüş, aile yaşantısı ve ebeveynlik üzerinden sergiledikleri içeriklerin, ataerkil toplumsal normların dijital yansımaları olduğunu ve kadınların bu platformlarda bile “ideal kadınlık” biçimlerini yeniden üretmek zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Bu durum, sosyal medya bağımlılığını tetikleyen psikososyal baskılarla doğrudan ilişkilidir.

Çalışmanın bulgularının önemli bir yönü de, kadınların öznel mutluluk düzeylerinin davranışsal bağımlılıkları öngörmedeki belirleyici rolüdür. Lyubomirsky vd. (2005), öznel iyi oluş düzeyi yüksek bireylerin daha sağlıklı sosyal ilişkiler kurduğunu, daha etkili başa çıkma stratejileri geliştirdiğini ve dıșsal ödül arayışına daha az ihtiyaç duyduğunu göstermiştir. Bu açıdan bakıldığında, kadının ailede ve toplumda üstlendiği çoklu rollerin getirdiği duygusal yük ve görünmeyen emeğin, mutluluk düzeylerini etkileyerek bağımlılık davranışlarına zemin hazırlayabileceği ileri sürülebilir.

Öte yandan, sosyal medya ve alışveriş davranışları kadınlar için yalnızca risk değil; aynı zamanda ifade, kaçış ve dayanışma alanları da sunabilir. Ancak bu alanlar, sınırların kaybolduğu ve bireyin kendi ihtiyaçları ile toplumsal beklentiler arasında sıkıştığı bir noktada, sağlıksız bir bağımlılık döngüsüne dönüşebilmektedir. Bu nedenle, kadınların dijital ortamdaki deneyimlerinin daha eleştirel biçimde ele alınması; sosyal medya ve tüketim kültürünün toplumsal cinsiyet perspektifiyle değerlendirilmesi önem arz etmektedir (Gill, 2007).

Bu araştırmanın sonuçları benzer sosyodemografik niteliklere sahip kadınlarla yürütüldüğünden yalnızca örneklem grubuna genellenebilir.

Sonuç olarak araştırma bulguları, kadınların mutluluk düzeyleri ile sosyal medya ve çevrimiçi alışveriş bağımlılığı arasında negatif yönde anlamlı ilişkiler olduğunu ortaya koymuştur. Sosyal medya bağımlılığı, mutluluk düzeyini çevrimiçi alışveriş bağımlılığına kıyasla daha güçlü biçimde yordayan bir değişken olarak öne çıkmıştır. Bu sonuçlar, kadınların dijital ortamlarda yaşadığı duygusal yüklenmelerin ve sosyal karşılaştırmaların psikolojik iyi oluşu olumsuz etkileyebileceğini göstermektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda şu öneriler sunulabilir:

- a. Kadınlara yönelik sosyal medya okuryazarlığı eğitimleri yaygınlaştırılmalıdır.
- b. Sosyal medya kullanımında bireysel sınır belirleme ve dijital denge becerileri desteklenmelidir.
- c. Alışveriş davranışlarını duygusal düzenleme aracı olarak kullanan bireyler için psikolojik destek mekanizmaları güçlendirilmelidir.

- d. Kadınların mutluluk düzeyini destekleyecek sosyal destek ve dayanışma ağları geliştirilmelidir.
- e. Ruh sağlığı profesyonelleri, dijital bağımlılıkların önlenmesine yönelik koruyucu müdahale programları geliştirmelidir.
- f. Özellikle genç kadınlara yönelik grup çalışmaları, psiko-eğitim uygulamaları ve farkındalık atölyeleri ile erken müdahale sağlanmalıdır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Aktaş, G. (2019). Günümüz toplumlarında anneliğin değişen biçimlerini sosyal medya kullanıcıları üzerinden değerlendirmek. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 36(2), 253–271.
- Al-Boinin, H., Vatanasakdakul, S., & Zaghouni, W. (2025). Gender, culture, and social media: Exploring women's adoption of social media entrepreneurship in Qatari society. *Administrative Sciences*, 15(3), Article 89. <https://doi.org/10.3390/admsci15030089>
- Andreassen, C. S., & Pallesen, S. (2014). Social network site addiction-An overview. *Current Pharmaceutical Design*, 20(25), 4053-4061.
- Andreassen, C. S., Pallesen, S., & Griffiths, M. D. (2017). The relationship between addictive use of social media, narcissism, and self-esteem: Findings from a large national survey. *Addictive Behaviors*, 64, 287–293. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2016.03.006>
- Baniashraf, F., Madineshat, M., Ayubi, E., & Sadeghian, E. (2025). The relationship between compulsive shopping behavior, family functioning, and fashion orientation among female students: a descriptive cross-sectional correlational study. *BMC psychology*, 13(1), Article 923. <https://doi.org/10.1186/s40359-025-03288-6>
- Basit, A., Hameed, M., Azid, D., Nawaz, A., Rauf, M. A., Yasir, M. U., & Raza, S. (2024). Impact of online shopping addiction on compulsive buying behavior and life satisfaction among college students. *Journal of Health and Rehabilitation Research*, 4(2), 27-32.
- Bauman, Z. (2005). Education in liquid modernity. *The Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, 27(4), 303–317. <https://doi.org/10.1080/10714410500338873>
- Błachnio, A., & Przepiorka, A. (2018). Facebook intrusion, fear of missing out, narcissism, and life satisfaction: A cross-sectional study. *Psychiatry Research*, 259, 514–519. <https://doi.org/10.1016/j.psychres.2017.11.012>
- Black, D. W. (2007). A review of compulsive buying disorder. *World Psychiatry*, 6(1), 14–18.
- Çınaroğlu, M., ve Yılmaz, E. (2025). Problematic Social Media Use, Self-Objectification, and Body Image Disturbance: The Moderating Roles of Physical Activity and Diet Intensity. *Psychology Research and Behavior Management*, 931-952. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S517193>

- Demirci, İ. (2019). Bergen Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeğinin Türkçeye uyarlanması, depresyon ve anksiyete belirtileriyle ilişkisinin değerlendirilmesi. *Anadolu Psikiyatri Dergisi*, 20(1), 15-22.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., & Smith, H. L. (1999). Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Dittmar, H. (2005). Compulsive buying – A growing concern? An examination of gender, age, and endorsement of materialistic values as predictors. *British Journal of Psychology*, 96(4), 467-491. <https://doi.org/10.1348/000712605X53533>
- Doğan, T., ve Akıncı-Çötök N. (2011). Oxford mutluluk ölçeği kısa formunun Türkçe uyarlaması: Geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*, 4(36), 165-172.
- Fan, J. (2025). The ‘emotional contract’: on obligation and guilt in women influencers’ work with brands. *Feminist Media Studies*, 25(8), 1921-1937. <https://doi.org/10.1080/14680777.2024.2395963>
- Fraser, N. (2016). Contradictions of capital and care. *New Left Review*, 100, 99-117.
- Gill, R. (2007). Postfeminist media culture: Elements of a sensibility. *European Journal of Cultural Studies*, 10(2), 147-166. <https://doi.org/10.1177/1367549407075898>
- Hills, P., & Argyle, M. (2002). The Oxford Happiness Questionnaire: a compact scale for the measurement of psychological well-being. *Personality and Individual Differences*, 33(7), 1073-1082. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(01\)00213-6](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(01)00213-6)
- Hochschild, A. R. (1989). *The second shift: Working families and the revolution at home*. Viking.
- Hochschild, A. R., & Machung, A. (2012). *The Second Shift: Working Families and the Revolution at Home* (Rev. ed.). Penguin Books.
- Joshanloo, M., & Jovanović, V. (2020). The relationship between gender and life satisfaction: Analysis across demographic groups and global regions. *Archives of Women's Mental Health*, 23(3), 331-338. <https://doi.org/10.1007/s00737-019-00998-w>
- Keles, B., McCrae, N., & Grealish, A. (2020). A systematic review: The influence of social media on depression, anxiety and psychological distress in adolescents. *International Journal of Adolescence and Youth*, 25(1), 79-93. <https://doi.org/10.1080/02673843.2019.1590851>
- Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030311>
- Laskowski, N. M., Ballero Reque, C., Reiß, P., Pahlenkemper, M., Brandt, G., & Paslakis, G. (2025). Interconnected desires: A systematic review of compulsive buying-shopping disorder and its links to disordered eating and body image by gender. *Journal of Behavioral Addictions*, 14(2), 679-713. <https://doi.org/10.1556/2006.2025.00042>
- Ling, Y., Gao, B., Jiang, B., Fu, C., & Zhang, J. (2023). Materialism and envy as mediators between upward social comparison on social network sites and online compulsive buying among college students. *Frontiers in Psychology*, 14, 1085344. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1085344>
- Lyubomirsky, S., King, L., & Diener, E. (2005). The benefits of frequent positive affect: Does happiness lead to success? *Psychological Bulletin*, 131(6), 803-855. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.131.6.803>
- Oakley, A. (1974). *The sociology of housework*. Pantheon.
- O'Guinn, T. C., ve Faber, R. J. (1989). Compulsive buying: A phenomenological exploration. *Journal of Consumer Research*, 16(2), 147–157. <https://doi.org/10.1086/209204>
- Papacharissi, Z. (2010). *A private sphere: Democracy in a digital age*. Polity Press.
- Prashanth, G. P. (2024). Influence of social media on maternal decision-making and breastfeeding practices. *World Journal of Clinical Pediatrics*, 13(4), Article 94755. <https://doi.org/10.5409/wjcp.v13.i4.94755>
- Perloff, R. M. (2014). Social media effects on young women’s body image concerns: Theoretical perspectives and an agenda for research. *Sex Roles*, 71(11-12), 363-377. <https://doi.org/10.1007/s11199-014-0384-6>
- Ridgway, N. M., Kukar-Kinney, M., & Monroe, K. B. (2008). An expanded conceptualization and a new measure of compulsive buying. *Journal of Consumer Research*, 35(4), 622–639. <https://doi.org/10.1086/591108>
- Roberti, G. (2022). Female influencers: Analyzing the social media representation of female subjectivity in Italy. *Frontiers in Sociology*, 7, 1024043. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2022.1024043>

- Uğur, Z. B. (2024). Türkiye’de Kadınlar mı Erkekler mi Daha Mutlu? Değerlerin ve Sosyal Baskı Hissinin Rolü. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (29), 31-47. <https://doi.org/10.26650/iukad.2024.1469426>
- Verduyn, P., Ybarra, O., Rsibois, M., Jonides, J., & Kross, E. (2017). Do social network sites enhance or undermine subjective well-being? A critical review. *Social Issues and Policy Review*, 11(1), 274-302. <https://doi.org/10.1111/sipr.12033>
- Weinstein, A., & Lejoyeux, M. (2010). Internet addiction or excessive internet use. *The American Journal of Drug and Alcohol Abuse*, 36(5), 277–283. <https://doi.org/10.3109/00952990.2010.491880>
- Ye, J., Lam, S. C., & He, H. (2021). The prevalence of compulsive buying and hoarding behaviours in emerging, early, and middle adulthood: multicentre epidemiological analysis of non-clinical Chinese samples. *Frontiers in Psychology*, 12, 568041. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.568041>
- Yılmaz, T., İviz, G. ve Avcı, F.M. (2022). evrimii Alışveriş Bağımlığı Oleğinin Türkçe Psikometrik zelliklerinin İncelenmesi. *Bağımlılık Dergisi* 23(2):205-215.
- Zhao, H., Tian, W., & Xin, T. (2017). The development and validation of the online shopping addiction scale. *Frontiers in Psychology*, 8, 735. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2017.00735>

Çocukluk Çağı Travmaları Ruminasyon ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Rolü

Merve Karaburun^{1,2}

ÖZET

Bu çalışmada, çocukluk çağı travmaları (ÇÇT), ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük (BT) ilişkisinde erken dönem uyum bozucu şemaların (EDUŞ) aracı rolü incelenmiştir. Araştırma kapsamında veriler, 18-35 yaş aralığındaki (Ort= 25.63, SS= 5.64) 554 genç yetişkinden, Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği (CTQ-33), Young Şema Envanteri, Kısa Form Ruminasyon Ölçeği ve Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği ile elde edilmiştir. Veri analizinde Jamovi ve R yazılımları kullanılmış; anlamlılık düzeyi $p < .05$ olarak belirlenmiştir. Aracı değişken analizleri ölçeklerin toplam puanı kullanılarak, bootstrap (%95 GA) yöntemiyle test edilmiştir. Elde edilen bulgulara göre; ÇÇT'nin EDUŞ üzerindeki etkisi anlamlı ($\beta = 1.786, p < .001$) ve güçlüdür. EDUŞ ise ruminasyonu anlamlı düzeyde yordamakta ve açıklamaktadır ($\beta = 0.061, p < .001$). Benzer şekilde EDUŞ BT'yi de anlamlı biçimde yordamaktadır ($\beta = 0.064, p < .001$). Bu bulgular, ÇÇT'nin hem ruminasyon hem de BT üzerindeki etkilerinde EDUŞ'un aracı rol oynadığını göstermektedir. Bu bağlamda, EDUŞ'un belirlenmesi ve dönüştürülmesine yönelik psikoeğitim ve terapi programları, bireylerin ruminatif düşünce kalıpları ve BT düzeylerini azaltmada etkili olabilir.

Anahtar Kelimeler: Çocukluk Çağı Travmaları, Belirsizliğe Tahammülsüzlük, Ruminatif Düşünce, Erken Dönem Uyum Bozucu Şemalar

The Mediating Role of Early Maladaptive Schemas in the Relationship Between Childhood Trauma, Rumination, and Intolerance of Uncertainty

ABSTRACT

This study examined the mediating role of early maladaptive schemas (EMS) in the relationship between childhood trauma (CT), rumination, and intolerance of uncertainty (IU). The sample consisted of 554 young adults aged between 18 and 35 years ($M = 25.63, SD = 5.64$). Data were obtained using Childhood Trauma Questionnaire (CTQ-33), Young Schema Inventory, Short Version Rumination Scale, and Intolerance of Uncertainty Scale. Data analyses were conducted using Jamovi and R software, and the significance level was set at $p < .05$. Mediation analyses were

¹ İletişim Yazarı: merve.karaburun@btu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Bursa Teknik Üniversitesi, Psikoloji Bölümü, ORCID: 0000-0002-4589-5069

(Makale Gönderim Tarihi: 23.07.2025 / Yayın Tarihi: 30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1749634](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1749634)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

performed using scale total scores and tested with a bootstrap method based on 95% confidence intervals. The results indicated that CT had a strong and significant effect on EMS ($\beta = 1.786, p < .001$). EMS significantly predicted rumination ($\beta = 0.061, p < .001$) and IU ($\beta = 0.064, p < .001$). These findings demonstrate that EMS mediate the relationship between CT and both rumination and IU. In this context, psychoeducational and therapeutic interventions aimed at identifying and modifying EMS may be effective in reducing ruminative thinking patterns and IU.

Keywords: *Childhood Trauma, Intolerance of Uncertainty, Rumination, Early Maladaptive Schemas*

1. GİRİŞ

Çocukluk çağında yaşanan travmatik deneyimlerin, bireyin psikolojik gelişimi üzerindeki etkileri uzun zamandır incelenmekte ve olumsuz çocukluk yaşantılarının, bireyin benlik, dünya ve gelecek ile ilgili inançlarını biçimlendirerek bu inançların değişime dirençli, katı ve karmaşık şemalar halinde gelişmesine neden olduğu bilinmektedir (Young ve ark., 2006; Janoff-Bulman, 1992). Araştırmalar, çocukluk çağı travmatik yaşantılarının bireyin duygu düzenleme kapasitesini, kişilerarası ilişkilerini ve bilişsel becerilerini olumsuz yönde etkileyebileceğini göstermektedir (Miu ve ark., 2022; Teicher ve Samson, 2016; Dvir, ve ark., 2014). Alanyazında, çocukluk çağı travmalarının depresyon, anksiyete, bipolar bozukluk, majör depresif bozukluk, travma sonrası stres bozukluğu ve somatik bozukluklarla ilişkili olduğu bildirilmektedir (Flechsengar ve ark., 2024; Kuzminskaite ve ark., 2022; Hovens ve ark., 2015).

Belirsizliğe tahammülsüzlük ile çocukluk çağı travmaları arasındaki ilişki sınırlı sayıda çalışmada ele alınmış olsa da mevcut araştırmalar bu iki değişkenin anlamlı şekilde ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Hayward ve ark., 2020; Ghaderi ve ark., 2020). Belirsizliğe tahammülsüzlük, bireyin öngörülemez veya yeterince açıklığa kavuşmamış durumlara karşı duygusal, bilişsel ve davranışsal düzeyde olumsuz tepkiler verme eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Carleton, 2016). Bu durum bireyin tehdit algısı, dikkat odağı, güvenlik beklentisi, olasılık değerlendirmesi ve fizyolojik tepkileri üzerinde olumsuz etkilere sebep olabilmektedir (Grupe ve Nitschke, 2013). Belirsizlik karşısında ortaya çıkan bu hassasiyetin, genellikle stres, kaygı ve duygusal uyarılma ile sonuçlandığı bildirilmektedir (Meeten ve ark., 2012).

Çocukluk dönemi, gelişimsel olarak çevresel etkilere en açık ve hassas evrelerden biri olduğu için, bu dönemde maruz kalınan travmatik yaşantılar bireyin tehdit sinyallerine karşı aşırı duyarlı hale gelmesine neden olabilmekte (Danese ve Baldwin, 2017) ve travma geçmişi olan bireyler belirsizlik içeren durumları daha tehdit edici algılayabilmektedir (Brenz ve ark., 2018; Basevitz ve ark., 2008). Çocukluk çağı travmaları genellikle öngörülemez, kontrol edilemez ve karmaşık yaşantılar biçiminde gerçekleştiğinden (Soenke ve ark., 2010), bireyin çevresini anlamlandırma ve öngörme kapasitesini zayıflatmakta, bu da belirsiz durumların tehdit olarak değerlendirilme olasılığını artırmaktadır (Butzer ve Kuiper, 2006; Carlson ve ark., 1997). Bu çerçevede, çocuklukta

yaşanan travmatik deneyimlerin bireyin belirsizlik karşısında daha düşük tolerans sergilemesi ile ilişkili olabileceği düşünülebilir.

Alanyazında ruminatif düşünceler de çocukluk çağı travmaları ile ilişkili bulunmakta (Türkgil, 2021; Arar, 2019; Hovens, 2016), çocukluk çağı travmalarının yetişkinlik dönemindeki duygu düzenleme güçlükleri, kaygı ve depresyon belirtilerinde aracı rolünün olduğu bildirilmektedir (Sharifi ve ark., 2023; Deguchi ve ark., 2021; Kim ve ark., 2017). Ruminasyon, sürekli bir biçimde olumsuz ve depresif duyguların olası nedenlerine ve etkilerine odaklanma eğilimi olarak tanımlanmaktadır (Nolen-Hoeksema, 1991). Kim ve ark. (2017), çalışmalarında çocuklukta yaşanan travmatik deneyimlerin ruminatif düşünce eğilimini artırabileceğini ortaya koymakta; özellikle duygusal olarak işlenmemiş travmaların bireyde ruminatif düşünceyi tetikleyebileceğini öne sürmektedir. Bu noktada ruminasyon, travmatik yaşantılarla başa çıkma çabası olarak ortaya çıkmakta ve bu süreçte birey travmaya ilişkin düşünceleri zihinsel olarak yeniden işlemeye çabalamaktadır (Michael ve ark., 2007). Ayrıca, çocukluk çağı travmalarının anksiyete ve depresyon gibi psikolojik belirtilerle ilişkisini açıklamada ruminasyonun aracı rolünün olabileceği de ifade edilmektedir (Kim ve ark., 2017; Raes ve Hermans, 2008; Spasojevic ve Alloy, 2002).

İlerleyen yaşam evrelerinde çeşitli psikolojik sorunlara zemin hazırlayabilen çocukluk çağı travmatik yaşantılarının, bireyin bilişsel ve duygusal işleyişinde uzun vadeli etkilere sebep olarak, özellikle ruminatif düşünce biçimleri ve belirsizliğe karşı düşük tolerans gösterme gibi bilişsel-duygusal özelliklerle ilişkili olabileceği alanyazında belirtilmektedir. Bununla birlikte, bu ilişkilerde erken dönem uyum bozucu şemaların nasıl bir rol oynadığı, özellikle aracılık veya açıklayıcı mekanizma düzeyinde yeterince araştırılmamıştır. Ancak olumsuz çocukluk deneyimlerinin kişide erken dönem uyum bozucu şemaların gelişimine sebep olabildiği bilinmektedir. Zira Lumley ve Harkness (2007), çocuklukta yaşanan cinsel ve fiziksel istismarın tehlike ile ilişkili şemaların, çocukluk ihmalinin ise duygusal yoksunluk ve sosyal izolasyon şemalarının gelişimine yol açabileceğini bildirmektedir.

Türkiye’de yapılan çalışmalar, erken dönem uyum bozucu şemaların çeşitli psikopatolojik süreçlerde aracı rol oynadığını göstermektedir. Anayurt ve Yalçın (2021), çalışmalarında erken dönem uyum bozucu şemaların, bilişsel esneklik düzeyini azalttığını ve bu nedenle ruminatif düşüncelerin artarak bireylerin duygularını düzenleyemez duruma geldiklerini ifade etmektedir. Mükemmeliyetçilik ve belirsizliğe tahammülsüzlüğün, ilişki ve partnerle ilgili obsesif kompulsif semptomlar ile erken dönem uyum bozucu şema alanları arasındaki ilişkide aracılık rolünün incelendiği bir çalışmada, zedelenmiş sınırlar şeması hariç tüm şema alanlarının, belirsizliğe tahammülsüzlük aracılığıyla ilişki ile ilgili obsesif kompulsif semptomları artırdığı bildirilmektedir (Toroslu ve Çırakoğlu, 2022). Bir başka çalışmada da çocukluk çağı istismarı ve ihmali ile yakın partner şiddeti arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemaların aracı rol oynadığı bildirilmektedir (Atmaca ve Gençöz, 2016). Bu bulgular, erken dönem uyum bozucu şemaların, bireylerin psikopatolojik süreçlerinde kritik bir aracı mekanizma olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Özellikle çocukluk çağında yaşanan olumsuz deneyimlerin, bireylerin bilişsel esnekliğini azaltarak ruminatif düşünce ve duygu düzenleme güçlüğüne yol açtığı; aynı zamanda

mükemmeliyetçilik, belirsizliğe tahammülsüzlük ve obsesif-kompulsif belirtiler gibi psikolojik belirtilerle ilişkili süreçlerde aracı rol oynadığı gözlenmektedir.

Ruminasyonun gelişiminde etkili olan yordayıcıların erken dönemde tanımlanması, bu düşünce biçiminin psikopatolojik bir yapıya dönüşmesini önlemeye katkı sağlayabilir (Hawes ve ark., 2021). Benzer biçimde, belirsizliğe tahammülsüzlük de bireyin stresle başa çıkma kapasitesini etkileyen önemli bir değişken olarak incelenmelidir. Bu nedenle, çocukluk dönemi travmatik yaşantıları ile ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkilerin, erken dönem uyum bozucu şemalar bağlamında ele alınması hem teoriye hem de uygulamaya yönelik önemli katkılar sunma potansiyeline sahiptir.

Bu bağlamda, bu çalışmanın amacı; çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon ve çocukluk çağı travmaları ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemaların aracı rolünü incelemektir. Araştırma, alanyazına teorik katkı sağlamayı ve elde edilecek bulgularla klinik müdahale ile önleme stratejilerinin geliştirilmesine yönelik veriler sunmayı hedeflemektedir. Bu doğrultuda, aşağıdaki araştırma sorularına yanıt aranmıştır:

- a. Çocukluk çağı travmaları, ruminasyon, belirsizliğe tahammülsüzlük ve erken dönem uyum bozucu şemalar arasında anlamlı bir ilişki var mıdır?
- b. Çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemalar aracı bir rol oynamakta mıdır?
- c. Çocukluk çağı travmaları ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemalar aracı bir rol oynamakta mıdır?

2. YÖNTEM

2.1. Örneklem

Araştırmanın evreni Türkiye’de yaşayan, 18-35 yaş aralığındaki genç yetişkinlerden oluşmaktadır. Örneklem büyüklüğünün belirlenmesi için hazırlanmış tablolardan %95 güvenirlilik düzeyi referans alınmış (Gürbüz ve Şahin, 2018) en az 384 kişiye ulaşılması planlanmış, veri toplama işlemi sonucunda 623 kişiye ulaşılmış, eksik verilerin data setinden çıkarılması sonrasında 554 veri üzerinde işlem yapılmıştır. Araştırmada 18-35 yaş aralığında olma, okur-yazar olma, araştırmaya katılmada gönüllü olma, ölçme araçlarını eksiksiz doldurma dahil etme kriterleri; psikotik bozukluk tanısı almış olma, nörolojik bir hastalığın olması, ölçekleri eksik doldurmuş olma ise dışlama kriterleri olarak belirlenmiştir. Verilerin dahil etme ve dışlama kriterlerine uygunluğu kişisel bilgi formu aracılığıyla katılımcıların öz bildirimine dayalı olarak elde edilmiştir. Katılımcıların psikotik bozukluk tanısı (herhangi bir psikiyatrik tanınız var mı, varsa belirtiniz), nörolojik hastalık tanısı ise (herhangi bir nörolojik tanınız var mı, varsa belirtiniz) sorularına verdikleri yanıt üzerinden değerlendirilmiştir.

2.2. İşlem

Araştırmanın yürütülebilmesi için gerekli izin, Bursa Teknik Üniversitesi Fen, Mühendislik ve Sosyal Bilimleri Araştırmaları Etik Kurulu'ndan 16.10.2024 tarihli ve E-69707128-050.04-171713 sayılı onay belgesi ile alınmıştır. Veriler, sosyal medya platformları ve e-posta grupları üzerinden paylaşılan çevrim içi bir Google Forms aracılığıyla, yaklaşık üç aylık bir sürede toplanmıştır. Başlangıçta katılımcılara çalışmanın amacı, gizlilik esasları, gönüllü katılım ilkeleri ve çalışmanın tamamlanma süresine ilişkin bilgileri içeren bilgilendirilmiş onam formu sunulmuş ve çalışmaya sadece bu formu onaylayan katılımcılar devam edebilmiştir.

2.3. Veri Toplama Araçları

Kişisel Bilgi Formu: Araştırma kapsamında, katılımcılardan yaş, cinsiyet, eğitim düzeyi, medeni durum, travmatik yaşantı geçmişi, nörolojik bir hastalık öyküsünün bulunup bulunmadığı ve psikotik bir bozukluk tanısı alıp almadıklarına ilişkin demografik bilgiler, kişisel bilgi formu aracılığıyla elde edilmiştir. Bu form, araştırmanın amaçları doğrultusunda araştırmacı tarafından hazırlanmıştır.

Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği (CTQ-33): Bernstein ve ark. (1998) tarafından geliştirilmiş, Türkçe uyarlama ve psikometrik çalışmaları Şar ve ark. (2021) tarafından yapılmıştır. Ölçek, beşli likert tipiyle hazırlanmış olup, her bir alt boyut (fiziksel istismar, fiziksel ihmal, duygusal istismar, duygusal ihmal, cinsel istismar, aşırı koruma ve kontrol) 5'er madde ile değerlendirilmektedir. Ayrıca, inkar (minimize etme) durumunu ölçmek üzere 3 madde yer almaktadır. Ölçeğin toplam Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı $\alpha = .89$ ve alt boyutlar ile toplam puanlardaki güvenilirlik katsayılarının tamamı $\alpha > .80$ düzeyindedir (Şar ve ark., 2021).

Kısa Form Ruminasyon Ölçeği (KF-RÖ): Treynor ve ark. (2009) tarafından geliştirilmiş, Erdur ve ark. (2012) tarafından Türkçe çevirisi ve geçerlik, güvenilirlik çalışmaları yapılmış 10 maddelik dörtlü likert tipi bir ölçektir. Alınan puan en az 10 en fazla 40 olabilmekte ve sonuçlar yalnızca ruminatif düşünme eğilimini göstermektedir. Ölçeğin Türkçe uyarlamasında Cronbach alfa iç tutarlık kat sayısı $\alpha = .78$ 'dir.

Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği (Kısa Form): Carleton ve ark. (2007) tarafından geliştirilmiş, Sarıçam ve ark. (2014) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış 12 maddeli, beşli likert tipi, iki alt boyutlu bir ölçektir. Ölçeğin faktör yükleri .55 ile .87 arasında sıralanmakta olup; iç tutarlık katsayı ölçeğin bütünü için $\alpha = .88$; ileriye yönelik kaygı alt boyutu için $\alpha = .84$, engelleyici kaygı alt boyutu için $\alpha = .77$ 'dir.

Young Şema Envanteri (Kısa Form): Young ve Brown (1990) tarafından geliştirilmiş, Soygüt ve ark. (2009) tarafından Türkçe'ye uyarlanmış, uzun formun kısaltılması sonucunda 90 madde ile oluşturulan altılı likert tipi bir ölçektir. Ölçek beş şema alanı içinde on dört şemayı ölçmektedir. Ölçekte, alt boyutlardan alınan yüksek puan ilgili alt boyut özelliklerinin yüksek olduğunu göstermektedir. Ölçeğin orijinal çalışmasında Cronbach

Alfa iç tutarlılık katsayıları $\alpha = ,59-,85$ aralığında; uyarlama çalışmasında ise bu değerler $\alpha = ,51-,81$ aralığındadır.

2.4. Veri Analizi

Toplanan veriler, Jamovi (Version 2.6) yazılımı (The jamovi project, 2024) ve Jamovi'nin R tabanlı altyapısı olan R (Version 4.4) programı (R Core Team, 2024) kullanılarak analiz edilmiştir. Aracı değişken analizleri, jAMM: jamovi Advanced Mediation Models modülü (Gallucci, 2020) aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Modelleme sürecinde lavaan paketi (Rosseel, 2019) kullanılmış ve görselleştirmeler için diagram paketi (Soetaert, 2019) tercih edilmiştir.

Analiz öncesinde verilerde aykırı değerler, eksik veriler ve temel istatistiksel varsayımlar kontrol edilmiştir. Katılımcıların belirli temel soruları tamamen boş bırakmaları veya yanıtlarının anlamsız olması durumunda, bu katılımcılara ait veriler analiz dışı bırakılmıştır. Eksik veri deseni ve oranı incelenmiş, söz konusu dışlamanın bulgular üzerinde önemli bir yanlılığa yol açmayacağı değerlendirilmiştir. Veri analizi sürecinde tüm istatistiksel testlerde anlamlılık düzeyi $p < .05$ olarak kabul edilmiştir.

Değişkenlerin dağılım özellikleri betimleyici istatistikler (ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri) aracılığıyla incelenmiştir. Veriler normal dağılıma uygun olduğundan (Tabachnick ve Fidell, 2013) veri analizinde parametrik testler tercih edilmiştir. Değişkenler arası ilişkileri belirlemek amacıyla Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Aracı değişken analizleri kapsamında bootstrap yöntemi ile %95 güven aralıkları hesaplanmış, dolaylı ve doğrudan etkiler değerlendirilmiştir.

Ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük değişkenleri kuramsal olarak ilişkili olmakla birlikte, farklı zaman yönelimlerini ve farklı bilişsel duygusal süreçleri tanımlayan yapılar olarak ele alınmaktadır. Bu nedenle, erken dönem uyum bozucu şemaların her bir sonuç değişkeni üzerindeki aracılık rolünü daha açık ve ayırt edici biçimde inceleyebilmek amacıyla aracılık analizleri her bir değişken için ayrı ayrı yürütülmüştür. Bu yaklaşım, her bir aracılık örüntüsünün özgül katkısını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

3. BULGULAR

Bu bölümde, araştırmanın amacına uygun olarak elde edilen nicel verilerin analizine ilişkin bulgulara yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Sosyodemografik Değişkenlerinin Frekans Dağılımı

Değişken	Gruplar	F	%
Yaş	18 - 25	447	80,7
	26 - 35	107	19,3

Cinsiyet	Erkek	251	45,3
	Kadın	303	54,7
Medeni durum	Bekar	458	82,7
	Evli	83	15,0
	Boşanmış/eşini kaybetmiş	13	2,3
Eğitim durumu	Okur-yazar	40	7,2
	İlkokul - ortaokul mezunu	22	4,0
	Lise mezunu	329	59,4
	Üniversite mezunu	163	29,4
Gelir düzeyi	Asgari Ücretten Az	325	58,7
	Asgari Ücret	76	13,7
	Asgari Ücretin Üzeri	81	14,6
	Asgari Ücretin İki Katı ve Üzeri	35	6,3
	Asgari Ücretin Üç Katı ve Üzeri	37	6,7
Toplam		554	100

Tablo 1'de yer alan frekans dağılımlarına göre katılımcıların büyük çoğunluğu 18-25 yaş aralığında (%80,7), kadın (%54,7), bekar (%82,7) ve lise mezunudur (%59,4). Yaş ortalaması 25,63 (SS = 5,64) olup yaşlar 18 ile 35 arasında değişmektedir. Gelir düzeyi açısından katılımcıların yarısından fazlası (%58,7) asgari ücretin altında gelire sahiptir.

Tablo 2. Araştırma Değişkenlerinin Ortalamalarına İlişkin Betimleyici İstatistikler

Değişkenler	N	M	SS	Min-Max.	Ranj	Çarpıklık	Çarpıklık SH	Basıklık	Basıklık SH
ÇÇTÖ	554	62,5	15,2	43-120	77	,588	,104	,301	,207
YŞE	554	255,0	73,8	90-543	453	,390	,104	,427	,207
BTÖ	554	36,5	8,9	12-60	48	,106	,104	-,056	,207
KF-RÖ	554	22,6	6,4	10-40	30	,382	,104	-,392	,207

ÇÇTÖ: Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği, YŞE: Young Şema Envanteri, BTÖ: Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği, KF-RÖ: Kısa Form Ruminasyon Ölçeği, SH:Standart Hata

Araştırmada yer alan değişkenlere ilişkin betimsel istatistikler incelendiğinde; Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği (ÇÇTÖ) için ortalama puan 62,5, standart sapma 15,2; Young Şema Envanteri (YŞE) için ortalama puan 255,0, standart sapma 73,8; Belirsizliğe

Tahammülsüzlük Ölçeği (BTÖ) için ortalama 36,5, standart sapma 8,9; Kısa Form Ruminasyon Ölçeği (KF-RÖ) için ortalama 22,6, standart sapma 6,4 olarak hesaplanmıştır. Genel olarak değerlendirildiğinde, dört ölçeğin de çarpıklık ve basıklık değerleri ± 1 sınırları içerisinde bulunduğundan veri seti normal dağılım varsayımını karşılamaktadır.

Tablo 3. Ölçeklerin İç Tutarlılık Güvenirlik Analizi Sonuçları

Ölçekler	N	Cronbach Alfa
ÇÇTÖ	554	,94
YŞE	554	,82
BTÖ	554	,90
KF-RÖ	554	,87

ÇÇTÖ: Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği, YŞE: Young Şema Envanteri, BTÖ: Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği, KF-RÖ: Kısa Form Ruminasyon Ölçeği, SH:Standart Hata

Tablo 3'te sunulan iç tutarlılık güvenirlik analizine ilişkin bulgular incelendiğinde, araştırmada kullanılan tüm ölçeklerin yüksek düzeyde güvenirlik gösterdiği belirlenmiştir. ÇÇTÖ için Cronbach Alfa katsayısı ,94; YŞE için ,82; BTÖ için ,90; KF-RÖ için ise ,87 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 4. Araştırma Değişkenleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesine Yönelik Pearson Korelasyon Analizi Bulguları

Değişkenler	ÇÇTÖ	YŞE	BTÖ	KFRÖ
ÇÇTÖ	-			
YŞE	,451***	-		
BTÖ	,101*	,445***	-	
KF-RÖ	,302***	,635***	,436***	-

***p < .001; **p < .01; *p < .05, ÇÇTÖ: Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği, YŞE: Young Şema Envanteri, BTÖ: Belirsizliğe Tahammülsüzlük Ölçeği, KF-RÖ: Kısa Form Ruminasyon Ölçeği

Çocukluk çağı travmaları, ruminasyon, belirsizliğe tahammülsüzlük ve erken dönem uyum bozucu şemalar arasında anlamlı ilişki olup olmadığını değerlendirmek için yapılan Pearson korelasyon analizi sonuçlarına göre (Tablo 4), YŞE ile KF-RÖ arasında yüksek

düzeyde pozitif yönlü ilişki ($r = ,635$, $p < .001$) bulunmaktadır. ÇÇTÖ ile YŞE ($r = ,451$, $p < .001$), YŞE ile BTÖ ($r = ,445$, $p < .001$) ve BTÖ ile KF-RÖ ($r = ,436$, $p < .001$) arasında da orta düzeyde, istatistiksel olarak anlamlı pozitif ilişkiler bulunmaktadır. Ayrıca, ÇÇTÖ ile KF-RÖ arasında zayıf düzeyde anlamlı pozitif ilişki ($r = ,302$, $p < .001$), ÇÇTÖ ile BTÖ arasında ise düşük düzeyde anlamlı pozitif ilişki ($r = ,101$, $p < .05$) gözlenmektedir.

Tablo 5. Çocukluk Çağı Travmaları ile Ruminasyon İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Etki Analizi

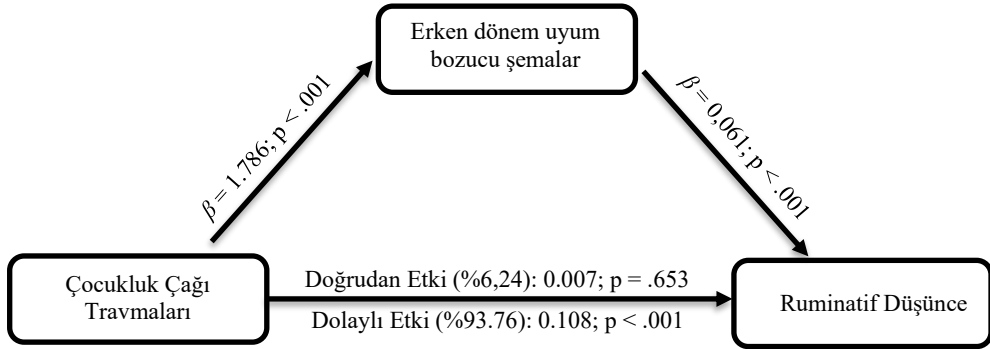
Etki	β	SH	Güven Aralığı		z	p	% Aracılık
			Alt	Üst			
Dolaylı	,108	,011	,086	,133	9,24	< .001	93,76
Doğrudan	,007	,016	-,024	,038	0,45	,653	6,24
Toplam	,116	,016	,084	,148	7,14	< .001	100,00

Çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemaların aracı rolünü incelemek üzere yapılan aracılık analizine (Tablo 5) göre, toplam etki anlamlı bulunmaktadır ($\beta = ,116$; $p < .001$). Bu toplam etkinin büyük ölçüde dolaylı yoldan gerçekleştiği gözlenmektedir ($\beta = ,108$; $p < .001$). Dolaylı etki, toplam etkinin %93,76'sını oluşturarak tam aracılık örüntüsüyle tutarlı bir bulguya işaret etmektedir. Diğer taraftan, doğrudan etki anlamlı bulunmamaktadır ($\beta = ,007$; $p = .653$). Bu bulgu, bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinin büyük ölçüde aracı değişken üzerinden gerçekleştiğini, tam aracılık modelinin desteklendiğini göstermektedir.

Tablo 6. Çocukluk Çağı Travmaları ile Ruminasyon İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Etki Katsayıları

	β	SH	Güven Aralığı		z	p
			Alt	Üst		
ÇÇT → Şema	1,786	0,15	1,46	2,102	11,21	< .001
Şema → Ruminasyon	,061	,003	,053	,068	15,70	< .001
ÇÇT → Ruminasyon	,007	,016	-,024	,038	,45	,65

Çocukluk çağı travmaları değişkeni erken dönem uyum bozucu şemaları anlamlı düzeyde yordamaktadır ($\beta = 1,786$; $p < .001$). Erken dönem uyum bozucu şemalar ise ruminasyon değişkenini anlamlı düzeyde yordamaktadır ($\beta = ,061$; $p < .001$). Çocukluk çağı travmalarının ruminasyon üzerindeki doğrudan etkisi ise anlamlı bulunmamıştır ($\beta = ,007$; $p = .65$) (Tablo 6).

Tablo 7. Çocukluk Çağı Travmaları ile Belirsizliğe Tahammülsüzlük İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Etki Analizi

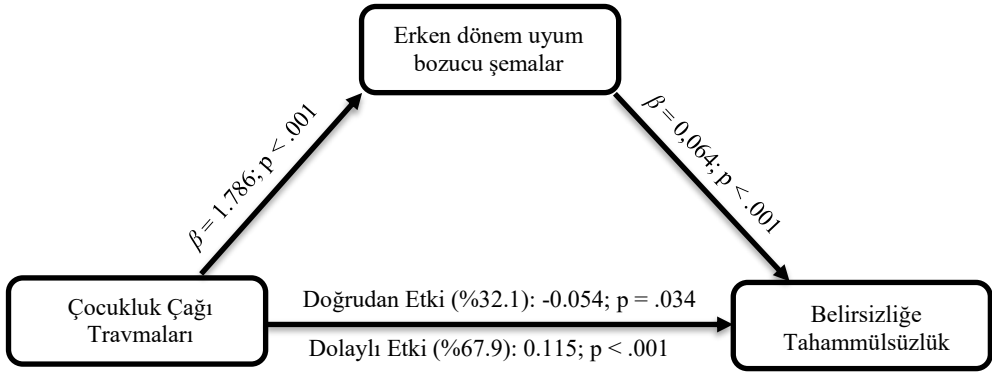
Etki	β	SH	Güven Aralığı		z	p	% Aracılık
			Alt	Üst			
Dolaylı	,115	,015	,087	,145	7,69	< .001	67,9
Doğrudan	-,054	,025	-,102	,001	-2,12	.034	32,1
Toplam	,060	,024	,014	,112	2,51	.012	100,00

Çocukluk çağı travmaları ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkide erken dönem uyum bozucu şemaların aracı rolünü incelemek üzere yapılan aracılık analizine (Tablo 7) göre, çocukluk çağı travmalarının belirsizliğe tahammülsüzlük üzerindeki toplam etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmaktadır ($\beta = ,060$; $p = ,012$). Bu etkinin önemli bir bölümünün erken dönem uyum bozucu şemalar aracılığıyla dolaylı yoldan gerçekleştiği gözlenmektedir ($\beta = ,115$; $p < ,001$). Dolaylı etki, toplam etkinin %67,9'unu oluşturmaktadır. Bununla birlikte, doğrudan etkinin de negatif yönde ve anlamlı olması ($\beta = -,054$; $p = ,034$), aracılığın kısmi düzeyde gerçekleştiğine işaret etmektedir.

Tablo 8. Çocukluk Çağı Travmaları ile Belirsizliğe Tahammülsüzlük İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Etki Katsayıları

	β	SH	Güven Aralığı		z	p
			Alt	Üst		
ÇÇT → Şema	1,786	,156	1,480	2,090	11,42	< .001
Şema → BTÖ	,064	,006	,053	,077	10,73	< .001
ÇÇT → BTÖ	-,054	,025	-,102	,001	-2,12	.034

Çocukluk çağı travmaları değişkeni erken dönem uyum bozucu şemaları anlamlı düzeyde yordamaktadır ($\beta = 1,786; p < .001$). Erken dönem uyum bozucu şemalar ise belirsizliğe tahammülsüzlük değişkenini anlamlı düzeyde yordamaktadır ($\beta = ,064; p < .001$). Çocukluk çağı travmalarının belirsizliğe tahammülsüzlük üzerindeki doğrudan etkisi de anlamlı bulunmuştur ($\beta = -,054; p = .034$). Bu bulgu, doğrudan etkinin negatif yönlü olduğunu ve kısmi aracılık modelinin desteklendiğini göstermektedir.

4. TARTIŞMA

Bu çalışmanın bulguları, çocukluk çağı travmalarının bireylerin ruminatif düşünce biçimi ve belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleri arasındaki ilişkinin büyük ölçüde erken dönem uyum bozucu şemalar aracılığıyla gerçekleştiğini göstermektedir. Bulgular, çocukluk çağı travmaları ile olumsuz bilişsel süreçler arasında güçlü bir ilişki olduğunu bildiren alan yazını desteklemektedir (Spasojević ve Alloy, 2002; Raes ve Hermans, 2008).

Çalışmada ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük istatistiksel olarak aynı model içerisinde birlikte ele alınmamış, her bir değişken için ayrı aracılık modelleri test edilmiştir. Bu tercih, erken dönem uyum bozucu şemaların farklı bilişsel süreçler üzerindeki özgül etkilerini daha net biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Bununla birlikte, elde edilen bulgular birlikte değerlendirildiğinde, erken dönem uyum bozucu şemaların çocukluk çağı travmalarının hem geçmişe yönelik ruminatif düşünce örüntülerine hem de geleceğe yönelik belirsizlik algısına uzanan etkilerinde ortak bir açıklayıcı mekanizma olarak işlev gördüğü anlaşılmaktadır.

4.1. Çocukluk Çağı Travmaları, Ruminasyon, Belirsizliğe Tahammülsüzlük ve Erken Dönem Uyum Bozucu Şemalar Arası İlişkiler

Çalışmadan elde edilen bulgular, çocukluk çağı travmaları, ruminatif düşünce biçimi, belirsizliğe tahammülsüzlük ve erken dönem uyum bozucu şemalar arasında anlamlı ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Bu durum, ilgili değişkenlerin birbiriyle ilişkili ve karşılıklı etkileşim içinde olan psikolojik yapılar olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular, travmatik çocukluk yaşantılarının bireylerin bilişsel ve duygusal süreçleri üzerinde uzun süreli etkiler oluşturduğunu ileri süren önceki araştırma sonuçlarıyla da tutarlıdır (Spasojević ve Alloy, 2002; Raes ve Hermans, 2008).

Lumley ve Harkness (2007), duygusal ihmal ve istismarın, bireyde erken dönem uyum bozucu şema gelişimine yol açtığını ve bu şemaların da depresif belirtilerle yakından ilişkili olduğunu bildirmektedir. Yanı sıra, Pilkington ve ark. (2021), gerçekleştirdiği meta-analitik incelemeler, çocuklukta yaşanan duygusal ihmal ve istismar gibi travmatik deneyimlerin, yetişkinlik döneminde erken dönem uyum bozucu şemaların oluşumunda belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Özellikle, terk edilme, yoksunluk, kusurluluk/utanç, başarısızlık ve boyun eğicilik gibi şemalar, çocukluk çağı travmalarıyla güçlü bir şekilde ilişkilendirilmektedir (May ve ark., 2022; Pilkington ve ark., 2020).

Erken dönem uyum bozucu şemalar, çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon ve çocukluk çağı travmaları ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkide, travmatik yaşantıların birey tarafından nasıl anlamlandırıldığını, bilişsel ve duygusal olarak nasıl içselleştirildiğini ve bu süreçlerin gelecekteki düşünce ve duygu örüntülerini nasıl şekillendirdiğini ortaya koyan merkezi psikolojik mekanizmalar olarak işlev görebilir. Çocukluk çağında yaşanan ihmal ve istismar, bireyin temel psikolojik ihtiyaçlarının karşılanmasını engelleyerek benlik algısı, kişilerarası güven ve dünyayı öngörebilme kapasitesine ilişkin işlevsel olmayan bilişsel örüntülerin gelişimine yol açabilmektedir (Pilkington ve ark., 2021). Bu işlevsel olmayan bilişsel örüntüler, erken dönem uyum bozucu şemalar olarak, bireyin yaşantılarını değerlendirme biçimini şekillendiren bilişsel filtreler haline gelebilmekte ve travmatik deneyimlerin uzun vadeli etkilerinin sürdürülmesinde rol oynayabilmektedir (Young, Klosko ve Weishaar, 2003).

4.2. Çocukluk Çağı Travmaları İle Ruminasyon İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Rolü

Çalışmamızdaki aracılık analizi sonuçlarına göre, çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon arasındaki ilişki büyük ölçüde erken dönem uyum bozucu şemalar aracılığıyla açıklanmaktadır. Çocukluk çağı travmaları, erken dönem uyum bozucu şemaları anlamlı düzeyde yordamakta; erken dönem uyum bozucu şemalar ise ruminasyonu anlamlı biçimde yordamaktadır. Analiz sonuçları, çocukluk çağı travmalarının ruminatif düşünce biçimi ile olan ilişkisinin %93,76'sının uyum bozucu şemalar üzerinden dolaylı olarak gerçekleştiğini, doğrudan ilişkinin ise istatistiksel olarak anlamlı bulunmadığını göstermektedir. Bu bulgu, çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon arasındaki ilişkinin doğrudan bir bağlantıdan ziyade, travmatik deneyimlerle ilişkili bilişsel şemalar üzerinden dolaylı olarak yapılandığını düşündürmektedir. Ramamurthy ve Chen (2025), travmanın ruminasyonla ilişkisini, bireyin kendilik algısı ve dünyaya ilişkin temel bilişsel şemalarını

şekillendiren yapılar aracılığıyla açıklamakta; bu bilişsel yapıların, travmatik yaşantıların ruminatif düşünce süreçlerine dönüşmesinde belirleyici bir rol oynayabileceğini belirtmektedir.

Erken dönem uyum bozucu şemaların aktive olması, bireyin yaşadığı olayları işlevsel olmayan inançlar süzgecinden geçirmesine neden olabilmekte ve bu durum ruminasyon için zemin hazırlayabilmektedir. Şema aktivasyonu, bireyin geçmiş travmatik anıları ve ilişkili olumsuz duyguları yeniden deneyimlemesiyle ilişkili bulunmakta, bu durum da ruminasyonun döngüsel doğasını pekiştirebilmektedir (Deguchi ve ark., 2021; Wang, 2024).

Bununla birlikte, bazı araştırmalar uyum bozucu şemaların, çocukluk çağı travmaları ile depresif belirtiler arasındaki ilişkide de aracı bir rol oynayabildiğini göstermektedir (Hoppen ve Chalder, 2018). Bu bulgu, özellikle stresli veya belirsiz durumlarda, olumsuz düşünce ve duyguların yoğunlaşmasının ruminatif süreçlerle ilişkili olabileceğini ifade etmektedir (Wang, 2024). Dolayısıyla çalışmamızın bulguları, çocukluk çağı travmaları ile ruminasyon arasındaki ilişkinin anlaşılmasında erken dönem uyum bozucu şemaların kritik bir aracı mekanizma olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

4.3. Çocukluk Çağı Travmaları İle Belirsizliğe Tahammülsüzlük İlişkisinde Erken Dönem Uyum Bozucu Şemaların Aracı Rolü

Araştırmanın temel sorularından biri, çocukluk çağı travmalarının belirsizliğe tahammülsüzlük ile nasıl bir ilişki içinde olduğu ve bu ilişkide erken dönem uyum bozucu şemaların aracı bir rol oynayıp oynamadığıdır. Elde edilen bulgular, çocukluk çağında yaşanan travmatik deneyimlerin belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleriyle anlamlı biçimde ilişkili olduğunu ve bu ilişkinin büyük ölçüde erken dönem uyum bozucu şemalar üzerinden dolaylı olarak açıklandığını göstermektedir. Analiz sonuçları, çocukluk çağında yaşanan istismar ve ihmal gibi olumsuz yaşantıların bireyde erken dönem uyum bozucu şemalarla anlamlı düzeyde ilişkili olduğunu; şemaların ise belirsizliğe tahammülsüzlük eğilimini anlamlı biçimde yordadığını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Young ve ark. (2003) geliştirdiği Şema Kuramı'nın temel varsayımlarıyla da uyum göstermektedir.

Şema kuramına göre, çocuklukta yaşanan olumsuz yaşantılar bireyin kendilik algısını, dünyaya dair inançlarını ve kişilerarası ilişkilerini düzenleyen temel bilişsel şemaların gelişiminde belirleyici rol oynamaktadır. Nitekim alan yazında, çocukluk çağı travmalarının, bireyin kendisine, başkalarına ve dünyaya ilişkin temel inançlarını olumsuz yönde etkilediği ve bu durumun kimlik gelişiminde bozulmalara yol açtığı belirtilmektedir (Carlson ve ark., 1999; Vartanian ve ark., 2018).

Vartanian ve ark. (2018), ileri sürdüğü "Identity Disruption Model" çerçevesinde değerlendirildiğinde, erken dönem istismar yaşantılarının, bireyin kendisini anlama ve çevresini öngörebilme kapasitesiyle yakından ilişkili olduğu; bu durumun ise belirsizlik karşısında artan hassasiyetle bağlantılı olabileceği ileri sürülmektedir. Bu doğrultuda, belirsizliğe tahammülsüzlüğün gelişiminde, çocukluk döneminde şekillenen kimlik

yapıları ve bilişsel şemaların önemli bir psikolojik mekanizma olarak rol oynayabileceği düşünülmektedir.

Araştırmada dikkat çeken bulgulardan biri, çocukluk çağı travmaları ile belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkide doğrudan etkinin zayıf ve negatif yönde, dolaylı etkinin ise güçlü ve pozitif yönde olmasıdır. Bu durum, doğrudan etkinin aracı değişkenin modele dahil edilmesiyle zayıfladığını ve istatistiksel olarak bir baskılama (supresyon) etkisinin söz konusu olabileceğini düşündürmektedir. Buna göre, belirsizliğe tahammülsüzlük düzeylerinin sadece travmatik yaşantıların kendisiyle değil, bu yaşantılarla ilişkili olarak şekillenen bilişsel ve duygusal yapılar üzerinden daha anlamlı biçimde açıklanabildiği söylenebilir. Bu bulgular, erken dönemde karşılaşılan stresörlerin, bireyin stres ile ilişkili tepkileri ve duygu düzenleme süreçleriyle bağlantılı olabileceğini ortaya koyan önceki araştırmalarla da tutarlıdır (Mahoney ve McEvoy, 2012; Hayward ve ark., 2020). Nitekim travmatik deneyimlerin bireyin tehdit algısı ve stres duyarlılığı ile ilişkili olmasının, belirsizliğe tahammülsüzlük eğilimiyle bağlantılı olabileceği de ileri sürülmektedir (Berenz ve ark., 2018). Bu bağlamda, belirsizliğe tahammülsüzlük ile ilişkili süreçlerin sadece doğrudan ilişkilerle değil, gelişimsel süreçte biçimlenen bilişsel ve duygusal yapılar aracılığıyla dolaylı olarak da anlaşılabilen değeri değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük değişkenleri ayrı aracılık modelleri kapsamında ele alınmış olmakla birlikte, elde edilen bulgular, erken dönem uyum bozucu şemaların çocukluk çağı travmaları ile ilişkili farklı bilişsel ve duygusal sonuçlar açısından ortak bir gelişimsel mekanizma olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir. Bu çalışma bağlamında ayrı modellerin kullanılması, şemaların geçmişe yönelik ruminatif düşünce örüntüleri ile geleceğe yönelik belirsizliğe tahammülsüzlükle ilişkili süreçleri hangi özgül yollar üzerinden açıkladığını ayırtmaya olanak sağlamakta; böylece şemaların farklı zamansal yönelimlere sahip bilişsel süreçlerle ilişkisi daha net biçimde tartışılabilmektedir. Zira ruminasyon, ağırlıklı olarak geçmiş yaşantılar ve olumsuz kendilik temsilleriyle ilişkili bir bilişsel süreç olarak ele alınırken; belirsizliğe tahammülsüzlük daha çok geleceğe yönelik tehdit algısı ve kontrol gereksinimiyle bağlantılı ele alınmaktadır (Nolen-Hoeksema, 1991; Ladouceur ve ark., 2000). Çalışmamızdan elde edilen bulgular, her iki sürecin de erken dönemde gelişen uyum bozucu şemalarla anlamlı biçimde ilişkili olduğunu ve bu şemalar aracılığıyla sürdürülebileceğini düşündürmektedir. Bu durum, erken dönem uyum bozucu şemaların travmatik yaşantılarla ilişkili olarak ortaya çıkan hem depresif hem de kaygı temelli bilişsel süreçlerin anlaşılmasında ortak bir açıklayıcı mekanizma olarak değerlendirilebileceğine işaret etmektedir.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmadan elde edilen bulgular, çocukluk çağı travmaları ile bireylerin ruminatif düşünce eğilimleri ve belirsizliğe tahammülsüzlük düzeyleri arasındaki ilişkinin büyük ölçüde erken dönem uyum bozucu şemalar üzerinden dolaylı olarak açıklandığını

göstermektedir. Bu sonuçlar, erken dönem uyum bozucu şemalara odaklanan yaklaşımların, önleyici müdahalelerin geliştirilmesi ve psikolojik destek süreçlerinin planlanması açısından dikkate değer çıkarımlar sunabileceğine işaret etmektedir.

Travmatik yaşantılar sonrasında erken dönem uyum bozucu şemaların gelişebileceği dikkate alındığında, şema temelli psikoterapi yaklaşımlarının yalnızca klinik müdahalelerde değil, aynı zamanda koruyucu ve önleyici hizmetlerde de yaygınlaştırılması önerilmektedir. Bu tür programlar, bireylerin benlik algısı, kişilerarası ilişkiler ve gelecek beklentileri gibi temel bilişsel şemalarını sağlıklı biçimde yeniden yapılandırılmalarına olanak tanıyabilir. Bu yaklaşımla, olumsuz bilişsel ve duygusal süreçlerin sadece içeriğine odaklanmak yerine, altında yatan erken dönem uyum bozucu şemaları hedef alarak daha kalıcı ve derinlemesine değişim sağlanabilir. Şema odaklı terapilerin, bu köklü bilişsel yapıları yeniden yapılandırarak, çocukluk çağı travmalarının bireylerin bilişsel ve duygusal süreçleri üzerindeki olumsuz etkilerini azaltma potansiyeline sahip olduğu düşünülmektedir (Lian ve Bono, 2023; Talbot ve ark., 2024; Young, 1990).

Araştırmanın bulguları sadece erken dönem uyum bozucu şemaların rolünü vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda ruminasyon ve belirsizliğe tahammülsüzlük gibi olumsuz bilişsel süreçlerin müdahale ve önleme çalışmalarında dikkate alınması gereken önemli hedefler olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bireylerin duygusal farkındalık ve öz düzenleme kapasitelerinin güçlendirilmesi hem ruminatif düşüncelerle başa çıkmada hem de belirsizlik durumlarına daha toleranslı yaklaşımda koruyucu bir işlev görebilir. Bu bağlamda, duygusal temelli farkındalık çalışmaları önerilmektedir. Türk'ün (2025) çalışmasında da belirtildiği gibi, duygusal öz farkındalık, travma sonrası iyileşme süreçlerinde belirleyici bir değişken olarak öne çıkmaktadır.

Gelecek araştırmalarda, çocukluk çağı travmalarının belirsizliğe tahammülsüzlük ve ruminasyon üzerindeki uzun vadeli etkilerinin daha kapsamlı biçimde anlaşılabilmesi için boylamsal ve kültürler arası desenlere sahip çalışmalara yer verilmesi; nicel yöntemlerin yanı sıra nitel veri toplama tekniklerinin de kullanılması önem taşımaktadır. Ayrıca, sağlık, eğitim ve sosyal hizmet alanlarında çalışan profesyonellere yönelik bilgilendirme ve farkındalık çalışmalarına ağırlık verilmesi, önleyici ruh sağlığı hizmetlerinin etkinliğini artırmada kritik bir rol oynayacaktır.

Bu çalışmada elde edilen bulgular literatüre anlamlı katkılar sağlamakla birlikte, bazı sınırlılıkları da mevcuttur. Çalışmada dışlama kriterleri dahil olmak üzere, elde edilen tüm veriler katılımcıların özbildirimine dayanmaktadır. Bu durum sosyal istenilirlilik ve hafıza yanlılıkları gibi faktörler nedeniyle yanıtların doğruluğunu etkileyebilmektedir. İkinci olarak, çalışmanın örneklemini ağırlıklı olarak genç yetişkinlerden oluştuğu için, bulguların farklı yaş gruplarına genellenebilirliği sınırlıdır. Ayrıca, araştırmada kullanılan ölçme araçları travmatik yaşantıları geriye dönük olarak değerlendirmekte, bu durum katılımcıların çocukluk dönemine ilişkin anılarının hatalı veya eksik olma olasılığını içermektedir. Son olarak, çalışmada travmanın türü, süresi ve şiddeti gibi bağlamsal faktörler kontrol edilmemiştir. Bu nedenle, gelecekte yapılacak araştırmalarda hem

boylamsal tasarımların tercih edilmesi hem de travmanın bağlamsal özelliklerini dikkate alan daha kapsamlı modellerin değerlendirilmesi önerilmektedir. Ayrıca hangi şemaların ruminatif düşünce örüntüleri ve belirsizliğe tahammülsüzlük ile daha yakından ilişkili olabileceğinin değerlendirilmesi de literatüre katkı sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Anayurt, A., & Yalçın, İ. (2021). Investigation of relations between emotion regulation, early maladaptive schemas, cognitive flexibility, and rumination. *Kastamonu Education Journal*, 29(4), 194-204.
- Arar, H. D. (2019). Ruminasyonun gelişimsel zemini; ruminatif düşünme biçiminin çocukluk çağı ruhsal travmaları ve çocuklukta algılanan ebeveyn kabul reddi ile ilişkisinin incelenmesi (Yüksek lisans tezi, Üsküdar Üniversitesi).
- Atmaca, S., & Gençöz, T. (2016). Exploring revictimization process among Turkish women: The role of early maladaptive schemas on the link between child abuse and partner violence. *Child Abuse ve Neglect*, 52, 85-93.
- Basevitz, P., Pushkar, D., Chaikelson, J., Conway, M., & Dalton, C. (2008). Age-related differences in worry and related processes. *The International Journal of Aging and Human Development*, 66(4), 283-305.
- Berenz, E. C., Vujanovic, A. A., Rappaport, L., Kevorkian, S., Gonzalez, R. E., Chowdhury, N., ... & Amstadter, A. B. (2018). Childhood trauma and distress tolerance in a trauma-exposed acute-care psychiatric inpatient sample. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 10(3), 368-375.
- Bernstein, D. P., Fink, L., Handelsman, L., & Foote, J. (1994). *Childhood Trauma Questionnaire (CTQ)* [Database record]. APA PsycTests. <https://doi.org/10.1037/t02080-000>
- Butzer, B., & Kuiper, N. A. (2006). Relationships between the frequency of social comparisons and self-concept clarity, intolerance of uncertainty, anxiety, and depression. *Personality and Individual Differences*, 41(1), 167-176.
- Calhoun, L. G., Cann, A., & Tedeschi, R. G. (2010). The posttraumatic growth model: Sociocultural considerations. In T. Weiss & R. Berger (Eds.), *Posttraumatic growth and culturally competent practice: Lessons learned from around the globe* (pp. 1-14). John Wiley ve Sons.
- Carlson, E. B., Furby, L., Armstrong, J., & Shlaes, J. (1997). A conceptual framework for the long-term psychological effects of traumatic childhood abuse. *Child Maltreatment*, 2(3), 272-295.
- Carleton, R. N., Norton, M. P. J., ve Asmundson, G. J. (2007). Fearing the unknown: A short version of the Intolerance of Uncertainty Scale. *Journal of Anxiety Disorders*, 21(1), 105-117.

- Carleton, R. N. (2016). Into the unknown: A review and synthesis of contemporary models involving uncertainty. *Journal of Anxiety Disorders*, 39, 30-43.
- Chapman, D. P., Whitfield, C. L., Felitti, V. J., Dube, S. R., Edwards, V. J., & Anda, R. F. (2004). Adverse childhood experiences and the risk of depressive disorders in adulthood. *Journal of Affective Disorders*, 82, 217-225.
- Danese, A., & Baldwin, J. R. (2017). Hidden wounds? Inflammatory links between childhood trauma and psychopathology. *Annual Review of Psychology*, 68(1), 517-544.
- Deguchi, A., Masuya, J., Naruse, M., Morishita, C., Higashiyama, M., Tanabe, H., ... & Ichiki, M. (2021). Rumination mediates the effects of childhood maltreatment and trait anxiety on depression in non-clinical adult volunteers. *Neuropsychiatric Disease and Treatment*, (21), 3439-3445.
- Dvir, Y., Ford, J. D., Hill, M., & Frazier, J. A. (2014). Childhood maltreatment, emotional dysregulation, and psychiatric comorbidities. *Harvard Review of Psychiatry*, 22(3), 149-161.
- Erdur-Baker, O., & Bugay, A. (2012). The Turkish version of the Ruminative Response Scale: An examination of its reliability and validity. *The International Journal of Educational and Psychological Assessment*, 10(2), 1-16.
- Flechsengar, A., Seitz, K. I., Bertsch, K., & Herpertz, S. C. (2024). The association between psychopathology, childhood trauma, and emotion processing. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 16(Suppl 1), 190-203.
- Gallucci, M. (2020). jAMM: jamovi Advanced Mediation Models [jamovi module]. Retrieved from <https://jamovi-amm.github.io/>
- Ghaderi, M., Ahi, Q., Vaziri, S., Mansouri, A., & Shahabizadeh, F. (2020). The mediating role of emotion regulation and intolerance of uncertainty in the relationship between childhood maltreatment and nonsuicidal self-injury in adolescents. *International Archives of Health Sciences*, 7(2), 96-103.
- Grupe, D. W., & Nitschke, J. B. (2013). Uncertainty and anticipation in anxiety: An integrated neurobiological and psychological perspective. *Nature Reviews Neuroscience*, 14(7), 488-501.
- Gürbüz, S., & Şahin, F. (2014). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hayward, L. E., Vartanian, L. R., Kwok, C., & Newby, J. M. (2020). How might childhood adversity predict adult psychological distress? Applying the Identity Disruption Model to understanding depression and anxiety disorders. *Journal of Affective Disorders*, 265, 112-119.
- Hoppen, T. H., & Chalder, T. (2018). Childhood adversity as a transdiagnostic risk factor for affective disorders in adulthood: A systematic review focusing on biopsychosocial moderating and mediating variables. *Clinical Psychology Review*, 65, 81-151.
- Hovens, J. G., Giltay, E. J., Spinhoven, P., van Hemert, A. M., & Penninx, B. W. (2015). Impact of childhood life events and childhood trauma on the onset and recurrence of depressive and anxiety disorders. *The Journal of Clinical Psychiatry*, 76(7), 931-938.
- Hovens, J. G., Giltay, E. J., van Hemert, A. M., & Penninx, B. W. (2016). Childhood maltreatment and the course of depressive and anxiety disorders: The contribution of personality characteristics. *Depression and Anxiety*, 33(1), 27-34.
- Janoff-Bulman, R. (1992). *Shattered assumptions: Towards a new psychology of trauma*. Free Press.
- Kim, J. S., Jin, M. J., Jung, W., Hahn, S. W., ve Lee, S. H. (2017). Rumination as a mediator between childhood trauma and adulthood depression/anxiety in non-clinical participants. *Frontiers in Psychology*, 8, 1597.

- Kuzminskaite, E., Vinkers, C. H., Milaneschi, Y., Giltay, E. J., & Penninx, B. W. (2022). Childhood trauma and its impact on depressive and anxiety symptomatology in adulthood: A 6-year longitudinal study. *Journal of Affective Disorders, 312*, 322-330.
- Ladouceur, R., Gosselin, P., & Dugas, M. J. (2000). Experimental manipulation of intolerance of uncertainty: A study of a theoretical model of worry. *Behaviour Research and Therapy, 38*(9), 933-941.
- Lian, A. E. Z., & Bono, S. A. (2023). Refining the experiential component of schema therapy for traumatised populations: A new continuum of experiential techniques. *European Journal of Trauma ve Dissociation, 7*(4), 100352.
- Lumley, M. N., & Harkness, K. L. (2007). Specificity in the relations among childhood adversity, early maladaptive schemas, and symptom profiles in adolescent depression. *Cognitive Therapy and Research, 31*(5), 639-657.
- Mahoney, A. E., & McEvoy, P. M. (2012). Changes in intolerance of uncertainty during cognitive behavior group therapy for social phobia. *Journal of Behavior Therapy and Experimental Psychiatry, 43*, 849-854.
- May, T., Younan, R., & Pilkington, P. D. (2022). Adolescent maladaptive schemas and childhood abuse and neglect: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology ve Psychotherapy, 29*(4), 1159-1171.
- Meeten, F., Dash, S. R., Scarlet, A. L. S., & Davey, G. C. L. (2012). Investigating the effect of intolerance of uncertainty on catastrophic worrying and mood. *Behaviour Research and Therapy, 50*(11), 690-698.
- Michael, T., Halligan, S. L., Clark, D. M., ve Ehlers, A. (2007). Rumination in posttraumatic stress disorder. *Depression and Anxiety, 24*(5), 307-317.
- Miu, A. C., Szentágotai-Táatar, A., Balazsi, R., Nechita, D., Bunea, I., & Pollak, S. D. (2022). Emotion regulation as mediator between childhood adversity and psychopathology: A meta-analysis. *Clinical Psychology Review, 93*, 102141.
- Nolen-Hoeksema, S. (2000). The role of rumination in depressive disorders and mixed anxiety/depressive symptoms. *Journal of Abnormal Psychology, 109*(3), 504-511.
- Pilkington, P. D., Bishop, A., ve Younan, R. (2021). Adverse childhood experiences and early maladaptive schemas in adulthood: A systematic review and meta-analysis. *Clinical Psychology ve Psychotherapy, 28*(3), 569-584.
- R Core Team. (2024). R: A language and environment for statistical computing (Version 4.4) [Computer software]. Retrieved from <https://cran.r-project.org>
- Raes, F., & Hermans, D. (2008). The relationship between cognitive vulnerability and depressive symptoms in the general population: The mediating role of rumination. *Journal of Affective Disorders, 109*(1-2), 23-30.
- Raes, F., & Hermans, D. (2008). The relationship between rumination, depression, and executive functioning in a sample of college students. *Cognitive Therapy and Research, 32*(4), 524-534.
- Ramamurthy, G., ve Chen, A. (2025). Early maladaptive schemas from child maltreatment in depression and psychotherapeutic remediation: a predictive coding framework. *Frontiers in Psychiatry, 16*, 1548601.
- Rosseel, Y. (2019). *lavaan: An R Package for Structural Equation Modeling*. *Journal of Statistical Software, 48*(2), 1-36.
- Sarıçam, H., Erguvan, F. M., Akın, A., & Akça, M. Ş. (2014). The Turkish short version of the intolerance of uncertainty (IUS-12) scale: The study of validity and reliability. *Route Educational and Social Science Journal, 1*(3), 148-157.

- Sharifi, S., Sharifi, S., Kamandloo, M., & Balashour, B. (2023). The relationship between childhood trauma experience and psychological distress in adults: the mediating role of rumination and mindfulness. *Iranian Journal of Psychiatric Nursing, 11*(5), 84-95.
- Soenke, M., Hahn, K. S., Tull, M. T., & Gratz, K. L. (2010). Exploring the relationship between childhood abuse and analogue generalized anxiety disorder: The mediating role of emotion dysregulation. *Cognitive Therapy and Research, 34*(5), 401-412.
- Soetaert, K. (2019). Diagram: Functions for visualising simple graphs (networks), plotting flow diagrams [R package]. Retrieved from <https://cran.r-project.org/package=diagram>
- Soygüt, G., Karaosmanoğlu, A., & Çakir, Z. (2009). Erken Dönem Uyumsuz Şemaların Değerlendirilmesi: Young Şema Ölçeği Kısa Form-3'ün Psikometrik Özelliklerine İlişkin Bir İnceleme. *Türk Psikiyatri Dergisi, 20*(1), 75-84.
- Spasojević, S., & Alloy, L. B. (2002). Who becomes a depressive ruminator? Developmental antecedents of ruminative response style. *Journal of Cognitive Psychotherapy, 16*, 405-419.
- Şar, V., Nefci, I., Mutluer, T., Fatih, P., & Türk-Kurtça, T. (2021). A revised and expanded version of the Turkish Childhood Trauma Questionnaire (CTQ-33): Overprotection-overcontrol as additional factor. *Journal of Trauma ve Dissociation, 22*(1), 35-51.
- Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., & Ullman, J. B. (2013). *Using multivariate statistics (6th ed.)*. Boston, MA: Pearson.
- Treynor, W., Gonzalez, R., & Nolen-Hoeksema, S. (2003). Rumination reconsidered: A psychometric analysis. *Cognitive Therapy and Research, 27*(3), 247-259.
- Teicher, M. H., Samson, J. A., Anderson, C. M., & Ohashi, K. (2016). The effects of childhood maltreatment on brain structure, function and connectivity. *Nature Reviews Neuroscience, 17*(10), 652-666
- The Jamovi Project. (2024). Jamovi (Version 2.6) [Computer software]. Retrieved from <https://www.jamovi.org>
- Thimm, J. C., & Chang, M. (2022). Early maladaptive schemas and mental disorders in adulthood: A systematic review and meta-analysis. *International Journal of Cognitive Therapy, 15*(4), 371-413
- Talbot, D., Harvey, L., Cohn, V., & Truscott, M. (2024). Combatting comorbidity: the promise of schema therapy in substance use disorder treatment. *Discover Psychology, 4*(1), 64.
- Toroslu, B., & Çirakoğlu, O.C. (2023). Do perfectionism and intolerance of uncertainty mediate the relationship between early maladaptive schemas and relationship and partner related obsessive-compulsive symptoms?. *Current Psychology, 42*, 19037-19053
- Türk, B. (2025). Çocukluk çağı travmalarının travma sonrası büyüme ile ilişkisinde duyu farkındalığı ve ifade etmenin aracı rolü. *Kıbrıs Türk Psikiyatri ve Psikoloji Dergisi, 7*(2), 158-168.
- Türkçil, B. (2021). *Çocukluk çağı travmaları olan yetişkinlerde çocukluk çağı travmaları, ruminatif düşünce biçimi ve umutsuzluk düzeyi arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Kent Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Tüzün, D. (2021). *Üniversite öğrencilerinde çocukluk çağı travmaları ve travma sonrası stres belirtileri arasındaki ilişkide belirsizliğe tahammülsüzlüğün düzenleyici rolünün incelenmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Vartanian, L. R., & Hayward, L. E. (2018). Self-concept clarity and body image. In J. Lodi-Smith & K. G. Demarree (Eds.), *Self-concept clarity: Perspectives on assessment, research, and applications* (pp. 195-218). Springer.

- Wang, Q. (2024). Childhood trauma and non-suicidal self-injury among Chinese adolescents: the chain-mediated role of alexithymia and rumination. *Psychiatry Investigation*, 21(7), 726-735.
- Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2006). *Schema therapy: a practitioner's guide*. Guilford Press.
- Young, J. E., & Brown, G. (2005). Young schema questionnaire-short form; version 3. *Psychological Assessment*.

Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sistemi Konusunda Yapılan Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Analizi

İskender Demirbilek¹

ÖZET

2003 yılından itibaren ülkemizde bireysel emeklilik sistemi (BES) giderek önem kazanmış ve ülke ekonomisine önemli katkılar sağlamıştır. Bu gelişimi tam anlamıyla değerlendirmek için, yapılan akademik çalışmaları bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemek gerekmektedir. Çalışmada, Türkiye’de yapılan 302 lisansüstü tezin içerik analizi yapılmış olup, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezi (UTM)’nde yayımlanan tezler değerlendirmeye alınmıştır. Tezlerin yıllara, türlerine, yayın diline, üniversitelerine, enstitülere, ana bilim dallarına, danışman ünvanlarına, araştırma yöntemlerine ve konularına göre dağılımları incelenmiştir. “Bireysel Emeklilik Sistemi” alanında yüksek lisans tezlerinin doktora tezlerinden çok daha fazla sayıda olduğu, tezlerin %90’ının Türkçe; %10’unun ise İngilizce yazıldığı, Marmara Üniversitesinin toplam 59 tezle en çok tez yazılan üniversite olduğu, sosyal bilimler enstitülerinin ilgili konuda tez sayısı ile lider olduğu, en çok işletme ana bilim dalında tez yazıldığı, profesörler tarafından yürütülen tezlerin sayısının en yüksek sayıda olduğu, analizlerde en çok istatistik biliminin kullanıldığı ve işletme konu başlığının en yüksek orana sahip olduğu bulgularına erişilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sigortacılık, Bireysel Emeklilik Sistemi, Tez, İçerik Analizi, Bibliyometrik Analiz

Bibliometric Analysis of Postgraduate Theses on Individual Pension System in Turkey

ABSTRACT

Since 2003, the Individual Pension System (IPS) in Turkey has gained increasing significance and has made substantial contributions to the national economy. To comprehensively assess this development, it is crucial to analyze academic studies through bibliometric methods. This study conducts a content analysis of 302 postgraduate theses available in the National Thesis Center (NTC) of the Council of Higher Education (YÖK). The distribution of these theses was examined based on various criteria, including their publication years, types, languages, affiliated universities, institutes, academic departments, advisors’ titles, research methods, and topics. The findings indicate that master’s theses significantly outnumber doctoral dissertations in the field of the "Individual Pension System." Furthermore, 90% of the theses were written in Turkish, while 10% were authored in English. Marmara University stands out as the leading institution with 59 theses,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi/İstanbul, idemirbilek@marmara.edu.tr, 0000-0001-5523-1736.

(Makale Gönderim Tarihi: 30.10.2025 / Yayın Tarihi: 30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1813819](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1813819)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

and social sciences institutes dominate in terms of the number of theses produced in this area. The majority of the theses were written in the field of business administration, with professors serving as the most frequent thesis advisors. Statistical methods were identified as the most commonly employed analytical tools, and business-related topics constituted the most prevalent thematic focus.

Keywords: Insurance, Private Pension System, Thesis, Content Analysis, Bibliometric Analysis

1.GİRİŞ

Dünyada her geçen gün, aktif-pasif dengesizliği çalışan genç nüfus aleyhinde işlemekte, yaşlı nüfusun sağlık giderlerinin artması ve emeklilik planları, devletlerin yükünü artırmaktadır. Bazı durumlarda devletlerin sosyal güvenlik sistemleri yetersiz kalmakta, özellikle eksik kalan emeklilik ve sağlık gibi hizmetler, tamamlayıcı nitelikteki özel sistemler ile desteklenmektedir.

Türkiye'de 1999 yılında gerçekleştirilen sosyal güvenlik reformu kapsamında, kamu sosyal güvenlik sistemine destek sağlayacak emeklilik programlarının geliştirilmesi amacıyla Bireysel Emeklilik Komisyonu oluşturulmuş ve görevini tamamlamıştır. (Emeklilik Gözetim Merkezi, 2024). Bireysel Emeklilik Sistemi, bireylerin çalışma yaşamları süresince biriktirdikleri tasarrufları yatırıma yönlendirerek, emeklilik dönemlerinde daha güvenli bir mali birikime ulaşmalarını amaçlayan bir sistemdir (Demirbilek, 2012, s. 140).

4632 sayılı "Bireysel Tasarruf ve Yatırım Sistemi Kanunu" 2001 yılında yürürlüğe girmiş ve devlet sosyal güvenlik sistemini destekleyen bir yapıya sahip, bireylerin emeklilik dönemlerinde daha fazla gelir elde ederek mali güvence sağlayabilecekleri bir emeklilik sistemi oluşturulmuştur. 27 Ekim 2003 tarihinde, sistem, resmen uygulamaya konulmuştur (Faruk, 2016, s. 2).

2003 yılından bugüne, ülkemizde, Bireysel Emeklilik Sistemi hızla önem kazanmış, ülke ekonomisine büyük fayda sağlamış gerek mevzuat güncellemeleri ile gerekse de birtakım regülasyonlar ile kendini geliştirmiş bir sistemdir. Bu nedenle önemi yadsınamaz olan bu konuda alan yazında birçok bilimsel araştırma yapılmıştır. Bir bilim dalında gerçekleştirilen yazılı çalışmaların farklı açılardan incelenmesi, o alanın gelişim seviyesinin tespit edilmesine ve literatürdeki eksikliklerin ortaya çıkarılmasına olanak tanımaktadır (Çelikdemir, 2019, s. 326). Bunu gerçekleştirebilmek için yapılan analiz yöntemlerinden biri de Bibliyometridir.

Bibliyometri” terimi ilk olarak Cambridge Üniversitesi'nde, bir derste, 1922 yılında, E. Wyndham Hulme tarafından “istatistiksel bibliyografya” ifadesiyle kullanılmıştır. Alan yazında 1944 yılına kadar rastlanılmayan bu teknik terim yıllar sonra aynı adla Gosnell tarafından bir makalede ifade edilmiştir (Pritchard, 1969, s. 348-349). Terimin bir sonraki kullanımı 1962 yılında Raisig tarafından atıf çalışmaları üzerine eleştirel bir makalede olmuştur. Raisig bu makalede “istatistiksel bibliyografya”yı, derleme ve yorumlama olarak tanımlamış ve akademik çalışmaların incelenmesi için uygulanan yöntemlerden biri olarak açıklamıştır (Raisig, 1962, s. 450). Pritchard, 1969 yılındaki makalesinde, “istatistiksel

bibliyografya” teriminin kırk yıl boyunca yalnızca dört kez kullanıldığını, terimin hantal ve çok açıklayıcı olmadığını, bu nedenle bu konu için daha iyi bir teknik ifade olan “Bibliyometrik” teriminin uygun olduğunu önermiştir (Pritchard, 1969, s. 349). Bibliyometri, materyali nicel yöntemlerle analiz eden temel bir bilgi bilimi disiplindir (Merigó ve Yang, 2017, s. 71). Bibliyometrik analiz, yayınların ya da belgelerin belirli özelliklerinin istatistiksel olarak incelenmesi ve sayısal olarak değerlendirilmesiyle ilgilidir (Yılmaz, 2021, s. 1475).

Bu çalışmada, içerik analizi yöntemiyle Türkiye’de hazırlanmış lisansüstü tezlerin incelenmesi hedeflenmiştir. YÖK UTM’de paylaşılan tezler çalışma kapsamına alınmıştır. Araştırmada YÖK UTM’de anlık güncellemeler ve yeni tez ekleme süreçleri devam ettiğinden sağlıklı veri toplama işlemi yapılabilmesi için tarama işlemine 01.04.2024 tarihinde başlanmış ve 01.05.2024 tarihinde sonlandırılmıştır. Çalışmada, bireysel emeklilik sistemi alanındaki lisansüstü tezlerin, yayın diline, üretim tarihlerine, türlerine, üniversitelerine-enstitülerine, ana bilim dallarına, danışman ünvanlarına, araştırma yöntemlerine ve konularına göre analiz edilmiştir.

Türkiye’de “Bireysel Emeklilik Sistemi” alanında bibliyometrik analizin ilk kez yapılması çalışmanın özgünlüğünü oluşturmaktadır.

2.LİTERATÜR

Literatür taraması, araştırma konusuyla ilgili var olan bilgi ve çalışmalarını sistematik olarak incelenerek, bu alandaki mevcut birikimi değerlendirmeyi amaçlayan bir süreçtir. Bu inceleme, ilgili literatürdeki temel kavramların, teorik yaklaşımların, yöntemlerin ve bulguların kapsamlı bir şekilde ele alınmasını içerir. Literatür taramasının temel amacı, araştırmacının sorusunu daha net hale getirmesine, literatürdeki boşlukları fark etmesine ve önceki çalışmalara eleştirel bir perspektifle yaklaşmasına olanak sağlamaktır.

Bireysel emeklilik konusu özelinde literatür incelendiğinde son yıllarda lisansüstü tezlere yönelik yapılan pek çok bibliyometrik çalışmanın olduğu görülmektedir.

Çelikdemir (2019), çalışmasında muhasebe standartları konusunda hazırlanan lisansüstü çalışmaların geçmişten bugüne nasıl bir gelişim gösterdiğini inceleyerek, gelecekte yapılacak araştırmalar için yol gösterici bilgileri sunmayı amaçlamıştır. Bu kapsamda, 1991-2018 yılları arasında YÖK Başkanlığı UTM’de muhasebe standartları ile ilgili hazırlanmış olan tezleri analiz etmiştir.

Özispı ve Akdaş (2019), araştırmalarında, dijital dönüşüm üzerine yapılan lisansüstü tezleri değişik açılardan değerlendirmiştir. Araştırma, 2009-2019 sene aralığında YÖK UTM ve ProQuest veri tabanlarında yer alan tezleri kapsamıştır. Sonuç olarak, son iki yıl içerisinde tezlerin sayısında belirgin bir artış olduğu, büyük ölçüde Türkçe dilinde yazıldığı, tezlerin çoğunlukla sosyal bilimler alanında hazırlandığı ve nitel araştırma yöntemlerinin ağırlıklı olarak tercih edildiği ortaya konulmuştur.

Güvendi (2022), çalışmasında, seçmen davranışları üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin bibliyometrik bir analizini gerçekleştirmiştir. Araştırma, 1950-2021 yılları arasında Türkiye’de yayımlanan tezlere odaklanmıştır. Çalışmada tezlerin seviyeleri, yazıldıkları dil, ait oldukları üniversiteler, yayımlandıkları yıl, hazırlandıkları anabilim dalları, ele alınan konular ve danışman unvanları gibi kriterler kullanılarak tezler sınıflandırılmıştır.

Köse ve Tezergil (2022), makalelerinde, Mehmet Akif Ersoy hakkında yapılan lisansüstü çalışmaların araştırma eğilimlerini belirlemek amacıyla bibliyometrik analiz yöntemini kullanmışlardır. Bu kapsamda, YÖK UTM’den temin edilen tezler üzerinden sayısal veriler toplanmış ve yüzde ile frekans analizlerine dayalı sonuçlar elde edilmiştir.

Kocabaş (2023), makalesinde, Ülkemizde sivil havacılık bilim dalında hazırlanmış yüksek lisans ve doktora tezlerini sistematik bir literatür taraması yöntemiyle incelemiştir. Araştırmada, "sivil havacılık" anahtar kelimeleri kullanılarak tezler incelenmiş ve bibliyometrik analiz yöntemi uygulanmıştır.

Kadıoğlu, Sezen ve Ersoy (2024), makalelerinde 2013-2023 yılları arasında Türkiye’deki üniversitelerin gazetecilik bölümlerinde tamamlanmış yüksek lisans ve doktora tezleri bibliyometrik analiz yöntemiyle haritalanmıştır. Söz konusu tezlerin lisansüstü düzeylerine, konularına, üniversitelerine, şehirlerine ve yıllarına göre dağılımı incelenmiştir.

Görgülü (2023), çalışmasında; Türkiye’de kent markalaşması üzerine yapılan lisansüstü tezlerin mevcut durumlarının analizini gerçekleştirmek için tezlerin bibliyometrik analizini gerçekleştirmiştir.

Karataş ve Can (2023), çalışmalarında, 1991-2021 yılları arasında Türkiye’de "finansal başarısızlık tahmini" konusuyla ilgili yayımlanmış 73 lisansüstü tezi çeşitli parametreler açısından bibliyometrik olarak incelemişlerdir. Araştırmada kullanılan tezler YÖK tez veri tabanından temin edilmiştir.

Bostan ve Cebeci (2023), "Türkiye’de Turizm Alanında Yapılan Tükenmişlik Konulu Lisansüstü Tezlerin Bibliyometrik Profili" başlıklı makalelerinde, 2011-2021 yılları arasında turizm sektöründe tükenmişlik konusu üzerine yapılmış lisansüstü tezlerin genel eğilimlerini tespit etmeye çalışmışlardır. Bu tezleri, yayın yılı, yazar ve danışman cinsiyeti, danışman unvanı, kullanılan araştırma yöntemi, veri toplama teknikleri, yapıldığı enstitü ve anabilim dalı, tez türü, hedef kitle, örneklem büyüklüğü ve öneriler bölümlerinin varlığı gibi özellikler açısından incelemişlerdir.

Ersoy ve Meral (2023), çalışmalarında, sigorta alanında yapılmış 161 doktora tezini içerik analizi yöntemiyle değerlendirmişlerdir.

Pirinççi ve Cihan (2024), çalışmalarında, YÖK Tez Merkezi’nde lenfödem konusu üzerine hazırlanmış tezlerin içeriklerini tanımlayıcı analiz yöntemiyle incelemişlerdir. "Lenfödem" anahtar kelimesi kullanılarak yapılan bibliyometrik analizde, YÖK Tez Merkezi’nde yer alan 96 tez değerlendirilmiştir.

Dikme, Okur ve Köse (2024), WOS veri tabanında 687 ilgili makaleyi VOSviewer programı ile bibliyometrik analiz yöntemiyle incelemiştir. Çalışmada, emeklilik sistemi üzerine en fazla yayının 2019’da yapıldığı ve ağırlıklı olarak ekonomi alanında olduğu belirlenmiştir. En çok atıf alan yazarlar Christopher Phelan ve John Rust (329 atıf), en sık kullanılan anahtar kelime "emeklilik," en fazla yayına sahip ülke ABD (134 yayın), en fazla çalışmaya sahip kurum Oxford Üniversitesi (14 yayın), ve en fazla yayına sahip dergi *International Social Security Review* (19 yayın) olarak tespit edilmiştir.

3.YÖNTEM

3.1.Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Bu çalışmada, Türkiye’de yapılan 302 lisansüstü tezin içerik analizi yöntemiyle incelenmesi amaçlanmıştır; YÖK UTM’de paylaşılan tezler çalışma kapsamına alınmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden bir tanesi olan bibliyometrik yayın analizi tekniği kullanılmıştır.

Çalışmada;

- a. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı
- b. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Yayın Dili
- c. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı
- d. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı
- e. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Ana Bilim Dallarına Göre Dağılımı
- f. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Danışman Ünvanlarına Göre Dağılımı
- g. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımı
- h. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki I. tezlerin Konularına Göre Dağılımı

hususlarında veriler toplanmış ve bu veriler Excel programında düzenlenmiştir.

3.2.Anakütle ve Örneklem

Araştırmanın anakütlesi, Türkiye’de Bireysel Emeklilik Sistemi hakkında hazırlanmış lisansüstü tezlerdir. YÖK UTM’de tez konusunda “Bireysel Emeklilik”, “Özel Emeklilik” ve “Pension Fund” kelimeleri ile arama yapılmıştır. Bu üç arama kriterine göre toplanan veriler, “Bireysel Emeklilik Sistemi” adı altında birleştirilmiştir. “Bireysel Emeklilik” kelimelerini içeren 261 teze, “Özel Emeklilik” kelimelerini içeren 33 teze ve “Pension

Fund” kelimelerini içeren 12 teze ulaşılmıştır. Ancak içeriğinde “Pension Fund” kelimeleri içeren 4 tez (793574, 474374, 158452 ve 117442 numaralı tezler) “Bireysel Emeklilik” kelimelerini içeren 261 tezin içerisinde değerlendirileceği için toplamda 302 tez örneklem olarak incelenmiştir. Çalışma, “Bireysel Emeklilik Sistemi” başlığı altında analiz edilecektir. Tezlerin içeriğine ilişkin bilgiler, erişilebilir tezlerden doğrudan alınmış; erişim kısıtlaması bulunan veya erişilemeyen tezlerin ise özetleri üzerinden elde edilmeye çalışılmıştır.

4.BULGULAR

Bireysel Emeklilik Sistemi üzerine yapılan tez çalışmalarının yoğunlaştığı üniversiteler Tablo 3'te gösterilmektedir. Bu alanda toplam 89 üniversitede çalışma yapılmıştır. İncelenen çalışmalar arasında, 59 tez ile Marmara Üniversitesi en fazla çalışmaya sahip kurumdur. Diğer üniversitelere kıyasla daha fazla sayıda çalışmaya ev sahipliği yapan Marmara Üniversitesi, %19,5 oranında lisansüstü çalışma ile öne çıkmaktadır. İstanbul Üniversitesi ise bu alanda en fazla tez üreten ikinci üniversitedir. Akademik ve yayın anlamında güçlü olan bu iki üniversitenin, Bireysel Emeklilik Sistemi üzerine hazırlanan tezlerde başı çekmesi beklenen bir durumdur.

4.1.Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

Araştırmada incelenen lisansüstü tezlerin türlerine ve yıllarına göre dağılımı Tablo 1’de verilmiştir. Verilen değerler, her yıl içinde yüksek lisans ve doktora çalışmaları arasındaki farklılıkları ve bunların toplam tez sayısına olan katkısını göstermektedir.

Tablo 1: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Yıllara ve Türlerine Göre Dağılımı

Yıllar	Yüksek Lisans	%	Doktora	%	Toplam	%
1993	1	0,38		0,00	1	0,33
1998	1	0,38		0,00	1	0,33
1999	1	0,38		0,00	1	0,33
2000	1	0,38	1	2,70	2	0,66
2001		0,00	1	2,70	1	0,33
2002	6	2,26		0,00	6	1,99
2003	10	3,77		0,00	10	3,31
2004	11	4,15	4	10,81	15	4,97
2005	14	5,28	1	2,70	15	4,97
2006	19	7,17	1	2,70	20	6,62
2007	13	4,91	2	5,41	15	4,97
2008	13	4,91	2	5,41	15	4,97

2009	2	0,75		0,00	2	0,66
2010	17	6,42	2	5,41	19	6,29
2011	5	1,89		0,00	5	1,66
2012	2	0,75		0,00	2	0,66
2013	6	2,26		0,00	6	1,99
2014	5	1,89	1	2,70	6	1,99
2015	10	3,77	3	8,11	13	4,30
2016	15	5,66	2	5,41	17	5,63
2017	12	4,53	4	10,81	16	5,30
2018	27	10,19	2	5,41	29	9,60
2019	33	12,45	4	10,81	37	12,25
2020	8	3,02		0,00	8	2,65
2021	15	5,66	1	2,70	16	5,30
2022	12	4,53	3	8,11	15	4,97
2023	6	2,26	3	8,11	9	2,98
Toplam	265	100,00	37	100,00	302	100,00

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tabo.1’de görüldüğü üzere “Bireysel Emeklilik Sistemi” alanında toplam 302 adet tez yazılmıştır. Bu gösterge belirli yıllar içinde lisansüstü tez çalışmalarının sayısal dağılımını ve bunların genel eğilimlerini incelemek için önemli bir kaynak sunmaktadır. Bu bağlamda, belirli yıllarda akademik ilgi alanlarının veya tez danışmanlığı kapasitelerinin dalgalandığı gözlenmektedir. Örneğin, bireysel emeklilik sistemi için, ülkemizde başlangıç dönemi diyebileceğimiz, 2003-2010 yılları arasında yazılan tezlerin sayısının arttığı, özellikle 2019 yılından toplam 37 adet ile yıllık bazda en üst seviyeye ulaştığı görülmektedir.

Tablo.1’e göre yüksek lisans tezlerinin genellikle doktora tezlerine kıyasla daha fazla sayıda olduğu, ancak belirli yıllarda (örneğin 2000 ve 2001), doktora tezlerinin oransal olarak daha baskın olduğu gözlemlenmektedir. Bu, lisansüstü eğitimin o yıllarda doktora düzeyinde daha fazla teşvik edilmiş olabileceğini veya yüksek lisans tezleri yerine doktora tezlerinin ön planda tutulmuş olabileceğini düşündürmektedir.

4.2.Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Yayın Dili

Tablo.2, İngilizce ve Türkçe dillerinde hazırlanan yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısal dağılımını ve yüzdesel oranlarını göstermektedir. Veriler, her iki dilde yazılan tezlerin toplam içindeki payını değerlendirmeye olanak sağlamaktadır.

Tablo 2: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Yayın Dili

	Yüksek Lisans	%	Doktora	%	Toplam	%
Türkçe	242	91	30	81	272	90

İngilizce	23	9	7	19	30	10
Toplam	265	100	37	100	302	100

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo.2'ye göre toplam 302 tezin %90'ı Türkçe, %10'u ise İngilizce yazılmıştır. Bu durum, Türkiye'deki lisansüstü eğitimde Türkçe'nin baskın dil olduğunu göstermektedir. Akademik çalışmaların büyük bir kısmı, yerel dili koruma ve yaygınlaştırma eğilimini yansıtmaktadır. Diğer taraftan, doktora düzeyinde toplam 37 tezin %19'unun İngilizce olarak yazılmış olması doktora tezlerinde İngilizce tez oranının yüksek lisans tezlerinden fazla olduğunu göstermektedir. Bu durum, doktora seviyesindeki araştırmacıların uluslararası alanda daha fazla görünür olmayı hedeflediklerini ve çalışmalarını geniş kitlelere ulaştırmak istediklerini gösterebilir.

4.3. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Tablo.3, üniversite bazında yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısal dağılımını ve yüzdesel oranlarını göstermektedir. Tablo.3'te en az üç yüksek lisans tezi üreten üniversiteler listeye alınmış; rakamsal olarak altında kalan 65 üniversite "diğer üniversiteler" kategorisinde toplanmıştır.

Tablo 3: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Üniversitelere Göre Dağılımı

Üniversite	Yüksek Lisans	%	Doktora	%	Toplam	%
Marmara Ü.	53	20,0	6	16,2	59	19,5
İstanbul Ü.	16	6,0	3	8,1	19	6,3
Gazi Ü.	16	6,0	2	5,4	18	6,0
Anadolu Ü.	9	3,4		0,0	9	3,0
Dokuz Eylül Ü.	7	2,6	1	2,7	8	2,6
Hacettepe Ü.	6	2,3	3	8,1	9	3,0
Boğaziçi Ü.	6	2,3	2	5,4	8	2,6
Karadeniz Teknik Ü.	6	2,3	2	5,4	8	2,6
Dumlupınar Ü.	6	2,3		0,0	6	2,0
Karabük Ü.	6	2,3		0,0	6	2,0
Süleyman Demirel Ü.	5	1,9	1	2,7	6	2,0
Atatürk Ü.	5	1,9		0,0	5	1,7
Bahçeşehir Ü.	4	1,5	1	2,7	5	1,7
Yıldız Teknik Ü.	4	1,5		0,0	4	1,3

Celal Bayar Ü.	3	1,1	1	2,7	4	1,3
Uludağ Ü.	3	1,1	1	2,7	4	1,3
Adnan Menderes Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Çankırı Karatekin Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
İstanbul Ticaret Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Kahramanmaraş Sütçü İmam Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Kocaeli Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Maltepe Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Trakya Ü.	3	1,1		0,0	3	1,0
Diğer Üniversiteler (65 Ü.)	86	32,5	14	37,8	100	33,1
Toplam	265	100	37	100	302	100

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo.3’e göre Marmara Üniversitesi toplam 59 tezle listenin başında yer alırken, örneğin Hacettepe Üniversitesi 9 tezle daha düşük bir sayıya sahiptir. Bu dağılım, tezlerin belli üniversitelerde yoğunlaştığını ve bazı üniversitelerin bu konuda diğerlerine göre daha üretken olduğunu göstermektedir.

Diğer taraftan, bazı üniversiteler, yüksek lisans tezlerinde daha aktifken, doktora tezleri açısından daha düşük bir performans sergilemektedir. Örneğin, Anadolu Üniversitesi’nde yalnızca yüksek lisans tezleri görülürken, doktora tezi hiç üretilmemiştir. Bu durum, üniversitelerin doktora programlarının kapsamı ve niteliği hakkında fikir verebilmektedir.

4.4.Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı

Tablo.4, çeşitli enstitülerde yayımlanan tezlerin sayısını ve oranlarını göstermektedir. Veriler hangi enstitülerin akademik üretkenlik açısından öne çıktığını ve tez çalışmalarına en fazla katkıda bulunduğunu anlamak için önemli bulgular içermektedir.

Tablo 4: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı

Enstitü	Tez Sayısı	%
Sosyal Bilimler Enstitüsü	226	74,8
Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü	35	11,6
Fen Bilimleri Enstitüsü	18	6,0
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	14	4,6

Eğitim Bilimleri Enstitüsü	7	2,3
Finans Enstitüsü	1	0,3
Avrupa Birliği Enstitüsü	1	0,3
Toplam	302	100,0

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo.4'e göre Sosyal Bilimler Enstitüsü toplam 226 teze en fazla tez üreten enstitü kategorisinde olup, genel tez sayısının %74,8'ini oluşturmaktadır. Bu, sosyal bilimler alanında yapılan akademik çalışmaların baskın olduğunu göstermektedir. Bankacılık ve Sigortacılık Enstitüsü, 35 teze ikinci sırada yer almaktadır ve toplam tezlerin %11,6'sını oluşturmaktadır.

4.5. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Ana Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Tablo.5'te yer alan veriler, çeşitli ana bilim dallarında yazılmış tezlerin miktarını ve toplamdaki oranlarını göstermektedir.

Tablo 5: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Ana Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Ana Bilim Dalı	Tez Sayısı	%
İşletme	99	32,8
İktisat	34	11,3
Sigortacılık	25	8,3
Maliye	12	4,0
Bankacılık ve Finans	11	3,6
Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri	11	3,6
Sermaye Piyasası ve Borsa	8	2,6
Bankacılık	7	2,3
Ekonometri	7	2,3
Özel Hukuk	6	2,0
İşletme Eğitimi	5	1,7
İstatistik	4	1,3
Çalışma Ekonomisi	4	1,3
Para Sermaye Piyasaları ve Finansal Kurumlar	4	1,3
Aktüerya Bilimleri	4	1,3

Hukuk	3	1,0
Halkla İlişkiler ve Tanıtım	3	1,0
Endüstri Mühendisliği	3	1,0
Girişimcilik ve İnovasyon Yönetimi	2	0,7
Finans ve Bankacılık	2	0,7
Bilgisayar Mühendisliği	2	0,7
Sosyoloji	2	0,7
İşletme (İngilizce)	2	0,7
Muhasebe ve Finansal Yönetim	2	0,7
İktisat (İngilizce)	2	0,7
Aktüerya ve Risk Yönetimi	2	0,7
İşletme Yönetimi	2	0,7
Muhasebe ve Finansman	2	0,7
Sigortacılık ve Sosyal Güvenlik	2	0,7
Sosyal Politika	2	0,7
Matematik Mühendisliği	1	0,3
İktisat Politikası	1	0,3
Büyük Veri Analitiği ve Yönetimi	1	0,3
Ekonomi Finans	1	0,3
Basın ve Yayın	1	0,3
Mühendislik Yönetimi	1	0,3
Sermaye Piyasası	1	0,3
İnşaat Mühendisliği	1	0,3
Finansal Ekonomi	1	0,3
Sigortacılık ve Risk Yönetimi	1	0,3
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	1	0,3
Sermaye Piyasaları ve Finans	1	0,3
Yönetim Bilişim Sistemleri	1	0,3
Ekonomi	1	0,3
Ana Bilim Dalı İçermeyen	14	4,6
Toplam	302	100,0

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo.5’e göre İşletme Ana Bilim Dalı, 99 tez ile toplam tezlerin %32,8’ini oluşturarak en yüksek paya sahip bölümdür. Bu durum, işletme alanının akademik ilgi ve faaliyet

açısından diğer bölümlerden daha fazla öne çıktığını ortaya koymaktadır. Buna karşılık, İktisat Ana Bilim Dalı 34 tez ile %11,3'lük bir paya sahiptir ve ikinci sırada yer almaktadır. İktisat, sosyal bilimler içerisinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen, işletme bölümüne göre daha düşük bir tez üretim oranına sahiptir. Sigortacılık Ana Bilim Dalı (%8,3) ve Maliye Ana Bilim Dalı (%4) ise sırasıyla üçüncü ve dördüncü sırada yer alarak, diğer ana bilim dallarına kıyasla daha sınırlı bir tez üretimine sahiptirler.

4.6. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Danışman Ünvanlarına Göre Dağılımı

Tablo.6, lisansüstü tezlerin danışmanlarının unvanlarına göre dağılımını göstermektedir. Verilere göre, en yüksek oranda tez danışmanlığı yapan unvan Prof. Dr. seviyesindeki akademisyenlerdir. Prof. Dr. unvanına sahip danışmanlar, toplam tezlerin %37,7'sini (114 tez) yönetmiştir. Bunu, %30,8 ile Doç. Dr. unvanına sahip danışmanlar (93 tez) takip etmektedir. Dr. Öğr. Üyesi seviyesindeki akademisyenler ise %30,5 oranında (92 tez) danışmanlık yapmıştır. Dr. unvanına sahip danışmanlar ise %1 gibi oldukça düşük bir oranda (3 tez) tez yönetmişlerdir.

Tablo 6: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Danışman Ünvanlarına Göre Dağılımı

Danışman Ünvanı	Tez Sayısı	%
Prof. Dr.	114	37,7
Doç. Dr.	93	30,8
Dr. Öğr. Üyesi *	92	30,5
Dr.	3	1
Toplam	302	100

* Yrd. Doç. Dr. Ünvanları Dr. Öğr. Üyesi ünvanı olarak değerlendirilmiştir.

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Prof. Dr. unvanına sahip akademisyenlerin en yüksek oranda danışmanlık yapması, onların lisansüstü tezlerde kilit bir rol oynadığını göstermektedir. Doç. Dr. ve Dr. Öğr. Üyesi unvanlarına sahip akademisyenlerin tez danışmanlığı oranları birbirine oldukça yakın olup, toplam tezlerin yaklaşık %30'unu yönetmektedirler. Bu, akademik kariyerin orta seviyesindeki danışmanların da lisansüstü eğitimde önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Dr. unvanına sahip danışmanların, lisansüstü tez danışmanlığı yapma oranı oldukça düşüktür (%1). Bu durum, genellikle Dr. unvanına sahip kişilerin ya danışmanlık yapma fırsatlarının sınırlı olmasından ya da daha kıdemli danışmanların öğrenciler tarafından daha çok tercih edilmesinden kaynaklanıyor olabilir.

4.7. Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımı

Tablo.7, lisansüstü tezlerin araştırma yöntemlerine göre dağılımını göstermektedir. Verilere göre, en yaygın kullanılan yöntemler arasında istatistik modeller yer almakta olup, bu yöntemle gerçekleştirilen çalışmalar toplam tezlerin %23,8’ini (113 tez) oluşturmaktadır. Anket çalışmaları %12,2 (58 tez) ile ikinci sırada yer alırken, ekonometrik modeller %11,6 (55 tez) oranında kullanılmıştır.

İstatistik modeller, en fazla tercih edilen araştırma yöntemi olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, özellikle nicel analizlerin ve veri odaklı çalışmaların tezlerde sıklıkla kullanıldığını göstermektedir. İstatistiksel yöntemlerin geniş bir veri setine dayalı olarak güvenilir sonuçlar sağlaması, bu yöntemin popüler olmasını açıklayabilmektedir. Ekonometrik modeller, özellikle ekonomi ve finans alanlarında kullanılan önemli bir yöntemdir. %11,58 oranında kullanılması, bu yöntemin karmaşık ekonomik ve finansal ilişkileri analiz etmek için uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 7: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Araştırma Yöntemlerine Göre Dağılımı

Yöntemler	Yöntem Sayısı	%
İstatistik modeller	113	23,8
Anket Çalışmaları	58	12,2
Ekonometrik modeller	55	11,6
Descriptive (Betimsel) Araştırma	42	8,8
Karşılaştırmalı Analiz	31	6,5
Performans Analizi - çok kriterli karar verme yöntemleri	18	3,8
Performans analizi - diğer yöntemler	18	3,8
Finansal Analiz	14	2,9
Örnek olay incelemesi, Vaka Analizi, Case Study	6	1,3
Diğer yöntemler	120	25,3
Toplam	475	100

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Tablo.7’de yer alan diğer yöntemler arasında; risk analizi, alan araştırması, senaryo analizi, ampirik çalışma, hukuki analiz, finansal okuryazarlık analizi, risk yönetimi modelleri, döküman analiz tekniği, yasal çerçeve analizi, zayıflık modelleri, piyasa analizi, finansal analiz vb. yöntemler yer almaktadır.

4.8.Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Konularına Göre Dağılımı

Tablo.8, lisansüstü tezlerin konularına göre dağılımını göstermektedir. Verilere göre, en fazla tercih edilen konu İşletme olup, toplam tezlerin %33,9’unu (150 tez) oluşturmaktadır.

Sigortacılık %27,5 (122 tez) ile ikinci sırada gelirken, Ekonomi %21 (93 tez) oranında tercih edilmiştir. Bankacılık (%9,5) ve Maliye (%2,5) konuları ise daha düşük frekanslarda yer almaktadır.

Tablo 8: Bireysel Emeklilik Sistemi Alanındaki Lisansüstü Tezlerin Konularına Göre Dağılımı

Konu Anahtarı	Sayısı	%
İşletme	150	33,9
Sigortacılık	122	27,5
Ekonomi	93	21,0
Bankacılık	42	9,5
Maliye	11	2,5
Hukuk	10	2,3
Aktüerya	8	1,8
Halkla İlişkiler	3	0,7
Kamu Yönetimi	3	0,7
Mühendislik	1	0,2
Toplam	443	100

Kaynak: YÖK Ulusal Tez Merkezi (<https://tez.yok.gov.tr>) verilerinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

İşletme konusu, lisansüstü tezlerde en yaygın tercih edilen alan olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, işletme alanının geniş kapsamı ve iş dünyasında çok yönlü uygulama alanlarına sahip olmasıyla açıklanabilir. Özellikle yönetim, pazarlama ve strateji gibi alt disiplinlerin çeşitliliği, bu konunun lisansüstü tezlerde öne çıkmasını sağlamaktadır. Sigortacılık konusunun %27,5 ile ikinci sırada yer alması dikkat çekici bir durumdur. Sigortacılık, finansal risklerin yönetimi açısından kritik bir alan olup, bu konudaki araştırmaların artması sektördeki gelişmelere paralel olabilir. Bu sonuç, sigorta sektöründe artan akademik ilginin bir göstergesi olarak değerlendirilebilmektedir. Ekonomi konusu %21 oranıyla üçüncü sırada yer almakta olup, ekonomi biliminin geniş teorik ve pratik uygulamalarını yansıtmaktadır. Ekonomik büyüme, kalkınma ve makroekonomik analiz gibi konular, bu alanın lisansüstü tezlerde sıkça incelenen başlıklar arasında yer almasını sağlamaktadır.

5.SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu çalışma, Türkiye'de bireysel emeklilik sistemi (BES) üzerine yapılan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizini gerçekleştirerek, bu alandaki akademik üretimin genel eğilimlerini ortaya koymuştur. Bireysel emeklilik sistemi, 2003 yılından bu yana ülkenin sosyal güvenlik sistemine önemli bir katkı sağlamış ve bu süreç, akademik literatürde de karşılık bulmuştur. Çalışmanın bulguları, BES üzerine yapılan akademik araştırmaların büyük

ölçüde belirli üniversitelerde ve işletme, ekonomi ve sigortacılık gibi disiplinlerde yoğunlaştığını göstermektedir. Özellikle Marmara Üniversitesi, bu alanda en fazla akademik üretimi gerçekleştiren kurum olarak öne çıkarken, diğer büyük üniversiteler de önemli katkılar sunmuştur.

Tezlerin dil dağılımı incelendiğinde, %90'ının Türkçe yazılmış olması, bu alandaki akademik çalışmaların yerel bağlamda üretildiğini göstermektedir. Ancak, doktora tezlerinde İngilizce kullanımının artması, uluslararası düzeyde görünürlüğü hedefleyen çalışmaların da varlığını işaret etmektedir. Yöntem açısından ise istatistiksel modellerin ve nicel araştırma yöntemlerinin öne çıktığı görülmüştür. Bu durum, BES üzerine yapılan çalışmaların büyük ölçüde veri odaklı ve analitik bir yaklaşımla ele alındığını göstermektedir. Nicel araştırma yöntemlerinin bu kadar baskın olması, BES'in ekonomik ve finansal yönlerine odaklanan çalışmaların sayısal analizlere dayandığını ortaya koymaktadır.

Ancak, çalışmanın bulguları aynı zamanda BES'in farklı boyutlarının (sosyolojik, psikolojik, hukuki) yeterince araştırılmadığını da göstermektedir. Özellikle BES'in bireyler üzerindeki sosyal etkileri, emeklilik sonrası refah seviyesi, bireylerin sistemle ilgili algıları gibi konuların daha fazla araştırmaya ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Sosyolojik ve psikolojik araştırmalar, BES'in sadece ekonomik bir araç olmadığını, aynı zamanda bireylerin yaşam kalitesi ve sosyal güvenlik algıları üzerinde de derin etkiler yarattığını gözler önüne serebilir. Hukuki boyutta ise, bireysel emeklilik sisteminin düzenleyici yapısının daha detaylı incelenmesi ve uluslararası sistemlerle karşılaştırılması, Türkiye'deki BES'in etkinliğini artırabilecek öneriler sunabilir.

Sonuç olarak, bu çalışma, BES üzerine yapılan akademik üretimin mevcut durumu hakkında önemli bilgiler sunmakta ve gelecekte bu alanda yapılacak araştırmalar için rehber niteliği taşımaktadır. Özellikle sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinden daha fazla katkı sağlanması, bireysel emeklilik sisteminin çok boyutlu yapısının daha iyi anlaşılmasını sağlayabilir. BES'in sosyoekonomik etkileri üzerine yapılacak disiplinler arası çalışmalar, sistemin daha kapsayıcı ve etkili olmasına katkı sunabilir. Bu bağlamda, BES'in gelecekte daha geniş bir perspektifle ele alınması ve farklı disiplinlerin bakış açılarıyla zenginleştirilmesi bilimsel çalışmalara ve pratik uygulamalara önemli destek sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı yazar tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acar, T. (2008). *Maddenin farklı fonksiyonlaşmasını belirlemede kullanılan genelleştirilmiş aşamalı doğrusal modelleme, lojistik regresyon ve olabilirlik oranı tekniklerinin karşılaştırılması* (Doktora tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Bostan, A., ve Cebeci, T. (2023). Türkiye’de turizm alanında yapılan tükenmişlik konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik profili. *Tourism and Recreation*, 5(1), 1-9. <https://doi.org/10.53601/tourismandrecreation.1206343>
- Bruckman, A. (1997). *MOOSE Crossing: Construction, community, and learning in a networked virtual world for kids* (Doctoral dissertation, Massachusetts Institute of Technology). Retrieved from <http://www-static.cc.gatech.edu/~asb/thesis/>
- Bulut, O. (2013). Between-person and within-person subscore reliability: Comparison of unidimensional and multidimensional IRT models (Doctoral Dissertation). Available from ProQuest Dissertations and Theses database (UMI No. 3589000).
- Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. (2005). *Research methods in education*. London: Routledge.
- Çelikdemir, N. Ç. (2019). Türkiye’de muhasebe standartları konusunda yapılan tezlerin incelenmesi. *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 325-336.
- Demirbilek, İ. (2012). Türkiye’de bireysel emeklilik uygulamaları. Erdal, F. (Ed.), *Hayat Sigortaları ve Bireysel Emeklilik Sistemi*. Anadolu Üniversitesi, (3. Baskı), 138-157.
- Dikme, B., Okur, M. ve Köse, A. (2024). Bireysel emeklilik sistemi üzerine yapılan çalışmalara yönelik bibliyometrik analiz değerlendirmesi. M. Tastanbekov (Ed.), *4. Bilsel Uluslararası Truva Bilimsel Araştırmalar ve İnovasyon Kongresi Kitabı* (s.275-291). Azerbaycan: Astana Yayınları.
- Emeklilik Gözetim Merkezi, Bireysel emeklilik sistemindeki tarihsel gelişmeler. <https://www.egm.org.tr/bireysel-emeklilik/tarihce/> Erişim Tarihi: 08 Ocak 2024).
- Ergül Güvendi, N. (2022). Seçmen davranışları konulu lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(1), 65-71. <https://doi.org/10.46482/ebyuüibfdergi.1085889>
- Ersoy, B., ve Meral, H. (2023). Türkiye’de sigorta araştırmalarının genel görünümü: Doktora tezlerinin içerik analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(2), 480-498. <https://doi.org/10.16953/deusosbil.1261519>
- Faruk, A. (2016). Otomatik katılım sisteminin bireysel emeklilik sektörüne etkileri. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 1-12.
- Göçer Şahin, S., Çakıcı Eser, D., & Gelbal, S. (2018). The interaction effect of the correlation between dimensions and item discrimination on parameter estimation. *Journal of Measurement and Evaluation in Education and Psychology*, 9(3), 239-257. DOI: 10.21031/epod.402992
- Görgülü, Y. (2023). Kent markalaşması üzerine yapılan yüksek lisans tezleri: Bir bibliyometrik değerlendirme (2009-2022). *Turizm Çalışmaları Dergisi*, 4(2), 27-44.
- Kadioğlu, Z. Y., Sezen, E. N., ve Ersoy, O. (2024). Türkiye’de 2013-2023 yılları arasında gazetecilik alanında tamamlanmış yüksek lisans ve doktora tez çalışmalarının bibliyometrik analizi. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 3(1), 132-148.
- Karataş, B., ve Can, A. V. (2023). Finansal başarısızlık tahmini üzerine Türkiye’de yayımlanan lisansüstü tezlerin bibliyometrik analizi (1991-2021). *Journal of Accounting and Taxation Studies*, 16(1), 17-55. <https://doi.org/10.29067/muvu.1139919>
- Kocabaş, T. (2023). Türkiye’de sivil havacılık konusu ile ilgili yayımlanan tezlerin bibliyometrik analiz yöntemi ile incelenmesi. *Antalya Bilim Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 91-98. <https://doi.org/10.54969/abuijss.1375358>

- Köse, A., ve Arıkan Tezergil, S. A. (2022). Türkiye’de Mehmet Akif Ersoy konusunda yapılan lisansüstü tezlere yönelik bibliyometrik bir araştırma. *ODU SOBIAD, Özel Sayı*, 1-14. <https://doi.org/10.48146/odusobiad.1095956>
- Merigó, J. M., & Yang, J. B. (2017). Accounting research: A bibliometric analysis. *Australian Accounting Review*, 27(1), 71-100.
- Özispa, N., ve Akdaş, O. (2019). Dijital dönüşüm konusunda yapılmış çalışmaların lisansüstü tezlere dayalı bibliyometrik analizi. *Mersin Üniversitesi Denizcilik ve Lojistik Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 60-75.
- Pritchard, A. (1969). Statistical bibliography or bibliometrics? *Journal of Documentation*, 4(25), 348-349.
- Raisig, L. M. (1962). Statistical bibliography in the health sciences. *Bulletin of the Medical Library Association*, 50(3), 450.
- Şahbaz Pirinççi, C., ve Cihan, E. (2024). Türkiye’de yapılan lenfödem konulu tezlerin bibliyometrik analizi. *Izmir Democracy University Health Sciences Journal*, 7(1), 101-108. <https://doi.org/10.52538/iduhs.1459547>
- Yılmaz, K. (2021). Sosyal bilimlerde ve eğitim bilimlerinde sistematik derleme, meta değerlendirme ve bibliyometrik analizler. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(2), 1457-1490.

At the Limits of Inclusion: Rethinking Monstrosity in Shelley, Lessing, and Saadawi¹

Hatice Buket Aslantaş², Selçuk Şentürk^{3,4}

ABSTRACT

This article examines monstrosity as a social product shaped by conformity rather than as an inherent or natural condition. Focusing on Mary Shelley's *Frankenstein, or the Modern Prometheus* (1818), Doris Lessing's *Ben, in the World* (2000), and Ahmed Saadawi's *Frankenstein in Baghdad* (2013), it investigates how social norms regulate recognition and determine who is accepted as human. The analysis shows that physical and behavioural difference, together with moral expectation, functions as a mechanism of exclusion. Through close reading, the article argues that these figures seek recognition by adopting human social and ethical codes, a process whose limits are exposed through a posthumanist lens. Their repeated rejection reveals how rigid regulatory systems interpret deviation as danger and produce ethical abandonment. By examining scientific ambition, alienation, and distorted justice, the article challenges classificatory frameworks that separate the human from the nonhuman and moral legitimacy from deviance, presenting monstrosity as a critical site where the limits of social inclusion become visible.

Keywords: *Monstrosity, Social Norms, Conformity, Posthumanism, Exclusion.*

Kabulün Sınırlarında: Shelley, Lessing ve Saadawi'de Canavarlığı Yeniden Düşünmek

ÖZET

Bu makale, canavarlığı doğuştan ya da doğal bir özellik olarak değil, toplumsal uyum beklentileri ve normatif düzenlemeler aracılığıyla üretilen bir olgu olarak incelemektedir. Mary Shelley'nin *Frankenstein, or the Modern Prometheus* (1818), Doris Lessing'in *Ben, in the World* (2000) ve Ahmed Saadawi'nin *Frankenstein in Baghdad* (2013) eserlerine odaklanan çalışma, toplumsal normların tanınmayı nasıl düzenlediğini ve kimin insan olarak kabul edildiğini nasıl belirlediğini araştırmaktadır. Analiz, fiziksel ve davranışsal farklılıkların, ahlaki beklentilerle birlikte, bir dışlama mekanizması olarak işlediğini ortaya koymaktadır. Yakın okuma ile makale, bu

¹ This article is derived from Hatice Buket Aslantaş's 2024 master's thesis, titled "Posthumanism and the Monstrous: Analysing Human and Non-human Entities in Mary Shelley's *Frankenstein*, Doris Lessing's *Ben, in the World*, and Ahmed Saadawi's *Frankenstein in Baghdad*."

² PhD Candidate, Karabük University, Institute of Graduate Programs, Department of English Language and Literature, ORCID 0000-0002-2996-6920, 2538225506@ogrenci.karabuk.edu.tr

³ Contact: selcuksenturk@odu.edu.tr

⁴ Assoc. Prof., Ordu University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Foreign Languages, ORCID 0000-0002-6084-4032

figürlerin insanlara özgü toplumsal ve etik kodları benimseyerek tanınma arayışına girdiklerini, bu sürecin sınırlarının ise posthümanist bir bakışla açığa çıktığını ileri sürer. Ancak tekrarlanan taleplerinin reddedilmesi, katı düzenleyici yapıların sapmayı tehlike olarak yorumladığını ve etik bir terk ediş ürettiğini açığa çıkarmaktadır. Bilimsel hırs, yabancılaşma ve çarpıtılmış adalet biçimlerini ele alan bu çalışma, insan ile insan olmayan ve ahlaki meşruiyet ile sapma arasında keskin ayrımlar kuran sınıflandırıcı mantığı sorgular, ve bu bağlamda canavarlığı, toplumsal kapsayıcılığın sınırlarını açığa çıkaran bir analiz odağı olarak ele alır.

Anahtar Kelimeler: *Canavarlık, Sosyal Normlar, Uyum, Posthümanizm, Dışlama.*

1. INTRODUCTION

The fear associated with monsters arises less from physical danger than from the disturbance they introduce into established categories of the human. Kelly (2015) discusses humans' unsettling classifications that "[b]eyond the physical, the Monster may commit heinous acts beyond the comprehension of his/her society. The term is often bandied about [...] when something is too horrible to contextualize". These negative connotations associated with monsters well reside within human behaviour. For example, the visible markers associated with ugliness are treated as modifiable features of bodily appearance. However, transforming systematic and persistent behavioural evil is challenging. Namely, most of the time they appear to exceed the cultural categories through which societies organise what counts as human. The monstrous body becomes a space where social meaning is projected, stabilised, and policed. Accordingly, attributes such as ugliness, deformity, or strangeness come to signify monstrosity within dominant systems of classification. Literary portrayals of monsters do not simply terrify. They interrogate what is morally recognised, who is excluded from care, and when violence is normalised. Yet monsters are frequently treated as ontological anomalies whose difference is assumed rather than examined. Such readings attribute monstrosity to biological deviation, abnormal embodiment, or metaphysical excess. This approach implicitly reinforces anthropocentrism by positioning the human as a moral stability against which all difference is measured and then defined. By centring humans in existential evaluation, this view relegates monsters to the margins, framing their anomalous bodies and moral limits as key posthumanist concerns.

This article argues that monstrosity is produced through ethical abandonment and reaches its final form in moral dehumanization. Focusing on *Frankenstein or Modern Prometheus* (1818), *Ben, in the World* (2000), and *Frankenstein in Baghdad* (2013), it argues that monstrosity is not simply biological but produced through neglect, the withdrawal of care, violence, and marginalisation. The conditions shaping the monsters in Shelley, Lessing, and Saadawi involve the systematic erosion of humanity and the concealment of social norms. Across these texts, monstrosity arises both from embodied difference and from the refusal to sustain responsibility within unequal relations of power. These creatures are persistently read through social conformity, where appearance and morality are associated with corruption and danger. The article employs the term 'creature' as an analytical

category instead of a strictly biological designation. As such, creature refers to figures whose status as “human” is destabilised through processes that disrupt normative assumptions about embodiment, origin, and moral recognition. This allows the term to encompass three distinct formations: the artificially produced body (Shelley), the biologically human yet socially rejected body (Lessing), and the assembled body constituted through technological and political violence (Saadawi). What unifies these figures is not their material composition but their shared condition of ethical exclusion. Each is denied full recognition within prevailing moral frameworks and is consequently positioned at the threshold of the human. Such readings are shaped by norms and habitual ways of seeing that assign value to some bodies while making those outside ‘the norm’ disposable. If monstrosity becomes legible through ugliness and fear, the critical question shifts from why the creatures appear ugly to why societies require ugliness as a justification for exclusion.

Social norms make it possible to treat monstrosity as a metaphysical category and an effect of social regulations. They are “the unwritten codes and informal understandings that define what we expect of other people and what they expect of us” (Young, 2015, p. 360). This definition implies the expectation not a legal framework. Expectations influence norms about acceptability, leading to a social punishment system for those who violate these norms. They legitimise ridicule, avoidance, pathologisation, or violence. Conditionally, a common harmony is formed in social norms, except for bodies and behaviours. Cislighi and Heise sharpen this point by locating norms within cognition and social experience: “[s]ocial norms are in the mind; people’s beliefs are shaped by their experiences of other people’s actions and manifestations of approval and disapproval” (2020, p. 412). Norms gain power by internalisation as social reality, where individuals learn desires, actions, and fears from their reactions. Approval and disapproval become the daily mechanisms to survive socially. This creates a personal strategy for social existence, more than simple a response to external demands or social punishments and a tool to achieve recognition. Here McDonald and Crandall provide a crucial refinement by distinguishing imitation from normativity:

Imitation is common enough in many forms of life what creates the foundation for culture and society is not the imitation, but the expectation of others for when imitation is appropriate, and when it is not. A social norm is an expectation about appropriate behavior that occurs in a group context (2015, p. 147).

Appropriateness does not just repeat behaviours and classify them as belonging to human or inhuman. It organises bodies into visible hierarchies of value, defining who can be included without anxiety and who must be kept at a distance. This constitutes a social process through which normative orders produce and sustain forms of exclusion. Accordingly, monsters begin as outsiders, either by being unique or socially unreadable as it will be exemplified through the selected fiction for this study. These outsiders expose a paradox in which norms that claim universality instead secure the comfort of the community.

Monsters' physical appearance fails to provoke acceptance because it is outside of human standards and usual. In Shelley's *Frankenstein*, scientific transgression distorts physical normality, yet the ethical focus repeatedly shifts from creation to abandonment. Victor Frankenstein initially describes his creature with terms that are clearly associated with human aesthetic values: "His limbs were in proportion, and I had selected his features as beautiful" (Shelley, 1818/2008, p. 57). He expects that his creation will not exhibit physical deformation. However, the creature foregrounds an ethical problem through the refusal of relational obligation: "Do your duty towards me, and I will do mine towards you and the rest of mankind" (Shelley, 2008, p. 99). Monstrosity is thus framed as the consequence of a failed ethical relation. On a different scale, Lessing's *Ben, in the World* unsettles the boundary between the human and the nonhuman by presenting a figure who is biologically human yet persistently perceived as monstrous. Ben's exclusion is attributed not to supernatural difference but to social judgement. His body and behaviour resist normative expectations of childhood vulnerability, emotional expressiveness, and linear development. This exclusion begins within the family itself. As established in *The Fifth Child* (1988), his biological family gradually withdraws care in response to his appearance and behaviour, which fall outside accepted norms of childhood development and affect. His further 'abnormality' has been narrated in *Ben, in the World*, a sequel novel to *The Fifth Child*, by Ellen Biggs:

[Ben] was like an intelligent dog, always trying to anticipate wants and commands. Not like a cat at all: that was a different kind of sensitivity. And he was not like a monkey, for he was slow and heavy. Not like anything she had known. He was Ben, he was himself- whatever that was (Lessing, 2000/2001, p. 12).

This description reveals how 'abnormality' gradually develops into monstrosity through categorisation. Ben is classified as an abnormal child from his birth in *The Fifth Child* to *Ben in the World*. Lessing (2001) likens him to "Yeti (p. 11)" and "[a] human animal (p. 42)". The marginalisation creates Ben's monstrosity. From time to time, Lessing narrates Ben's emotional experiences to highlight the ethical cost of his exclusion. Watching his mother with his brother, Ben experiences feelings that are socially prohibited for the family unity: "There were certain feelings he had that were not allowed. [...] Until this rage, this hate, left him alone he could not go anywhere near his mother" (Lessing, 2001, p. 24). Affective deficiency is the result of rage, not instinctual aggression. Ben becomes the perceived monster not because he lacks human affections, but because he 'has to' assume a denied sense of humanity for falling outside the norms.

In Saadawi's *Frankenstein in Baghdad*, the Whatsitsname is created from the dismembered bodies of bombing victims in post invasion Baghdad, embodying collective loss in a society marked by routine violence and the collapse of justice. In a similar way to Ben Lovatt and the creature in *Frankenstein*, his physical appearance triggers aesthetic judgement. Brigadier Majid wonders "[...] how horribly ugly would he be?" and whether he possesses "extraordinary power" (Saadawi, 2013/2018, p. 119). Here, ugliness allows institutions to displace responsibility onto the creature instead of confronting the systemic violence that

produced it. Saadawi disrupts traditional narratives by granting the perceived monster with ethical self-awareness, positioning it as a predator and a response to injustice: “I’m a saviour, the one they were waiting for and hoped for in some sense. [...] I am the answer to their call for an end to injustice and for revenge on the guilty” (Saadawi, 2018, pp. 136-137). The political and moral failings that precede it are inseparably linked to his violence. Accordingly, monstrosity functions as a deviation that cannot be confronted. For example, while innocent Iraqis are killed in civil war and sectarian violence, their humanity is also eroded through the actions of militias, state forces, and political factions that treat certain lives as disposable. The Whatsitsname’s saviour role thus figures a posthuman agent confronting these structures of violence.

Across these novels, this study will show how the collapse of human responsibility conditions the emergence of monstrosity. Victor Frankenstein abandons his creation, Ben is rejected by his family, and the Whatsitsname is assembled from the remnants of a society unable to mourn or deliver justice. In each case, monstrosity arises not from radical otherness but from ethical failure embedded in normative systems. The novels either implicitly or explicitly convey the idea that these figures do not reveal their own inhumanity. They expose the mechanisms of violence through which humanity defines, abandons, and excludes. Shildrick’s statement supports this notion:

Monsters and the monstrous have always evoked the contradictory response of fascination and fear, a sense of ontological, epistemological and ethical uncertainty and confusion that can resolve in outright horror at the human inability to either control a seemingly threatening materiality, or move towards alternative and more hopeful modes of becoming (2018, pp. 163-164).

The monsters in Shelley, Lessing, and Saadawi expose the tensions within Shildrick’s formulation, tracing a movement from ethical abandonment to violence. As Mittman and Kim observe, “[...] a flawed or deviant body was assumed to be the result of a flawed or deviant mind and soul” (2009, p. 336). Read together, these accounts show how monstrosity is produced through the conflation of bodily difference with moral failure, revealing a classificatory logic that converts exclusion into justification for violence.

1.1. The Limits of Humanism and the Posthumanist Ethical Relationality

The monsters examined here expose the limits of humanist frameworks that privilege autonomy, rational mastery, and moral exceptionalism. As Braidotti observes, humanism rests on “[f]aith in the unique, self-regulating and intrinsically moral powers of human reason [...]” (2013, p. 13). A belief that asserts human superiority, while simultaneously defining the human through vulnerability, dependency, and ethical responsibility toward others, obscures the violence it sustains. Humanism, constructing the human as a self-contained subject, values reason, control, and coherence, while those lacking these traits are viewed as deficient, abnormal, or expendable. Monstrosity, within this logic, becomes a category through which exclusion is questioned.

Posthumanism, on the other hand, is a critical response to the human-based limitations. These limitations arise from human self-interest and the propensity to operate of oneself as superior to others. Contrary to extending humanist ideals posthumanism interrogates “[the] totality of man and of all that is offered as panacea to the ills of the modern age and of the traditional thought of western metaphysics: the posthumanist philosophy imposes a radical change of mentality” (Valera, 2014, p. 482). The theory challenges humans’ greedy and tenacity of being superior by insisting that the boundaries of the human are neither fixed nor morally neutral. It aims to create a kind of more equal ground. Within this framework, relationality and vulnerability are now the foundation of ethical value instead of autonomy or mastery. Namely, posthumanism does not signal the end of ethics, and it could be reshaped by the needs of the vulnerable beings such as those in the selected fiction of this study.

This emphasis on shared vulnerability is crucial for reading literary monsters whose suffering seems to stem not from inherent deficiency but from exposure to neglect, abandonment, and systemic violence. Wolfe (2010) argues that posthumanism favours the rights of vulnerable ones in the human-nonhuman context, thereby promoting a sensitivity to exclusion. Positioning oneself alongside the exploited expands ethical recognition across beings, weakens the authority of the exploiter, and prepares the conditions for a more just social order. It moves away from the anthropocentric approach, as in Latour’s (1999) “subject-object dichotomy”. It implies that monsters as creatures should have the same voice that humans do within the subject position, not only the object or passive position for the non-humans. Haraway destabilises the humanist subject by rejecting rigid ontological boundaries. She defines her influential formulation of the cyborg as “[...] a cybernetic organism, a hybrid of machine and organism, a creature of social reality as well as a creature of fiction” (1991, p. 149). Despite its relation to technology and feminism, this formulation is equally productive for understanding literary monsters, who occupy hybrid positions that resist stable classification.

Posthumanist thought rejects purity and hierarchy, treating instability as an ethical opening. As Braidotti argues, subjectivity has been confined to rational autonomy, while difference is cast as inferiority, producing “disposable bodies” among those marked as other (2013, p. 15). Monstrosity, in this frame, no longer signifies moral exception but exposes how ethical value is unevenly distributed. The focus thus shifts from the monster’s status to the failures of the scientific, familial, political, and social systems that produce it.

2. ‘NORMALITY’ AS A DISCIPLINARY REGIME

Normality operates, in a Foucauldian sense, as a disciplinary regime that governs recognition, shapes affect, and structures ethical responsibility. Elden summarises Foucault’s concept of a monster as a regime characterised not by physical abnormality or violence, but by the violation of the natural order through legal and normative means. This transgression of biological and legal boundaries prompts a questioning of what is considered normal, leading to the emergence of the term monster (2007, pp. 378-379).

Normality in the selected novels narrows vitally the scope of care by determining which bodies and actions are acceptable and which can be omitted without consequences to social life for nonhumans/monsters. Monstrosity is not solely the result of difference, it is also the result of the enforcement of norms that prioritise coherence, control, and familiarity over vulnerability and relational obligation. For instance, the creature's physical form in *Frankenstein* is the source of monstrosity. Victor's recollection is that:

His yellow skin scarcely covered the work of muscles and arteries beneath; his hair was of a lustrous black, and flowing; his teeth of a pearly whiteness; but these luxuriances only formed a more horrid contrast with his watery eyes, that seemed almost of the same colour as the dun-white sockets in which they were set, his shrivelled complexion and straight black lips (Shelley, 2008, p. 57).

This quotation clearly evokes the grotesque body and covers Foucault's regime. Victor's reaction signifies the beginning of normality as a limit on responsibility, leading to the ending of recognition once the creature diverges from his need for control. In other words, Victor is profoundly disillusioned with the outcome of his attempt to exceed biological and natural limits through imitation, a reaction that marks the creature as abnormal.

Floating lost in their murkiness, without reason informing sight with concepts, these eyes know not they are dead. And yet, the monster beholds the man, and apparently by nature smiles happily like a child, and even tries to speak, but already Frankenstein draws back in hatred (Abrams, 2018, p. 3).

It reflects the collapse of biology and laws, and emphasizes the transition of dead body parts from normality to abnormality. It is essentially the reverse of the human-centred perspective: "I succeeded in discovering the cause of generation and life; nay, more, I became myself capable of bestowing animation upon lifeless matter", the basis is Victor's arrogance while playing God with an ability to create (Shelley, 2008, p. 52). The idea of creation is conceived as a closed project with a finite point of completion. Specifically, Victor avoids his obligation to his creation by disregarding the biological damage he did. Although responsibility ends once a task is done, Victor's failure to acknowledge natural and ethical boundaries leads to the creature's attempts at communication becoming unbearable social torture for him.

Victor's rejection disciplines by narrowing the bounds of obligation of normality when the monster's demand for responsibility is revisited. Responsibility is acceptable only so long as it does not challenge autonomy. Once care requires vulnerability and sustained engagement, it is withdrawn. The creature's growing sense of exclusion further demonstrates how normality operates through comparison. It comprehends itself by observing others and measuring its difference against them. When reflected against idealised human forms, Abrams notes that the creature "[...] knows himself to be one of them. But as the monster beholds their magically beautiful forms, he knows himself to be horribly different" (2018, p. 13). What wounds the creature is not its difference itself. It is

the enforcement of visibility without belonging. Normality allows the human to appear coherent by positioning the other as lacking.

In *Ben, in the World* shifts the sense of ‘perceived’ normalcy is transferred from laboratory setting to domestic realm. In either case, it is revealed how normality disciplines most powerfully in settings that are ideologically coded by their very nature. As different, Shelley’s and Saadawi’s monsters are assembled or invented, whereas Ben is born biologically. Ben’s exclusion exposes the instability of the norm itself. The descriptions of Ben’s physical appearance rely on metaphors: “Perhaps he was a kind of yeti” is repeated, and he is likened to such animal figures as dogs and cats throughout the novel (Lessing, 2001, p. 11). These comparisons do not clarify Ben’s character; his family and society distance him. The exclusion tool, language, for labelling makes Ben like an unrecognisable outsider regardless of his characteristics. Furthermore, Lessing shows that this process is not just an external factor. Over time, Ben internalises the judgements directed at him. His description of himself as “poor and ugly” signals the absorption of social stigma into self-perception (Lessing, 2001, p. 36). Hung discusses in a similar vein that:

Ben’s controversial body-figure seems to raise questions about [...] what is meant by being human. While Ben tries to look for acceptance in his surroundings, he also internalises those prejudices projected onto him [...]. One consequence of his Frankenstein-like behaviour is that he internalises others’ disgust as a his own sense of shame and then defends against this feeling by projecting anger back at the world (Hung, 2012, p. 238).

This quote evokes a parallel between Ben and Victor’s monster, emphasising Ben’s physical and psychological state. He contends that social acceptance hinges on attractiveness. Monstrosity here is not imposed, but it is gradually learned. Normality disciplines by teaching the excluded subject to see themselves through the eyes of rejection. Rage, when it appears, is not an innate trait but a response to sustained marginalisation.

Lessing’s portrayal focuses on how Ben’s emotional life is shaped by others’ discomfort. Even though, he is expected to conform to narrow expectations of childhood vulnerability and emotional transparency, he is denied the care that would make such conformity possible. When he fails, his deformed body is not regarded as a sign of an unmet need. Meanwhile, normality operates as a moral shortcut, allowing society to justify exclusion without addressing its causes.

In *Frankenstein in Baghdad*, the Whatsitsname’s body, assembled from the remains of bombing victims, makes visible what society seeks to render invisible. The description of its construction is deliberately concrete: “It was a fresh nose, still coated in congealed, dark red blood. His hand trembling, he positioned it in the black hole in the corpse’s face. It was a perfect fit, as if the corpse had its own nose back” (Saadawi, 2018, p. 25). This attention to material detail resists abstraction and confronts the reader with the physical reality of violence. Normality depends on forgetting such details to function in this context. The

Whatsitsname quickly becomes a site onto which fear and guilt are displaced. Speculation about his appearance and power allows institutions to treat him as the source of disorder. Its monstrous body absorbs responsibility that properly belongs to political and social systems. This displacement enables the continuation of everyday life without confronting collective complicity. The Whatsitsname's own understanding of its saviour role complicates this displacement. Besides, its violence is not presented like an accumulation of violence in Iraq. Concentrating on conforming monsters to conventional aesthetics, Alhashmi aims to put aside humanity's moral deterioration and the hope of redemption (2020, p. 97). Like the idea of the saviour, Sabeeh and Kiaee contend that fragmented bodies deepen the moral dimension and do not reveal ideological truths (2019, p. 87). Each act responds to unresolved loss and unacknowledged harm. Normality here disciplines by externalising violence, allowing institutions to deny their role in producing the conditions from which the monster emerges.

A moral framework shaped by scientific ambition, marginalisation, and violence defines legitimacy through often implicit standards of normalcy, thereby structuring relations of power. This dynamic masks the ordinary and highlights deviations, causing the creation of monsters as representations of social norms. Normality is associated with bodily coherence, social lineage, and social hierarchy in *Frankenstein*. Victor's creature violates these conditions, as it has no legitimate origin. It represents the corruption of nature and society, undermining beauty and goodness with its mere existence (Abrams, 2018, p. 6). This corruption reflects the human desire to dominate nature without ethical accountability. The monster symbolises ethical exhaustion through its desire for self-erasure: "[...] I cannot believe that I am the same creature whose thoughts were once filled with sublime and transcendent visions of the beauty and the majesty of goodness. [Even a] fallen angel becomes a malignant devil" (Shelley, 2008, p. 221). Humans maintain the violent order, Shelley's ambiguous ending suggests that the monster's fate embodies persistent human ethical shortcomings. Developmental expectations in *Ben, in the World* picture normalcy being evaluated against social norms of growth and socialisation. Ben's failure to meet these standards stimulates his classification as a child needing support. It results in intervention by institutions and scientists. Inez represents this moral blindness; her allegiance to scientific truth uncovers a facade for offering care to Ben. For instance, Teresa witnesses the harshness of anthropocentrism depicted through the cruelty faced in Inez's experimentation: "It was the hateful bullying face in front of her, those cold, angry eyes, while in her mind's eye, she saw Ben howling naked in the cage" (Lessing, 2001, p. 154). Ben's body in normativity transforms difference into data and suffering into evidence, and his exclusion increases.

Compared to Lessing's portrayal, Saadawi illustrates a fractured landscape shaped by war and systemic violence, where conformity arises through loyalty and revenge in *Frankenstein in Baghdad*. The Whatsitname has realised Iraq's devastation, that "[...] I would face an open-ended list of targets that would never end" (Saadawi, 2018, p. 147). The open-ended list has begun to include both criminals and victims of criminals. The

Whatsitsname continually enforces shifting norms of violence, where earlier forms are replaced by new ones and justice comes to be measured through retaliation. Teggart matches The Whatsitsname's occurrence and the Iraqi circumstances that "[...] due to fear, appropriation, personal motives, revenge, political gain, intense hatred, bigotry, or a thirst for power, Saadawi makes his point clear: no one [...] is innocent. All are complicit in some way or another" (2019: 20). The focus on social violence is not a resolution; moreover, it is an unequal distribution of power that promotes dehumanisation. The Whatsitsname's quest for vengeance blurs lines between righteousness and violence and asserts that responsibility for evil is collective not individual.

3. (UN)LEARNING NORMS FROM THE 'NORMAL'

Shelley's creature, Lessing's Ben, and Saadawi's Whatsitsname each appear as singular figures without precedent or community, positioned at the margins of humanity. Lacking a collective framework through which social morality might be formed, they are compelled to orient themselves toward existing human hierarchies. Their attempts at conformity involve imitation of human behaviour and ethical norms already defined by those who exclude them. Yet this conformity offers no stable inclusion. Regardless of their efforts to demonstrate moral capacity, recognition remains unattainable. The progression from attempted goodness to perceived threat does not signal an inherent moral decline, but reflects the collapse of human structures that refuse sustained responsibility. What appears as a linear movement from innocence to violence is, instead, the result of repeated ethical failure within the social systems that frame these figures.

Victor's creature is a being whose need for social guidance has not been met in *Frankenstein*. Lacking guidance, the perceived monster attempts to survive by combining its innate knowledge and sensory experiences. Aside from any formal ethical training, this emerges gradually through observation of the De Lacey family. Through the family, it discovers moral achievements such as property, rank, and bloodline. It learns about arbitrary structures that organise privilege and deprivation through rejection, like its creator. His inner goodness and purity are once more disturbed. Its inner goodness and purity are once more disturbed, and it notices that virtue does not guarantee acceptance. The relation depends on humans' perception. This is why the creature articulates its own injustice:

They are kind they are the most excellent creatures in the world but, unfortunately, they are prejudiced against me. I have good dispositions my life has been hitherto harmless and in some degree beneficial but a fatal prejudice clouds their eyes, and where they ought to see a feeling and kind friend, they behold only a detestable monster (Shelley, 2008, p. 134).

Ethical judgment is eliminated by prejudice, and "fatal" signifies here the stability of prejudice. This stability fuels the belief that adaptation is pointless. Khatoun supports the meaningless effort of Victor's monster for social unity, stating that "[...] it is the trait of human society they reject those who are not from them in other words who have no

normalcy and are different” (2024, p. 389). The tragedy of the creature is that the social world has no place for it.

Ben is an illustration of bias and unethical behaviour, despite being biologically identical to humans. Kharbe (2022, p. 4855) argues similarly to Khatoon (2024) that Ben’s exclusion sparks the limits of acceptable bodies and behaviours, such as the social good-bad binaries like right-wrong. Ben’s uniqueness, both physically and behaviorally, deconstructs the concepts of family identity, childhood innocence, and socialisation. The starting point of the three concepts is the family institution, where Ben’s sense of belonging is damaged, leading to psychological harm. The family, the smallest unit of society, is responsible for Ben’s aggressive behaviours. There are unfulfilled parenting roles, and the responsibilities of social roles are related to unequal gender roles. Ben’s mother, Harriet, is crushed under patriarchal pressure, loses herself, and abandons her maternal roles (Cai, 2018, p. 76). This is because of whether the woman truly has a say over her own body. The patriarchal system determines Ben’s position in the mother-child relationship, which in turn leads to exclusion. “A new category of human beings is produced, called “women-and-children,” with children just being an extension of women’s own body and soul” is also divided by Puechguirbal (2004, p. 5). The division helps explain the oppression of Ben and the logic of maternal denial. Harriet’s ambivalence within a critical awakening,

Harriet finds herself in a state of maternal ambivalence towards Ben once she begins to question patriarchal oppression of women. Her ambivalence subverts the assumption that women always find pleasure in domestic and maternal responsibilities, and challenges family stability (Şentürk, 2020, p. 95).

She is an example of the fact that motherhood is not innate. It is taught by society. Harriet is also a victim of social pressures, proving that she does not deserve to be marginalised, likewise Ben. In addition to demonstrating how humanity applies exclusionary and unethical practices arbitrarily in its choices.

Raising a child is a two-person task. However, Ben’s father, David, completely ignores his son. This is due to the male role in society, “[...] the father stands for patriarchal power while the mother represents the weak, the powerless, and the loss of maternal subjectivity” (Cai, 2018, p. 78). Indirectly, Ben represents a weakness for his father and a danger for the patriarchal authority. The distribution of responsibility follows patriarchal logic. Ben has to acknowledge Harriet’s problem because it challenges paternal authority. As a result, care is not provided, and responsibility is reassigned. The social verdict that Ben is an inseparable monster from the norm system that requires families to appear stable. Ben threatens that appearance. The easiest way to restore stability is to treat him as the problem rather than to treat the norm system as violent.

The Whatsitsname, the construction of the monster from the fragments of victims, carries a political critique. Saadawi draws attention to how a confrontation of norms has been captured by conflict, revenge, and institutional breakdown. Saadawi’s perceived monster

insistence on pursuing justice through revenge is a normative crisis in how ethical principles can spiral into violence:

They have turned me into a criminal and a monster, and in this way they have equated me with those I seek to exact revenge on. This is a grave injustice. In fact there is a moral and humanitarian obligation to back me, to bring about justice in this world, which has been totally ravaged by greed, ambition, megalomania, and insatiable bloodlust” (Saadawi, 2018, p. 137).

The *Whatsitname*'s claim indicates a normative crisis, and institutional failures. This highlights a shift towards militarised moral language and personalised justice and shows how ethical principles can quickly descend into cycles of violence. Saabeh and Kiaee interpret the situation via *The Whatsitname*: “[It] is being created to describe the self-destruction and the absurdity of Iraqi life” (2019, p. 87). This reading is persuasive because ordinary ethical life has been made impossible and has always expanded. On the other hand, monstrous creature has a mirror effect, reflecting humans' evil sides that they do not take on themselves. “Saadawi establishes a nobler mission for his monster to pursue justice”, as noted by Alhashmi (2020, p. 103). Being tasked with lighting the darkness of normativity, the literary monster is a central paradox. This paradox is clarified by another descriptive passage in the novel that frames the monster as a composite of victimhood:

[T]he *Whatsitname* was made up of the body parts of people who had been killed, plus the soul of another victim, and had been given the name of yet another victim. He was a composite of victims seeking to avenge their deaths so they could rest in peace. He was created to obtain revenge on their behalf” (Saadawi, 2018, pp. 119–120).

The passage presents the idea that the body's duty is a social archive. The archive does not produce reconciliation. It produces further social fragmentation and violence. The *Whatsitname* as a collective body produced by unresolved violence. Composed of victims' remains and animated by their unavenged deaths, he acts in place of institutions that have failed to deliver justice. Revenge is not a personal choice but a task imposed by systemic neglect. In this way, Saadawi frames monstrosity as the consequence of ethical collapse, where responsibility is displaced onto a body assembled from the failures of social and political order.

4. CONCLUSION

This article has examined the social and ethical construction of monstrosity in the works of Shelley, Lessing, and Saadawi. From a posthumanist perspective, the article shows that abnormality and marginalisation are not natural givens but products of biological and social ordering. The figures perceived as monsters emerge at the margins of humanity, where social norms become naturalized as unquestioned truths. To this end, the study has shown that conformity is not a neutral framework for coexistence but a mechanism that distributes legitimacy unevenly. The categories of the human and the morally worthy are shaped by

norms that privilege certain bodies and behaviours. Consequently, monstrosity appears not as a deviation from nature but as a product of social ordering. The discussion has also underlined monsters' ethical indicators. Bodies are perceived as readable or unreadable based on conformity to dominant social expectations. While analysing Shelley's *Frankenstein*, acquiring human language and values does not grant acceptance. The limitations of social codes are always there. The monster's exclusion is a protective mechanism for the social order. It often prioritises stability over ethical responsibility, thereby rendering exclusion seemingly justifiable. The examination of family and normalcy in Lessing's *Ben in the World* expands the family ideals to describe his childhood. Ben embodies social expectations of possession of a good family and parenthood. Paradoxically, the rejection of family and society push him to the brink of abnormality. Exclusion and deprivation of love lead him to embrace his so-called abnormality. For this reason, a key conclusion has been that normalcy (controlled by social common expectations) can inflict violence when imposed. Ben's marginalisation arises from a persistent denial of vulnerability. Fear and social authority contain a critique of care, which becomes conditional upon ideals of productivity and social comfort. Saadawi's *Frankenstein in Baghdad* transitions the focus from family to political community. Although families are the smallest social units, they establish the limits of social norms when they unite. This relates to how conformity persists amidst moral decay. It concludes that justice, devoid of ethical accountability, transforms into violence. The Whatsitsname's quest for justice highlights how morality can lose meaning and be misused to perpetuate harm. Instead of resolving injustice, strict moral frameworks reinforce it, insisting on allegiance over reflection. Shelley's, Lessing's, and Saadawi's works challenge the idea that monstrosity exists outside humanity, suggesting that monsters arise from societies' reluctance to confront the consequences of their norms. The problem is how ethical failures are displaced onto those considered different. This structural displacement prioritises order and self-interest over relational responsibility and makes monstrosity a reflection of human social contradictions. The persistence of monsters in these novels signifies an ethical dilemma and equates to virtue, while difference is deemed dangerous in conformity. The novels stress that humanity's true peril lies not in non-conformists but in the unquestioned norms enforcing conformity.

Concepts of monstrosity intersect with posthumanist thought in the work of Braidotti, Wolfe, Latour, and Foucault. In this framework, the study reads the monsters of Shelley, Lessing, and Saadawi as sites where physical, behavioural, and ethical boundaries are produced and contested. Frankenstein's creature exposes the limits of scientific ambition when severed from ethical responsibility. Ben's embodiment prompts exclusion within familial and social structures. The Whatsitsname reveals how shifting power relations sustain cycles of violence and ethical breakdown. Taken together, these figures show that monstrosity emerges not outside the human but within normative systems that regulate recognition and ethical value.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences Institute were followed.

Authors' Contribution Rates to the Article

The first author contributed 60% to the conceptualization, research, and writing of the article. The second author contributed 40% to the analysis, development of the theoretical framework, and revision of the manuscript.

Statement of Interest

The authors have no conflict of interest with any person or organization.

REFERENCES

- Abrams, J. J. (2018). Aesthetics in Mary Shelley's *Frankenstein*. *Journal of Science Fiction and Philosophy*, 1, 1–19.
- Alhashmi, R. (2020). The grotesque in *Frankenstein in Baghdad*: Between humanity and monstrosity. *International Journal of Language and Literary Studies*, 2(1), 90–106. <https://doi.org/10.36892/ijlls.v2i1.120>
- Braidotti, R. (2013). *The posthuman*. Cambridge: Polity Press.
- Cai, X. (2018). Reading the maternal in *The Fifth Child* by Doris Lessing. *Comparative Literature: East & West*, 13(1), 73–81. <https://doi.org/10.1080/25723618.2010.12015574>
- Cislaghi, B. & Heise, L. (2020). Gender norms and social norms: Differences, similarities and why they matter in prevention science. *Sociology of Health & Illness*, 42(2), 407–422. <https://doi.org/10.1111/1467-9566.13008>
- Sharpe, A.N. (2007). Foucault's monsters, the abnormal Individual and the challenge of English law. *Journal of Historical Sociology*, 20(3), 384–403. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6443.2007.00316.x>
- Haraway, D. J. (1991). A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century. In *Simians, cyborgs, and women: The reinvention of nature*. (pp. 141–181). New York: Routledge.
- Hung, S. (2012). *Intersubjectivity in the fiction of Doris Lessing*. (Doctoral Thesis, Durham University, Durham). Retrieved from <https://etheses.dur.ac.uk/5936/>
- Kelly, A. (2015, August 30). Literary blueprints: The monster. *Ploughshares*. Retrieved from <https://pshares.org/blog/literary-blueprints-the-monster/>
- Kharbe, A. S. (2022). Patriarchy, monstrosity, and motherhood in Doris Lessing's *The Fifth Child*. *Journal of Positive School Psychology*, 6(4), 4851–4862.
- Khatoon, Y. (2024). *Frankenstein: Eco-Cultural and feminine-Self*. *Pakistan Social Sciences Review*, 8(1), 383–393. [https://doi.org/10.35484/pssr.2024\(8-1\)34](https://doi.org/10.35484/pssr.2024(8-1)34)
- Latour, B. (1999). *Pandora's hope: Essays on the reality of science studies*. Cambridge: Harvard University Press.
- Lessing, D. (2001). *Ben, in the world: The sequel to the Fifth Child*. New York: Perennial. Original work published 2000
- McDonald, R. I., & Crandall, C. S. (2015). Social norms and social influence. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 3, 147–151. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2015.04.006>
- Mittman, A. S., & Kim, S. M. (2009). Monsters and the exotic in early medieval England. *Literature Compass*, 6(2), 332–348. <https://doi.org/10.1111/j.1741-4113.2008.00606.x>
- Puechguirbal, N. (2004). Women and children: Deconstructing a paradigm. *Seton Hall Journal of Diplomacy and International Relations*, 5(1), 5–16.

- Saadawi, A. (2018). *Frankenstein in Baghdad*. (J. Wright, Trans.) London: Oneworld Publications. Original work published 2013
- Sabeeh, Q. H. & Kiaee, H. R. (2019). Reconsideration the corpse: An Aesthetic of utopia in Ahmed Saadawi's *Frankenstein in Baghdad*. *Al-Ustath Journal for Human and Social Sciences*, 58(2), 85–102.
- Shelley, M. (2008). *Frankenstein*. New York: Oxford University Press. Original work published 1818
- Schildrick, M. (2018). Visual rhetorics and the seductions of the monstrous: Some precautionary observations. *Somatechnics*, 8(2), 163–177. <https://doi.org/10.3366/soma.2018.0248>
- Şentürk, S. (2020). *Kinship reimagined: Family in Doris Lessing's fiction*. Berlin: Peter Lang.
- Teggart, H. (2019). *Frankenstein in Baghdad: A novel way of understanding the Iraq War and its aftermath*. *International ResearchScape Journal*, 6(1), Article 1. <https://doi.org/10.25035/irj.06.01.01>
- Valera, L. (2014). Posthumanism: Beyond humanism? *Cuadernos de Bioética*, 25(85), 481–491.
- Wolfe, C. (2010). Language, representation, and species. In *What is posthumanism?* (pp. 31–48). London: University of Minnesota Press.
- Young, H. P. (2015). The evolution of social norms. *Annual Review of Economics*, 7, 359–387. <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080614-115322>

Arafta Kurulan Hayatlar: Türkiye’den Hollanda’ya Göç Eden Gençlerin Uyum Süreci¹

Ayceren Kılıç Darıcık², Fatih Kahraman³

ÖZET

Bu çalışma, Türkiye’den Hollanda’ya göç eden genç bireylerin göç nedenlerini, göç öncesinde sahip oldukları eğitim ve mesleki niteliklerin göç sonrasında nasıl değerlendirildiğini ve uyum deneyimlerini incelemektedir. 1960’lı yıllarda Batı Avrupa ülkeleri, II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan ekonomik ve işgücü kayıplarını telafi etmek amacıyla Türkiye’den yoğun işçi göçü almış; bu dönemde gelen göçmenler çoğunlukla vasıfsız işlerde istihdam edilmiştir. Günümüzde ise göç, yalnızca düşük nitelikli işgücüyle sınırlı kalmayıp eğitim, kariyer ve daha iyi yaşam koşulları arayışındaki nitelikli bireyleri de kapsamaktadır. Ancak bu bireylerin bir kısmı, göç ettikleri ülkelerde mesleki yeterliliklerine uygun olmayan işlerde çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu durum, işgücü piyasası bağlamında nitelik uyumsuzluğu kavramı çerçevesinde ele alınmaktadır. Araştırma, 25–30 yaş aralığında 15 katılımcıyla yapılan yarı yapılandırılmış görüşmelere dayanmaktadır. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemiyle incelenmiş; istihdam deneyimleri ve uyum süreçlerine ilişkin bulgular ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hollanda, Göç, Nitelik Uyumsuzluğu, Uyum

Lives Built in Limbo: The Integration Processes of Young Migrants from Türkiye to the Netherlands

ABSTRACT

This study examines the migration motives of young individuals who migrated from Türkiye to the Netherlands, how their pre-migration educational and professional qualifications are evaluated after migration, and their adaptation experiences. In the 1960s, Western European countries received a large number of labor migrants from Türkiye to compensate for economic and workforce losses following World War II, and these migrants were primarily employed in low-skilled jobs. Today, migration is no longer limited to low-skilled labor but also includes highly educated individuals seeking better career opportunities and living conditions. However, some of these individuals are employed in jobs that do not match their professional qualifications in the host country. This situation is discussed within the framework of skill mismatch in the labor market. The

¹ Bu çalışma, 2025 yılında Prof. Dr. Fatih Kahraman danışmanlığında İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı’nda Ayceren Kılıç Darıcık tarafından yazılan “Türkiye’den Hollanda’ya Yönelik Emek Göçünün Yeni Dinamikleri: Göçmenlerin Uyum Süreçleri” adlı tezden üretilmiştir.

² Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü/İzmir, ORCID: 0009-0001-7984-442X. İletişim Yazarı: aycerenbilge@hotmail.com

³ Prof. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Sosyoloji Bölümü/İzmir, fatih.kahraman1@ikc.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2528-2449.

study is based on semi-structured interviews conducted with 15 participants aged between 25 and 30. The qualitative data were analyzed using descriptive analysis, revealing key findings related to employment experiences and adaptation processes.

Keywords: Netherlands, Migration, Skill Mismatch, Integration

1. GİRİŞ

Bu araştırma, Türkiye’den Hollanda’ya göç eden bireylerin yeni hayatlarında karşılaştıkları toplumsal, ekonomik ve kültürel süreçleri çok boyutlu bir biçimde incelemeyi amaçlamıştır. Çalışmada; bireylerin Hollanda toplumuna yapısal (barınma, eğitim, istihdam gibi kurumsal alanlara erişim), kültürel (değerler, normlar, yaşam tarzlarıyla etkileşim) ve sosyal (toplumsal ilişkiler, sosyal ağlar) boyutlarda nasıl uyum sağladıkları ve bu süreçteki deneyimleri analiz edilmiştir. Araştırmanın odak noktalarından biri, bireylerin sahip oldukları niteliklere rağmen Hollanda işgücü piyasasında düşük vasıflı işlerde istihdam edilmeleri ve bu durumun yarattığı “nitelik uyumsuzluğu” sorunudur. Bu uyumsuzluk, sadece mesleki veya ekonomik bir sorun değil; aynı zamanda bireylerin kendilerini toplumda konumlandırma biçimlerini, aidiyet duygularını ve göç sonrası kimlik inşa süreçlerini de derinden etkilemektedir. Bu bağlamda araştırma, göçmen bireylerin Hollanda’ya aidiyet geliştirme süreçleriyle birlikte, yaşadıkları uyum güçlüklerini, toplumsal dışlanma deneyimlerini, beklentileriyle gerçeklik arasındaki çatışmaları ve bazı durumlarda ortaya çıkan “göç pişmanlığı” gibi duygusal sonuçları da ele almaktadır. Böylelikle bu çalışma; nitelikli bireylerin göç sürecinde karşılaştıkları yapısal engellerin ve sosyal gerçekliklerin birey üzerindeki yansımalarını anlamayı, aynı zamanda mevcut göç politikaları ile toplumsal entegrasyon süreçlerine dair yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Araştırmanın alan verilerinin toplandığı Hollanda’ya Türkiye’den işgücü göçü 1960’ların başında gerçekleşmiştir. Bu tarihten itibaren çok sayıda misafir işçi akışı Hollanda’da bir göçmen fazlası yaratmıştır. Savaş sonrası ileriye yönelik planlamada vasıfsız işlere yönelik işçilere olan talep artarken, vasıfsız Hollandalı işçi arzının azaldığının görülmesi üzerine bu vasıfsız işçi sıkıntısı, Akdeniz’den gelen işçilerin akışıyla telafi edilmeye çalışılmıştır. (Hartog & Vriend, 1993). Bu çerçevede Hollanda hükümeti 1960’lı yıllarda çeşitli ülkelerle yaptığı ikili anlaşmalarla işe alım uygulamalarını düzenlemiştir. Bu anlaşmalar neticesinde Hollanda; İtalya, İspanya, Portekiz, Türkiye, Yunanistan, Fas, Yugoslavya ve Tunus gibi ülkelerden gelenleri aktif olarak işe almaya başlamıştır. Bunun bir neticesi olarak ülkede toplam göçmen sayısı 1970 yılında 235.000’e ulaşmıştır (Penninx vd., 1993, s. 17). İşe alımlar, 1973 yılında gerçekleşen petrol krizi sırasında durdurulmasına rağmen ülkeye gelen göç, ilk olarak 1970’ler boyunca aile birleşimi şeklinde daha sonraki yıllarda özellikle de 1980’ler ve 1990’larda ise aile oluşumu biçiminde zincirleme olarak devam etmiştir (Zorlu & Hartog, 2001, s. 5). Hollanda, göç politikalarının zorlayıcılığına rağmen sunduğu sosyal olanaklar nedeniyle diğer Avrupa ülkelerinden farklılaşmakta ve genç göçmenler için bir çekim merkezi oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türkiye’de vasıflı bir işte çalışan genç bireylerin uluslararası göç sürecine katılarak Hollanda’da vasıfları altında bir işte

alışmaları yanı sıra toplumsal hayat, kültürel katılım ve çalışma hayatına uyum süreci çalışmanın konusunu oluşturmuştur.

Günümüzde göçü hareketleri yalnızca düşük vasıflı işgücüne dayanmamaktadır. Küresel işgücü piyasasında bilgi ve teknolojiye dayalı sektörlerin gelişmesiyle birlikte, yükseköğrenim görmüş bireylerin göçü ön plana çıkmıştır. Türkiye'den Hollanda'ya göçü eden bireylerin önemli bir kısmı niversite mezunu ve mesleki deneyime sahip olmasına rağmen, göçü ettikleri ülkede bu niteliklerine denk pozisyonlarda istihdam edilememektedir. Bu durum, “nitelik uyumsuzluğu (qualification mismatch)” kavramıyla açıklanmaktadır. Nitelik uyumsuzluğu, bireyin sahip olduğu eğitim düzeyi ve mesleki becerilerle çalıştığı için gerektirdiği nitelikler arasındaki farkı ifade etmektedir (ÇASGEM, 2019, s. 7). Uluslararası literatürde, göçmenlerin ev sahibi ülkelere yerleştikten sonra işgücü piyasasında önemli düzeyde nitelik uyumsuzluğu yaşadıkları vurgulanmaktadır. OECD ve Avrupa Birliği tarafından hazırlanan “Settling in 2018: Indicators of Immigrant Integration” raporuna göre nitelik uyumsuzluğu, bireyin sahip olduğu eğitim düzeyi, alanı ya da becerilerinin yaptığı için gerektirdiği niteliklerle uyuşmaması durumudur ve bu uyumsuzluk, bireyin iş için gerekenden daha düşük niteliklere sahip olması kadar, daha yüksek niteliklere sahip olması şeklinde de ortaya çıkabilmektedir (OECD, 2017, s. 29). Rapor, yükseköğrenim görmüş göçmenlerin eğitim ve mesleki yeterliliklerine uygun pozisyonlara erişimde ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını ortaya koymaktadır. Yine rapora göre OECD lkeleri genelinde yüksek eğitimli göçmenlerin yaklaşık %45'i, diplomalarının gerektirdiği nitelik düzeyinin altında işlerde istihdam edilmekte ya da sahip oldukları becerileri tam olarak kullanamamaktadır (OECD/EU, 2018). Bu durumun temel nedenleri arasında diplomaların tanınmaması, dil yeterliliği ve ülkeye özgü kurumsal bilgiye erişimde yaşanan sınırlılıklar ne çıkmaktadır. Nitelik uyumsuzluğu ve göçü ilişkisini ele alan çalışmalardan biri de Zorlu'nun “Immigrants' Occupational Mobility: Down and Back Up Again” başlıklı araştırmasıdır. Zorlu, farklı ülkeleri kapsayan çalışmalar üzerinden, göçmenlerin işgücü piyasasına girişte çoğunlukla mesleki hiyerarşinin alt basamaklarında yer aldıklarını; ancak zaman içerisinde dil becerileri ve ülkeye özgü beşeri sermaye kazandıkça mesleki konumlarında sınırlı bir iyileşme yaşayabildiklerini göstermektedir (Zorlu, 2016). Hollanda bağlamına odaklanan bir diğer çalışmasında ise göçmenlerin, eğitim ve mesleki yeterliliklerinin altında işlerde istihdam edildiklerini ve bu durumun dilsel, kültürel ve kurumsal farklılıklarla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Zorlu, 2013). Uluslararası literatür bağlamında ele alınan bir diğer çalışma olan Siar'ın “From Highly Skilled to Low Skilled” adlı araştırmasında, gelişmiş ülkelere göçü eden yüksek eğitimli bireylerin çoğu zaman “deskilling” (nitelik kaybı) süreci yaşadıkları belirtilmektedir (Siar, 2013). Bu sürecin ortaya çıkmasında, göçü edilen ülkelerde mesleki yeterliliklerin tanınmaması, dil bariyerleri, kültürel sermaye farklılıkları ve ayrımcılık gibi yapısal etkenler etkili olmaktadır. Türkiye'den göçü eden gen bireylerin deneyimleri de bu bulgularla örtüşmekte; bu bireylerin önemli bir kısmının kendi alanlarında istihdam edilemedikleri ve çoğunlukla hizmet sektöründe düşük nitelikli işlerde çalıştıkları görülmektedir.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Göçmenlerin birbirlerinden farklı olmaları ve çeşitli nedenlerle yer değiştirmeleri, uluslararası göçü sadece bir sınır geçme hareketi olmaktan çıkarmaktadır. Dolayısıyla bu olgunun incelenmesi; farklı boyutların nasıl ilişkilendirileceği ve gerçek dinamiklerin neler olduğu sorularının merkeze alınmasını gerektirmektedir. (Kümbetoğlu, 2018, s. 49). Bu bağlamda göçmenlerin göç sürecinde veya göç sonrasında edinmiş oldukları deneyimin farklılaştığını söyleyebilmek mümkündür. Çalışmada ise göçün bireyler üzerindeki etkisini detaylı ve derinlemesine anlayabilmek için nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Bu doğrultuda hazırlanan yarı yapılandırılmış görüşme formu görüşülenlere farklı günlerde uygulanmıştır. Ayrıca bu çalışma, bilimsel etik esasları gözetilerek yürütülmüştür. Araştırmaya başlamadan önce araştırma sürecinin tümünü içeren bir başvuru formu sunulmuş, İzmir Katip Çelebi Üniversitesi'nin 06.06.2024 tarihli ve 2024/10-05 onay numaralı kararı ile Etik Kurul Onayı alınmıştır.

Araştırmada, göçmen bireylerin demografik özellikleri, göç öncesi ve sonrası deneyimleri, Türkiye ve Hollanda'daki mesleki konumları ile ekonomik, sosyal ve kültürel uyum süreçlerine ilişkin veriler, yarı yapılandırılmış görüşmeler aracılığıyla toplanmış ve betimsel analiz tekniğiyle analiz edilmiştir. Analiz sürecinde, göç etme kararlarının tek bir nedene indirgenemeyeceği ve çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu ortaya konulmuştur. Araştırmanın örneklemini, Hollanda'ya göç etmiş ve işgücü piyasasında nitelik uyumsuzluğu deneyimi yaşadığı öngörülen bireyler arasında amaçlı örnekleme yöntemiyle belirlenmiştir. Bu kapsamda, 25–30 yaş aralığında 15 göçmenle 2024 Ağustos–Ekim ayları arasında Haarlem, Amsterdam, Rotterdam, Den Haag ve Leiden kentlerinde yüz yüze; diğer katılımcılarla ise çevrimiçi derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerin 10'u yüz yüze, 5'i çevrimiçi olarak yapılmış; görüşmeler ortalama iki saat sürmüştür, en kısa görüşme bir saat otuz dakika, en uzun görüşme ise üç saat olarak gerçekleşmiştir. Ayrıca, görüşmeler öncesinde pilot görüşmeler yapılarak çalışmanın ön planı oluşturulmuştur.

3. GÖÇ VE UYUM SÜREÇLERİNE İLİŞKİN KURAMSAL YAKLAŞIMLAR

3.1. İkili İşgücü Piyasası Teorisi

İkili işgücü piyasası teorisi, sanayileşmiş ülkelerdeki yapısal işgücü ihtiyacını açıklamak açısından önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Bu modele göre, II. Dünya Savaşı sonrası hızlı sanayileşme sürecine giren Batı Avrupa ülkeleri, yerel işgücü arzının yetersizliği nedeniyle Akdeniz ülkeleriyle çeşitli ikili anlaşmalar imzalayarak işçi göçünü teşvik etmişlerdir. Akdeniz ülkelerinden sağlanan işçi göçü ile Avrupa devletlerinin ekonomik büyüme süreci, bir yandan sanayileşme ve refah artışını beraberinde getirirken, diğer yandan uzun yıllar boyunca ikincil iş piyasalarında göçmen iş gücünün istihdam edilmesi yönündeki yapısal algının yerleşmesine zemin hazırlamıştır (Dietz & Kaczmarczyk, 2008). İkili işgücü piyasası teorisi, uluslararası göçü gelişmiş ülkelerin emek talebi üzerinden açıklamaktadır. Bu teorinin öncüsü Piore, gelişmiş ülkelerdeki işgücü piyasasının ikili bir yapıya bölündüğünü ve bu yapının sermaye yoğun (birincil) ve emek

yoğun (ikincil) işler olarak ayrıştığını ileri sürmüştür (Piore, 1979). Birincil işlerde çalışanlar yüksek vasıflı, teknolojiyi etkin kullanan ve görece yüksek statüye sahip bireyler olarak tanımlanırken; ikincil işlerde çalışanlar niteliksiz, geçici ve düşük ücretli işlerde istihdam edilen, düşük statülü bireyler olarak değerlendirilmektedir. Bu çerçevede işgücü piyasasındaki söz konusu ayırım, göçmenlerin çoğunlukla ikincil işlerde konumlanmaları şeklinde yansımaktadır. Gelişmiş ülkelerdeki yerli halkın tercih etmediği düşük vasıflı işlerde piyasanın işgücü kaybı yaşamaması adına, göçmenler bu alanı doldurmuştur ve zamanla bu durum sürekli bir göçmen talebine yol açmıştır. Göçmenlerin niteliksiz işlerde çalışmayı kabul etmelerinde etkili olan motivasyonlardan biri, kendi ülkelerinde kazanabileceklerinden daha yüksek bir gelir elde edebileceklerini düşünmeleridir (Purkis & Bulut, 2024, s. 14). Hollanda'daki işgücü yapısına bakıldığında, piyasadaki birincil ve ikincil işler etkileri açıkça görülebilmektedir. Özellikle Batı dışı ülkelerden gelen birinci kuşak göçmenler, dil becerilerindeki yetersizlik ve diplomalarının denkliğinin tanınmaması gibi nedenlerle çoğunlukla düşük ücretli ve geçici işlerde istihdam edilmiştir. 2008 ile 2019 yılları arasında elde edilen bulgular, göçmenlerin geçici iş sözleşmeleriyle çalışma olasılığının yerli nüfusa kıyasla ortalama %7 daha yüksek olduğunu; dil yeterliliği düşük olan bireylerde ise bu oranın %16,8'e ulaştığını ortaya koymaktadır (Confurius vd., 2023). Öte yandan, 2024 yılının ilk altı ayında yalnızca Hollanda'da 18.800 işletmenin Avrupa Birliği dışı ülkelerden işçi temini amacıyla başvuru yapmış olması, ülkedeki yapısal işgücü açığının süreklilik arz ettiğini göstermektedir (European Commission, 2024). Bu durum, göçmenlerin ev sahibi ülkedeki ekonomik sistemin devamlılığı açısından kritik bir rol üstlendiğini, fakat aynı zamanda uzun vadede toplumsal dışlanma ve ülkeye ait hissedememe gibi sonuçlara da yol açabileceğini göstermektedir.

3.2. Göç Ağları Teorisi

Ağ kuramının göçün başlangıç aşamasındaki nedenlerden çok, göç süreçlerinin zaman içinde nasıl sürdüğünü ve farklı coğrafi bağlamlarda nasıl devam ettiğini açıklamaya odaklanmaktadır. Bu kuramsal yaklaşım, göçmenler arasında oluşan sosyal ağların, göçün kurumsallaşmasına ve kalıcılığına nasıl katkı sağladığını vurgulamaktadır (Massey vd., 1993, s. 454). Teorinin belirttiği husus, gidilen ülkelerde göçmen bireylerce oluşturulan bu ağların birçok türden sosyal değişkenlere dayalı olabileceği yönündedir. Ağ kuramı, göçmenlerin sahip olduğu sosyal ağlar üzerinden ilerlediğini ve bu ağın zincirleme bir şekilde geliştiğini ve gelişeceğini ortaya koymaktadır. En genel tanımıyla; "Göçmen ilişkiler ağı, geldikleri ülke ile yeni yerleştikleri ülkelerde eski göçmenler, yeni göçmenler ve göçmen olmayanlar kişiler arasında ortak köken, soydaşlık ve dostluk bağlarından oluşan kişiler arası bağlantılardır" şeklinde tanımlamaktadır (Abadan-Unat, 2017, s. 18). Wilpert'e göre, ağ teorisinin çalışma prensibi şu şekildedir; "Öncü göçmenler öncelikle göç veren ve alan toplumlari birbirine bağlayan bir alt yapı oluştururlar ve bu bağlantı göç veren toplumdaki diğer bireylere göçme olanağı sağlar" (1992, s. 178). Gelecek yeni göçmenlerle birlikte bu ağ aktif hale gelir ve sonradan gelen göçmenler ilk göçmenlerin tecrübelerinden yararlanarak toplumsal hayata hızlı bir şekilde uyum sağlarlar. Göçmen bireyler aktif olarak bir ağ oluşturduklarının farkına varmayabilirler. Zira, bu ağlar ilk başta küçük

yardımlaşma grupları şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Bununla birlikte oluşan ağların hizmet ettiği biçime göre karmaşık bir yapıya da sahip olacağını söylemek mümkündür (Çağlayan, 2006, s. 86).

3.3. Sosyal Entegrasyon Yaklaşımları

Göçmenlerin, geldikleri toplumdan taşıdıkları kültürel unsurları ev sahibi ülkeye aktarmaları, göç edilen toplumla aralarında karşılıklı bir etkileşimi doğurmakta ve bu durum kültürel dönüşüm sürecini beraberinde getirmektedir. Sosyal anlamda uyum ve bütünleşme durumu, mevcut bir sosyal sistemde bireylerin topluma dahil olabilmesi anlamına gelmektedir (Esser, 2000). Göçmen bireylerin ev sahibi topluma ait kurumlarına, ilişkilerine dahil edilmesi ve kabul edilmesi sosyal entegrasyon olarak tanımlanır. Sosyal entegrasyonun oluşabilmesi için belirli koşulların sağlanması gerekmektedir. Bunlar, topluma aidiyet hissi, semboller, liderler, değer yargıları, alışkanlıklar, gelenekler ve normlardır. Bu koşullar sağlandığı takdirde birey ve toplum arasında anlamlı bir fikir birliği oluşmaktadır (Erkal, 2011, s. 132). Bu sayede farklı bireyler/toplumlar toplumsal alanlarda uyum içerisinde yaşayabilmesi için sosyal koşullar oluşmaktadır.

Sosyal entegrasyon, yapısal, kültürel, etkileşimsel ve kimliğe dayalı olmak üzere dört temel boyutta gerçekleşen çok yönlü bir süreçtir. Çok yönlü entegrasyon toplumda aynı anda gerçekleşebileceği gibi ayrı şekillerde ve zamanlarda da gerçekleşebilmektedir. Bu bağlamda yapısal entegrasyon, göçmenlerin eğitim, istihdam, barınma ve sağlık gibi temel kurumsal alanlara erişimini kapsar. Göçmen bireyin toplumdaki ekonomik ve kurumsal yapıya katılımı, sosyal entegrasyonun temel adımı olarak kabul edilir. Örneğin, bir göç eden bireyin istihdam piyasasına girmesi veya çocuklarının eğitim sistemine dahil olması yapısal entegrasyon örneğidir (Bosswick & Heckmann, 2006, s. 9). Kültürel entegrasyon ise göç edilen ülkenin dilini öğrenmek, toplumsal normlarına uyum sağlamaktır (Hamberger, 2009, s. 5). Bu süreçte göçmenler hem kendi kültürlerini korumaya çalışır hem de yeni toplumun kültürel yapısına uyum sağlarlar. Bu boyut, kültürlerarası öğrenmeyi içermektedir (Esser, 2000). Göçmenlerin yalnızca bir kültürü benimsemelerinin gerekmediği modelde, ev sahibi toplumun kültürü ile karşılıklı bir kültür alışverişi gerçekleştirir. Kısacası kültürlerarası etkileşim ev sahibi toplum ile göçmenler arasında köprü kurarak toplumsal alanda hoşgörülü anlayışı olanaklı kılmaktadır.

4. ARAŞTIRMANIN BULGULARI

4.1. Görüşülenlerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Araştırma kapsamında mülakat yapılan 15 görüşülenin 13'ü kadın, 2'si erkektir. Kadın görüşülenlerin sayısının erkek görüşülenlere kıyasla fazla olması, örneklemin oluşum sürecine bağlı olup tesadüfi bir durumdur.

Tablo 1. Görüşülenlerin Sosyo-Demografik Özellikleri

Kod	Yaş	Cinsiyet	Medeni Durumu	Eğitim Seviyesi	Göç Edilen Yıl
G1	30	Kadın	Evli	Ön Lisans	2023
G2	28	Kadın	Evli	Doktora	2023
G3	29	Kadın	Evli	Yüksek Lisans	2021
G4	29	Kadın	Bekar	Lisans	2023
G5	29	Kadın	Evli	Yüksek Lisans	2023
G6	26	Kadın	Evli	Yüksek Lisans	2023
G7	27	Erkek	Bekar	Lisans	2022
G8	30	Kadın	Evli	Lisans	2020
G9	25	Erkek	Bekar	Ön lisans	2023
G10	29	Kadın	Evli	Lisans	2022
G11	27	Kadın	Bekar	Lisans	2023
G12	25	Kadın	Evli	Yüksek Lisans	2023
G13	29	Kadın	Evli	Lisans	2022
G14	30	Kadın	Bekar	Lisans	2022
G15	29	Kadın	Bekar	Lisans	2022

Eğitim durumunun belirtildiği Tablo 1'e göre görüşülenlerin hepsinin yükseköğretim mezunu olması, nitelikli göçmen statüsünde değerlendirilmelerine olanak sağlamaktadır. Katılımcıların Hollanda'ya göç ettikleri yıllar ise 2020 ile 2023 arasında yoğunlaşmaktadır. Özellikle 2022 ve 2023 yılları, göçün en fazla gerçekleştiği dönemler olarak öne çıkmaktadır. TÜİK'in 2023 yılına ait verilerine göre, 291.377 Türk vatandaşının yurt dışına göç ettiğini ve bunların da %15'ini 25-29 yaş grubu bireyler oluşturmaktadır (TÜİK, 2023). Bu veri, çalışmanın "yakın dönem nitelikli göç" olgusuna odaklandığını ve güncel uyum süreçlerine ışık tuttuğunu göstermektedir. Görüşülenlerin 25 ila 30 yaş arasında göç etmiş olmaları, Türkiye'de yükseköğretim süresinin uzamasıyla birlikte değerlendirildiğinde anlamlı bir zaman dilimini ifade etmektedir. Genel olarak yükseköğretimden mezuniyet yaşı 21 kabul edildiğinde, bu yaş grubunun mezuniyet sonrası iş arayışı, evlilik, gelecek planlaması ve daha iyi yaşam koşullarına ulaşma isteği doğrultusunda göç etme eğiliminde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, 20'li yaşların ortaları ile 30'lu yaşların başları, bireylerin yeni bir yaşam kurma açısından en uygun dönem olarak değerlendirilmektedir. Görüşülenlere "Genç bir birey olarak göç kararı almanızda yaşınızın belirleyici bir faktör olduğunu düşünüyor musunuz?" sorusu yöneltildiğinde verilen cevaplar bu bilgileri desteklemektedir.

... Kesinlikle. Gitmeden önce çok düşündük. Eşimin ailesi de benim aileme de çok konuştuk. Ve iki aileden de aldığımız geri dönüş, kendimizin de düşündüğümüz şey. Şimdi yapmazsak bir daha yapamayız. Çünkü yeni evliyseniz çocuğumuz falan da yok, hala yok. Bizi o Türkiye'ye bağlayan çok ciddi şeyler yok o yüzden. Şimdi olmazsa bir daha çok zor olur. Çocuk olur, çok zor olur. İşleri bırakmak çok zor olur. Hani daha yükselmemiştik, daha yeni başlamışız falan gibi. Dolayısıyla bayağı etkili oldu bu... (G2, Kadın, Evli, 28).

... Biraz geç kalmış hissettim yani. 27 yaş bence geçti. Ama orada hani üniversitenin de bitmemiş olmasının etkisi var... (G3, Kadın, Evli,29).

... Tabii ki. Yani ben 30 yaşımın üstünde olsaydım, şunun şurasında 3 sene var. Zannediyorum ki şey olmazdı. Kolay olmazdı benim için çünkü dil öğrenmekte zorluk yaşayacaktım. Uyum sağlama konusunda sorun yaşayacaktım... (G7, Erkek, Bekar, 27).

Görüşülenlerin yukarıdaki ifadeleri, genç yaşta göç etmenin göç kararı açısından belirleyici ve kolaylaştırıcı bir faktör olduğunu göstermektedir. Yaş ilerledikçe bireylerin göç etmeye dair motivasyonlarının azaldığı; bunun temelinde ise dil öğrenme güçlüğü, uyum sağlama sürecindeki zorluklar, mevcut kariyer gelişiminden vazgeçme kaygısı ve çocuk sahibi olma gibi sorumlulukların yer aldığı görülmektedir. Bu nedenle göç kararı, çoğunlukla bireylerin hayatlarının daha esnek olduğu genç yaş döneminde alınmakta; ilerleyen yaşlarda ise göç, daha fazla risk ve belirsizlik içerdiği için ertelenebilmektedir.

Tablo 2. Meslek Grupları

Kod	Göç Etmeden Önce Meslek	Göç Ettikten Sonra Çalışılan İşler
G1	Çocuk Gelişimi-Desen Tasarımcı-	Sera Çalışanı
G2	Akademisyen	Satış Görevlisi
G3	Radyo Yayıncılığı-Pazarlama	Müze Barteri
G4	Mimar	Satış Görevlisi
G5	Eczacı-İl Sağ. Müd. Denetmen	İlaç Üretiminde Operatör
G6	Rehber Öğretmen	Kedi-Köpek Bakıcılığı
G7	İnşaat Mühendisi-Pazarlama Müd.	Restoran sahibi ve çalışanı
G8	İnşaat Mühendisi	Bisikletli Kurye-Temizlikçi-Bulaşıkçı
G9	Kafe Çalışanı (ortak)	Kaynakçı
G10	Pazarlama-İş geliştirme	Depo Görevlisi
G11	Kasiyer	Depo Görevlisi
G12	-	Satış Görevlisi
G13	Şehir Bölge Planlamacı	Garson
G14	Pazarlama Uzmanı	Lojistik Çalışanı
G15	İngilizce Öğretmeni	Okul Sonrası Öğretmeni

Tablo 2, katılımcıların tamamının Türkiye'de nitelikli pozisyonlarda çalıştığını göstermektedir. Bazı katılımcıların Türkiye'de tek bir işte çalıştıkları, bazı katılımcıların ise farklı iş kollarında birden fazla deneyim edindikleri görülmektedir.

Görüşülenlerin Hollanda'ya göç ettikten sonra mesleki statü kaybı yaşadıkları; tamamının eğitim düzeyleri ve tecrübeleriyle uyuşmayan işlerde istihdam edildikleri tespit edilmiştir. Hollanda'ya göç ettikten sonra görüşülenlerden sadece biri çeşitli iş kollarında çalışırken,

diğerleri tek bir alanda çalışmaya devam etmektedir. İşgücü piyasasında ortaya çıkan nitelik uyumsuzluğu ile Hollanda'ya göç eden bireylerin deneyimlediği mesleki konumlanma sorunları arasındaki ilişki, görüşülenlerden elde edilen veriler doğrultusunda incelenmiştir. Bu bağlamda özellikle aşırı eğitimlilik (overeducation) kavramı çerçevesinde değerlendirilen söz konusu durum, bireylerin sahip oldukları eğitimsel ve mesleki niteliklerin, göç ettikleri ülkedeki istihdam yapısı ve işgücü piyasası koşullarıyla örtüşmemesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. Görüşülenlerin anlatıları, eğitim düzeyi yüksek bireylerin Hollanda işgücü piyasasında çoğunlukla niteliklerinin altında işler yapmak zorunda kaldıklarını ve bu durumun mesleki konumlanmalarında belirgin bir uyumsuzluğa yol açtığını göstermektedir. Bu deneyim, görüşülenler tarafından aşağıdaki ifadelerle dile getirilmektedir:

...Tabii sonra bir yerden sonra şey oluyor. Ya ben neden okudum, ben neden temizlik yapıyorum? Ben temizlikçilik yapıyorum falan psikolojisiyle hissetmiş olabilirim. Buraya insanlar geliyor, ben Hollandalıların pisini temizliyorum falan gibi... (G8, Kadın, Evli,30).

... Zaten böyle bir işe başlamak bir kere çok zordu. Çünkü geldiğimde de ben hani onca yıl okudum, ben böyle bir işte çalışmayayım diye okudum. Ama ben buraya geldim ve böyle bir işte çalışıyorum. O çelişki, birazcık ego tabii ki devreye giriyor ister istemez yani. Ve saçma geliyor. Çünkü hak etmediğim bir yerden başlıyorum, neden buradan başlıyorum diye o çelişkiyi çok fazla yaşadım. Ama bir zaman sonra ona da alışılıyor. Bir şekilde kabulleniliyor... (G10, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerin Hollanda'da çalıştıkları ikincil işlerin, sahip oldukları eğitim düzeyiyle örtüşmediği ve bu nedenle aşırı eğitilmiş konumda kaldıkları; ikincil işlerde çalışma nedenlerinin ise ekonomik kaygılar olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda elde edilen veriler aşağıdaki alıntılarda görülmektedir.

...Ben hiçbir zaman mesela şeyden öykünmedim. İşte daha işte bu kadar alt bir iş yapamam demedim. Ben şöyleydim yöneticiydim. O sadece hani şey olarak bir düşünceliydi benim için. Hani değdi mi bak orada şey yapıyordun, burada koşturuyorsun. Burada hala hedeflerim var, hala isteklerim var. Sadece bu süreçte ne bileyim işte ben alt işlere girmeye, acele etmeye veya çalışmak isteme sebeplerim mesela Türkiye'de olan borçlarım vardı. Bunları kapatmak için bir an önce hani çalışıp tutup ödeyeyim düşüncesinden dolayı çalışıyorum... (G14, Kadın, Bekar, 30).

...Öncelikle şunu söylemek istiyorum göçmen olmak görüldüğü kadar kolay bir şey değil. Gelmeden önce bir sürü idealleriniz ve hedefleriniz oluyor ama göç ettikten sonra her şeye karşı bakış açınız değişiyor. İşe karşı bakış açınız bile idealleri düşürmek değil de hayatta kalma çabası diyelim... (G3, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerden elde edilen bulgular, göç sonrası yaşanan nitelik uyumsuzluğunun temelinde ekonomik kaygıların önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Bireylerin, göç sonrası niteliklerinin altında pozisyonlarda çalışmak zorunda kalmaları, mesleki kariyerlerini riske atmalarına, Türkiye’de edindikleri eğitim ve yetkinliklerin değer görmediği yönünde bir algı geliştirmelerine neden olmaktadır. Bu durum sıklıkla, bireyde mesleki statü kaybı ve değersizlik hissi uyandırmaktadır. Ayrıca, hedef ülkedeki dil yeterliliği eksikliği, işgücü piyasasının yapısal sınırlılıkları ve göçmenlerin daha çok ikincil iş gücü piyasasında (sanayi ve hizmet sektörü) istihdam edilmesi, yaşanan nitelik uyumsuzluğunun diğer belirleyici etmenleri arasında yer almaktadır.

4.2. Nitelik Uyumsuzluğuna Sebep Olan Faktörler

İkili işgücü piyasası teorisinin öngördüğü biçimiyle birincil ve ikincil iş gücü ayrımının, Hollanda bağlamında da geçerliliğini sürdürdüğü görülmektedir. İkili işgücü piyasası teorisinin öne sürdüğü, göçmenlerin ikincil işlerde çalışması nitelik uyumsuzluğu sorununu doğrudan açıklamaktadır. Görüşülenlerden *G1(Sera çalışamı)* bu durumu şu şekilde özetlemektedir; *Şefler genelde Hollandalı oluyor, benim çalıştığım yerde çoğunluk Hollandalıydı şefler. Ama tabii... Asla bizim yaptığımız işi yapan Hollandalı yok. Yani şef konumunda, üst yönetim konumunda olanlar genelde Hollandalılar... (G1, Kadın, Evli, 30).*

... Kaynak ustasıyım. Fabrikada çalışıyoruz. Şu an mesela kaynak yaptığım yer Belçika tarafında bir yer. Oradaki işverenler ve oranın şefleri hepsi Hollandalı. Yanımızda bizimle gelen 12-13 tane işçi var. Gelen 12-13 işçi de Bulgar. Bulgaristan göçmeni. Onlar Türkçe biliyorlar. Ama dediğim gibi işveren, şefler olsun onlar Hollandalı... (G9, Erkek, Bekar,25).

...Ama mesela göç etmeden önce ve geldiğim ilk zamanlarda akademik ilanları her gün listeliyordum ve bakıyordum. Şu anda bakmıyorum. Çünkü biliyorum ki alınmayacağım o işe. O işe alacakları bir Hollandalı mutlaka çıkıyor... (G2, Kadın, Evli,28).

Hollanda işgücü piyasasında, ikincil sektördeki işlerin büyük ölçüde göçmen emeğiyle karşılandığı gözlemlenmektedir. Göçmenlerin, sahip oldukları mesleki niteliklere rağmen göç sonrasında daha düşük vasıf gerektiren işlerde çalışmak durumunda kalmaları, birkaç temel nedene dayanmaktadır. Bu çalışmadan elde edilen verilerle ev sahibi ülkenin diline yeterince hâkim olmamalarının, aynı mesleki alanda yerel vatandaşlara öncelik verilmesi, işverenlerin göçmenleri yeniden eğitime konusundaki isteksizlikleri ve aşırı eğitilmiş bireylerin o pozisyonlarda uzun süreli çalışmayacağı yönündeki önyargılar yer almaktadır.

4.3. Göç Etme Nedenleri

Görüşülenlere “Göç etme nedenleriniz nelerdir?” sorusu yöneltilmiş ve elde edilen yanıtların tek bir nedene indirgenemeyecek kadar çok boyutlu olduğu görülmüştür. Katılımcıların Türkiye’de yaşadıkları koşullar çerçevesinde şekillenen bu nedenler, bütüncül bir perspektifle bu bölümde tek bir başlık altında ele alınacaktır.

Tablo 3. Görüşülenlerin Göç Etme Nedenleri

Kod	Göç Etmelerine Sebep Olan Güçlü Yönler/Durumlar
G1	Türkiye’ye yönelik kitlesel sığınmacı akını ve düzensiz göç hareketleri, göçmenlerin toplumsal ve kültürel uyum süreçlerine yeterince dâhil olamaması nedeniyle yerel halkta güvensizlik algısının artmasına; mesleki alanda ise düşük ücretler ve liyakat sorunlarının ortaya çıkmasına yol açması
G2	Eşinin iş hayatında mobbing yaşaması durumu, mesleki yeterliliğine rağmen istihdam piyasasına katılmakta zorluklar, yaşam pahalılığından doğan etmenler
G3	Türkiye’de kadınlara yönelik şiddetin artması ile ortaya çıkan güvensizlik hissinin, istihdam piyasasına dahil olmakta yaşanan zorluklar, Türkiye’deki istihdam piyasasında yoğun rekabetin varlığı, iş bulma sürecinde bireyin üzerinde baskı oluşturması
G4	Doğal afetler, çalışma saatlerinin belirsizliği ve esnek olmayan çalışma koşulları, iş-yaşam dengesi üzerinde olumsuz etkilere yol açması ve bireyin fiziksel ve psikolojik refahını tehdit etmesi, Türkiye’de kadına yönelik şiddetin artması ile ortaya çıkan güvensizlik hissi, yetersiz maaş ve yaşam pahalılığından doğan etmenler
G5	Türkiye’de toplumsal cinsiyete dayalı şiddetin artış göstermesi, kadınların kamusal alandaki güvenlik algısını olumsuz etkilemesi, düzensiz veya niteliksiz göç akınlılarının kontrolsüz biçimde gerçekleşmesi ve ev sahibi toplumda özellikle kadınlar açısından güvensizlik hissi yaratması
G6	İstihdam piyasasına dahil olamamak, nitelikli iş gücünün düşük ücretlerle istihdam edilmesi, yaşam pahalılığına bağlı olarak ekonomik etkenler, güvensizlik hissi, yakın çevrenin göç etmesi
G7	İçinde bulunduğu toplumsal çevre ve yaşam biçiminin getirdiği sınırlı perspektif, farklı kültür ve yaşam tarzlarını deneyimleme arzusu, Türkiye’de gelecek perspektifin bulanıklaşması
G8	Çalışma saatlerinin belirsizliği ve esnek olmayan çalışma koşulları, iş-yaşam dengesi üzerinde olumsuz etkilere yol açması ve bireyin fiziksel ve psikolojik refahını tehdit etmesi, Türkiye’deki yaşam koşullarından memnun olmamaları, sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda köklü bir değişim arzusu
G9	Türkiye’deki yaşam kalitesinden memnun olmama durumu, ekonomik nedenlerden kaynaklanan yaşam zorluğu
G10	Siyasal belirsizlikler, gelecek için umut vaat etmeyen bir ortamın varlığı, toplumsal güvensizlik hissi, düşük alım gücü ve ekonomik koşulların kötüleşmesi
G11	Mesleki beklentilerle piyasa koşulları arasındaki uyumsuzluğun sebebi ile istihdama dahil olamama, Türkiye’ye ait hissetmeme durumu, düzensiz veya niteliksiz göç akınlılarının kontrolsüz biçimde gerçekleşmesi ve ev sahibi toplumda özellikle kadınlar açısından güvensizlik hissi yaratması
G12	İçinde bulunduğu toplumsal çevre ve yaşam biçiminin getirdiği sınırlı perspektif, farklı kültür ve yaşam tarzlarını deneyimleme arzusu, Türkiye’de gelecek perspektifin bulanıklaşması

G13	Arkadaş çevresinin göç hareketliliği, ülkede meydana gelen siyasi, toplumsal ve kültürel olumsuzluklar
G14	Yaşanılan ülkenin stresli sosyal ve ekonomik koşulları, iş hayatında karşılaşılan problemler, maddi yetersizlikler, genel bir güvensizlik duygusu ve iş yerinde maruz kalınan mobbing gibi olumsuz deneyimler
G15	Yaşanılan ülkenin stresli sosyal ve ekonomik koşulları, iş hayatında karşılaşılan problemler, maddi yetersizlikler, genel bir güvensizlik duygusu ve iş yerinde maruz kalınan mobbing gibi olumsuz deneyimler

---

Görüşmelerde, Türkiye’de son yıllarda artış gösteren düzensiz göç hareketlerinin, bireylerin gündelik yaşam pratikleri üzerinde belirgin bir güvensizlik algısı yarattığı ifade edilmiştir. Özellikle geçici koruma statüsünde bulunan Suriyeliler ile düzensiz yollarla ülkeye giriş yapan Afgan göçmenlerin kamusal alandaki bazı davranış biçimleri, görüşülenler tarafından toplumsal düzenin zayıfladığına işaret eden bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu durum, bireylerin kamusal alanı daha riskli ve öngörülemez bir mekân olarak algılamalarına yol açmıştır. Söz konusu güvensizlik algısının zaman içerisinde artarak süreklilik kazandığı ve geleceğe ilişkin belirsizlik duygusunu derinleştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda algılanan toplumsal güvensizlik, ekonomik gerekçelerle iç içe geçen, bireylerin gündelik yaşam deneyimleri üzerinden şekillenen ve göç kararının oluşum sürecinde etkili olan önemli bir yapısal faktör olarak değerlendirilebilir.

... Şimdi zaten ülkenin geldiği hal o kadar bir kaos, o kadar bir güven problemi. Dışarıya çıktığımızda özellikle biz kadınlar olarak çok büyük problemlerle karşılaşıyoruz. Dışarıdan gelen göçler bize de Türkiye’de gelen dış göçler ve nitelsiz göçler inanılmaz nitelsiz göçler bize çok sıkıştırdı, kendi ülkemizde özellikle ben Trakya bölgesinde Tekirdağ’da yaşıyorum çok fazla fabrika var dışarıdan çok fazla göç alıyoruz artık yani kendimiz burada alanımız kalmadı yani yerlimiz kalmadı burada ve dışarı çıktığımda inanılmaz rahatsız oluyordum. Sözlü tacizlere, bakışlara, bunlara maruz kaldığım için çok rahatsızdım... (G1, Kadın, Evli,30).

Görüşülenlerden elde edilen veriler doğrultusunda, ele alınan güvenlik algısının makro düzeydeki fiziksel güvensizlikle doğrudan ilişkili olduğu görülmektedir. Her birey fiziksel güvenliğini tehdit altında hissettiğinde zorunlu olarak göç etme yöneliminde bulunmasa da bu algının göç kararını şekillendiren önemli faktörlerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

...Hep özel sektöre başvuruyordum. Ama çok enteresan bir şekilde gittiğim herkes böyle... Ben bölümümden dereceyle mezun oldum, üçüncülikle mezun oldum. Nasıl İTÜ’den mezun bir mimar, dereceyle mezun bir mimar, iş bulamaz diye hepsi şaşırды ve günün sonunda hiçbiri bana iş vermedi. Bir yer mesela kabul etti çalışmamı. O da şu şekildeydi. Hiçbir yol, yemek yardımı yok. O dönemde asgari ücret Neydi hatırlamıyorum da, yılını size söyleyeyim. 2019 yılı 400 TL aylık maaş önerdiler. Yeni

mezun olduğum için onlar için büyük bir risk oluşturduğumu, dolayısıyla ne yapacağımı bilemedikleri için anca bunu verebileceklerini söylediler ve yol yemek hiçbir şey yardımı da yoktu. Aynı zamanda insanüstü bir çabada bekliyorlardı. Sadece bir gün denemek için oraya gittim ve hani sadece öyle yemeğinin bile 400 TL'den fazla tutacağını fark edince yok dedim... (G2, Kadın, Evli,28).

Görüşülenlerden G2, Türkiye'nin prestijli bir üniversiteden (İstanbul Teknik Üniversitesi) yüksek bir dereceyle mezun olmasına rağmen, Türkiye'de kendi niteliklerine uygun bir istihdam olanağı bulamamıştır. Bulabildiği sınırlı sayıdaki iş ise ağır çalışma koşulları içermektedir. Bu durum ekonomik tatminsizlik ve mesleki hayal kırıklığı ile birleşerek göç etme kararında etkili olduğunu ifade etmiştir.

... Yani dediğim gibi iş yerinde yaşadığım sorunlar çok etkili. Türkiye'deki yaşam şartları. Türkiye'den gitme sebebim özellikle, Türkiye çok büyük stresli bir ülke olması. Ya adli, dini bilmem ne vesaire hani çok o açıdan sıkıntılı bir ülke olması...Ama tabii ki de maaşlar az. Çalışma koşulları çok kötü. Türkiye'den gitme sebebim zaten bu. Yani yaşanan çok büyük zorluklar var. Keza aynı işi yapan erkek ve kadına, kadına daha az maaş vermeleri. Başka, şirket içerisindeki bir kadınlara davranışlarda, nasıl söyleyeyim ya işte asılmıyor ya bir şey yapıyor veya baskı uygulanıyor diğer kadın üstler tarafından da çok baskı yiyorsun, sorun yaşıyorsun. Başka ne var? Yetersiz ücret, zaten çalışma saatleri baya kötü... (G14, Kadın, Bekar,30).

Görüşülenlerden G14, Türkiye'de iş bulma sürecinde ciddi bir sorun yaşamadığını, esas sorunların iş yaşamı içerisinde karşılaştığı olumsuzluklardan kaynaklandığını belirtmiştir. Öğrencilik yıllarından itibaren çalışma hayatına dahil olan G14, iş ortamlarında hem kadın çalışanlar tarafından maruz kaldığı mobbingin hem de toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin maaşlara yansımalarının motivasyonunu olumsuz etkilediğini ifade etmiştir. Elde ettiği gelirin gelecek planlaması yapabilmesi için yetersiz olduğunu, ayrıca çalışma koşullarının yoğunluğu ve düzensizliği nedeniyle tükenmişlik hissine kapıldığını dile getirmiştir. Bütün bu bireysel ve toplumsal olumsuzlukların birleşimi, Türkiye'yi stresli bir ülke olarak algılamasına yol açmış ve bu durum, gelecek kaygılarıyla birlikte göç etme kararını şekillendirmiştir.

Görüşülenler arasında, Türkiye'de üniversiteden mezun olduktan sonra kendi mesleki alanlarında istihdam edilemediklerini ve bu nedenle farklı sektörlerde çalışmak zorunda kalanlar bulunmaktadır. İş deneyimi bulunan bireyler, Türkiye'deki çalışma koşullarının belirsiz ve esnek yapısından; iş tanımlarının net olmamasından dolayı görevleri dışındaki işleri de yapmak zorunda kalmaktan; maaşların yapılan işe oranla yetersiz olmasından, ayrıca işe alım süreçlerinde ve çalışma hayatında liyakatsizlik ve mobbing gibi olumsuzluklarla karşılaştıklarından söz etmişlerdir. Tüm bu etkenler, bireylerin göç etme kararlarını etkileyen bütüncül bir nedensellik oluşturmuştur. Görüşülenler arasında, istihdam piyasasına dahil olma sürecinde güçlük yaşamayan, ekonomik olarak gelir düzeyinden memnun olan ve çalışma koşullarında ciddi bir problemle karşılaşmayan

bireyler de bulunmaktadır. Bu kişiler için göç etme kararı, ekonomik ya da mesleki zorunluluklardan ziyade, sosyo-kültürel bağlamda duyulan memnuniyetsizlikten ve mevcut yaşamın sınırlandırıcılığından kaynaklanmaktadır. Görüşülenler, Türkiye’deki toplumsal yapının dar kalıpları içerisinde kendilerini ifade edemediklerini, bireysel gelişim ve yaşam tarzı açısından sınırlı olanaklarla karşılaştıklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca, ülkenin genel seyri itibarıyla olumlu bir gelecek perspektifi sunmadığını düşünmeleri, onları alternatif yaşam biçimleri arayışına ve farklı kültürel deneyimlere yönlendirmiştir.

... Onun da etkisi var ama öncelik ekonomi değildi hiçbir zaman bizim için. Ya biraz refah da etkiliyordu. Şimdi biz yeni evlenecektik. Bir hayat kurmak İstanbul’da gerçekten çok zor yeni evli bir çift için. İu istediğimiz standardı yakalayamayacaktık. O sırada da eşim böyle bir teklif alınca hani bir risk alalım dedik, deneyelim dedik. Olmazsa zaten evimiz İstanbul. Dönebiliriz diye bir rahatlığımız vardı. O şekilde. Denemek istedik... (G5, Kadın, Evli, 29).

Görüşülenlerden G5, ekonomik nedenlerin tek başına belirleyici olmadığını, ancak yaşam standartlarını yükseltme arzusu ve gelecek kurma beklentilerinin göç motivasyonunu güçlendirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca onun “geri dönebiliriz” ifadesi, göç kararının geri dönüşlü bir geçiş olarak görüldüğünü ve bu durumun risk algısını azaltarak göç sürecini daha uygulanabilir hale getirdiğini göstermektedir.

4.4. Hollanda’ya Uyum Süreci

Yapılan görüşmeler, katılımcıların Hollanda’ya uyum sürecinin tek boyutlu olmadığını; bu sürecin toplumsal, kültürel ve yapısal dinamiklerle birlikte çok yönlü bir biçimde deneyimlendiğini ortaya koymaktadır. Nitelikli göçmen statüsündeki görüşülenlerin önemli bir kısmı, sahip oldukları eğitim düzeyleri ve mesleki yeterliliklere rağmen, göçün ilk dönemlerinde niteliklerine uygun istihdam olanaklarına erişemediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, yapısal uyum sürecinde karşılaşılan temel engellerden biri olarak öne çıkmaktadır. Nitelik uyumsuzluğu, bireylerin mesleki tatmin düzeylerini olumsuz etkilediği gibi, toplumsal aidiyet duygusunun oluşmasını da geciktirmektedir. Buna karşın, görüşülenlerin tamamının Hollanda işgücü piyasasına dahil olmuş olmaları, iş yaşamı üzerinden belirli bir düzeyde yapısal uyumun sağlandığını göstermektedir. İşyerlerindeki çok kültürlü ortam, çalışma disiplini, eşitlikçi yaklaşımlar ve profesyonel iletişim pratikleri, göçmenlerin iş yaşamına entegrasyonunu kolaylaştıran başlıca unsurlardandır. Kültürel uyum bağlamında ise katılımcıların önemli bir kısmının Hollanda’nın toplumsal değerleri, normları ve yaşam tarzına karşı görece açık bir tutum geliştirdiği belirlenmiştir. Görüşülenler; hoşgörü, bireysel özgürlük, özel alanın korunması ve karşılıklı saygı gibi değerlerin gündelik yaşamda belirleyici olduğunu ve bu normlara büyük ölçüde uyum sağladıklarını ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, bazı katılımcılar kültürel kodlar arasındaki farklılıklar nedeniyle zaman zaman toplumsal etkileşimlerde zorlandıklarını ve sosyal ilişkilerde mesafe hissettiklerini de dile getirmişlerdir. Görüşülenlerden G14’ün Hollanda’ya uyum süreçlerine ilişkin ifadesi aşağıdaki alıntıda görülmektedir.

... Hiçbir şey bilmiyorduk Hollanda ile ilgili, Türkiye'de biliyorsun şimdi. Ne için nereye başvurman gerektiğini, nereye şikâyet edebilirsin, hakların ne, trafik kurallarındır, bilmem. Hadi bu da daha az çok aynı. Ama yani her şey farklı tabii ki de. Bisikletlerin öncelik olması Türkiye'de öyle bir şey yok. Acaba şey diyorsun yani, ben şu an bir kural çiğniyor muyum? Sorusu benim ilk aylar çok kafamda vardı. İlk iki ay gerçekten dışarı çıktığımda bile böyle biraz gergin oluyordum. Hani bir şeyi yanlış mı yapıyorum algısı çok fazla oluyordu. Ama ne bileyim turist olarak gelince öyle bir hükümlülüğün yok ya öyle bir şey hissetmiyorsun ama yaşamak için geldiğin zaman bu açıdan şeyler çok farklı. Bir de dediğim gibi, bilmiyorsun ki vergilendirme sistemini nasıl? Hala bilmiyorum. Su, çöp, şu bu... Her şeyi araştırmak zorundasın fazlasıyla. Mesela sigortam. Sigortam gerçekten ne kadarını kapsıyor? Neyi kapsıyor? Neyi ne kadar ödemem gerekiyor? Hiçbir şey anlamıyorum. Çünkü bir şeyler geliyor ve ödüyorum ama çok anlamsız yani. Her şey çok değişik. Sıfırdan bir hayata başlıyorsun. Ben 30 yaşındayım şu an 29 yaşında buraya gelmiş oldum buraya. O yaşta ben sıfırdan bebek gibi bir ülkede doğmuş oldum. Bilmenin beklendiği şeyleri bilmiyor oluyorsun... (G14, Kadın, Bekar, 30).

Göçmenler her ne kadar nitelikleri altında bir işte çalışsalar da göç ettikleri ülkede istihdam piyasalarına dahil olmaları yapısal entegrasyon bağlamında uyum sağladıklarını göstermektedir. Görüşülenlerin beyanları değerlendirildiğinde, istihdam dışındaki yapısal uyum alanları olan eğitim, barınma ve sağlık hizmetlerine erişim açısından genel olarak olumlu bir uyum süreci yaşandığı görülmektedir. Özellikle bazı katılımcıların Hollanda'da ev sahibi olmaları (G13, G8, G5) ya da yükseköğrenimlerini yeniden başlatmaları (G10, G13, G2) bu alandaki yapısal uyumu somutlaştıran örnekler arasında yer almaktadır. Kültürel uyum bağlamında ise, görüşülenlerin büyük çoğunluğu Hollanda toplumunun normlarına ve değerlerine belirli bir uyum geliştirdiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle Hollandalıların doğrudan, açık sözlü ve mesafeli iletişim tarzının, başlangıçta tuhaf bulunsa da zaman içerisinde normalleştiği ve kabul gördüğü belirtilmiştir. Ayrıca, Hollandaca bilmeyen bireylerin kültürel entegrasyonda dezavantaj yaşayabilecekleri varsayımına karşın, İngilizcenin toplumsal yaşamda yaygın biçimde kullanılıyor olması, bu bireyler için kültürel uyumu kolaylaştıran bir araç olarak öne çıkmıştır. Bu durum, dilsel uyumun yalnızca ev sahibi toplumun diline hâkimiyetle değil, aynı zamanda alternatif iletişim kanallarının varlığıyla da şekillendiğini göstermektedir. Bununla birlikte, Hollanda'ya ilk göç edilen dönemde, bireylerin yeni bir toplumsal ve kültürel ortama uyum sağlamaya çalışmaları, çeşitli zorlukları da beraberinde getirmektedir. Farklı bir ülkede yaşamaya başlamak hem yapısal hem de bireysel düzeyde çeşitli uyum süreçlerini gerektirmekte ve bu süreçler, göçmenler açısından başlangıçta uyumun önünde engelleyici faktörler oluşturabilmektedir.

... İlk geldiğimde baya zorlandım çünkü hiç dil bilmiyordum. Sadece İngilizceyle anlaşabiliyorsun ama markette, belediyede işlerimi halletmekte çok zorlandım. İlk 6 ay dışarı çıkmak istemedim, insanlarla iletişim kuramamak beni çok zorladı. Sonra çevrem genişledikçe biraz daha alıştım. Ama hâlâ tam olarak

Hollandalularla bir ilişki kurabildiğimi düşünmüyorum, komşular sadece selamlaşıyor, o kadar... (G1, Kadın, Evli,30).

Görüşülenlerden G1, sosyal uyum sürecinde dil yetersizliği nedeniyle ev sahibi toplumla sınırlı düzeyde iletişim kurabildiğini ifade etmiştir. Bu durum, sosyal uyumun temel belirleyicilerinden biri olan dil edinimi açısından henüz tam bir uyumun sağlanamadığına işaret etmektedir. Hollandaca bilmemek, yalnızca gündelik iletişimi sınırlamakla kalmamakta, aynı zamanda kültürel kodların anlaşılması ve içselleştirilmesi sürecini de zorlaştırarak kültürel uyumun önünde bir engel oluşturmaktadır. Öte yandan, görüşülenlerin ortalama olarak yaklaşık iki yıldır Hollanda’da ikamet ediyor olmaları, uyum süreçlerinin henüz erken bir aşamasında bulduklarını göstermektedir. Bu durum, toplumsal ve kültürel uyumun kısa sürede tamamlanan bir süreçten ziyade zamana yayılan, kademeli bir ilerleme gerektiren dinamik bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır.

... Hollanda'ya uyum sağlanıyoruz ya. Bence sağlamalıyız da. Çünkü buraya gelip insanlarla birlikte yaşıyoruz ve bence öğrenmeliyiz yani bu insanların dilini de öğrenmeliyiz. Her ne kadar öyle şey, çok İngilizceyle işlerimizi halledebilirsek de, bence kültürünü anlamak için dilini de öğrenmeliyiz. Ne bileyim, kıyafetlerini de giymeliyiz, o festivallerine de katılmamız, peynirini de yemeliyiz. Anlamalıyız diye düşünüyorum. Çünkü burada mesela bisiklet sürmek de kültüre bir parçası. Ve onu da yapıyoruz. Aynı zamanda da bir ulaşım aracı... (G10, Kadın, Evli,29).

... Evet, ona da katıldık mesela (Kral günü). Bence bunlar şey için çok önemli. Buradaki insanların neye önem verdiğini, neye güldüğünü, neye üzüldüğünü anlamak açısından önemli. Biraz empati yapmak gerekiyor. Çünkü ben de mesela aynıını bekliyorum. Bir şey olduğunda. Mesela biri bayramı kutladığında falan acayip seviyorum. Ramazan Bayramı, Kurban Bayramı olduğunda falan. Hani bir göçmenin de onlara uyum sağladığını, onlara saygı duyduğunu, günlerini şey yaptığını duyunca aynı şeyi hissedeceklerini düşünüyorum. Hani kendi uyumum bir tarafa biraz da bunun için öğrenmek istiyorum aslında. Çünkü şey istemiyorum hani kopuk, ayrı bir yaşam istemiyorum. Ben de hani uyum içinde yaşamak istiyorum... (G5, Kadın,Evli, 29).

Görüşülenlerden G10 ve G5’in uyum sürecine ilişkin bakış açıları, göç ve uyum literatüründe yer alan temel entegrasyon yaklaşımlarıyla büyük ölçüde örtüşmektedir. Her iki görüşülenlerin de Hollandaca öğrenme yönündeki isteklilikleri ve Hollanda kültürel yaşamına aktif katılım eğilimleri, Berry’nin (1997) entegrasyon stratejisinde tanımladığı, bireyin hem kendi kültürel kimliğini koruması hem de ev sahibi toplumla aktif ilişki kurması yaklaşımıyla doğrudan uyumludur. Görüşülenlerden G10’un “çünkü buraya gelip insanlarla birlikte yaşıyoruz ve bence öğrenmeliyiz...” şeklindeki ifadesi, Hollanda toplumunun bir “biz” grubu olarak algılandığını ve bu topluluğa dahil olma yönünde bilinçli bir yönelimi ortaya koymaktadır. Bu ifade, göçmenin sosyal kimliğini ev sahibi toplumla ilişkilendirme sürecine işaret etmekte ve aidiyetin yalnızca yapısal değil,

sembolik ve ilişkisel bir boyut taşıdığını göstermektedir. Esser'in (2000) kültürel entegrasyon ve etkileşimsel entegrasyon, G10'un ifadelerinde açık biçimde karşılık bulmaktadır. Bireyin ev sahibi toplumun dilini öğrenmesi ve sosyal normlarıyla ilişki kurması, bu iki entegrasyon biçiminin temel göstergeleri arasında yer almaktadır. Benzer şekilde, G10 ve G5'in buldukları ülkenin dilini öğrenme çabaları ile bisiklet kullanma, festivallere katılma gibi gündelik yaşam pratiklerine dahil olma yönündeki tutumları, kültürel ve etkileşimsel entegrasyonun pratik düzeydeki yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Göçmenler, geldikleri toplumun kültürel mirasını ve değerlerini yalnızca fiziksel düzeyde değil, aynı zamanda simgesel ve sembolik anlamlar aracılığıyla da göç ettikleri ülkelere taşımaktadır. Ev sahibi toplumun sosyo-kültürel yapısıyla karşılaşıldığında, bireyler kendi kültürel kodları ile yeni çevre arasında sürekli bir karşılaştırma yaparak uyum süreçlerini bireysel düzeyde yeniden üretmektedir. Bu süreç, bazı durumlarda yüzeysel bir uyumla sınırlı kalırken, bazı durumlarda daha derin ve içselleştirilmiş bir kültürel entegrasyonu beraberinde getirebilmektedir. Bu bağlamda Berry'nin (1997) kültürleşme stratejileri kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde, bazı bireylerin entegrasyon stratejisini benimsediği, hem kendi kültürel kimliklerini korumaya devam ettikleri hem de ev sahibi toplumla anlamlı ve süreklilik gösteren etkileşimler kurmaya çalıştıkları görülmektedir. Nitekim görüşülenlerden bazıları, Hollanda toplumuna özgü festivallere katılım, bisiklet kültürünün benimsenmesi ve yerel gıda tüketimi gibi gündelik yaşam pratiklerine aktif biçimde dahil olduklarını ve bu pratiklerin günlük rutinlerinin bir parçası haline geldiğini ifade etmişlerdir. Öte yandan görüşülenlerden G7, G3, G2'nin ise Hollanda'daki sosyal norm ve kültürel sembollere ilişkin yeterli anlam dünyası oluşturamadıkları için bu pratikleri anlamsız bulmuş ve sosyal katılımı tamamen gerçekleştirilememişlerdir. Bu durum Berry'nin modelinde "marjinalleşme" ya da "ayrışma" stratejilerine denk düşmektedir. Esser'in (2000) Bu duruma sosyal entegrasyon modelindeki "kültürel entegrasyon" boyutu açısından bakıldığında ise, burada kültürel kodların çözümlenememesi nedeniyle entegrasyonun tamamlanamadığı bir durum söz konusudur. Dolayısıyla, elde edilen nitel veriler göçmenlerin kültürel entegrasyonunun yalnızca fiziksel katılım düzeyinde değil, aynı zamanda anlam üretme ve sembolik uyum düzeyinde de değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır Sosyal anlamda uyum gerçekleştirilemeyen bireylerden elde edilen veriler aşağıdaki alıntılarda görülmektedir.

... Çok bilgi sahibi değilim açıkçası. Toplumsal günler, kutlamalar... Bir kral gününü bilirim. O da hangi gün olduğunu unuttum. Bir senede bir kral günleri var. Benim için çok bir anlam ifade etmiyor açıkçası. Çünkü ben buranın vatandaşı dahil olsam bende o kod yok yani mesela bir 29 Ekim heyecanını göçmene entegre edebilir misin? Edemezsin. Ben de öyle düşünüyorum. Sonradan vatandaşı olduğunda direkt böyle her şeyi benimseyemezsin zaten... (G7, Erkek, Bekar,27).

... Mesela kral günü aşırı kalabalık ve küçük anlamsız geliyor. Partilerin ve kültürleri bana anlamsız geliyor... (G3, Kadın, Evli,29).

... Yani özellikle böyle takvimimizde işaretleyip de katılmaya çalışmıyoruz. Ama denk gelirsek, hadi şuraya gidelim dediğimiz oluyor. Ama festivaller yine biraz ben şey yapıyorum. Yani bana hitap etmiyor. Ne için eğlendiğimi neyi kutladığımı bilmiyorum çünkü... (G2, Kadın, Evli,28).

G7, G3 ve G2'nin kültürel pratiklere katılımı ile ilgili ifadeleri incelendiğinde; ev sahibi toplumun sembolik değerleriyle (örneğin Kral Günü) tarihsel veya duygusal bir bağ kuramadıkları ve belirgin bir yabancılık hissi taşıdıkları görülmektedir. Bu bulgu, kültürel entegrasyonun yalnızca yüzeysel bir boyutta gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu durum, bireyin ev sahibi toplum içinde fiziksel olarak yer alsa da kültürel ve duygusal düzeyde aidiyet geliştiremediğine işaret etmektedir. Ayrıca bu anlatım, ayrışma eğilimine işaret etmektedir. Çünkü birey, geldiği kültürün sembolleriyle (örneğin 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı) güçlü bir duygusal bağ sürdürürken, içinde yaşadığı ülkenin sembollerini anlamlandıramamakta ve benimseyememektedir. Bu da göçmenin, kendi kültürel aidiyetine sadık kalırken, ev sahibi toplumla duygusal veya sembolik düzeyde bir bağ kurmamasına neden olmaktadır.

G1, G14, G3, G5, G2'den elde edilen veriler doğrultusunda, bazı göçmenlerin Türkiye'den Hollanda'ya göç ettikten sonra sosyal hayata katılımlarında belirgin bir düşüş yaşandığı görülmektedir. Hollandalı bireylerle kurulan etkileşimlerin sınırlı olması, sosyalleşme pratiklerinin kültürel olarak farklılık göstermesi ve hizmet sektörünün Türkiye'ye kıyasla daha sınırlı bir kamusal etkileşim alanı sunması, göçmenlerin gündelik yaşamda sosyal görünürlüklerinin azalmasına yol açmaktadır. Bu durum, Esser'in (2000) etkileşimsel entegrasyon kavramı ile Bosswick ve Heckmann'ın (2006) entegrasyonun çok boyutlu yapısına ilişkin yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, göçmenlerin ev sahibi toplumla kurdukları gündelik sosyal ilişkilerin sınırlı ve mesafeli kaldığını ortaya koymaktadır. Ev sahibi toplumla zayıf düzeyde kurulan bu etkileşimler, sosyal uyumun derinleşmesini güçleştiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bununla birlikte, katılımcıların söz konusu etkileşim eksikliğini, benzer göçmen gruplarıyla ve özellikle nitelikli Türk göçmenlerle geliştirdikleri sosyal ilişkiler aracılığıyla telafi ettikleri görülmektedir. Ancak yeni topluma uyum sürecinde yaşanan güçlükler, mevcut sosyal çevrelerin sınırlılığı ve ev sahibi toplumla yeni bağlar kurma olanaklarının kısıtlı olması, sosyal uyum sürecinin bütüncül biçimde ilerlemesini zorlaştırmaktadır.

... En azından Hollandalıları eğer söyleyecek olursam çok direktler. Biraz mesafeliler. Normalde ben 10 aydır burada çalışıyorum ama Hollandalı arkadaşlarıma hiç dışarıda buluşmadım mesela. Türkiye'de olsa ohoo kaç kere buluşmuşumdur falan... (G4, Kadın, Bekar, 29).

... Sosyal açıdan. Bu arada okulumda çok yakın bir arkadaşım var ama ne kadar en yakınım desem bile bir kahve içmeye gidelim diyeceğim bir arkadaşım değil. Yani her şey randevu ile hadi bir şeyler yapalım diyemiyoruz bana bir hafta sonrasına boşum diyor en zorlandığım nokta bu oldu... (G3, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerden G4'ün, Hollanda'daki iş hayatında iş arkadaşlarıyla mesai dışı ilişkiler kuramamasını dile getirmesi, etkileşimsel entegrasyonun zayıf kaldığını göstermektedir. Aynı zamanda G3'ün sosyalleşme açısından en elverişli alanlardan biri olan okul ortamında dahi yeterli düzeyde sosyal bağ kuramaması Hollanda'ya uyum sürecini zorlaştırmakta olup sosyal dışlanma hissini pekiştirmektedir.

... Ve aslında işte biraz sosyalleşmeye ihtiyacım, işim bu yüzden çok önemliydi. Şimdi evde kalarak bu ülkeyi kesinlikle tanıyamıyorsun. İşe başladığımda o yüzden o kadar mutlu olmuştum ki. Hollandalılarla görüşüyorum, şeylerini görüyorum, kültürlerini. Şey çok komikti, bir gün... Şey oldu. Birisi zorla çikolata herkese ikram ediyor. Niye diyorum ben istemiyorum. Ve burada biliyorsunuz birine bir şey ismarlanmaz Doğum günüymüş. Doğum gününde burada sen pasta alıyormuşsun herkese. Kimse sana gelip de kutlamıyor, şey yapmıyor. İş yerinde bana dediler yani senin de ocaкта. Biliyoruz getireceksin diyorlar. Bunu mesela hiçbir entegrasyon yerinde söylemezler yaşayarak öğrenmen gerekiyor... (G5, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerden G5'in toplumsal alanlara uyum sağlayabilmek için geliştirdiği stratejilerden biri istihdam piyasasına dahil olmaktır. Toplumsal uyumun gerçekleştiği alanlardan biri olan iş hayatına katılım, bireyin hem Hollandalılarla etkileşim kurabildiği hem de kültürel normları gözlemeyerek öğrendiği bir zemin olmuştur. Bu durum, göçmenlerin yeni katıldıkları toplumsal alanlardaki pratikleri sezgisel olarak öğrenerek sosyal hayata örtük bir biçimde uyum sağladıklarını ortaya koymaktadır. Devletlerin uygulamış olduğu entegrasyon politikalarının bireylerin topluma uyum sağlaması için bir temel oluşturduğunu, o toplum hakkında bütüncül bir bilgi sunmadığına işaret etmektedir.

4.5. Dijital Göç Ağları, Arafta Kalma ve Hayal Kırıklıkları

Hollanda'da yaşayan Türk göçmenler, sosyal medya üzerinden oluşturdukları gruplar sayesinde birbirlerine destek sağlamakta, bilgi paylaşımında bulunmakta ve gündelik yaşamdaki sorunlarına çözüm aramaktadırlar. Bu sayede göçmenin bir ülkede daha önce bulunmuş olması ya da orada yaşayan bir tanıdığıнын olması artık bir zorunluluk olmaktan çıkmıştır. Enformel biçimde gelişen bu dijital ağlar, göç sürecindeki risklerin azaltılmasında ve göç öncesi bilgi ediniminde önemli bir rol oynamaktadır. Göçmenler bu dijital topluluklar aracılığıyla Türkçe konuşan doktorlara ulaşmakta, iş ve ev bulma gibi pratik konularda yardım almakta, sosyalleşme ihtiyaçlarını gidermek üzere kadınlar, anneler veya gençler gibi alt gruplarla bağ kurabilmektedirler. Bu durum, göç ağları teorisinin klasik anlamda aile, akraba ya da hemşerilik bağlarına dayanan yapısının, dijital dönüşümle birlikte biçim değiştirdiğini ve genişlediğini göstermektedir.

Görüşmelerde, göçmenlerin iş arama sürecinde yalnızca yakın çevrelerinden destek almadıkları, aynı zamanda dijital platformları da aktif şekilde kullandıkları görülmektedir. Katılımcılardan 13'ü, iş arama ve başvurma süreçlerini LinkedIn, Indeed ve Facebook iş bulma grupları gibi çevrim içi platformlar aracılığıyla yürüttüklerini ifade etmiştir. Bu dijital uygulamalar yalnızca istihdama erişimi kolaylaştırmakla kalmayıp, aynı zamanda bireylerin yeni bir topluma entegrasyon sürecini hızlandırmaktadır. Görüşülenlerin büyük çoğunluğu, özellikle aile ve arkadaş çevresinden uzakta olmanın yarattığı duygusal zorluklara dikkat çekmiş ve bu yalnızlık halinin dijital mecralarda kurulan bağlarla kısmen giderilebildiğini ifade etmiştir. Bireylerin sosyal çevre edinme süreçleri yalnızca fiziksel ortamla sınırlı kalmamakta, dijital platformlar üzerinden de gerçekleşebilmektedir. Böylece, dijital ağlar, göçmenlerin yalnızlık hissini azaltan ve kültürlerarası etkileşimi destekleyen alternatif bir sosyal alan olarak önem kazanmaktadır. Görüşülenlerden elde edilen bilgiler aşağıdaki alıntılarda görülmektedir.

...WhatsApp grupları var burada. Özellikle expat'ların WhatsApp grupları var. O senin de bana ulaştığın gruplar. Ama orada iş bulmak çok zor. Çünkü orada biraz da herkes kendi derdinde. Herkes yeni yeni tecrübe kazanıyor. Burada bir tane konuşumdan yararlandım. O da 20 yıl önce gelmiş, Türk. O bana birkaç iş ve site tanımlarını yaptı. Onun dışında uygulamalardan bakıyorum. Bir tane uygulama buldum. Türk Toplumunu diye. Apple'dan indirdim. Orada da iş ilanları var... (G11, Kadın, Bekar,27).

Görüşülenlerden G11'in ifadelerinden, Hollanda'ya uyum sürecinde formel ve enformel ağları kullanarak istihdam piyasasına dâhil olduğu anlaşılmaktadır.

...Şöyle, meet-up'lara falan gittiğimde farklı farklı insanlarla çoktan denk geldim. Şu an mesela Bumble'ın arkadaş şeyi var, Tinder gibi bir uygulama var ya Bumble, onun bir BFF'si (yakın arkadaş) vardı mesela. Japon bir kızla eşleştik, onunla mesela arkadaş olduk, onunla buluşuyorum. Ama genel olarak mesela eşimle birlikte görüştüğümüz grubumuz Türk grubu var, bir tanışma etkinliği vardı. Oraya gittik. Orada bizim gibi bir çift arkadaş olduk. Onların da kendilerinin İstanbul'dan gelen bir arkadaşlık grupları varmış. Yavaş yavaş onlarla da birlikte olmaya başladık. İzmir'de bir arkadaşım vardı. Onunla görüşüyoruz. Sevgiliyle birlikte burada. Hani genel olarak çevremiz Türk diyebiliriz. Zaten voleybol takımımın da çoğu Türk. Yani genel olarak Türk çevresi diyebiliriz. Ama bu böyle özellikle Türkler olsun diye değil. Böyle oldu yani. Hatta aslında böyle biraz daha international grupların içinde de olmak istiyorum. Güzel bir şey bence farklı kültürlerle onlarla olmak... (G13, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerden G13'ün ifadeleri ve diğer görüşülenlerin deneyimleri göç ağları teorisinin hem etnik temelli sosyal ağlar hem de farklı kökenlerden bireylerle kurulan yeni ilişkiler aracılığıyla göç sürecinde bireyin sosyal bağlarını nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Geleneksel anlamda göç ağları, genellikle akrabalık, hemşerilik ya da etnik kimlik temelli

olarak kurulur ve göçmenlerin barınma, iş bulma, sosyal çevre edinme gibi temel ihtiyaçlarını kolaylaştırmaktadır. Görüşülenin Türk gruplarla doğal biçimde kurduğu sosyal çevre, bu bağlamda etnik dayanışma ağlarının bir örneğini teşkil eder. Bununla birlikte, görüşülen aynı zamanda dijital platformlar örneğin MeetUp, Bumble BFF aracılığıyla farklı milletlerden bireylerle de arkadaşlık ilişkileri kurmak istediğini ifade ederek, dijital göç ağlarının ortaya çıkardığı yeni etkileşim biçimlerine işaret etmektedir. Bu durum, göç ağlarının yalnızca var olan toplumsal bağların yeniden üretildiği yapılar olmaktan çıkıp, farklı kültürleri bir araya getiren ve sosyal sermayeyi genişleten esnek ağlara dönüştüğünü göstermektedir.

Hollanda'ya göç eden yüksek nitelikli bireyler, sosyal, kültürel ve toplumsal düzeyde belirli ölçülerde uyum sağladıklarını ifade etmiş olsalar bile, kimlik ve aidiyet noktasında yaşadıkları belirsizlik dikkat çekmektedir. Göçmenler, geldikleri toplumun kültürel mirasını tümüyle terk etmemekte, aynı zamanda içinde buldukları yeni topluma da tam anlamıyla entegre olamamaktadırlar. Bu durum, Berry'nin (1997) marjinalleşme biçimiyle örtüşmektedir. Görüşülenlerin büyük çoğunluğu, Hollanda'da yaşamaya ve sistemin işleyişine uyum sağladıklarını belirtmekle birlikte ne Türkiye'ye ne de Hollanda'ya kendilerini bütünüyle ait hissettiklerini, bunun yerine ulus-ötesi bir kimlik geliştirdiklerini ifade etmişlerdir. Bu da göçün yalnızca mekânsal bir hareketlilik değil, aynı zamanda bireyin kimliğini yeniden inşa süreci olduğunu göstermektedir. Bu çalışmada, nitelikli genç bireylerin göç kararlarının yalnızca ekonomik gerekçelere dayanmadığı, önceki bölümlerde çeşitli bireysel ve yapısal nedenlerle desteklenmiştir. Ancak göç ettikten sonraki süreçte, bireylerin iş yaşamı, toplumsal ilişkiler ve kültürel beklentiler açısından ne ölçüde tatmin oldukları sorusu önemli bir tartışma alanı oluşturmaktadır. Bu bağlamda, görüşülenlere göç sürecinde mesleki niteliklerini ve kariyer hedeflerini geride bırakmalarının onlar açısından bir pişmanlık yaratıp yaratmadığı, aynı zamanda Hollanda'daki yaşamlarının beklentileriyle ne derece örtüştüğü sorulmuştur. Katılımcıların bir kısmı, göç ettikleri için genel anlamda pişmanlık duymadıklarını belirtmiş ve "aramak istesek birçok olumsuzluk bulabiliriz, ama geldiğimiz için pişman değiliz" şeklinde görece olumlu bir perspektif sergilemişlerdir. Buna karşın, bazı görüşülenler ise Türkiye'deki mesleki birikimlerini kullanamamanın ve sahip oldukları nitelikleri iş gücü piyasasında değerlendirememenin yarattığı statü kaybı nedeniyle göç kararlarını sorgulamaktadır. Özellikle tam anlamıyla sosyo-kültürel uyum geliştiremeyen bireyler arasında, Türkiye'ye geri dönme düşüncesi yaygınlaşmakta ya da alternatif olarak başka ülkelere göç etme eğilimi ortaya çıkmaktadır. Görüşülenlerin Hollanda'ya aitlik durumuna ilişkin veriler aşağıdaki alıntıda görülmektedir.

... Arada kalmışım ben birazcık. Çok arada kalmışım. Hollanda vatandaşı değilim zaten. Türkiye'ye de ait değilim. Burada tam olarak ait hissediyor muyum bilmiyorum... İş hayatına kolay adapte oldum. Zaten çalışma arkadaşlarım çok cana yakın. Ait hissetme konusu ise şöyle buradaki International Committee'ye daha ait hissediyordum. Ama orada da mesela şey var yani var, expat değilim, işçi olarak

gelmedim. Sadece okul için gelmedim. Birçok konuda çok arada kalmıştım. Yani, ee... İşim için de gelmem gibi bir şey yok. Yani onun için dolayısıyla da gelmedim. Bir sürü konuda arada kalmışlığı yaşıyorum yani... (G3, Kadın, Evli,29).

Görüşülenlerden G3'ün ifadeleri, göçmen kimliğinin sabit bir kategoriden ziyade, göç sürecinde sürekli dönüşen, parçalı ve çok boyutlu bir yapı arz ettiğini göstermektedir. G3, kendisini ne Türkiye'ye ne de Hollanda'ya ait hissetmekte; bunun yerine kendisini "uluslararası" bir kimlikle tanımlamaktadır. Ancak bu durum, kimliksel esnekliği işaret ettiği kadar, aidiyet eksikliğiyle gelen bir "arada kalmışlık" hissini de beraberinde getirmektedir. G3'ün Türkiye'den göç ederken kendi kariyerini geride bırakması, Hollanda'da niteliklerinin altında işlerde çalışması ve göç sürecine dair konumunun "yüksek nitelikli" ya da "düşük nitelikli" göçmen kategorilerinden birine tam olarak uymaması, aidiyet sorununu daha da derinleştirmektedir. Bu bağlamda, G3'ün deneyimi, yeterince görünür olmayan ancak son yıllarda artan bir göçmen tipolojisine, yani "ara konumda bulunan" göçmenlere işaret etmektedir. Bu grup, ne klasik anlamda ekonomik gerekçelerle göç eden düşük vasıflı işçilerle ne de doğrudan istihdam odaklı yüksek nitelikli göçmenlerle özdeşleşebilmektedir. Bireyler hem mesleki statü hem de toplumsal aidiyet açısından çift yönlü bir dışlanmışlık deneyimlemektedir. Göçmenlerin Hollanda'ya yerleştikten sonra edindikleri toplumsal, kültürel ve mesleki deneyimler çerçevesinde, gerçekleştirdikleri göç kararının bireysel ve mesleki anlamda "karşılığını bulup bulmadığı" sorgulanmıştır. Bu kapsamda katılımcılara, niteliklerine uygun mesleklerini bırakmalarının "yerine değip değmediği" ve bu durumun göç kararına ilişkin bir pişmanlık yaratıp yaratmadığına dair değerlendirmeleri sorulmuştur. Görüşülenlerden elde edilen veriler aşağıdaki alıntılarda görülmektedir.

...Burası bana tamamen pişmanlık gibi geliyor. Yani aşırı büyük pişmanlıklar geliyor. Çünkü amacınız eğer ekonomik anlamdaysa eskisi gibi bir para biriktiremiyorsunuz, çalışma koşulları bence ağır yani benim yaptığım mesleğe göre. Ama başkasına sorsak Avrupa cennet... (G9, Erkek, Bekar, 25).

...Her şeye pişmanım. Hem de bu pişmanlıkla yüzleşmem çok yakın zamanda oldu. Hatta terapi almaya başladım bu yüzden. İşimi bıraktığım için pişmanım, kariyerimi bıraktığım için pişmanım. Yani evet tabii ki burada doktora yapmak bana başka kapılar açacak ama bunun hiçbir garantisi yok. Türkiye'ye döndüğümde Türkiye bu, hiç belli olmaz. Ben yine iş bulamayabilirim. Ya da burada, buradan okudum diye hala iş bulamayabilirim. Babam bu arada çok ciddi sağlık sorunları yaşadı. Ve o dönemde onların yanında olamadığım için gerçekten kahroldum. Çok pişman oldum buraya geldiğimde. Ve ben hep ailemle yaşadım evlenene kadar. Hiç üniversitede ayrı eve çıkma gibi bir durumum olmadı. Ve bir anda ilk evlendiğimizde evimiz de 15 dakika yürüme mesafesindeydi. Kilometrelerce uzağa geldim onlardan... (G2, Kadın, Evli,28).

Görüşülenlerin ifadeleri doğrultusunda, bireylerin Hollanda'ya göç ettikten sonra özellikle mesleki niteliklerini kullanamamak, toplumsal aidiyet hissi geliştirememek ve sosyal çevre kaybı gibi nedenlerden dolayı belirli ölçülerde pişmanlık duygusu yaşadıklarını dile getirmişlerdir. Bu durum göçün sadece insan hareketliliği yani fiziki olarak bir yerden farklı bir yere gitmesi olarak değerlendirilemeyeceğini kanıtlar niteliktedir. G9'un "*burası bana tamamen pişmanlık gibi geliyor*" ifadesi, göç sonrası beklentilerin karşılanmamasına ve idealize edilen Batı yaşam tarzı ile karşılaşılan gerçeklik arasındaki farkın hayal kırıklığına yol açtığını göstermektedir.

5. SONUÇ

Göç çalışmalarında göçmenler sıklıkla 'nitelikli' ve 'niteliksiz' kategorileri altında sınıflandırılmaktadır. Ancak katılımcıların göç öncesindeki mesleki birikimleri ile göç sonrasındaki çalışma deneyimleri birlikte değerlendirildiğinde, söz konusu kategorilerin hiçbirine tam anlamıyla dâhil edilemedikleri görülmektedir. Bu durum, klasik göç sınıflandırmalarının ötesinde yeni bir göçmen profilinin oluştuğunu göstermektedir. Kendi ülkesinde nitelikli kabul edilen bireylerin, göç ettikleri ülkede bu niteliklerinin tanınmaması ve değerlendirilmemesi; onların sosyoekonomik ve kültürel olarak arada kalmalarına, hem "nitelikli" hem de "niteliksiz" göç kategorileri dışında konumlanmalarına yol açmaktadır. Çalışmanın örnekleme, Türkiye'den Hollanda'ya göç eden bireylerin sahip oldukları nitelikler üzerinden değerlendirildiğinde, beyin göçü ve ucuz emek gücü arasında konumlanan özgün bir göçmen profiline işaret etmektedir. Bu bağlamda, "Türkiye'de nitelikli emeği üretmiş, ancak Hollanda'da daha çok düşük vasıflı işlerde istihdam edilerek ucuz emek gücünü tamamlayan bireyler" şeklinde tanımlanabilecek bir ara kategori ortaya çıkmaktadır. Gençlerin istihdam süreçlerinde karşılaştıkları güçlüklerin, Türkiye'deki toplumsal ve ekonomik koşullar, işe alım süreçlerine ilişkin uygulamalar, gençlere yönelik istihdam politikalarının yetersizliği, çalışma yaşamındaki yapısal unsurlar ve gelecek beklentilerindeki zayıflama ile ilişkili olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle genç kuşak, yalnızca daha iyi çalışma koşulları değil, aynı zamanda öngörülebilir bir yaşam arzusu ile bu kararı almaktadır. Bu bağlamda, nitelikli bireylerin Hollanda'ya göç ettikten sonra vasıf uyumsuzluğu temelinde düşük nitelikli işlerde istihdam edilmeleri, göç ve nitelik uyumsuzluğu arasındaki ilişkiyi gündeme getirmektedir. Bu özgün profil, klasik göç sınıflandırmalarının ötesinde bir oluşumu temsil etmekte ve hem sosyolojik hem de politik boyutlarıyla daha fazla araştırmayı gerekli kılmaktadır.

Göçmenlerin Hollanda'da işgücü piyasasına katılmaları, topluma yapısal uyum sağladıklarını gösterse de çoğu zaman niteliklerinin altında işlerde istihdam edilmeleri, mesleki becerilerini kullanamamalarıyla sonuçlanmaktadır. Bu durum, kariyerlerinden vazgeçmiş olmanın yarattığı pişmanlık duygusunu beraberinde getirmekte ve bazı bireylerde Türkiye'ye geri dönme düşüncesini tetiklediği sonucuna varılmıştır. Bu bağlamda işgücü piyasası teorilerinin öne sürdüğü argümanların günümüzde de devam ettiği, göçmenlerin yükseköğretim diplomalarının Hollanda'da değersizleştirilmesi ev sahibi ülkenin yerel sosyal düzenini ve işgücü piyasasını koruma arzusuyla açıklanabilir.

Görüşülenlerin, ulus ötesi kimlikler geliştirme yönünde eğilim gösterdikleri ve kendilerini ne Türkiye'ye ne de Hollanda'ya ait hissettikleri gözlemlenmiştir. Hollanda'ya uyum belirli toplumsal alanlarda sağlansa dahi, kimlik ve aidiyet düzeyinde tamamlanmış bir sürece karşılık gelmediğini göstermektedir. Göç deneyimi, bu bireyler açısından ne köken ülkeye tam bir geri dönüş ne de ev sahibi topluma bütünüyle yerleşme anlamına gelmekte; aksine iki farklı toplum arasında süreklilik kazanan bir arada kalma hâli üretmektedir. Dolayısıyla, bu bireyler ne Türkiye'ye geri dönebilmekte ne de Hollanda'yı tam anlamıyla bir ev olarak kurabilmekte; göç sürecinde daha iyi yaşam koşulları beklentisiyle verilen kararlar, zamanla bireyi ait olduğu bir mekândan ziyade, arafta bir konuma yerleştirmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

1. yazar %60 oranında, 2. yazar %40 oranında katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Abadan-Unat, N. (2017). *Bitmeyen göç: Konuk işçilikten ulus-ötesi yurttaşlığa*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34. doi:10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x
- Bosswick, W., & Heckmann, F. (2006). *Social integration of immigrants: Contribution of local and regional authorities* (EFMS Working Paper No. 22). Bamberg: EFMS.
- Confurius, D., van de Werfhorst, H., Dagevos, J., & Gowricharn, R. (2023). Flexible labour market and trade unions: Surprising career paths of Dutch sub-Saharan Africans. *British Journal of Industrial Relations*, 61, 336–365. doi:10.1111/bjir.12718
- Çağlayan, S. (2006). Göç kuramları: Göç ve göçmen ilişkisi. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 17, 67–91.
- ÇASGEM. (2019). *Uyumsuz eşleşme: Türkiye işgücü piyasası örneği araştırma projesi raporu*. Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi Yayını.
- Dietz, B., & Kaczmarczyk, P. (2008). On the demand side of international labour mobility: The structure of the German labour market as a causal factor of seasonal Polish migration. In C. Bonifazi, M. Okólski, J. Schoorl, & P. Simon (Eds.), *International migration in Europe: New trends and new methods of analysis* (pp. 37–64). Amsterdam: Amsterdam University Press. doi:10.1515/9789048501540-004
- Erkal, M. E. (2011). Social integration. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 25, 131–138.
- Esser, H. (2000). Integration and ethnic stratification. In H. Esser, F. Korte, & A. Schultze (Eds.), *Towards emerging ethnic classes in Europe? Volume 1: Workshop proceedings, project conclusions, integration and ethnic economy and social exclusion* (pp. 49–84). Weinheim: Freudenberg Stiftung.

- European Commission. (2024). *Netherlands: Numbers of TCN workers increasing in Dutch companies*. European Website on Integration. https://commission.europa.eu/communication/netherlands-numbers-tcn-workers-increasing-dutch-companies_en
- Hamberger, A. (2009). Immigrant integration: Acculturation and social integration. *Journal of Identity and Migration Studies*, 3(2), 2–21.
- Hartog, J., & Vriend, N. (1993). Post-war international labour mobility: The Netherlands. In A. Thirlwall & I. Gordon (Eds.), *European factor mobility: Trends and consequences* (pp. 73–112). London: Macmillan.
- Kümbetoğlu, B. (2018). Göç çalışmalarında “nasıl” sorusu. S. G. Ihlamur-Öner & N. A. Şirin-Öner (Ed.), *Küreselleşme çağında göç: Kavramlar ve tartışmalar* (4. bs., ss. 49–85) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). Theories of international migration: A review and appraisal. *Population and Development Review*, 19(3), 431–466.
- OECD. (2017). *Getting skills right: Skills for jobs indicators*. Paris: OECD Publishing. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2017/07/getting-skills-right-skills-for-jobs-indicators_g1g7b8c1/9789264277878-en.pdf
- OECD & European Commission. (2018). *Settling in 2018: Indicators of immigrant integration*. Paris: OECD Publishing. doi:10.1787/9789264307216-en
- Penninx, R., Schoorl, J., & van Praag, C. (1993). *The impact of international migration on receiving countries: The case of the Netherlands*. The Hague: NIDI-CBGS.
- Piore, M. J. (1979). *Birds of passage: Migrant labor and industrial societies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Purkis, S., & Bulut, D. (2024). *Türkiye'den nitelikli emek göçü: Huzura kaçış*. Bursa: Ekin Basım Yayınları.
- Siar, S. V. (2013). *From highly skilled to low skilled: Revisiting the deskilling of migrant labor* (PIDS Discussion Paper No. 2013-30). Manila: Philippine Institute for Development Studies.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2023). *Uluslararası göç istatistikleri 2023*. <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Uluslararası-Goc-Istatistikleri-2023-53544>
- Wilpert, C. (1992). The use of social networks in Turkish migration to Germany. In M. M. Kritz, L. L. Lim, & H. Zlotnik (Eds.), *International migration systems: A global approach* (pp. 177–188). Oxford: Clarendon Press.
- Zorlu, A. (2013). Occupational adjustment of immigrants in the Netherlands. *Journal of International Migration and Integration*, 14(4), 711–731.
- Zorlu, A. (2016). Immigrants' occupational mobility—Down and back up again. *IZA World of Labor*, 2016(290). doi:10.15185/izawol.290
- Zorlu, A., & Hartog, J. (2001). *Migration and immigrants: The case of the Netherlands* (IZA Discussion Paper No. 577). Bonn: Institute for the Study of Labor.

Dijital Çağda Gazzâlî'nin İlcâm İlkesinin İmkânı Üzerine Bir İnceleme

Hasan Sefa Turan^{1,2}

ÖZET

Bu çalışma, Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm* adlı eserinde temellendirdiği ilcâm ilkesinin dijital çağ bağlamında nasıl yeniden yorumlanabileceğini incelemektedir. Çalışmanın amacı, klasik dönemde muhatapın seviyesine göre bilgi aktarımını düzenleyen bu ilkenin, günümüzde dijital iletişim ortamlarında ortaya çıkan yeni muhatap yapısı karşısındaki imkânını tartışmaktır. Araştırma nitel yöntemle yürütülmüş ve öncelikle Gazzâlî'nin ilcâm anlayışı kavramsal ve metinsel analiz yoluyla incelenmiş, ardından dijital iletişim ortamlarının dinî bilginin dolaşımı üzerindeki etkileri değerlendirilmiştir. Analiz, dijital platformların hız, parçalanma ve bağlam kaybı gibi özelliklerinin kelâmî tartışmaları geniş ve hazırlıksız kitlelere ulaştırarak anlam karmaşasına yol açabildiğini göstermektedir. Bu çerçevede makale, ilcâmı bilgiyi sınırlayan bir yasaklama olarak değil, dinî bilginin muhataba göre kademeli, bağlamlı ve sorumlu biçimde sunulmasını öngören bir iletişim ilkesi olarak yeniden yorumlamayı önermektedir. Böylece çalışma, kelâm düşüncesinin dijital çağdaki iletişim sorunlarına yönelik normatif bir çerçeve sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Dijital Çağ, İlcâm.

An Examination of the Possibility of al-Ghazâlî's Principle of İlĵâm in the Digital Age

ABSTRACT

This study examines how al-Ghazâlî's principle of ilĵâm, as formulated in his work *Ilĵâm al-'Awâmm 'an 'İlm al-Kalâm*, can be reinterpreted in the context of the digital age. The aim of the study is to discuss the possibility of this principle—originally intended to regulate the transmission of knowledge according to the audience's level of understanding in the classical period—in the face of the new audience structure emerging within contemporary digital communication environments. Employing a qualitative methodology, the study first analyzes al-Ghazâlî's conception of ilĵâm through conceptual and textual analysis and then evaluates the effects of digital communication environments on the circulation of religious knowledge. The analysis demonstrates that characteristics of digital platforms, such as speed, fragmentation, and loss of context, can transmit complex theological debates to broad and unprepared audiences, thereby leading to confusion of

¹ İletişim yazarı: hasan.turan@cbu.edu.tr

² Dr. Öğr. Üyesi, Manisa Celal Bayar Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Manisa/Türkiye, 0000-0001-9354-0986.

(Makale Gönderim Tarihi: XXXX / Yayın Tarihi: XXXX)

Doi Numarası: 10.18026/cbayarsos.xxxxx

Makale Türü: Araştırma Makalesi

meaning. In this regard, the article proposes reinterpreting *iljām* not as a prohibition that restricts knowledge, but as a communicative principle advocating the gradual, contextualized, and responsible presentation of religious knowledge according to the audience. Accordingly, the study aims to offer a normative framework for addressing the communicative challenges faced by *kalām* thought in the digital age.

Keywords: *Kalām, Digital Age, Iljām.*

1. GİRİŞ

21. yüzyıl kuşağı toplumsal, kültürel ve teknolojik dönüşümlerin son derece yoğun yaşandığı bir dönemin içinde şekillenmektedir. Bu nesli tanımlamak için sıklıkla “doğuştan dijital” ifadesi kullanılmaktadır. Sürekli değişim ve hareketliliğin belirlediği bu çağın bireyleri, hızlı tüketim alışkanlıkları, düşük sabır düzeyi ve kısa süreli belleğe dayalı bir algı yapısıyla karakterize edilmektedir. Dijital çevre, merakların giderilmesi, sorulara yanıt bulunması ve bilişsel ihtiyaçların karşılanması açısından anlık erişim imkânı sunmaktadır (Köse, 2025, s. 187-188). Bu durum bilginin elde edilmesini kolaylaştırmakla birlikte, niteliğine ilişkin bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Nitekim dijital mecralarda üretilen ve dolaşıma giren bilgi, çoğu zaman herhangi bir hiyerarşi ve bağlam gözetilmeksizin yayılmakta bu da bilginin anlamının zayıflamasına ve bağlamının kaybolmasına yol açmaktadır.

Bu tablo İslâmî ilimler geleneğinde bilginin aktarımına ilişkin temel ilkelerin yeniden düşünülmesini gerekli kılmaktadır. Zira bu gelenekte bilginin doğruluğu kadar muhabata hangi yöntem ve seviyede aktarılacağı da önemli bir mesele olarak kabul edilmiştir. Bu aktarım çoğu zaman ehliyet, hazırlık ve tedricilik ilkeleri çerçevesinde katmanlı biçimde kurgulanır. Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keîâm* çerçevesi, özellikle *daîku'l-keîâm*, yani kelâmın incelikli konularında muhabatın kavramsal donanımı gözetilmeksizin yapılan dolaşımın iman ve anlamlandırma açısından sorun üretebileceği varsayımına dayanır. Buna karşılık dijital platformlarda içerik dolaşımı, klasik dönemde belirleyici olan ehliyet temelli filtrelerden ziyade görünürlük ve etkileşim ölçütlerine göre şekillenmektedir. Bu durum, bazı içeriklerin doğruluğundan bağımsız olarak geniş kitlelere ulaşmasına yol açabilmektedir. Dolayısıyla mesele yalnızca iletişim araçlarının değişimi değil; kelâmın pedagojik çerçeve ve tedricilik esasına dayalı aktarım mantığı ile dijital dolaşımın bağlam kaybına açık, parçalı ve hız odaklı yapısı arasında ortaya çıkan gerilimin nasıl yönetileceğidir.

İslâm ilim geleneğinde kelâmın, yalnızca teorik delillerin inşasıyla sınırlı bir disiplin olmayıp, aynı delillerin muhabatın bilgi yeterliliğine göre derecelendirilmiş ve bağlamsallaştırılmış biçimlerde tedrisini öngören bir yönetime sahip olduğu söylenebilir. Nitekim İbn Haldûn (808/1406) meşhur eseri *Mukaddime*'de kelâm ilmini değerlendirirken artık kendi döneminde kelâma ihtiyaç kalmadığını ifade eder. Ona göre yaşadığı toplumda bidatler bulunmadığından kelâma da ihtiyaç yoktur (İbn Haldûn, 2018, s. 832). Bu bakış açısı, kelâmın muhatap temelli şekillenen yapısını göstermesi açısından önemlidir. Bu

çerçeve kelâmî bilginin muhatabın durumuna göre düzenlenmesi gerektiği fikrinin klasik dönemde teorik olarak nasıl temellendirildiğini daha açık biçimde ortaya koyan eserlerle birlikte değerlendirildiğinde daha belirgin hâle gelir. Bu bağlamda, muhatabın durumuna göre bilginin hiyerarşik bir düzlemde aktarılmasının gerekliliğini ele alan en önemli eserlerden biri Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm* adlı eseridir. Bu eser halkı kelâm ilminden geri tutma olarak Türkçeye çevrilmiştir (Gazzâlî, 2018, 39). Gazzâlî, kelâmî bilginin nasıl ve kimlere aktarılması gerektiğini muhatap merkezli bir yaklaşımla detaylı biçimde ele alır. Bu durum Gazzâlî'nin ilcâm anlayışının kelâmî bilgiyi tamamen gizlemeyi değil, imanın korunması amacıyla muhataba uygun bir söylem düzeni kurmayı hedeflediğini göstermektedir (Gazzâlî, 2018, 31-40). Acaba Gazzâlî'nin kendi döneminde mümkün gördüğü bu yaklaşım, günümüz açısından bir anlam taşıyabilir mi? Bu çerçevede makale, dijital çağda ortaya çıkan yeni muhatap tipi ve bilginin dolaşım biçimi karşısında “ilcâm” ilkesinin yeniden yorumlanma imkânını sorgulamayı amaçlamaktadır. Nitekim günümüzde Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde olduğu gibi avamı kelâmî tartışmalardan uzak tutmak artık mümkün değildir. Dolayısıyla bu ilkenin dijital çağ açısından anlamı ve uygulanabilirliği yeniden ele alınması gereken bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dijital çağın dinî düşünme biçimleri üzerindeki etkisi son yıllarda çeşitli çalışmalarda ele alınmış olmakla birlikte bu çalışmaların büyük çoğunluğu meseleyi genel din–dijital kültür ilişkisi (algı, aidiyet, dindarlık pratikleri) yahut dijital bilginin güvenilirliği bağlamında incelemektedir. Türkiye’de kelâm ilmi özelinde yapılan araştırmalar ise daha çok dijitalleşmenin inanç krizleri, şüphe üretim mekanizmaları ve transhümanizm-yapay zekâ gibi yeni ontolojik tartışmaların kelâmî tenkidi üzerinde yoğunlaşmaktadır.³ Bununla birlikte mevcut literatürde, kelâmın tarihsel muhatap anlayışının dijital çağın yatay ve kontrolsüz bilgi dolaşımı içinde nasıl yeniden ele alınacağı henüz açık biçimde ortaya konmuş değildir. Özellikle Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-avâm* adlı eserinde temellendirilen “ilcâm” ilkesinin dijital ortamda yasaklayıcı değil, bağlamsallaştırıcı ve söylem-düzeleştirme merkezli yönü üzerine yapılmış sistematik bir çalışma bulunmamaktadır. Bu durum klasik dönemde hiyerarşik ve muhatap temelli olarak işleyen bilgi aktarımı ile dijital çağda yatay, hızlı ve büyük ölçüde kontrolsüz hâle gelen dinî bilgi dolaşımı arasında ortaya çıkan yapısal dönüşümün nasıl yönetileceği sorusunu gündeme getirmektedir. Bu çerçevede makale şu soruya odaklanmaktadır: Bilgiye erişimin teknik olarak engellenmediği bir çağda, Gazzâlî'nin “ilcâm” (dizginleme/koruma) ilkesi hâlâ anlamlı bir rehberlik sunabilir mi? Eğer fiziksel erişimi kısıtlamak artık gerçekçi değilse, ilcâmın hedeflediği epistemik koruma nasıl sürdürülebilir? Bu çalışma ilcâmı tarihte kalmış bir yasaklama mekanizması olarak okumak yerine, dijital ortamda inanç güvenliğini gözeten bir sunum ahlakı ve kademeli bir aktarım düzeni olarak yeniden düşünmeyi önermektedir. Bu bağlamda amaç Gazzâlî'nin yaklaşımını doğrudan dijital çağa taşımak değil, onun muhatap hassasiyetini merkeze alan bir çerçeve üzerinden söz konusu yapısal dönüşümü yeniden değerlendirebileceğimiz teorik bir zemin ortaya koymaktır. Bu bağlamda çalışma,

³ Örnek olarak şu çalışmalar zikredilebilir: Çakmak (2023), Arslan (2021), Pınar (2021) ve Can (2022).

Gazzâlî'nin ilcâm ilkesini dijital çağın muhatap yapısını dikkate alan üç bileşenli bir iletişim modeli olarak yeniden kavramsallaştırmayı önermektedir.

2. GAZZÂLÎ'DE İLCÂM FİKRİ VE AVAM-HAVAS AYRIMI

Gazzâlî *İlcâm*'ı hayatının sonlarına doğru kaleme almıştır. Bu eser çeşitli yazma nüshalarda "*Risâle fî Mezhebi Ehli's-Selef*", "*Kitâbü'l-Vazâif*" gibi farklı adlarla anılsa da hem muhtevasını doğrudan yansıtan ifade olması hem de ilmî gelenekte yaygınlık kazanması sebebiyle "*İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm*" adıyla tanınmış ve modern literatürde bu şekliyle yerleşmiştir. Bu eserinde Gazzâlî, özellikle Allah'ın zât ve sıfatlarına ilişkin olarak teşbih ihtimali doğuran nasların nasıl anlaşılması gerektiği sorununa odaklanır. Naslarda yer alan vech, yed, ityân, istiva, nüzül gibi ifadeleri yalnızca lafzî düzlemde değerlendiren Haşviyye mensuplarını, bilgi seviyeleri düşük ve yüzeysel yorum sahipleri olarak niteler. Onların bu anlayışlarını selef yöntemine dayandırma girişimlerini eleştiren Gazzâlî, *İlcâm*'ın amacını selef bu tür teşbihi çağrıştıran ifadeler karşısındaki metodunu açıklığa kavuşturmak ve halkın bu bağlamda nasıl bir inanç tutumu benimsemesi gerektiğini belirlemek olarak tanımlar (Gazzâlî, 2018, 31). Gazzâlî bunu yaparken yalnızca selef metodunu açıklamakla kalmayıp din hususunda kelâmî açıklamaların yerinin ne olduğunu da tartışır. Diğer taraftan, İslâm düşünce tarihinde dinî bilginin kime, nasıl ve hangi düzeyde aktarılması gerektiği meselesini ele alarak, bilginin dolaşımı ve aktarımına ilişkin hiyerarşik bir yaklaşım ortaya koymaktadır.

İlcâm kavramı sözlükte "geri tutmak, engellemek, gem vurmak veya dizginlemek" gibi anlamlara gelmektedir (Halîl b. Ahmed, 1986, 6/139). Gazzâlî ise bu terimi yalnızca yasaklayıcı bir çerçevede değil, imanı korumak ve bilginin anlamını muhafaza etmek amacıyla, bilginin muhatabın idrak seviyesine uygun biçimde sunulmasını düzenleyen pedagojik ve epistemik bir ilke olarak ele alır. Ona göre hakikat herkes için geçerlidir ancak bu hakikatin kime, nasıl, ne kadar ve hangi düzeyde sunulacağı meselesi son derece önemlidir. Bu çerçevede Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-keâm* adlı eseri, havâsın sahip olduğu teorik-aklî bilgiler ile avamın dinî düzeyi arasındaki mesafeyi konu edinir ve bu bilgilerin inanç bütünlüğüne zarar vermeden nasıl aktarılabileceğini tartışır (Griffel, 2015, 421-422). Nitekim Gazzâlî, bu durumu emzikli çocuk örneğiyle somutlaştırır: Çocuğa taşıyamayacağı bir gıdanın verilmesi nasıl zarar doğurursa, dinî meselelerin inceliklerinin de hazırlıksız muhataplara sunulması benzer sonuçlar doğurabilir. Bu nedenle ilcâm, bilginin tamamen gizlenmesi değil, muhatabın durumuna göre farklı düzeylerde ifade edilmesidir (Gazzâlî, 2018, 40).

Bu bağlamda Gazzâlî, dinî konular karşısında havâs ve avam olarak adlandırdığı iki temel muhatap tipinden söz eder. Genel olarak havâs, dinî hakikatleri aklî ve teorik düzlemde kavrayabilecek zihinsel yetkinliğe sahip seçkin bir zümreyi ifade ederken; avam, dinî yaşantısını çoğunlukla taklit yoluyla sürdüren ve metafizik meseleleri idrak etme kapasitesi sınırlı olan geniş halk kitlesini temsil eder (Topaloğlu – Çelebi, 2015, 34-35). Ancak Gazzâlî bu ayrımı toplumsal bir sınıflandırma olarak değil, zihinsel kapasite ve kavrayış düzeyi üzerinden tanımlar. Nitekim ona göre dil bilgini, hadis âlimi, müfessir, fakih ve

kelâmcılar dahi bu anlamda avam kapsamında değerlendirilebilir (Gazzâlî, 2018, 44). Dolayısıyla söz konusu ayırım, bilginin muhatapın idrak düzeyine göre düzenlenmesini esas alan dinamik bir tasnif olarak anlaşılmalıdır.

Gazzâlî, selefın yolunu dinî hakikate ulaşmada en sahîh ve meşru yöntem olarak nitelendirir ve bu yolun doğruluğunun hiçbir surette tartışma konusu yapılamayacağını vurgular. Bu bağlamda, dinî meselelerde derin bir kavrayışa sahip olmayan avam zümresinin, özellikle teşbihi çağrıştıran haberlerle (el, yüz, istivâ, nüzûl vb.) karşılaştıklarında uyması gereken yedi temel ilke bulunduğunu ifade eder. Gazzâlî'ye göre bu ilkeler, zahirî anlamı aşan yorumlara girişmeden iman bütünlüğünü korumaya yönelik bir epistemik ve pedagojik koruma mekanizması niteliği taşır. Söz konusu yedi ilke sırasıyla şunlardır: (i.) *Takdis*: Allah'ı her türlü benzetmeden yüceltmek; (ii.) *Tasdik*: nasların doğruluğunu kabul etmek; (iii.) *Aczini itiraf*: konunun hakikatini kavramaktan yetersiz olduğunu kabul etmek; (iv.) *Soru Sormamak*: teferruatla ilgili sorgulamaya yönelmemek; (v.) *Te'vilden sakınmak*: yorum faaliyetinden uzak durmak; (vi.) *Araştırmaya girişmemek*: meseleyi rasyonel tartışma konusu yapmamak ve (vii.) *Teslim olmak*: ilâhî hakikate kayıtsız şartsız teslimiyet göstermek. Gazzâlî'ye göre avam, bu prensiplerin dışına çıkmadığı müddetçe hem imanını korumuş hem de selefın itikad çizgisinde kalmış olur (Gazzâlî, 2018, 32).

Gazzâlî'nin yedi ilkeyi bu şekilde tasnif etmesi, onun nazarında avamın imanını korumanın, zihinsel faaliyeti bütünüyle askıya almak anlamına gelmediğini bilakis zihnin, taşıyamayacağı spekülâtif tartışmalardan uzak tutulmasını hedeflediğini göstermektedir. Modern dönemde sıkça vurgulanan eleştirel düşünme ve sorgulama idealleri ile *İlcâmü'l-avâm*'da önerilen soru sormama ve araştırmama ilkeleri ilk bakışta birbiriyle çelişiyor gibi görünse de Gazzâlî'nin kastettiği şeyin, dinî tasavvurlarını henüz temel rükünler düzeyinde bile istikrara kavuşturmamış bireylerin, spekülâtif kelâmî ihtilaflara maruz bırakılmaması olduğu dikkate alındığında, bu ilkelerin iman koruyucu bir pedagojik tedbir olarak okunması mümkündür.

3. DİJİTAL ÇAĞDA BİLGİNİN YAYGINLAŞMASI: YENİ MUHATAP YAPISININ DOĞUŞU

Dijital çağ bilginin üretimi, dolaşımı ve tüketimi bakımından klasik dönemlerle kıyaslanamayacak ölçüde köklü bir dönüşümü ifade etmektedir. Günümüzde bilgi üreten klasik eğitim kurumlarının bu alandaki geleneksel tekel konumu büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, temel bilgi kurumlarının hiyerarşik örgütlenme biçimi olarak kabul edilen öğreten–öğrenen–okul denklemine dayalı yapıyı çok katmanlı ve daha yatay bir formata dönüştürmüştür (Günek, 2023, s. 1). Klasik İslâm ilim geleneğinde dinî bilgi, büyük ölçüde müellif, eser, medrese, ders halkası ve şeyh–talebe ilişkisi etrafında şekillenen hiyerarşik bir yapı içerisinde tedavül etmekteydi. Bu yapı hem bilginin dolaşım hızını hem de muhatap kitlesinin niteliğini doğal olarak sınırlandıran bir filtre işlevi görmekteydi. Dijital iletişim teknolojilerinin sağladığı imkânlar ise bilginin bu tür kurumsal ve mekânsal sınırlara bağlı olmaksızın, saniiyeler

içinde küresel ölçekte dolaşıma girmesine ve farklı bağlamlara taşınmasına zemin hazırlamaktadır. Böylece dinî içerikler, artık yalnızca belirli bir ilmî müktesebata sahip dar halkalar içinde değil, sosyal medya akışları, video platformları ve çevrimiçi forumlar aracılığıyla oldukça heterojen kitlelere ulaşmaktadır.

Bu yeni bağlamda bilgi, klasik anlamda “metin” ve “şerh” üzerinden ilerleyen tedricî bir tahsil sürecinin konusu olmaktan ziyade, kesintisiz bir “akış” hâlini almıştır. Zaman çizelgesi (timeline), hikâye (story), kısa video (reels, shorts) gibi formatlar, dinî bilgiyi de parçalı, hızlandırılmış ve çoğu zaman bağlamından kopuk fragmanlar hâlinde dolaşıma sokmaktadır. Bu durum din hususunda bilgi enflasyonuna sebep olmaktadır. Modern akademik çalışmalarda aşırı yemeğe bağlı olarak oluşan obezite kavramıyla ilişkilendirilerek oluşturulan infobezite kavramı, bilginin aşırıya kaçarak tüketilmesi olarak tanımlanmaktadır (Johnson, 2013, s. 24-25; İşliyen, 2019, s. 256). Genel olarak bilgi tüketimiyle ilişkilendirilen bu durum özel olarak dinî bilgi hususunda da yaşanmaktadır. Yani muhataplar dinî bilgi hususunda obez bir hale gelmektedirler. Dolayısıyla dinî bilgiyle karşılaşma, önceden olduğu gibi bilinçli bir talep ve belirli bir hazırlık sürecinin sonucu olmaktan ziyade, algoritmaların önerdiği içeriklere maruz kalmanın bir uzantısı hâline gelmiştir. Bu durum, kelâm ilminin tarih boyunca önem verdiği “delilin tertibi, muhatapın hazırlanması ve tedricilik” ilkelerini ciddi biçimde zorlayan yeni bir bilgi şekline işaret etmektedir (Yıldırım, 2020, s. 1).

Dijitalleşme yalnızca bilginin dolaşım hızını ve sunuluş biçimini değil, aynı zamanda otorite ve hiyerarşi anlayışını da dönüştürmektedir. Nitekim dijital okuryazarlığın artması ve platformlara özgü içerik üretim pratiklerinin yaygınlaşması, formel dinî eğitime, kurumsal aidiyete veya resmî bir pozisyona sahip olmayan bireylerin dahi kendi dinî topluluklarını kurmalarını ve etkili sesler olarak temayüz etmelerini mümkün kılmıştır (Ergen, 2024, s. 30). Klasik dönemde dinî bilginin meşruiyeti büyük ölçüde isnad zinciri, icâzet geleneği, kurumsal aidiyet ve ilmî otorite üzerinden temellendirilirken, dijital platformlarda görünürlük ve etki çoğu zaman takipçi sayısı, etkileşim oranı ve algoritmik önceliklendirme gibi nicel ölçütlerle belirlenmektedir. Bu nedenle geleneksel anlamda âlim, fakih veya kelâmcının yanında, formel dinî eğitim almamış olmakla birlikte sosyal medya üzerinden geniş kitlelere hitap eden dinî içerik üreticileri (dinî influencerlar) da otorite iddiasında bulunabilmektedir. Bu bağlamda klasik ilcâm düşüncesinde zımnen yer alan “kim konuşmalı, kime ne kadar ve hangi düzeyde bilgi sunulmalı?” soruları, dijital çağda yapısal bir dönüşüme uğramaktadır. Zira günümüzde mesele yalnızca bilginin üretimi ve aktarımı değil; aynı zamanda hangi aktörlerin görünürlük kazandığı, kimlerin daha fazla dinlendiği ve hangi içeriklerin algoritmik olarak dolaşıma sokulduğu ile de yakından ilişkilidir.

Bilginin üreticisi ile tüketicisi arasındaki sınırların bulanıklaşması, klasik dönemde nispeten belirgin olan muhatap tipolojisinin de dönüşmesine yol açmaktadır. Zira dijital ortamda muhatap, dinleyici/izleyici konumunda edilgen bir alıcı olmaktan çıkmakta tepkileri, tercihleri ve katılım biçimleriyle içerik dolaşımına doğrudan etki eden interaktif bir özneye dönüşmektedir (Castells, 2008, s. 1/451). Geçmişte avam havas ayrımı, dinin

nazarî–kelâmî boyutuyla hiç temas etmeyen geniş halk kesimleri ile bu alanlarda sistematik tahsil görmüş dar bir entelektüel zümreyi birbirinden ayıran görece sabit bir çerçeve sunmaktaydı. Günümüzde ise dijital platformlar üzerinden dinî içeriklere sürekli maruz kalan, buna rağmen formel ilahiyat veya kelâm eğitimi bulunmayan yeni bir ara muhatap kitlenin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu kitle, klasik anlamda avam gibi dinin teorik boyutuna dair yerleşik ve tutarlı bir bilgi birikimine sahip değildir. Ancak bu kitle dijital mecralarda karşılaştığı çok sayıdaki parça parça bilgi, tartışma ve itiraza bağlı inanç konularında bilinçli bir arayışa girmekte ve özellikle aklı açıklamalar, yorum ve teviller talep etmektedir. Böylece Gazzâlî'nin yalnızca havas zümresine tahsis etmeye çalıştığı te'vil ve teorik aklı faaliyetler, din hususunda aslında avam konumunda bulunan fakat dijital dolaşım sayesinde bilgi eşiği yükselen bu yeni muhatap tipi tarafından da talep edilir hâle gelmekte, bu durum ilcâm ilkesinin günümüz bağlamında yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır.

Bu yeni muhatap tipinin temel özellikleri, dinî içeriklere yüksek düzeyde maruziyet, parçalı bilgi birikimi ve düşük bağlam farkındalığı olarak özetlenebilir. Kısa video formatları, sloganlaşmış cümleler ve keskin yargılar, karmaşık kelâmî meseleleri sanki herkesin kolayca hüküm verebileceği basit başlıklara indirgemektedir. Bu indirgeme, bir yandan her konuda konuşma hakkını meşrulaştırırken, diğer yandan tartışmaların derinlikten yoksun, polemik yüklü ve çoğu zaman istihzaya açık bir zemine kaymasına sebep olmaktadır. Böyle bir ortamda, Gazzâlî'nin hassasiyetle vurguladığı muhatapların seviyesine göre konuşma ilkesi, sadece pratik bir pedagojik tercih değil, aynı zamanda iman ve zihin sağlığını korumaya yönelik zorunlu bir yöntem olarak yeniden anlam kazanmaktadır. Ancak bu yöntemin klasik dönemdeki gibi belirli halkalar ve kapalı meclisler üzerinden işletilmesi artık mümkün görünmemektedir.

Bu tablo, dijital çağda bilginin yaygınlaşmasının yalnızca bir çoğalma ve kolay erişim meselesi değil, aynı zamanda muhatap tiplerinin iç içe geçmesiyle ortaya çıkan yeni bir kırılma zemini olduğunu göstermektedir. Artık hangi sözün kime ulaştığını önceden bilmek, muhatapı hazırlamak, tartışmanın derecesini ve dilini buna göre ayarlamak son derece güçtür. Dolayısıyla Gazzâlî'nin ilcâm çerçevesinde geliştirdiği muhatap merkezli söylem stratejileri, dijital çağda hem daha fazla ihtiyaç duyulan hem de uygulanması en zor ilkeler hâline gelmiştir. Bu durum, bir yandan klasik ilcâm ilkesinin fiilî imkânını tartışmaya açarken, diğer yandan dijital muhatap yapısını dikkate alan yeni bir ilcâm yorumuna olan ihtiyacı açıkça ortaya koymaktadır. Makalenin ilerleyen bölümünde ele alınacak dijital ilcâm önerisi, tam da bu yeni muhatap yapısını merkeze alarak Gazzâlî'nin ilkesini yeniden düşünme çabasının bir ürünü olacaktır.

4. DİJİTAL ÇAĞDA İLCÂMIN YENİDEN YORUMU: MUHATAP, OTORİTE VE İLETİŞİM MODELİ

4.1. DİJİTAL ORTAMDA BİLGİ DOLAŞIMI VE İLCÂMIN SINIRLARI

Dijitalleşme yalnızca bilginin dolaşım hızını ve biçimini değil aynı zamanda kelâmî bilginin muhatapla buluşma şeklini ve bu buluşma içinde şekillenen muhatapı gözeten

eğitim ilkelerini de dönüştürmektedir. Bu bölüm, ilcâmı dijital şartlarda “ne söylenebilir?” sorusundan ziyade “nasıl söylenmelidir?” sorusu etrafında yeniden düşünmeyi önermektedir. Gazzâlî’nin ilcâm ilkesini tarihsel bağlamında çoğu zaman öne çıkan erişimi sınırlama işlevine indirgemek yerine bugün onu muhatapı gözeten bir anlatım sorumluluğu ve düzeye göre yani aşamalı anlatım ilkesi çerçevesinde ele almak mümkündür. Böylece ilcâm, katı bir yasaklama tedbiri olarak değil, değişen muhatap tipleri karşısında iman bütünlüğünü korumayı amaçlayan kelâmî bir dikkat ve eğitim ilkesi olarak yeniden okunabilir.

Klasik dönemde Gazzâlî’nin ilcâm anlayışı kabaca iki temel varsayım üzerine kuruludur: İlk olarak dinî bilginin medrese, ders halkası ve ilmî çevreler gibi görece kapalı yapılarda tedricî biçimde aktarıldığı, ikinci olarak ise avam–havas ayırımının bilginin hangi düzeyde, ne tür bir dil ve içerikle, hangi muhatap kitlesine sunulacağını belirlemede işlevsel bir çerçeve sunduğu kabul edilmektedir (Gazzâlî, 2018, s. 44). Dijital çağda ortaya çıkan yeni muhatap yapısı, bu iki varsayımı da kökten sarsmaktadır. Zira artık hem bilginin dolaşım hızı ve yaygınlığı, hem de muhatapların konumu ve beklentileri klasik dönemde tasavvur edilenden oldukça farklıdır. Bu yeni bağlamda ilcâmın mümkün olup olmadığı sorusu, ilkenin tümüyle terk edilip edilmeyeceği meselesinden ziyade, onun hangi boyutlarının korunup hangi boyutlarının yeniden yorumlanabileceği sorusuna dönüşmektedir.

Her şeyden önce dijital ortam, ilcâmın erişimi sınırlandırma boyutunu büyük ölçüde işlevsizleştiren bir yapıdadır. Gazzâlî’nin avamı spekülâtif kelâmî tartışmalardan uzak tutma idealinin arka planında, belirli konuların daha çok havas için kaleme alınması ve metinlerin tedricî bir tahsil süreci içinde okutulması bulunuyordu. Oysa bugün teşbih ihtimali taşıyan naslar, ağır kelâmî ihtilaflar ve felsefî problemler herhangi bir filtreye tabi olmaksızın sosyal medya akışlarında yan yana düşebilmektedir. Nitekim iletişim ağlarıyla yoğunlaşmış küresel ortamda inançlar ve ideolojiler serbestçe dolaşmakta, eleştiri ve meydan okumalar her düzeyde kolaylıkla dile getirilebilmektedir. Bu tablo çoğu kez dağınık ve hız odaklı bir etkileşim iklimi üretirken, din karşıtı söylemler de modern ve postmodern imkânlardan yararlanarak itirazlarını daha görünür ve daha sistemli biçimde dolaşıma sokmaktadır. Bu şartlar altında kelâm ilmi, inanç alanını açıklama ve savunma bakımından daha görünür ve daha gerekli hale gelmektedir (Evkuran, 2025, s. 137). Böyle bir zeminde bilginin dolaşımını mekânsal ve kurumsal araçlarla sınırlamak artık gerçekçi bir seçenek değildir. Bu yüzden ilcâmın günümüz bağlamında sürdürülebilirliği, bilginin dolaşımını engellemekten ziyade, bu dolaşımın ürettiği riskleri azaltacak anlatım biçimine ve içerik tasarımına odaklanmayı gerektirmektedir.

4.2. YENİ MUHATAP TİPİ VE OTORİTE DÖNÜŞÜMÜ

Dijital çağda ortaya çıkan ara muhatap kitlesi, ilcâm ilkesinin muhatap türü bakımından yeniden düşünülmesini zorunlu kılmaktadır. Geçmişte avam, dinin nazarî boyutuna fiilen temas etmeyen imanını daha çok taklit, aidiyet, geleneksel otorite ve ibadet pratiği üzerinden sürdüren geniş bir kesimi ifade ederken, bugün dijital platformlar sayesinde bu kesimin önemli bir kısmı dinin teorik ve kelâmî boyutuyla da sık sık karşılaşmaktadır.

Üstelik bu karşılaşma çoğu zaman gelişigüzel bir maruziyetle sınırlı kalmamakta, kimi bireyler bu içerikler üzerinden bilinçli bir arayışa yönelmekte ve inançla ilgili sorularına aklı açıklamalar, yorumlar ve teviller talep etmektedir. Bu ara muhatap tipi, (i) formel kelâm/ilahiyat tahsilinin bulunmaması, (ii) dijital mecralarda düzenli dinî içerik tüketimi, (iii) itiraz ve tartışma içerikleriyle temasa bağlı olarak te'vil/aklî izah talebinin yükselmesi gibi özellikleriyle klasik avam tipinden ayrılmaktadır. Böylece Gazzâlî'nin yalnızca havas zümresinin taşıyabileceğini düşündüğü teorik aklî faaliyetler, din alanında klasik ölçütlerle avam sayılabilecek fakat dijital dolaşım sayesinde bilgi eşiği yükselen yeni bir muhatap tipi tarafından da talep edilir hâle gelmektedir. Bu sebeple Gazzâlî'nin avam için önerdiği “soru sormamak, araştırmamak, te'vile girmemek” türünden ilkeler bu yeni muhatap tipi için olduğu gibi tekrar edilemeyecek kadar problemlili ve yetersiz görünmektedir (Gazzâlî, 2018, s. 32). Bu çalışmada “ara muhatap tipi”, formel dinî eğitime sahip olmamakla birlikte dijital içerik maruziyeti yoluyla dinî meselelerde parçalı fakat artan bir kavrayış geliştiren kullanıcı kitlesini ifade etmektedir.

Bu tablo ilcâmın dijital muhatap alanında iki uç arasında sıkışmasını beraberinde getirir. Bir uçta geleneksel ilcâmı olduğu gibi sürdürmek isteyen ve dinî meselelerde aklî izah talebini bütünüyle mahzurlu gören katı bir yaklaşım, diğer uçta ise her türlü teorik tartışmayı ve te'vili sınırsız biçimde herkesin erişimine açan, muhatap farklılığını dikkate almayan popülist bir söylem tarzı bulunmaktadır. İlk yaklaşım dijital gerçeği görmezden gelerek fiilen işlemez hâle gelirken, ikinci yaklaşım hem Gazzâlî'nin iman koruyucu kaygısını hem de kelâmın tarihsel eğitsel boyutunu ihmal etmektedir. Bu nedenle dijital çağda ilcâmın yeniden yorumu bu iki uç arasında muhatabın değişen konumunu dikkate alan ara bir yol arayışı olarak düşünülmelidir.

Bu çerçevede önerilen yeniden yorum, ilcâmı bilgiye gem vurma olarak değil, bilginin sunumuna ve dolaşımına gem vurma diğer bir ifadeyle onu muhatabın taşıyabileceği bir dil ve düzene kavuşturma çabası olarak yeniden okumayı gerektirir. Yani dijital ilcâm, belirli konuların tamamen konuşulmaz kılınması değil, bu konuların nasıl, hangi bağlam içinde, hangi kavramsal çerçeve ve yöntemle konuşulacağına tayin edilmesi anlamına gelir. Örneğin teşbih ihtimali taşıyan nasların kısa ve bağlamdan kopuk video kesitleri hâlinde dolaşıma sokulması yerine, bu nasların tarihsel te'vil geleneklerini, tenzih ilkesini ve dilin sınırlarını da içeren açıklayıcı metinler ve ders formatları üzerinden sunulması, ilcâmın dijital bir formu olarak görülebilir. Benzer biçimde iman krizine yol açabilecek itiraz ve şüphelerin, polemik üreten tartışma videolarına sıkıştırılmak yerine, soruyu ciddiye alan, fakat cevabı muhatabın düzeyine göre düzenleyen rehber içeriklerle ele alınması, ilcâmın muhatabı gözetilen eğitim yönünün dijital çağdaki karşılığıdır.

Bu çalışma kapsamında ele alınan örnek, nicel bir veri analizi iddiası taşımamakta; dijital ortamda kelâmî tartışmaların alımlanma biçimini betimleyici bir örnek olarak kullanılmaktadır. Sosyal medyada başlayıp daha sonra “uluv ve istivâ sıfatı” başlığıyla münazara formatına taşınan tartışma, kelâmî ihtilafların dijital ortamda dolaşıma girme biçimini göstermesi bakımından dikkat çekicidir (Korkmaz, 2024). Tartışma, naslarda geçen bazı ifadelerin nasıl anlaşılması gerektiği meselesi etrafında, te'vili reddeden Selefî

yaklaşım ile tenzih ve te'vili önceleyen Eş'arî-Mâtürîdî çizgi arasındaki yöntem farkını yansıtmaktadır. Bu örnek, ilcâmın dijital bağlamda konuları tamamen dışlama değil, tartışmanın hangi bağlam ve seviyede sunulması gerektiğine ilişkin bir sorumluluk olarak yeniden düşünülmesini gerektirdiğini göstermektedir. Tartışmaya yönelik kullanıcı etkileşimleri incelendiğinde, dijital ortamın kelâmî meseleleri çoğu zaman bağlamından kopararak rekabet ve gösteri alanına dönüştürdüğü görülmektedir. İzleyicilerin önemli bir kısmı tartışmayı hakikat arayışı olarak değil, tarafların performansına dayalı bir karşılaşma olarak algılamaktadır. Bununla birlikte teknik düzeyi yüksek tartışmaların, hazırlıksız muhataplarda kafa karışıklığı ve imanî kaygı üretebildiği de dikkat çekmektedir (Mihenk Tv, t.y.). Bu durum, yöntem ve tadrîcîlik gözetilmeksizin yapılan kelâmî tartışmaların dijital ortamda açıklık sağlamaktan ziyade anlam karmaşası doğurabildiğini göstermektedir. Dolayısıyla söz konusu örnek, ilcâm ilkesinin dijital çağda içeriklerin dolaşımını sınırlamaktan çok, onların sunum biçimini düzenleyen bir ilke olarak yeniden ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Dijital bağlamda ilcâmı yeniden düşünmeye en başta şu kabul ile başlamak gerekiyor: Bugün bilgiyi kurumsal ya da mekânsal araçlarla fiilen denetlemek çoğu zaman mümkün değil. O halde mesele, bilgiyi ortadan kaldırmak olmayıp özellikle kısa, bağlamından kopuk ve düzeysiz dolaşımın doğurduğu iman ve anlamlandırma risklerini azaltmak. Bu riskler genellikle birkaç başlıkta yoğunlaşır. Bunlar bağlam kaybı ve kesit dolaşımı, kavramların gündelik dilde kayması, hızlı hüküm verme ve taraflaşma ayrıca ilmî otoritenin delilden çok performans ve aidiyet üzerinden dağıtılmasıdır. Dolayısıyla içeriği kime hitap ederek, hangi dille ve hangi formatta sunduğumuzu yeniden tartmak gereklidir. Açıklama, muhatabın bilgi düzeyi gözetilerek kurulmalı ve gerektiğinde önbilgi, uyarı ve kaynak yönlendirmesiyle desteklenmelidir. Burada önerilen yaklaşım, kamusal alanın tamamını düzenlemeyi ya da tartışmaları bütünüyle kontrol altına almayı hedeflememektedir. Sınırlı ama gerçekçi bir yerde durarak kamusal dinî içerik üreten aktörlerin kendi kontrol alanlarında, yanlış anlamayı ve kutuplaşmayı azaltacak asgari standartlar geliştirmek amaçlanır. Dolayısıyla bu çerçeve tam kontrol iddiası değil, risk azaltma ve kademeli öğrenme hattı kurma iddiasıdır.

Bu noktada dijital ilcâmın asgari düzeyde nasıl işletilebileceğine dair basit ama uygulanabilir bir standart seti önerilebilir: (i.) İçeriğin başında ya da başlığında seviye etiketi (temel/orta/ileri) bulunması, (ii.) ihtilaflı başlıklarda en az üç kavramı içeren kısa bir önkoşul kartı verilmesi, (iii.) içeriğin türünün ve sınırının açık edilmesi (ders mi, münazara mı, polemik mi?), (iv.) kısa kesit dolaşımına açık videolarda tam bağlama yönlendiren sabit bağlantı veya notun yer alması, (v.) aynı mesele için en az iki basamaklı temelden ileri düzeye ilerleyen içerik dizisi, (vi.) izleyicinin ilerleyebileceği kısa bir okuma/izleme rotası sunulması. Bunlar ideal bir düzen kurma iddiası taşımamakla birlikte özellikle yüksek riskli kelâmî başlıklarda, muhatabın bir anda tartışmanın içine düşmesini engelleyen, en azından zemini kuran pratik adımlardır.

Seviyelendirme meselesi burada kilit rol oynar. Klasik dönemde avam-havas ayrımı, hangi metnin hangi halkada ele alınacağını tayin eden yerleşik bir eğitim ve kurum mantığına

sahip olmuştur. Bugün aynı mantığı birebir taşımak mümkün değil fakat benzer işlevi dijital tasarımı üzerinden kısmen kurmak mümkündür. Temel düzeyde, inanç esaslarını sade bir dille ele alan kısa içerikler, orta düzeyde yöntem farklarını ve kavramsal ayrımları daha analitik biçimde açan metin ve videolar, ileri düzeyde ise seminerler, ders kayıtları ve akademik çalışmalar öne çıkar. Böylece te'vil gibi teorik faaliyetler tamamen kapalı bir alana itilmeden, fakat önbilgi ve metodik farkındalık sağlanarak kademeli bir yapı içinde dolaşıma sokulabilir. Bu yaklaşım, bir yandan yeni ara muhatapın aklı açıklama talebini bütünüyle dışlamaz öte yandan onu taşıyamayacağı spekülâtif tartışmaların içine hazırlıksız bırakmama imkânı sunar. Bu yönüyle dijital ilcâm, kelâm ilminin yalnızca savunmacı değil, aynı zamanda pedagojik ve iletişimsel bir disiplin olarak yeniden konumlandırılmasını da mümkün kılmaktadır.

4.3. DİJİTAL İLCÂM: NORMATİF BİR İLETİŞİM MODELİ

Gazzâlî'nin *İlcâmü'l-avâm* adlı eserinde ortaya koyduğu yaklaşım, yalnızca belirli bilgilerin dolaşımını sınırlayan bir tedbir değil, aynı zamanda bilginin muhataba göre düzenlenmesini esas alan sistematik bir aktarım modeline işaret etmektedir. Bu model, metin bütünlüğü dikkate alındığında üç temel ilke etrafında yeniden formüle edilebilir: (i) muhatapın idrak kapasitesini gözetme, (ii) bilginin bağlamı içinde sunulması ve (iii) teorik içeriğin kademeli olarak aktarılması. Bu ilkeler, Gazzâlî'nin ilcâm anlayışının yasaklayıcı değil, pedagojik ve düzenleyici bir çerçeve sunduğunu göstermektedir.

Yukarıda ortaya konulan tartışmalar ve öneriler, ilcâm ilkesinin dijital çağda belirli bir model çerçevesinde yeniden düşünülmesini mümkün kılmaktadır. Bu çalışma kapsamında önerilen “dijital ilcâm” yaklaşımı, üç temel bileşen etrafında şekillenmektedir: (i) muhatap duyarlılığı, içeriğin hedef kitlenin bilgi ve kavrayış düzeyine göre tasarlanmasını; (ii) bağlamsallaştırma, dinî bilginin parçalı ve bağlamsız dolaşımını önleyecek açıklayıcı çerçevelerin sağlanmasını; (iii) kademeli sunum, bilginin temel, orta ve ileri düzeylerde yapılandırılmış bir öğrenme hattı içinde aktarılmasını ifade eder. Bu üçlü yapı, ilcâm ilkesinin yasaklayıcı bir sınırlama olarak değil dijital çağın iletişim koşullarına uyarlanmış bir sunum ve aktarım modeli olarak yeniden anlaşılmasını mümkün kılmaktadır.

Bu standartların uygulanabilirliği önündeki en belirgin güçlük, dijital platformların işleyiş mantığından kaynaklanmaktadır. Platformların izlenme ve etkileşim odaklı düzeni, ihtiyatı ve tedricî açıklamayı değil hız, çarpıcılık ve viral dolaşıma elverişli içerik biçimlerini ödüllendiren bir teşvik yapısı üretir. Bu bağlamda bir içerik üreticisinin videoya “Bu içerik ileri düzeydedir; temel altyapısı olmayanlar için uygun değildir” türünden bir uyarı eklemesi, çoğu durumda algoritmik görünürlüğün azalmasını ve buna bağlı olarak izlenme/gelir kaybını göze almak anlamına gelir. Dolayısıyla önerilen “Dijital İlcâm” yaklaşımı, yalnızca içerik tasarımına ilişkin teknik bir düzenleme paketi olarak değil platformun virallik yönelimlerine karşı, bilinçli bir öz-sınırlama tutumu olarak da okunmalıdır. Bu yönüyle, kelâmın ciddiyet ve yöntem talebi ile platformların hız/tempo odaklı yapısı arasındaki yapısal gerilim kabul edilmeden, ilcâm ilkesini salt teknik kurullarla sürdürülebilir biçimde işletmek güç görünmektedir.

Son olarak bu çerçeveyi sadece bireysel içerik üreticilerinin iyi niyetine havale etmek doğru olmaz. Dijital ilcâmın kurumsal bir ayağı vardır. İlahiyat fakülteleri, dinî yayın organları ve resmî dinî kurumlar, hangi başlıkların hangi formatta ele alınacağına, hangi konularda hangi bağlam uyarılarının gerekli olduğuna ve içeriklerin hangi seviyeler için tasarlanacağına ilişkin kısa, uygulanabilir rehberler geliştirebilir. Böyle rehberler, içerik üreticisine hem sorumluluk alanını hatırlatır hem de Gazzâlî'nin iman koruyucu hassasiyetini, dijital çağın kaçınılmaz görünürlük ve erişim koşullarıyla çatıstırmadan yeniden kurmaya yardım eder. Bu sayede ilcâm, tarihte kalmış bir yasaklama mekanizması gibi değil; değişen muhatap yapısını ciddiye alan ve dijital dolaşım şartlarında yeniden formüle edilen bir kelâmî ahlak ilkesi olarak düşünülebilir.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma, Gazzâlî'nin *İlcâmü 'l-avâm an ilmi 'l-keâm* adlı eserinde temellendirdiği ilcâm ilkesinin dijital çağın iletişim şartları içerisinde yeniden nasıl anlamlandırılabilirliğini incelemiştir. Çalışmanın hareket noktası, klasik dönemde muhatapın bilgi düzeyini esas alan bu ilkenin, bilginin sınırsız dolaşıma girdiği günümüz dijital ortamlarında hâlen işlevsel bir karşılık taşıyıp taşımadığı sorusudur. Yapılan analizler Gazzâlî'nin ilcâm anlayışının yalnızca kelâmî bilgiyi avamdan uzak tutmayı amaçlayan tarihsel bir yasaklama modeli olarak okunmasının hem eserin pedagojik yönünü daralttığını hem de dijital çağın gerçekliği karşısında açıklayıcılığını kaybettiğini göstermektedir. Buna karşılık ilcâmın temelinde yer alan muhatapı gözetme, bağlamı koruma ve bilginin tadrîcî biçimde aktarılması ilkeleri, dijital iletişim ortamlarında yeniden işlevselleştirilebilecek güçlü bir teorik zemin sunmaktadır.

Bu çerçevede çalışma, ilcâm ilkesinin dijital çağda erişimi sınırlayan bir mekanizma olarak değil, bilginin sunumunu düzenleyen normatif bir iletişim ilkesi olarak yeniden yorumlanmasını önermektedir. Dijital ortamda artık bilgiye erişimi engellemek fiilen mümkün değildir. Ancak bilginin hangi bağlam içerisinde, hangi kavramsal hazırlıkla, hangi anlatım diliyle ve hangi muhataba yönelik olarak sunulacağı hâlâ düzenlenebilir bir alandır. Dolayısıyla ilcâmın ağırlık merkezi, bilginin dolaşımını kontrol etmekten çok dolaşım sırasında ortaya çıkabilecek yanlış anlamaları, bağlam kayıplarını ve imanî kırılma noktaları azaltmaya yönelmektedir. Böylece ilcâm, tarihsel işlevini koruyarak biçim değiştirmekte; erişim sınırlaması yerine sunum sorumluluğunu merkeze alan yeni bir anlam kazanmaktadır.

Çalışmanın temel iddiası da tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Günümüzde sosyal medya, video platformları ve dijital ağlar aracılığıyla oluşan yeni iletişim ortamı, klasik dönemde öngörülmeyen yeni bir muhatap tipini meydana getirmiştir. Formel kelâm veya ilahiyat eğitimi bulunmamasıyla birlikte dijital içeriklere yoğun biçimde maruz kalan bu ara muhatap kitlesi, klasik anlamdaki avam-havâs ayrımını önemli ölçüde dönüştürmektedir. Bu nedenle Gazzâlî'nin önerdiği muhatap merkezli yaklaşımın terk edilmesi değil, yeni muhatap yapısı dikkate alınarak yeniden yorumlanması gerekmektedir. Bu yorum, ne klasik ilcâm anlayışını olduğu gibi sürdürmeye çalışan katı bir sınırlamayı ne de bütün

teorik tartışmaları hiçbir seviye gözetmeden dolaşıma açan sınırsız bir popülizmi benimsemektedir. Bunun yerine muhatabın bilgi düzeyini esas alan, bağlamı koruyan ve öğrenmeyi kademelendiren orta bir yaklaşım önermektedir.

Bu doğrultuda makale “Dijital İlcâm” olarak adlandırılabilir normatif bir iletişim modeli teklif etmektedir. Bu model üç temel ilkeye dayanmaktadır: muhatap duyarlılığı, bağlamsallaştırma ve kademeli sunum. Muhatap duyarlılığı, içeriğin hedef kitlenin kavrayış düzeyine göre tasarlanmasını; bağlamsallaştırma, dinî bilginin tarihsel ve kavramsal çerçevesi içerisinde sunulmasını; kademeli sunum ise bilginin temel, orta ve ileri düzeylerden oluşan aşamalı bir öğrenme hattı içerisinde aktarılmasını ifade etmektedir. Böylece ilcâm yalnızca kelâm tarihine ait bir kavram olmaktan çıkarak dijital çağın dinî iletişim problemlerine yönelik uygulanabilir bir sunum ve aktarım modeli hâline gelmektedir.

Bununla birlikte çalışmanın önerdiği modelin uygulanmasının önünde önemli yapısal güçlükler bulunmaktadır. Dijital platformların algoritmik işleyişi, dikkat ekonomisinin mantığı gereği hızlı tüketilen, çarpıcı ve polemik üretmeye elverişli içerikleri öne çıkarmaktadır. Buna karşılık ihtiyatlı, bağlamlı ve tederîcî anlatım biçimleri çoğu zaman daha düşük görünürlük elde etmektedir. Bu nedenle Dijital İlcâm yaklaşımı yalnızca teknik bir içerik tasarımı önerisi değil, aynı zamanda dijital görünürlük uğruna ilmî sorumluluktan vazgeçmemeyi ifade eden etik bir tutumdur. Makalede dijital zühd olarak kavramsallaştırılan bu yaklaşım, viral olma arzusundan önce ilmî sorumluluğu önceleyen bilinçli bir öz-sınırlama anlayışını ifade etmektedir.

Son olarak bu çalışma, dijital çağın dinî iletişim sorunlarına kesin çözümler sunduğu iddiasında değildir. Aksine amacı, Gazzâlî'nin ilcâm anlayışının arkasındaki pedagojik ve epistemik mantığı günümüz iletişim şartları içerisinde yeniden düşünmeye yönelik teorik bir çerçeve geliştirmektir. Bu yönüyle çalışma, klasik kelâm mirasının dijital iletişim teorileriyle birlikte okunabileceğini göstermekte ve bu alandaki literatüre kavramsal bir katkı sunmaktadır. Bundan sonraki araştırmalarda önerilen Dijital İlcâm modelinin farklı dijital platformlar üzerinde deneysel içerik analizleriyle sınanması, kullanıcı algıları üzerinden değerlendirilmesi ve yalnızca kelâm değil diğer İslâmî ilimler açısından da uygulanabilirliğinin araştırılması bu teorik çerçevenin geliştirilmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Makalenin tamamı makale yazarı tarafından kaleme alınmıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Arslan, H. (2021). Kelâm'ın bilgi yöntemi açısından dijital bilginin güvenilirliği. R. Meşe vd. (Ed.), *İslam ve yorum V* içinde. Malatya: İnönü Üniversitesi Matbaası.
- Can, S. (2022). Transhümanizmin ölümsüzlük iddiasının kelâm ilminin varlık anlayışı çerçevesinde kritiği. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 20(2), 605-625. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.1144566>
- Castells, M. (2008). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür* (3 Cilt). (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çakmak, F. (2023). Dijital çağın inanç problemi: İnanç göçebeliği. *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (30), 6-31. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1245524>
- Ergen, Y. (2024). Religious digital creatives in Türkiye: A research on the axis of algorithmic authority. *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*, (46), 23-44. <https://doi.org/10.17829/turcom.1488194>
- Evkuran, M. (2025). Kelâm ilminin normatif özelliği ve sosyal bilimlerle ilişkisi üzerine. *Rize İlahiyat Dergisi*, (30), 135-148. <https://doi.org/10.32950/rid.1797774>
- Gazzâlî, E. H. M. (2018). *Kelâm ve halk – İlcâmu'l-Avâm an İlmi'l-Kelâm*. (M. Kaya & C. Kaya, Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Griffel, F. (2015). *Gazzâlî'nin felsefî kelâmı*. (İ. H. Üçer & M. F. Kılıç, Çev.). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük. (t.y.). <http://sozluk.gov.tr> adresinden 23 Aralık 2025 tarihinde edinilmiştir.
- Günek, A. (2023). Dijital çağda bilginin dönüşümü ve yapay zeka: Üretim ve iktidar ilişkileri açısından bir değerlendirme. *Communicata*, (25), 1-8. <https://doi.org/10.5152/communicata.2023.23026>
- Halîl b. Ahmed, E. A. A. (1986). *Kitâbü'l-Ayn*. (M. el-Mahzûmî & İ. es-Sâmîrâî, Thk.). Beyrut: Dârü Mektebeti'l-Hilâl.
- İbn Haldun, E. Z. V. A. (2018). *Mukaddime*. (S. Uludağ, Çev.). İstanbul: Dergâh Yayınları.
- İşliyen, F. Ş. (2019). Dijital çağda bilginin değişen niteliği ve infobezite: Z kuşağı üzerine bir odak grup çalışması. *Selçuk İletişim*, 13(1), 246-272.
- Johnson, C. A. (2013). *Bilgi diyeti bilinçli bilgi tüketimi*. (İ. Durdu, Çev.). İstanbul: Ufuk Yayınları.
- Korkmaz, Ö. F. (2024, 28 Ekim). *Münazara uluv ve istivâ meselesi* [Video dosyası]. <https://www.youtube.com/watch?v=4UbeZcSeL3M> adresinden edinilmiştir.
- Köse, A. (2025). *Dinin geleceği*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Mihenk TV. (2024, 27 Ekim). *Ömer Faruk Korkmaz ve Halis Bayancuk – Münazara* [Video dosyası]. YouTube adresinden edinilmiştir.
- Pınar, Fatma. (2021). Din savunusunda dijital imkânların çağdaş kelâm perspektifinden değerlendirilmesi. H. Martı (Ed.), *VIII. Dini Yayınlar Kongresi Dijital Yayıncılık* içinde. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Topaloğlu, B. & Çelebi, İ. (2015). *Kelâm terimleri sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Yıldırım, E. T. (2020). İslam düşüncesinde avâm-havâs ayrımı. *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, 24(2), 665-685. <https://doi.org/10.18505/cuid.691572>

Radyo Üslûbuna Dair Bir İnceleme: Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal Bayati Peşrev Örneği

Kadriye Bozkurt Hepkorucu^{1,2}, Gamze Nevra Köroğlu³

ÖZET

Klâsik icranın önde gelen temsilcilerinden Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal, kariyerlerinin büyük kısmını İstanbul ve Ankara Radyosu'nda sürdürmüş; icraları ve eğitimi yönleriyle radyo müziğine yön vererek radyo üslûbunun oluşmasında önemli birer figür olmuşlardır. Sanatçıların Türk icra tarihi açısından önemli kabul edilebilecek müşterek kayıtları, radyo üslûbuna dair temel veriler taşıması bakımından dikkate değerdir. Bu çerçevede, elverişli örneklem yoluyla birlikte icra ettikleri, bestesi Seyfettin Osmanoğlu'na ait olan Bayati peşrev seçilmiş ve belirli pasajlar notaya alınarak çeşitli bulgulara ulaşılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi modeli kullanılmıştır. Sanatçıların ana notalara bağlı kalarak süsleme yapmaları, ortak notalarda benzer süsleme öğelerini tercih etmeleri ve teslim dönüşlerinde yorum farklılıklarını sınırlı tutmalarının, notaya dayalı icranın ötesinde müşterek bir estetik anlayışa işaret etmesi çalışmanın ulaşılan sonuçları arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Ruşen Ferit Kam, Vecihe Daryal, Radyo Üslûbu, Klâsik Üslûp, Klâsik Türk Müziği

An Analysis of the Radio Style: The Case of Bayati Peşrev by Ruşen Ferit Kam and Vecihe Daryal

ABSTRACT

Ruşen Ferit Kam and Vecihe Daryal, both recognized as leading figures of classical performance, devoted the greater part of their careers to Istanbul and Ankara Radio. Through their performances as well as their pedagogical activities, they significantly contributed to the shaping of radio music and emerged as pivotal agents in the formation of what came to be known as the “radio style.” Their joint recordings, which may be regarded as historically significant within the broader trajectory of Turkish performance practice, are particularly valuable in that they provide fundamental insights into this stylistic formation. In this context, a Bayati peşrev composed by Seyfettin Osmanoğlu and performed collaboratively by the two artists was selected as an illustrative case study. Specific passages were transcribed, enabling the identification of several noteworthy

¹ İletişim Yazarı: kadriyebozzkurt@gmail.com

² Öğr. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Müzik Bölümü/Manisa, ORCID: 0009-0004-4997-6052.

³ Doç. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Müzik Bölümü/Manisa, ORCID: 0000-0001-7118-1222.

findings. The research was conducted using document analysis, a qualitative methodological approach. The results suggest that the artists, while adhering to the principal tones, employed ornamental figures; that they tended to favor similar embellishments when performing shared notes; and that they constrained interpretive divergences in the teslim passages. Taken together, these features point to a shared aesthetic orientation that extends beyond a merely notation-based performance.

Keywords: Ruşen Ferit Kam, Vecihe Daryal, Radio Style, Classical Style, Classical Turkish Music

1. GİRİŞ

Klâsik Türk müziğinde saz ve söz eseri icracılığında üslûp ve tavır kavramlarının önemi tartışılmazdır. Sanatçılar için bir seviye göstergesi ve temel ölçü olarak kabul edilen bu kavramlar, son derece yüklü verileri ile zengin bir araştırma alanı oluşturmaktadır.⁴ Bu araştırma bağlamında değerlendirilecek olursa, özellikle 20. yüzyıl, klâsik üslûp temsilcilerinin değişim/dönüşüm yoluna gittikleri bir döneme işaret etmektedir.⁵ Önce Dârü'l-elhan, daha sonra radyo ve Klâsik Koro bu döneme bir yön çizmiş; radyonun çalışma prensipleri doğrultusunda klâsik icracıların radyodaki icraları 'radyo üslûbu'nun doğmasına yol açmıştır. İlk dönem plâk kayıtlarıyla karşılaştırıldığında farklı bir icra anlayışı sergileyen bu üslûbun oluşumunda, klâsik üslûp temsilcilerinin konuya bir nevi akademik ve metodolojik bir bakış açısına dayalı olarak yaklaşmayı bilinçli olarak tercih etmelerinin etkili olduğu söylenebilir. Nitekim İstanbul ve Ankara Radyosu'nda icracılara verilen zorunlu verilen eğitimler, bu yaklaşıma örnek olması açısından kayda değerdir.

Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal kariyerlerinin büyük bir bölümünde radyoda görev yapmış, icraları ile radyo üslûbunun şekillenmesinde öncü rol oynamışlardır. Virtüöz bir sazende olmasının yanı sıra eğitimci, araştırmacı, koro şefi ve yönetici olarak Türk müziği tarihine önemli izler bırakan Ruşen Ferit Kam, ilk kemençe derslerini sınıf arkadaşı Mesut Cemil'den almış ve Tanburi Cemil Bey'i bolca dinleyerek tekniğini ve tavrını geliştirmiştir. 1925'te Darülelhan'a kemençe hocası olmuş; ek olarak Dârü'l-elhan Mecmuası'nda çeşitli makaleler kaleme almıştır. Radyoda spiker, yayın şefi, tanburi ve çellist olarak faaliyet gösteren Mesut Cemil'in başlıca yardımcısı olan sanatçı; Mesut Cemil, Vecihe Daryal ve Cevdet Kozanoğlu ile çok sayıda program gerçekleştirmiştir (Kozanoğlu, 1988, s. 7). Bu sanatçıların icra ettiği saz eseri programları, dönemin dinleyicileri tarafından büyük ilgi görmüş; bu programlar, Türk müziği icra tarihi açısından da önemli bir yer elde etmiştir. Özalp'in Ruşen Ferit Kam'ı anlatırken aktardığı ifadeler de bu icraların önemini destekler niteliktedir: “Üstün bir refakat duygusu vardı. Bu sazı sakın ve temkinli bir üslûpla çalardı. Bu ölçüler içinde Mesud Cemil, Cevdet Kozanoğlu ve

⁴ Bununla birlikte bu kavramların genel geçer bir kullanım birliği oluşmamış; sık sık birbirlerinin yerinde de kullanıldıkları gözlenmiştir (Zeybek, 2013, s. 119). Bu çalışmada, son dönemlerde akademik çevrelerde sıklıkla rastlanan 'üslûbun daha genel, tavrın daha bireysel olduğu' fikri temel alınmış ve 'klâsik, radyo' gibi bağlamlarda 'üslûp', kişi eksenli kullanımlarda ise 'tavır' kavramı tercih edilmiştir.

⁵ Klâsik kavramını tarihsel süreçte karşılaştırmalı bir şekilde inceleyen, tavır ve üslûp bağlamında ele alan son derece toparlavıcı bir çalışma için bkz. Birer, 2023.

Vecihe Daryal ile sanat mûsikîmizin en güzel, en olgun icra örneklerini ortaya koydu.” (Özalp, 2000, s. 289). Kam, 1938 yılında kurulan Ankara Radyosu’nda yine Mesut Cemil’in yardımcılığının yanı sıra radyo kadrosuna alınan genç sanatkârlara dersler vermiştir. 1951-1953 yılları arasında Ankara Radyosu müdürlüğü yapmış; Mesut Cemil’in kurup yönettiği Klâsik Koro’yu 1951’den sonra Ruşen Ferit Kam yönetmiştir. Mûsikî tarihine dair çok sayıda araştırma kaleme alan sanatçının makalelerinin yer aldığı süreli yayınlar arasında Radyo Mecmuası, Nota Mecmuası ve Türk Musikisi Dergisi sayılabilir (Url, 1; Url, 2; Öztuna, 1990, s. 419, 420; Özalp, 1995, s. 35-44; Yurdacan, 2019, s. 244).

Vecihe Daryal, ilk kanun derslerini Şevki Bey’in yeğeni Nazire Hanım’dan almış ve daha sonra Dârü’l-elhan’da eğitim görerek Rauf Yekta Bey, Ahmet Irsoy, Sedat Öztoprak, Reşat Erer ve İsmail Hakkı Bey gibi önemli isimlerden faydalanmıştır (Özalp, 2000, s. 219, 322). Bu kurumda kanun derslerini aldığı Muazzez Yurcu ve Şeref Hanım’ın kanunda klâsik üslûbun önemli temsilcilerinden Âmâ Nazım Bey’in öğrencileri olmaları son derece kayda değerdir (Özalp, 2000, s. 199; Berkman, 2007, s. 31). Klâsik Türk müziğinin son dönemdeki en önemli isimleri arasında yer alan bu üstatlar eliyle hem geleneksel mûsikînin inceliklerini kuram ve uygulama boyutlarında öğrenmiş hem de metodik ve karşılaştırmalı bir eğitim anlayışı içinde aldığı piyano, solfej, armoni, müzik tarihi gibi batı müziği dersleri vesilesiyle sanat ufkunu genişletmiştir. Sanatçı, Mesut Cemil’in davetiyle İstanbul Radyosu’na katılmış ve ilk dönem radyo sanatçıları arasında yer almıştır (Kütükçü, 2012, s. 40). Daha sonra aralarına Ruşen Ferit Kam’ın da katılımıyla Fikret Karakaya’nın ifadesiyle ‘Mesut Cemil, Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal üçlüsü’ doğmuş; ‘daimî sanatkârlar’ kadrosunda yer alan ve süreli yayınlardan da okunabilecek bu birliktelikle çok sayıda saz eseri programı ve solist eşliğine imza atılmıştır (Url 3; Özalp, 2000, s. 236; Cumhuriyet, 5/03/1939, s. 9). Daryal, icralarına 1938 yılında kurulan Ankara Radyosu’nda devam etmiş; 1953 yılında İstanbul Radyosu’na dönmüş ve 1966 yılı itibariyle yeniden Ankara Radyosu’nda görev yapmaya başlamıştır. Kariyerinin büyük çoğunluğunu geçirdiği İstanbul ve Ankara Radyosu’nda, icracılığının yanı sıra eğitimci, koro şefi, repertuvar kurulu üyeliği ve nota uzmanı olarak da görev yapmıştır (Goral, 1991 Aktaran Başer, 2023, s. 4). Sanatçının bu akademik bakış açısını gerek kendi el yazısıyla gerekse başka arşivlerden elde ettiği ve şu an devlet arşivlerinde yer alan koleksiyonundan bile okumak mümkündür.⁶

Sanatçıların günümüze ulaşan kayıtları radyo üslûbuna dair veriler taşıması bakımından son derece önemlidir. Bu sebeple çalışmada, ikilinin icra ettiği ve Seyfettin Osmanoğlu’nun bestelediği Türk saz müziğinin şaheserlerinden biri olarak kabul edilen Bayati Peşrevi⁷ örneklem olarak seçilmiştir. Öte yandan bu eserin Türk müziğinin temel makamlarından biri olan Bayati makamında bestelenmiş olması, bestecisinin aynı zamanda kemençe ve

⁶ İlgili eserlerin bibliyografyası için bkz. Camci, 2024.

⁷ ‘Bayati’ kelimesiyle ilgili Cinuçen Tanrıkorur’un verdiği temel bilgiler şöyledir: “*Adının, Oğuzlar’ın bir kolu olan Bayat Türkleri’ne izâfeten verildiği ileri sürülmektedir. Kelime beyati şeklinde de kullanılır*” (Url, 4). Bu çalışmada aynı yaklaşımla ‘Bayat Türkleri’ne izafeten’ makamın ‘Bayati’ şeklindeki kullanımı tercih edilmiştir.

kanun icracısı olması⁸ ve ilk İstanbul Radyosu'nun yayına başladığı yıl olan 1927'de vefat etmiş olması gibi sebepler, bu eserin merkeze alınmasında etkili olmuştur.

2. YÖNTEM

Bu çalışmada Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal'in kayıtlarına ulaşabilmek amacıyla doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma yöntemlerinden biri olan doküman analizi araştırması; incelenmesi amaçlanan olgu/olgular hakkında veriler içeren tüm yazılı kaynakların analizini kapsamaktadır (Yıldırım&Şimşek, 2016, s. 41). Öte yandan bu dokümanlar, günümüzde farklı şekillerde karşımıza çıkmaktadır: “*Popüler kültür dokümanları (sosyal medya, radyo, gazete, çizgi filmler) ve görsel dokümanlar (film, video, fotoğraf), reklamlar, [...] web siteleri, sosyal medya platformları ve elektronik kaynaklar*” araştırmalarda referans olarak kullanılabilir dokümanlar arasında sayılabilir (Sak&Sak&Şendil&Nas, 2021, s. 230, 231).

Çalışmanın örneklemini oluşturan eser, nitel araştırma yöntemlerinden biri olan kolay ulaşılabilir veya elverişli örneklem yolu kullanılarak, ulaşılabilen görsel ve işitsel kayıtlar arasından seçilmiş; Seyfettin Osmanoğlu'nun bestesi olan Bayati peşrev olarak belirlenmiştir. Kolay ulaşılabilir veya elverişli örneklem, tamamen elde olan ve kolaylıkla erişilebilen öğelere dayanmaktadır (Patton, 2005, Aktaran Baltacı, 2018, s. 259).

Çalışmanın ilk adımında, Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal'in Bayati peşrev icralarının Youtube'de yer alan işitsel kaydına ulaşılmıştır (Url, 6). Daha sonra radyo notasına en yakın versiyonu olması sebebiyle “Divan Makam” isimli internet sitesinden eserin notasına ulaşılmış ve çalışmanın konusunu oluşturan radyo üslubuna dair veriler ortaya konulması amacıyla gerekli görülen pasajlar müziksel dikte yoluyla notaya alınmıştır (Url, 7).

Eserin geleneksel notası ile dikte yoluyla elde edilen notaların ortak ve farklı yönlerinin anlaşılabilmesi için yer yer iki ve üç dizek kullanılmıştır. Adı geçen eser Bolahenk akordunda icra edilmiştir.

3. BULGULAR

3.1. Vecihe Daryal'in Kanun İcrasına Yönelik Bulgular

- Bayati peşrevinde Vecihe Daryal'in icrasına dair dikkati çeken ilk verilerden biri özellikle makamın güçlü, karar, güçlü altı, güçlü üstü gibi perdelerini; karar, alt dörtlü ve alt beşli perdeleri ile ritmik yapı oluşturacak şekilde süslemesi ve desteklemesidir. Didem Taşkın (2008), Daryal'in saz eseri icralarıyla ilgili yaptığı çalışmada bu icra özelliğini ‘ana melodi devam ederken, başka bir sesin pedal ses olarak kullanılması’ olarak ifade etmiştir (s. 82). Sanatçının bu icra özelliği, ritim sazı kullanılmayan radyoda, eserlerin giderini koruması noktasında önemli bir detay olarak düşünülebilir. Nitekim Daryal, ses ve saz sanatçılarında usta refakati ve ileri düzeydeki ritim duygusuyla yer aldığı tüm toplu programlardaki icrayı

⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Url, 5

Şekil 3.

The image shows two staves of musical notation. The top staff is labeled 'Nota' and the bottom staff is labeled 'İcra'. Both staves are in a 2/4 time signature and feature a treble clef. The 'Nota' staff contains a sequence of notes: a quarter rest, a quarter note G4, a quarter note A4, a quarter note B4, and a quarter note C5. The 'İcra' staff shows a more complex rhythmic pattern with eighth notes and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes (G4, A4, B4) and a quarter note C5.

Kaynak: Url 6; Url 7; 2. Hane 1. ölçü, 2 dk. 01 sn.

- Sanatçının icrasının ayırt edici özelliklerinden biri olan fiske kullanımını da Bayati peşrev icrasında sıklıkla duyumsamak mümkündür (Kazazoğlu, 2018, s. 273; Aksoy, 2021, s. 86).⁹

Şekil 4.

The image shows two staves of musical notation. The top staff is labeled 'Nota' and the bottom staff is labeled 'İcra'. Both staves are in a 2/4 time signature and feature a treble clef. The 'Nota' staff contains a sequence of notes: a quarter rest, a quarter note G4, a quarter note A4, a quarter note B4, a quarter note C5, and a quarter rest. The 'İcra' staff shows a more complex rhythmic pattern with eighth notes and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes (G4, A4, B4) and a quarter note C5.

Kaynak: Url 6; Url 7; 1. Hane 8. ölçü, 29 sn.

Şekil 5.

The image shows two staves of musical notation. The top staff is labeled 'Nota' and the bottom staff is labeled 'İcra'. Both staves are in a 2/4 time signature and feature a treble clef. The 'Nota' staff contains a sequence of notes: a quarter rest, a quarter note G4, a quarter note A4, a quarter note B4, and a quarter note C5. The 'İcra' staff shows a more complex rhythmic pattern with eighth notes and sixteenth notes, including a triplet of eighth notes (G4, A4, B4) and a quarter note C5.

Kaynak: Url 6; Url 7; Teslim 8. ölçü, 1 dk. 28 sn.

⁹ Fiske'nin notasyonda gösterimi Ruhi Ayangil'in yayımlanmamış kanun metodundan alınmıştır (Kostak Toksoy, 2006, s. 54).

- Daryal, çağdaşı olan kanun icracılarından farklı olarak ölçü sonlarında yer alan uzun seslerde fiskeli tremolo kullanmaktadır. (Taşkın, 2008, 81).

Şekil 6.

Kaynak: Url 6; Url 7; 2. Hane 2. ölçü, 2 dk. 06 sn.

Şekil 7.

Kaynak: Url 6; Url 7; 3. Hane 2. ölçü, 3 dk. 59 sn.

- Klâsik Türk müziği icralarında yaygın olarak kullanılan oktav kullanımı, bu eserde de icracının uyguladığı süsleme öğeleri arasında yer almaktadır. Melodi hattının farklı oktavlarda tekrar edilmesi melodik vurguyu arttırmakta ve ses sahasını genişleterek icraya zenginlik katmaktadır.

Şekil 8.

Kaynak: Url 6; Url 7; Teslim 1.ve 2. ölçü, 1 dk. 03 sn.

3.2. Ruşen Ferit Kam'ın Klâsik Kemeçe İcrasına Yönelik Bulgular

- Sanatçının eser icrasında en çok dikkati çeken özelliklerden biri glissando tekniğini kullanmasıdır. Klâsik Türk müziğinde 'kaydırma' olarak da ifade edilen bu süsleme ögesi, klâsik kemeçe icrâsında sıklıkla tercih edilmekte ve pozisyon kullanımlarında başvurulan unsurlar arasında yer almaktadır (Acar, 2023, s. 48).

Şekil 9.

Kaynak: Url 6; Url 7

Şekil 10.

- Kam, eser icrasında bir notadan başlayıp tekrar aynı notaya dönen melodi grupları kullanmıştır.¹⁰ Sanatçının bu süsleme ögesini kullanımıyla esere hareket katarak melodiye canlı tutmayı amaçladığı kuvvetle muhtemeldir.

Şekil 11.

Kaynak: Url 6; Url 7; 1. Hane 9. ölçü, 34 sn.

¹⁰ 'Grupetto' olarak da adlandırılan bu süsleme ögesini tanımlamada Aslıhan Eruzun'un çalışması temel alınmıştır (Eruzun, 1997, s. 99-109).

- Sanatçının özellikle ikilik ve dörtlük notalarda vibrato tekniğini kullandığı gözlenmiştir. Fikret Karakaya'nın sanatçı özelinde hazırladığı Semt-i Nihavend Programı'ndaki ifadeleri de konuyu desteklemesi açısından önemlidir: “*Ruşen Bey motif veya cümle sonlarında daha uzun ve belirgin vibratolar yapar*” (Url, 1). Klâsik kemençe sıklıkla karışımıza çıkan bu teknik, yay çekiş ve itiş sırasındaki ses farklılıklarını gidermek için de kullanılmaktadır (Acar, 2023, s. 41). Öte yandan Kam'ın bu tekniği uzun notalara ahenk ve derinlik katmak amacıyla kullandığı son derece açıktır.

Şekil 12.

Kaynak: Url 6; Url 7; Teslim 6. ölçü, 1 dk. 21 sn.

- Sanatçının icrasında dikkat çeken bir diğer unsur ise çarpma tekniğinin kullanımınıdır. Bu teknik, perdesiz bir enstrüman olan klâsik kemençe icrasında tekrar eden notaları vurgulamak amacıyla sıkça tercih edilmektedir (Torun, 2009, s. 22). Karakaya'nın ifadesiyle bu tekniği her ne kadar Tanburi Cemil Bey kadar kullanmasa da yer yer duyumsamak mümkündür (Url, 1):

Şekil 13.

Kaynak: Url 6; Url 7; Teslim 6. ölçü, 1 dk. 21 sn.

- Klâsik Türk müziği icralarında yaygın olarak kullanılan oktav kullanımı bu eserde Vecihe Daryal gibi, Ruşen Ferit Kam'ın icrasında da karşımızda çıkmaktadır. Bu icra detayı melodik vurguyu arttırıp, ses sahasını genişletmesinin yanı sıra eserdeki monotonluğa kırarak, icraya hareket kazandırmaktadır.

Kaynak: Url 6; Url 7; Teslim 1. ve 2. ölçü, 6 dk. 37 sn.

- Sanatçının icrasında sıklıkla duyumsanan başka bir icra detayı da yay icrasında legato tekniğini kullanmasıdır. Yaylı sazlarda çok kullanılan bu teknik, yayın tel üzerinden kalkmadan süreklilik sağlamasına dayanır. Diğer bir tabirle birden fazla notayı tek yayda icra etme özelliğidir (Özdemir, 2007, s. 13). Aşağıda 3. haneden iki kesit örnek olarak verilmiştir:

Şekil 14.

Kaynak: Url 6; Url 7; 3. Hane 3. ölçü, 4 dk. 01 sn.

Şekil 15.

Kaynak: Url 6; Url 7; 3. Hane 14. ölçü, 3 dk. 39 sn.

3.3. Vecihe Daryal Ve Ruşen Ferit Kam'ın Birlikte İcrasına Yönelik Bulgular

- Kemeñçe ana melodi hattında seyrederken, kanun alt dörtlü, beşli, oktav ve karar perdeleriyle ritmik yapıyı desteklemektedir.
- Refakat ustalığıyla tanınan Vecihe Daryal, bu eserde de refakatiyle kemeñcenin icrasını ön plana çıkarmaktadır. Bu icra yaklaşımı Daryal'in refakat konusundaki

teknik ve estetik yetkinliğinin yanında aynı zamanda hocası olan Ruşen Ferit Kam'a karşı bir saygı olarak da düşünülebilir. Nitekim sanatçının kendi ifadelerinde de benzer bir bakışı açısını görmek mümkündür: “*Mesud Cemil ve Ruşem Kam gibi hocalarım benim nâcizane çalışmalarına tahammül ederek aralarına aldılar; o günden bugüne kadar her ikisinin aşıladığı güzel tavırları muhafaza ederek bugünkü halimi buldum.*” (Özalp, 2000, s. 323) Öte yandan, refakat konusunda yeni yetişen saz sanâtkarlarına “*sadece ses sanatkârlarına değil, saz arkadaşlarına da refakat edeceksiniz*” şeklindeki ifadesi de konu açısından son derece kayda değerdir (Özalp, 2000, s. 324). Eserin birçok pasajında karşımıza çıkan bu icra özelliği eserin 2 dk. 32 sn., 3 dk. 26 sn. ve 5 dk. 47 saniyelerinde duyumsanabilir.

- Daryal gibi Ruşen Ferit Kam'ın da refakat konusundaki yetkinliği ve ritim duygusunun son derece kuvvetli olması eserde dikkat çeken başka bir unsurdur. Fikret Karakaya'nın 'herkes onun hiç aksamayan temposuna uyuyor' ve Nazmi Özalp'in 'eşsiz bir refakat duygusu [...], üstün ritim duygusu' şeklinde ifadeleri konuyu desteklemesi açısından kayda değerdir (Url, 1; Özalp, 1982, s. 82).
- Ölçü sonlarındaki uzun süreli notalarda kemençe sesi sürdürürken, kanun kısa kesmektedir. Bu icra özelliği enstrümanların yapısal ve işitsel özellikleri gereği ortaya çıkan bir detay olarak düşünülebilir (31 sn., 1 dk. 59 sn., 3 dk. 52 sn.). Öte yandan bu icra özelliğinin bilinçli bir tercih olduğunu da vurgulamak yerinde olacaktır. Bilhassa piyasa üslûbuna sahip icracılarda ölçü sonlarındaki uzun süreli notaların çeşitli varyasyonlarda doldurulduğu çok sayıda kayda ulaşmak mümkündür.¹¹ Bununla birlikte özellikle radyo dönemi klâsik icra anlayışında bu türden süslü ve varyasyonlu örneklere pek rastlanmamaktadır.
- Eserin genelinde icracıların vurgu birliği, dikkati çeken en temel icra detaylarından biridir. Çoğu yerde karşımıza çıkan bu detay, eserin 17 sn. ve 4 dk. 09 saniyeleri itibarıyla duyumsanabilir.
- İcraçılar eserde genellikle ortak notalarda benzer süsleme elemanlarını kullanmaktadır. Konu hakkında Özalp'in (1982) Mesut Cemil, Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal üçlüsünün icralarını yorumlarken aktardığı ifadeler bu icra detayını desteklemesi açısından önemlidir: “[...] *bir ruh ve anlayış birliği içerisinde, klâsik musikimizin en olgun en ifadeli icra örneğini vermişlerdir. Bu üç büyük sanatkâr, hangisinin, nerede, nasıl bir yorum yapacağını bilerek çalardı.*” (s. 83).

---

¹¹ Örnek bir icra için bkz. Url, 8.

Şekil 16.

The image shows a musical score for three instruments: Nota, Klasik Kemeçe, and Kanun. The score is written in 2/4 time and consists of three staves. The top staff is labeled 'Nota' and shows a melodic line with various ornaments and a final note. The middle staff is labeled 'Klasik Kemeçe' and shows a similar melodic line with ornaments. The bottom staff is labeled 'Kanun' and shows a similar melodic line with ornaments. The score is in 2/4 time and shows a melodic line with various ornaments and a final note.

Kaynak: Url 6; Url 7; 1. Hane 8. ölçü, 29 sn

- Kemeçe ve kanun eserin belirli bölümlerinde oktavlı icralarla birbirleriyle paslaşmaktadır. Bununla birlikte bu icra özelliği bu eser özelinde sadece teslim ve teslim tekrarlarında duyumsanmaktadır (1 dk. 04 sn., 6 dk. 38 sn.).
- Eser boyunca öne çıkan başka bir icra detayı da sanatçıların perde kullanımındaki hassasiyeti ve birlikteliğidir. Bu detayın sanatçıların üst düzey müzikaliteli ve klâsik Türk müziğindeki yetkinliklerinin bir sonucu olduğu açıktır. Çoğu pasajda duyumsanabilecek bu özellik eserin 28 sn. ve 4 dk. 02 saniyeleri itibariyle örneklendirilebilir.
- İcracılar eseri son notasında/vuruşunda yavaşlayarak sonlandırmıştır. Bu icra özelliği geleneksel klâsik Türk müziği icralarında karşımıza çıkarken,¹² özellikle yaklaşık son 50 yıldır bu icra detayının pek çok solo ve koro icrasında göz ardı edildiği; eserlerin ağırlaşarak sonlandırılmasına ek olarak ritmik yapının da zaman zaman esnetildiği dikkati çekmektedir.

4. SONUÇ ve ÖNERİLER

Klâsik icranın önde gelen isimlerinden Ruşen Ferit Kam ve Vecihe Daryal'in bestesi Seyfettin Osmanoğlu'na ait Bayati peşrev icralarının, her ne kadar tek eser özelinde olsa da radyo üslûbuna ilişkin kayda değer veriler taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır. Her iki sazendenin ileri düzeydeki ritim duyguları sayesinde eserin giderinin hiç aksamadığı dikkati çeken ilk yorum unsurudur. Ayrıca refakat konusundaki yetkinlikleri bir yana, Ruşen Ferit Kam'ın icrasının biraz daha önde olması ve Daryal'in refakati, beraber icradaki uyumlarını göstermesi açısından önemlidir. Sanatçıların ana notalara sadık kalarak süsleme yapması, ortak notalarda

¹² Örnek icralar için bkz. Url, 9; Url, 10

benzer süsleme elemanlarını tercih etmesi ve teslim dönüşlerinde yorum bakımından fazla değişikliklerin olmaması yalnızca notaya bağlı bir icra anlayışını değil, aynı zamanda müşterek bir estetik anlayışa işaret etmektedir. Eser boyunca her perdenin ustalıklı ve temiz bir şekilde hissettirilmesine ek olarak icradaki perde birliği, sanatçıların üstün müzikalitetlerini göstermekle birlikte klâsik Türk müziği konusundaki yetkinliklerini ortaya koymaktadır. Sanatçıların eser genelindeki vurgu birliği de ortak duyguya gönderme yapan başka bir icra detayıdır. Kam ve Daryal'in notayı merkeze alan, refakati önceleyen, abartısız, sade, ortak duygu ve estetik anlayışa sahip bu icrası klâsik radyo üslûbuna dair tipik bir örnek kayıt olarak nitelendirilebilir.

Ajilite ve varyasyonlu icranın öne çıktığı günümüz icra yaklaşımlarının aksine, anlaşılır, temiz ve sakin bir tavırla, virtüoziteye başvurmadan gerçekleştirilen bu yorumlar; eserlerin farklı bir üslûpla icra edilmesine imkân tanıyan alternatif bir anlayışı temsil etmektedir. Bu bağlamda, söz konusu sanatçıların genç icracılar tarafından dinlenmesi çalışmanın önerileri arasında yer almaktadır. Bir diğer öneri de radyonun özellikle 1940-1960 arası dönemi icralarının kapsamlı bir şekilde incelenmesidir. Söz konusu dönemde gerçekleştirilen icralar, radyo üslubunun anlaşılması bakımından büyük önem taşımakta olup, literatürde henüz yeterince incelenmemiş bu alan, müzikoloji araştırmaları açısından önemli bir çalışma sahası olarak dikkat çekmektedir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acar, M. B. (2023). Türk Müziği Klâsik Kemeçe İcrasında Nota İcra Farklılığı, Aleko Bacanos Örneği (Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya).
- Ak, A. Ş. (2018). Türk Müsiki Tarihi. 4. bs. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksoy, T. (2021). Kanun Sazındaki İcra Özellikleriyle Üç Önemli Kanuni “Vecihe Daryal, Ahmet Yatman, Ferit Alnar” (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Baltacı, A. (2018). Nitel Araştırmalarda Örnekleme Yöntemleri ve Örnek Hacmi Sorunsalı Üzerine Kavramsal Bir İnceleme. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1) 231-274.

- Başer, Y. (2023). Devlet Arşivleri Başkanlığında Bulunan Vecihe Daryal Koleksiyonundaki Türkü Formunda Olan Eserlerin İncelenmesi (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Berkman, E. (2007). Kanun Çalmayı Otodidakt Yöntemle Öğrenmiş Beş Kanunçaların Görüş ve Yaklaşımları Bağlamında XX. Yüzyıl Kanun Sanatına Bakış Cüneyd Kosal, Nevzat Sümer, Erol Deran, Hilmi Rit, Nuri Şeneyli (Yüksek Lisans Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Birer, M. (2023). Türk Makam Müziği Vokal Performanslarında Gelenek-Modernite Eksenli Dönüşümler (Doktora Tezi, Ankara Müzik ve Güzel Sanatlar Üniversitesi, Ankara). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Camci, Z. O. (2024). Vecihe Daryal Koleksiyonunda Bulunan Türk Müziği Eserlerinin Bibliyografyası (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Eruzun, A. (1997). Tanburi Cemil Bey'in Kemeçe İle Eser İcrası Üzerine Bir Çalışma (İcra-Nota Farklılığı) (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Haftalık Radyo Programı (5/03/1939). Cumhuriyet Gazetesi. s. 9
- Kazazoğlu, İ. (2018). Vecihe Daryal'ın Kanun Taksimlerinin Tahlili (Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü, Ankara). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Kostak Toksoy, A. (2006). Kanunda Teknik Çalışma ve Süsleme Elemanlarını İçeren Etütler (Sanatta Yeterlik Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul). <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Kozanoğlu, C. (1988). *Radyo Hatıralarım*. Ankara: TRT Yayınları.
- Kütükcü, T. (2012). *Radyoculuk Geleneğimiz ve Türk Musikisi*. İstanbul: Ötügen Yayıncılık.
- Özalp, M.N. (1982). *Türk Sanat Müsikişinin Yakın Tarihiçesi ve Rüşen Ferit Kam*. Ankara: Yorum Matbaası.
- Özalp, M. N. (1995). *Ruşen Ferit Kam*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları
- Özalp, M. N. (2000). *Türk Müsikiş Tarihi 1-2*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Özdemir, S. (2007). Klâsik Kemeçe'de Geleneksel İcra Teknikleri Üzerine Bir Araştırma (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri).
- Sak, R., Şahin Sak, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-250.
- Taşkın, D. (2018). Vecihe Daryal'ın Eser İcrasının Özellikleri (Yüksek Lisans Tezi, Haliç Üniversitesi, İstanbul). Erişim Adresi: <http://tez2.yok.gov.tr/>
- Torun, M. (2009). *Ud Metodu "Gelenekle Geleceğe"*. İstanbul: Çağlar Müsiki Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (1999). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. 10. Bs. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yurdacan, B. (2019). Türk Musikisi Tarihi ve Bestekârları. 1. bs. Ankara: Akademisyen Kitabevi.
- Url, 1: <https://www.youtube.com/watch?v=zCGKHGzqa8I> Erişim Tarihi [10.09.2025]
- Url, 2: <https://islamansiklopedisi.org.tr/kam-rusen-ferit> Erişim Tarihi [11.09.2025]
- Url, 3: https://www.youtube.com/watch?v=nxQixS8w_Fs&list=PLommmOyZ2-7R2iALyILcmelmKaT7XBy&index=6&t=1106s Erişim Tarihi [16.08.2025]
- Url, 4: <https://islamansiklopedisi.org.tr/bayati--musiki> Erişim Tarihi [22.08.2025]
- Url, 5: <https://islamansiklopedisi.org.tr/seyyfeddin-efendi-sehzade> Erişim Tarihi [16.08.2025]
- Url, 6: https://www.youtube.com/watch?v=IXQbQ72DJxE&list=RDIXQbQ72DJxE&start_radio=1 Erişim Tarihi [02.07.2025]
- Url, 7: <https://divanmakam.com/forum/pesrev-seyyfettin-osmanoglu-sehzade-bayati.40892/> Erişim Tarihi [03.07.2025]
- Url, 8: <https://www.youtube.com/watch?v=C4KU-nysDkc> Erişim Tarihi [12.09.2025]
- Url, 9: <https://youtu.be/hIYG013q1Mc?si=LqXhPW5JDU4suSD1> Erişim Tarihi [15.09.2025]
- Url, 10: <https://youtu.be/xPz60RbdoKQ?si=x2MmIAdALH54NIEr> Erişim Tarihi [15.09.2025]

Risk Temelli Modellerle Oluşturulan Portföylerin Analizi: Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde Uygulamalar¹

Erdi Bayram^{2,3}, Koray Kayalıdere⁴

ÖZET

Araştırmanın temel amacı farklı örneklem pencereleri ve risk göstergeleri kullanılarak yapılan portföy optimizasyonu sonuçlarının örneklem dışı dönemdeki sonuçlarını incelemektir. Ayrıca sürdürülebilirlik skoru yüksek şirketlerle oluşturulan portföylerin piyasa endeksleriyle kıyaslanması araştırmanın ikincil amacıdır. 2025 yılı Ocak-Mart döneminde Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 endeksinde (XSD25) yer alan pay senetleri kullanılarak 252, 504, 756, 1008 ve 1256 günlük pencereler için risk temelli modellerle portföy ağırlıkları hesaplanmıştır. Varyans, yarı-varyans, koşullu riske maruz değer, ortalama mutlak sapma ve korelasyon olmak üzere her bir metriğe dayalı ağırlıklar Monte Carlo simülasyonu ile üretilmiş ve her bir model için ilgili risk ölçütünü minimize eden portföy kompozisyonu seçilmiştir. Sonuçlar sürdürülebilirlik endeksi bileşenleriyle piyasa endeksinden daha düşük riskli portföyler oluşturulabileceğine yönelik bulguları barındırmaktadır. Ayrıca sonuçlar veri sayısından bağımsız olarak kullanılan risk ölçütünün özelliklerinin portföy optimizasyonunda başat unsur olduğunu göstermektedir. Farklı risk göstergelerinin ve veri aralıklarının optimizasyon sonuçlarına, varlık dağılımına ve portföy riskine etkisinin araştırılması açısından çalışmanın önemli olduğu ve literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: ESG Portföyleri, Portföy Optimizasyonu, Risk, Monte Carlo Simülasyonu.

Analysis of Portfolios Constructed Using Risk-Based Models: Applications in the Borsa Istanbul Sustainability Index

ABSTRACT

The main objective of this research is to examine the out-of-sample risk analysis of portfolio optimization conducted using different sampling windows and risk metrics. A secondary objective of the study is to compare portfolios formed by companies with high sustainability scores against market indices. Portfolio weights were calculated using risk-based models for 252, 504, 756, 1008 and 1256-day windows, utilizing stocks listed in the Sustainability 25 Index (XSD25) during the January-March 2025 period. Weights based on each measure including variance, semi-variance, conditional value at risk, mean absolute deviation, and correlation were generated through Monte Carlo simulation. The results provide evidence that the less risky portfolios can be constructed from

¹ Bu çalışma 24-25 Ekim 2025 tarihleri arasında çevrimiçi olarak düzenlenen Tarsus Üniversitesi 5. Uluslararası Dijital İşletme, Yönetim ve Ekonomi Kongresi'nde özet bildirisi olarak sunulmuştur.

² İletişim Yazarı: erdi.bayram@cbu.edu.tr

³ Arş. Gör. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4478-7231.

⁴ Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, ORCID: 0000-0003-4073-1644.

(Makale Gönderim Tarihi: 30.01.2026 / Yayın Tarihi:30.06.2026)

Doi Numarası: [10.18026/cbayarsos.1877808](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1877808)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

sustainability index components compared to benchmark indices. Furthermore, the results show that the characteristics of the risk metrics used are the dominant factor in portfolio optimization, independent of the sample size. This study is considered to contribute to the literature by examining how sample size influences portfolio optimization results and exploring how various risk measures affect asset allocation and portfolio performance.

Keywords: *ESG Portfolios, Portfolio Optimization, Risk, Monte Carlo Simulation.*

1. GİRİŞ VE LİTERATÜR

Portföy oluşturma sermaye piyasalarında yatırım yapan yatırımcılar için temel aksiyonlardan biri olup modern finans açısından çeşitlendirme stratejisinin başat uygulamasıdır. Çeşitlendirmenin temel amacı riskleri yönetmek ve minimize etmektir. Yatırımcılar portföy oluştururken farklı stratejiler izlemektedir ve bunlar genel olarak aktif ve pasif strateji olarak adlandırılır. Aktif stratejiler yatırımcı tarafından piyasa üstünde verimli portföyler elde etmek için takip edilmektedir ve burada hesaplamalı analiz süreçlerine ihtiyaç vardır. Yaygın olarak analiz ve hesaplamalarda finansal varlığın tarihsel veri seti temel alınır ve buradan hareketle geleceğe ilişkin öngörü ve tahmin yapılmaktadır. Pasif portföy yönetimi satın al ve elde tut stratejisinin takip edildiği, gerekirse küçük düzeltmelerin yapıldığı bir yaklaşımdır (Karan, 2020). Hesaplamalı finans araçlarının gelişmesi portföy oluşturma ve analiz süreçlerini daha dinamik hale getirmiş, farklı girdilerle modelleme yapma ve sonuçları izleme olanağı genişlemiştir.

Risk yatırım kararları açısından temel bir girdidir, klasik modeller varlık tahsisinde riskin, diğer bir deyişle varyansın minimize edilmesi kuralıyla çalışmaktadır. Tarihsel veri setlerinin özelliklerini ortaya koyması bakımından alternatif ölçütler de varyans gibi modellenerek minimum risk portföyleri elde edilmektedir. Bu çalışmanın temel motivasyon noktalarından biri farklı risk metrikleri kullanarak portföy oluşturmaktır. Bu amaçla Kremer, Talmaciu ve Paterlini (2018), Burggraf (2019), Hunjra, Alawi, Colombage, Sahito ve Hanif (2020), Büberkökü ve Kızıldere (2022)'nin çalışmalarından hareketle beş farklı risk metriğine dayalı portföyler oluşturulmuştur.

Portföy oluşturma süreci varlıklara ait beklenen getiri ve risk değerlerinin hesaplanması ve hedef fonksiyona uygun olarak farklı optimizasyon teknikleri kullanılarak gerçekleştirilmektedir. Beklenen getiri ve risk ilgili varlıkların geçmiş fiyat verileriyle hesaplanmaktadır (Wilmott, 2001). Adhikari, Putnam ve Panta (2020) gibi araştırmacıların lookback testleri olsa da optimal olarak ne kadar veriyle çalışılması gerektiğine ilişkin literatürde genel bir uzlaşma oluşmamıştır. Bu çalışmada farklı sayıda günlük veri içeren pencere aralıkları kullanılarak varlık dağılımı izlenmiş, her bir risk metriği ve veri aralığını temsil eden portföyler oluşturulmuştur.

Şirketlerin finansal olmayan risk ve değer yönetimi konusunda kilit bir kavram olarak sürdürülebilirlik, günümüz finansal piyasalarında ESG göstergeleri aracılığıyla yatırımcılar tarafından yakından izlenen bir tema haline gelmiştir. Sermaye piyasalarında bu temaya artan yatırımcı ilgisiyle sürdürülebilirlik skoru yüksek şirketleri önceleyen varlık yönetimi anlayışı yeni finansal ürün ve hizmetlerin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Çalışmada

yukarıda bahsi geçen portföy oluşturma süreçleri için Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik 25 endeksinde (XSD25) yer alan pay senetleri kullanılmıştır. Burada çalışmaya bir boyut daha eklenerek ESG skoru yüksek şirketlerle oluşturulan portföylerin örneklem dışı (out-of-sample) dönemdeki riski incelenmiştir. Portföy riskleri 61 işlem günü için standart sapmaları hesaplanarak kaydedilmiştir. Standart sapma değerleri birbirleriyle ve kıyaslama endeksleri olarak analize dahil edilen XSD25 ve Borsa İstanbul 30 (BİST30) ile karşılaştırılmıştır.

Çalışmada örneklem içi (in-sample) dönem için pay senetlerinin portföy ağırlıkları Monte Carlo tabanlı optimizasyonla üretilmiştir. Monte Carlo simülasyonu olasılıksal (stokastik) dağılımlara dayalı olarak rastgele (random) senaryolar üretmek ve/veya gelecek senaryoları tahmin etmek amacıyla başvurulan bir yöntemdir (Ghodrati ve Zahiri, 2014; Sakarya ve Yıldırım, 2017). Çalışmanın uygulama kısmında pay senetlerinin getirileriyle oluşturulan veri setleri kullanılarak farklı portföy dağılımlarının risk temelli modellerle tahmin edilmesi ve en düşük riskli portföylerin optimal ağırlıklarının elde edilmesi amacıyla ilgili yöntem kullanılmıştır.

Bu çalışmanın araştırma konusu ve metodolojisi bağlamında ilgili literatür şu şekilde özetlenebilir: Garcia, Gonzalez-Bueno, Oliver ve Riley (2019) tarafından sosyal yönden sorumlu portföylerin (socially responsible portfolios, SR) seçim problemine ilişkin yapılan çalışmadaki ampirik bulgular aşağı yönlü risk ölçütüyle optimize edilen SR portföylerinin DJIA borsa yatırım fonu üstünde bir performansa ulaştığını göstermektedir. Hunjra ve diğerleri (2020) tarafından yapılan çalışmada ise Pakistan, Bombay ve Dhaka borsasında işlem gören paylarla varyans (MV), yarı-varyans (MSV), ortalama mutlak sapma (MAD) ve koşullu riske maruz değer (CVaR) risk ölçütlerine dayalı portföyler oluşturularak performansı izlenmiştir. Farklı ekonomik koşullar altında sonuçlar CVaR modelinin üstünlüğünü göstermektedir. İlgili sonuçlar Silva, Alem ve Carvalho (2017) tarafından Brezilya borsasında olasılık senaryoları kullanılarak test edilen Beta-CVaR modelinin sonuçlarıyla uyumludur. Morelli (2024) sosyal sorumlu yatırım anlayışını ESG tabanlı bir kümelemeyle minimum CVaR optimizasyonuna entegre ederek sürdürülebilir portföylerin performansını incelemiştir. EURO STOXX 50 içindeki şirketleri kullanan yazarlar portföylerin risk ve sürdürülebilirlik katkısını Shapley değeri yoluyla izlemiş ve ESG entegrasyonunun kuyruk riskini düşürdüğü ve portföy performansını yükselttiği sonucuna ulaşmıştır. Xidonas ve Essner (2024) tarafından yapılan çalışmada ise ESG odaklı portföy optimizasyon modeli tanıtılmış, ampirik testler EURO STOXX 50, DAX, CAC 40 ve DJIA endekslerinde yapılmıştır. Sonuçlar ESG entegrasyonu ile geliştirilen ve yazarların “minimax” olarak adlandırdıkları modelin benchmark endeksine kıyasla daha yüksek ESG risk performansı ve Sharpe oranı ürettiğini göstermektedir. Bir başka çalışmada ise Ben Ameer, Ftiti ve Louhichi (2025) farklı ülkeler bağlamında gerçekleştirdikleri analizde Mean-CVaR optimizasyonuna jeopolitik riski entegre ederek ESG portföylerini incelemiştir. Sonuçlar ESG varlıklarının portföy çeşitlendirmesine katkı sunduğu, piyasa riskinin ve jeopolitik riskin yükseldiği dönemlerde düşük korelasyon-düşük risk karakteristiği gösterdiğini vurgulamaktadır. Literatürde ayrıca sürdürülebilir, ESG odaklı

portföylerin oluşturulmasında farklı yöntemlerin/optimizasyon tekniklerinin kullanıldığı izlenmektedir. Gökteş (2024)'ın Borsa İstanbul Katılım Sürdürülebilirlik Endeksi payları ile yaptığı çalışmada çok kriterli karar verme yöntemiyle (R-FES) şirketlerin sürdürülebilirlik sıralaması yapılmış, bu sıralamaya göre oluşturulan sürdürülebilir portföylerin geleneksel yaklaşımdaki portföylere kıyasla düşük performans göstermediği raporlanmıştır. Türkoğlu (2025) tarafından yapılan çalışmada ise XSD25'te optimal portföyler elde etmek için parçacık sürü optimizasyonu tekniği kullanılmış, ilgili yöntemle yatırımcılara makul bir risk-getiri dengesi sunan portföylerin oluşturulabildiği vurgulanmıştır. Kumar, Stauvermann ve Samitas (2022)'ın çalışmasında risk temelli modellere dayalı optimizasyon (varyans ve yarı-varyans) Güney Pasifik Borsasında uygulanmış ve farklı senaryolar test edilmiştir. Araştırmanın sonuçlarına göre MV'nin MSV'ye kıyasla daha yüksek beklenen getiri sağladığı, öte yandan MSV'nin MV'ye göre daha düşük risk ve daha yüksek düzeltilmiş Sharpe rasyosu ürettiği izlenmiştir. Görüldüğü üzere gelişmiş ve gelişmekte olan borsalarda yapılan ampirik testlerde farklı risk göstergeleri optimizasyon probleminde entegre edilerek uygulanmış ve sonuçlar izlenmiştir. Ayrıca sürdürülebilirlik ve ESG odaklı portföylerin performansı geleneksel yaklaşımlar ve endekslerle kıyaslama yapılarak analiz edilmiştir.

2. VERİ, YÖNTEM VE BULGULAR

Çalışmada 2025 yılı Ocak-Mart endeks döneminde XSD25'te yer alan pay senetlerinin örneklem içi kabul edilen dönem için (in-sample period) 15/12/2019 – 31/12/2024 tarihleri arasındaki günlük kapanış fiyatlarından hesaplanan getiri verileri kullanılmıştır (Eşitlik 1). Kapanış fiyat verileri Yahoo Finance'ten alınmıştır. İlgili tarihler arasında 252, 504, 756, 1008 ve 1256 olmak üzere beş farklı pencerede, her bir pencere için minimizasyon yönlü beş risk metriğiyle optimizasyon problemi tanımlanarak portföy ağırlıkları elde edilmiştir. İlgili risk metriğini minimum yapan varlık dağılımının çözüm uzayında bulunması için 50.000 iterasyon şartlı Monte Carlo simülasyon yöntemi kullanılmıştır (Şekil 1). Varyans, yarı-varyans, koşullu riske maruz değer, korelasyon ve ortalama mutlak sapma göstergelerine dayalı minimum risk portföyleri ağırlıkları her bir penceredeki veri aralığı için elde edilmiş ve portföy riskini minimize eden varlık dağılımı örneklem dışı olarak kabul edilen dönemde (out-of-sample period) kullanılmıştır. Risk göstergelerine ait optimizasyon problemi ve matematiksel formu Tablo 1'de verilmiştir.

$$r_t = \left(\frac{p_t - p_{t-1}}{p_{t-1}} \right) \quad (1)$$

Eşitlikte r_t t zamandaki pay senedi getirisini, p_t t zamandaki fiyatı göstermektedir.

Tablo 1. Yöntemlere İlişkin Bilgiler

Yöntem	Açıklama	Optimizasyon Problemi	Notasyonlar
Minimum Varyans Portföyü (MinV)	Markowitz (1952, 1959) modelinden hareketle yatırım evrenindeki en düşük varyansa sahip	$\min_w w^T \Sigma w$ <i>subject to</i>	Σ : varlık getirilerinin kovaryans matrisi

		portföy bileşimi elde edilmiştir. Optimizasyon probleminin amaç fonksiyonu risk yani varyans minimizasyonudur.	$\sum_{i=1}^N w_i = 1$ $w_i \geq 0$ $(i = 1, \dots, N)$	<p>w: ağırlık vektörü</p> <p>w^T: w ağırlık vektörünün transpozu</p> <p>N: portföydeki toplam varlık sayısı</p>
Minimum Yarı-Varyans Portföyü (MinSV)		Estrada (2007)'nin yaklaşımından hareketle aşağı yönlü sapmaların minimize edilmesi risk algısını daha gerçekçi yansıtabilir. Optimizasyon probleminin amaç fonksiyonu yarı-varyans minimizasyonudur.	$\min_w SV_p = \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T [\min\{0, r_{p,t} - \bar{r}_p\}]^2$ $\text{subject to } \sum_{i=1}^N w_i = 1$ $w_i \geq 0$ $(i = 1, \dots, N)$	<p>T: gözlem sayısı</p> <p>$r_{p,t}$: portföyün t zamandaki getirisi</p> <p>$\bar{r}_p$: portföyün ortalama getirisi</p>
Minimum Riske Maruz Portföyü (MinCVaR)	Riske Değer	Rockafellar ve Uryasev (2000) metodolojisi takip edilerek 0.95 güven düzeyinde (confidence level) aşırı kayıp riskini (tail-risk) minimize eden portföy bileşimi elde edilmiştir.	$\min_w CVaR_\alpha(w)$ $\text{subject to } \sum_{i=1}^N w_i = 1$ $w_i \geq 0$ $(i = 1, \dots, N)$	<p>α: güven düzeyi (1-α)</p> <p>w: ağırlık vektörü</p> <p>N: portföydeki toplam varlık sayısı</p>
Minimum Korelasyona Sahip Portföy (MinCOR)		Burggraf (2019)'ın maksimum dekorelasyon portföyü elde etme stratejisiyle paralel olarak minimum varyans temelinde portföyde birbiriyle aynı yönde hareket eden varlıkları minimize ederek ağırlıklar hesaplanır.	$\min_w w^T P w$ $\text{subject to } \sum_{i=1}^N w_i = 1$ $w_i \geq 0$ $(i = 1, \dots, N)$	<p>P: korelasyon matrisi</p> <p>w^T: w ağırlık vektörünün transpozu</p> <p>N: portföydeki toplam varlık sayısı</p>
Minimum Ortalama Mutlak Sapma Portföyü (MinMAD)		Konno ve Yamazaki (1991) tarafından tanımlanan ölçüt risk metriği olarak modele entegre edilmiş ve portföy getirilerinin ortalama etrafındaki mutlak sapmalarını minimize eden portföy bileşimi elde edilmiştir.	$\min_w MAD(w)$ $= \min_w \frac{1}{T} \sum_{t=1}^T r_{p,t} - \bar{r}_p $ $\text{subject to } \sum_{i=1}^N w_i = 1$	<p>T: gözlem sayısı</p> <p>w: ağırlık vektörü</p> <p>$r_{p,t}$: portföyün t zamandaki getirisi</p> <p>$\bar{r}_p$: portföyün ortalama getirisi</p>

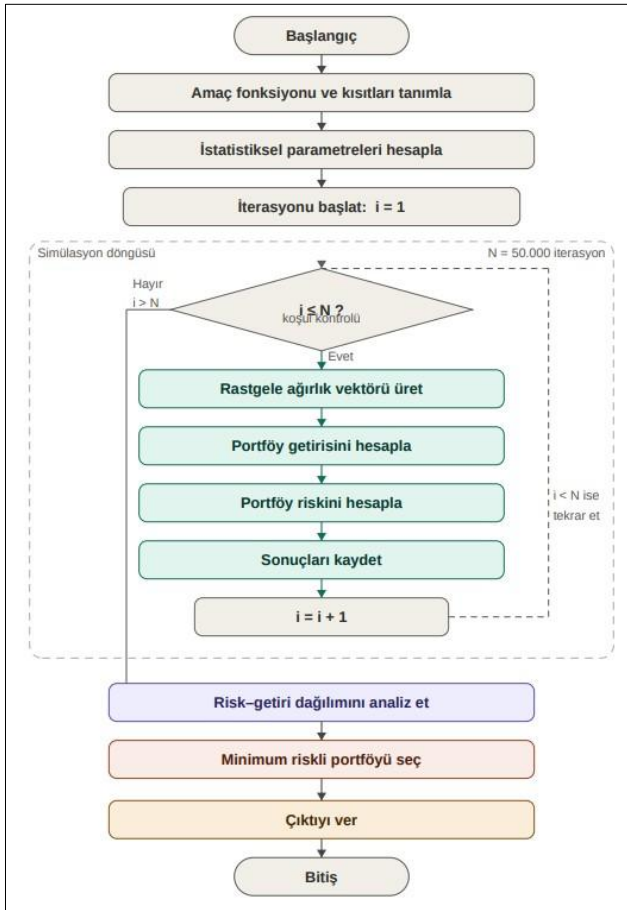
$$w_i \geq 0$$

$$(i = 1, \dots, N)$$

$|\cdot|$: mutlak değer operatörü

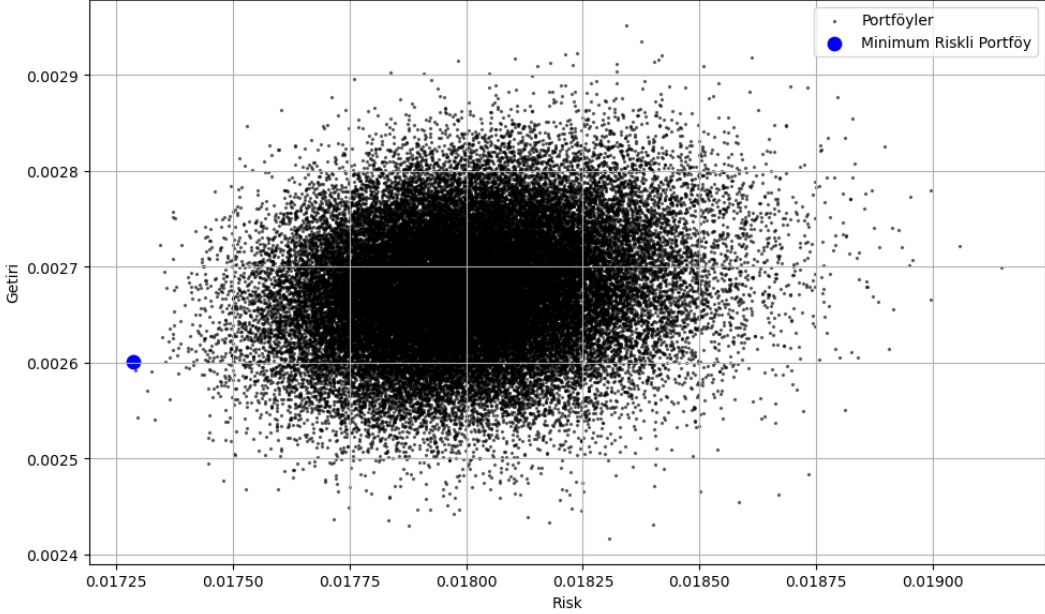
Optimizasyon problemleri Şekil 1’de verilen Monte Carlo simülasyonuna dayalı portföy seçim metodolojisi izlenerek çözülmüştür. Portföyü oluşturan payların ağırlıklarını elde etmek için Monte Carlo simülasyonu algoritması, seçilmiş risk göstergelerinin minimizasyon hedef koşulu altında çalıştırılmıştır. İlgili süreç için Python programlama dili tercih edilmiş ve kod dizinleri Jupyter Notebook ortamında çalıştırılmıştır.

Şekil 1. Portföy Ağırlıklarının Hesaplama Adımları

Şekil 2’de 1008 günlük veriyle ortalama-varyans modeline dayalı olarak simüle edilen portföylerin dağılım grafiği verilmiştir.

Şekil 2. Ortalama-Varyans Modeli Portföy Dağılımı

Şekildeki her siyah nokta simülasyonla üretilmiş bir portföyü, mavi nokta ise varyansı yani riski minimum portföyü temsil etmektedir. Eşitlik 2’de simülasyonun matematiksel formu verilmiştir. Eşitlikte $\omega^{(k)}$ simülasyonla üretilen portföy ağırlıklarını, R ilgili risk ölçütünü ve $\hat{\omega}$ bu risk ölçütünü minimize eden portföyü ifade etmektedir. $k = 1, \dots, K$ olup K toplam iterasyon sayısını göstermektedir.

$$\hat{\omega} = \arg \min_{\omega^{(k)} \in W} R(\omega^{(k)}) \quad (2)$$

Simülasyon sonucu elde edilen portföy ağırlıkları kullanılarak out-of-sample dönem için portföy riskini incelemek üzere portföylerin günlük getirisi ve riski eşitlik 3 ve 4 kullanılarak hesaplanmıştır.

$$r_p = \sum_{i=1}^n r_i w_i \quad (3)$$

r_p indisi portföyün toplam getirisini, r indisi i varlığının portföydeki getirisini, w indisi i varlığının portföydeki ağırlığını temsil etmektedir.

$$\sigma_p = \sqrt{\frac{1}{T-1} \sum_{t=1}^T (r_t - \bar{r})^2} \quad (4)$$

T dönem sayısını, r_t portföyün t günündeki getirisini, $\bar{r}$ indisi portföyün ortalama getirisini ifade etmektedir.

Beş risk göstergesi ve beş farklı örneklem penceresi için 03/01/2025 – 28/03/2025 tarihleri arasındaki 61 günlük periyotta standart sapma değerleri hesaplanan toplam 25 portföye ilişkin sonuçlar Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2. Portföylerin Standart Sapma Değerleri

Örneklem	Modeller→	MinV	MinSV	MinCVaR	MinCOR	MinMAD
Penceresi	↓					
252 Gün		%1,97**	%1,97**	%1,99	%2,02	%1,98
504 Gün		%2,02	%2,03	%1,99*	%2,00	%2,02
756 Gün		%2,03	%2,06	%2,03	%2,00*	%2,01
1008 Gün		%1,99*	%2,00	%2,03	%1,99*	%2,08
1256 Gün		%2,14	%2,10	%2,05	%2,00*	%2,14

*Penceredeki en düşük standart sapma değerini, **tüm pencere ve modeller içindeki en düşük standart sapma değerini göstermektedir. Örneklem dışı dönemde Sürdürülebilirlik 25 ve Borsa İstanbul 30 endeksinin standart sapma değerleri sırasıyla %2,04 ve %2,07 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 2’de izlenebileceği üzere en düşük riske sahip portföyü 252 günlük veri setiyle simüle edilen MinV ve MinSV’nin ürettiğini göstermektedir. 504 günlük pencerede MinCVaR, 756 günlük pencerede MinCOR, 1008 günlük pencerede MinV ve MinCOR, 1256 günlük pencerede MinCOR portföyünün düşük riske sahip portföyler ürettiği izlenmektedir. Özellikle MinCOR portföylerinin tutarlı sonuçlar ürettiğini, 1256 günlük periyotla oluşturulan portföylerin daha riskli olduğu ifade edilebilir.

Kıyaslama endekslerinin standart sapma değerleri baz alındığında 756 MinSV, 1008 MinMAD, 1256 Min V, MinSV, Min CVaR ve MinMAD dışında kalan portföylerin Sürdürülebilirlik 25 Endeksinden daha düşük riske sahip oldukları görülmektedir. Bunun yanı sıra 1008 MinMAD, 1256 Min V, MinSV ve MinMAD dışında kalan portföylerin Borsa İstanbul 30 Endeksinden daha düşük riske sahip oldukları izlenmektedir.

252 ve 504 günlük portföylerin standart sapma aralığı 1,87-2,03; 756 ve 1008 günlük portföylerin standart sapma aralığı 1,99-2,08; 1256 günlük portföylerin standart sapma aralığı ise 2,00-2,14 olarak hesaplanmıştır. Modellerin daha kısa periyotta daha düşük riskli portföyler ürettiği görülmektedir. Bunun yanı sıra özellikle 252 günlük pencerede MinV ve MinSV modellerinin portföy riskini %1,97 seviyesine kadar düşürdüğü, bu verinin tüm dönem ve pencerelerde en başarılı çıktı olduğu da görülmektedir.

Modellerin ortalama verileri alınarak riski düşürme kabiliyetleri incelendiğinde ise tutarlılık ve stabilizasyon açısından MinCOR modelinin öne çıktığı görülmektedir. Modelin standart sapma aralığı 1,99-2,02'dir. Kuyruk riskinin (tail risk) minimizasyonuna dayalı MinCVaR modelinin çalışılan veri sayısı arttıkça daha riskli portföyler ürettiği izlenmektedir. Modelin standart sapma aralığı 1,99-2,05'dir. Diğer modellerle üretilen portföylerin riskleri ise çalışılan veri sayısına daha duyarlı bir görünüm sergilemektedir.

3. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Bu araştırma üç boyutta sonuçlar üretmiştir. Farklı risk metriklerini minimizasyon hedef koşulu altında modellemek ve ilgili ölçütü minimize eden bileşimi kullanarak out-of-sample periyotta portföy oluşturmak ve izlemek ilk boyuttur. En düşük riske sahip portföyün ağırlıklarını elde edebilmek için çözülen optimizasyon problemi için farklı düzeyde zaman serileri (veri aralığı) kullanmak ikinci boyuttur. Portföyler oluşturarak piyasa endeksiyle risk seviyelerini kıyaslamak, bunu yaparken ESG skoru yüksek, sürdürülebilirlik endeksinde yer alan şirketlerin paylarını kullanmak ise çalışmanın üçüncü boyuttur.

Elde edilen ağırlıklarla üretilen sürdürülebilir portföylerin birbiriyle ve piyasa endeksiyle kıyaslanması için standart sapma risk vekili (proxy) olarak tercih edilmiştir. Toplam riski gösteren bir metrik olarak standart sapmanın düşük olmasının istenmesi bu araştırmadaki minimizasyon yönlü girdi mantığına uygundur. İnceleme döneminde ESG skoru bazı portföy oluşturma stratejisinin piyasa endekslerine kıyasla -belirli dönemler haricinde- daha düşük risk ürettiği görülmüştür. Ayrıca analiz sonuçları portföy optimizasyonunda lookback window etkisini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak burada girdi olarak kullanılan risk göstergesinin özellikleri de diğer ve önemli bir değişkendir. Örneğin MinV modelinin 252 dönemi düşük riskli portföyler üretirken; MinCOR modeli aynı pencereyle çalışıldığında daha yüksek riskli portföyler üretmektedir. Kremer ve diğerlerinin (2018) sonuçlarıyla paralel olarak tek ve en iyi bir modelin olmadığı ifade edilebilir.

Analiz sonuçları MinCOR modelinin istikrarlı olduğunu göstermektedir. Modeli kullanarak veri miktarından bağımsız tutarlı sonuçlar elde edilmesinin mümkün olduğu görülmüştür. MinCVaR modeli veri miktarıyla paralel olarak daha yüksek riskli portföyler üretmektedir, bu sonucun yüksek veri aralığında daha gerçekçi kuyruk tahmininden kaynaklandığı ifade edilebilir. Zira bazı varlıklar kuyruk riskini azaltırken standart sapmayı artırabilir. MinV modelinin farklı pencerelerde tutarsız sonuçlar üretmesine karşın 252 günlük pencerede MinSV ile en düşük riskli portföyler üretmesi Burggraf (2019) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla uyumsuz olmasına karşın önemlidir. Burggraf (2019) farklı risk göstergeleri kullanmasına karşın uzun periyotta MV'nin en iyi strateji olduğuna yönelik kanıtlar sunmuştur. Ancak özellikle MinMAD ile birlikte değerlendirildiğinde veri miktarının artmasıyla artan kovaryans tahmin hataları ve dağılım varsayımlarına olan bağımlılık MinV ve MinMAD modellerinin tutarlı sonuç üretme kabiliyetlerini düşürüyor olabilir. Çalışmanın sonuçları tarihsel veri sayısından ziyade kullanılan ölçütün özelliklerinin portföy optimizasyonunda başat unsur olduğunu göstermektedir.

Araştırma sonuçlarının portföy yöneticileri, profesyonel yatırımcılar gibi piyasa oyuncularını yakından ilgilendirdiği düşünülmektedir. Çalışmada tanıtılan modelleri piyasa profesyonellerinin risk yönetimi süreçlerine entegre edebilmesinin mümkün olduğu düşünülmektedir. Bu sayede en iyi model tercihi yerine, hangi piyasa şartlarında hangi model değerlendirmesi yapılabilir. Ayrıca geçmiş verileri kullanarak analiz yapan piyasa katılımcılarının da bu çalışmanın sonuçlarından yararlanması mümkündür. Gerek ilgili göstergelerin yatırım süreçlerine entegrasyonu, gerekse de ölçütlerin lookback window özellikleri (MinV'nin daha kısa veri aralığındaki riski düşürme kabiliyeti gibi) karar süreçlerine destek olabilir. ESG skoru gibi sürdürülebilirlik metriklerinin şirket izleme proseslerinde etkin olarak kullanılması, tematik endeksler ve buradaki şirketlerin performansının piyasa katılımcıları tarafından izlenmesinin de önemli olduğu düşünülmektedir.

Sonuçlar sürdürülebilirlik endeksi bileşenleriyle piyasa endeksinden daha düşük riskli portföyler oluşturulabileceğine yönelik bulguları barındırmaktadır. Gelecek çalışmalarda veri aralıklarının optimizasyon sonuçları üzerindeki etkileri farklı piyasa ve endekslerde incelenebilir, ilgili risk metrikleri farklı optimizasyon tekniklerine entegre edilebilir. Ayrıca etik, sosyal ve sürdürülebilirlik bağlamındaki tematik endeks ve fonlar konvansiyonel araçlarla karşılaştırılabilir.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarın herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Adhikari, R., Putnam, K. J., & Panta, H. (2020). Robust Optimization-Based Commodity Portfolio Performance. *International Journal of Financial Studies*, 8(3), 54. <https://doi.org/10.3390/ijfs8030054>
- Ben Ameur, H., Ftiti, Z., & Louhichi, W. (2025). Do ESG investments improve portfolio diversification and risk management during times of uncertainty. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 103, 102199. <https://doi.org/10.1016/j.intfin.2025.102199>
- Burggraf, T. (2019). Risk-Based Portfolio Optimization in the Cryptocurrency World. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.3454764>
- Büberkökü, Ö., & Kizildere, C. (2022). Kripto Para Piyasalarına Dayalı Statik ve Dinamik Portföy Optimizasyon Analizleri. *Uluslararası Batı Karadeniz Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 6(2), 148-172. <https://doi.org/10.46452/baksoder.1163470>
- Estrada, J. (2007). Mean-Semivariance Optimization: A Heuristic Approach. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1028206>

- Garcia, F., Gonzalez-Bueno, J., Oliver, J., & Riley, N. (2019). Selecting Socially Responsible Portfolios: A Fuzzy Multicriteria Approach. *Sustainability*, 11(9), 2496. <https://doi.org/10.3390/su11092496>
- Ghodrati, H., & Zahiri, Z. (2014). A Monte Carlo simulation technique to determine the optimal portfolio. *Management Science Letters*, 4(3), 465-474. <https://doi.org/10.5267/j.msl.2014.1.023>
- Göktaş, F. (2024). Sürdürülebilir Portföy Seçimi İçin Bir Dayanıklı Teorik Yaklaşım: BIST Katılım Sürdürülebilirlik Hisse Senetleri Üzerine Bir Uygulama. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 39, 60-72. <https://doi.org/10.20875/makusobed.1436718>
- Hunjra, A. I., Alawi, S. M., Colombage, S., Sahito, U., & Hanif, M. (2020). Portfolio Construction by Using Different Risk Models: A Comparison among Diverse Economic Scenarios. *Risks*, 8(4), 126. <https://doi.org/10.3390/risks8040126>
- Karan, M. B. (2020). *Yatırım Analizi ve Portföy Yönetimi* (6. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Konno, H., & Yamazaki, H. (1991). Mean-Absolute Deviation Portfolio Optimization Model and Its Applications to Tokyo Stock Market. *Management Science*, 37(5), 519-531. <https://doi.org/10.1287/mnsc.37.5.519>
- Kremer, P. J., Talmaciu, A., & Paterlini, S. (2018). Risk minimization in multi-factor portfolios: What is the best strategy?. *Annals of Operations Research*, 266(1), 255-291. <https://doi.org/10.1007/s10479-017-2467-6>
- Kumar, R. R., Stauvermann, P. J., & Samitas, A. (2022). An Application of Portfolio Mean-Variance and Semi-Variance Optimization Techniques: A Case of Fiji. *Journal of Risk and Financial Management*, 15(5), 190. <https://doi.org/10.3390/jrfm15050190>
- Markowitz, H. M. (1952). Portfolio Selection. *The Journal of Finance*, 7, 77-91. <https://doi.org/10.2307/2975974>
- Markowitz, H. M. (1959). *Portfolio Selection: Efficient Diversification of Investments*. New York: John Wiley & Sons.
- Morelli, G. (2024). Responsible investing and portfolio selection: A shapley - CVaR approach. *Annals of Operations Research*, 342(3), 1991-2019. <https://doi.org/10.1007/s10479-022-05144-x>
- Rockafellar, R. T., & Uryasev, S. (2000). Optimization of conditional value-at-risk. *The Journal of Risk*, 2(3), 21-41. <https://doi.org/10.21314/JOR.2000.038>
- Sakarya, Ş., & Yıldırım, H. H. (2017). Rüzgar Enerjisi Santral Yatırımlarının Değerlendirilmesinde Monte Carlo Simülasyonunun Kullanılması. *Maliye ve Finans Yazıları*, 108, 49-70. <https://doi.org/10.33203/mfy.357661>
- Silva, L. P. D., Alem, D., & Carvalho, F. L. D. (2017). Portfolio optimization using Mean Absolute Deviation (MAD) and Conditional Value-at-Risk (CVaR). *Production*, 27, e20162088. <https://doi.org/10.1590/0103-6513.208816>
- Türkoğlu, D. (2025). Portföy Optimizasyonu ve Yatırımcı Senaryoları: Parçacık Sürü Optimizasyonu ile BIST Sürdürülebilirlik 25 Endeksi Uygulaması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 67, 101-113. <https://doi.org/10.30794/pausbed.1559258>
- Xidonas, P., & Essner, E. (2024). On ESG Portfolio Construction: A Multi-Objective Optimization Approach. *Computational Economics*, 63(1), 21-45. <https://doi.org/10.1007/s10614-022-10327-6>
- Wilmott, P. (2001). *Quantitative Finance*. Chichester: John Wiley and Sons Ltd.

Power and Survival Kitchen in *One Hundred Shades of White*¹

Meryem Ayan², Fatma Yalvaç^{3,4}

ABSTRACT

One Hundred Shades of White (2003) is written by Preethi Nair and tells the story of Nalini and Maya who spend time in the kitchen depicted as a space where female characters become empowered in changing socio-cultural conditions. The novel is exceptionally rich in representations of food, cooking, culinary issues, and other kitchen work, both domestic and professional, performed by the female characters. Nalini and Maya survive the difficulties through the opportunities provided by domestic and professional kitchens. Accordingly, this study aims to reveal how Preethi Nair portrays the kitchen's role and importance as a space of power and survival for the women depicted in the story. It focuses on the experiences of Nalini and Maya and mentions the experiences of the grandmother, Ammu, while examining how the kitchen is portrayed as the women's domain. The kitchen's spatial details provide insight into the relationship between the kitchen and the women who gain power and survive in this feminized spatial entity.

Keywords: Kitchen, Woman, Space, Power, Survival.

One Hundred Shades of White İsimli Romanda Güç ve Hayatta Kalma Mutfağı

ÖZET

One Hundred Shades of White (2003) Preethi Nair tarafından yazılmıştır ve değişen sosyo-kültürel koşullarda kadın karakterlerin güçlendiği bir alan olarak tasvir edilen mutfakta zaman geçiren Nalini ile Maya'nın hikâyesinin anlatıldığı romandır. Roman, yemek, yemek pişirme, mutfak konuları ve kadın karakterler tarafından yalnızca evde değil, aynı zamanda profesyonel olarak da gerçekleştirilen diğer mutfak işlerinin tasviri açısından son derece zengindir. Nalini ile Maya ev ve profesyonel mutfak ortamlarının sağladığı imkânlar sayesinde zorlukların üstesinden gelmektedirler. Bu doğrultuda, bu çalışmanın amacı Preethi Nair'in anlatısında tasvir edilen kadın karakterler için mutfağın bir güç ve hayatta kalma alanı olarak rolünü ve önemini nasıl betimlediğini ortaya koymaktır. Araştırmada mutfağın kadınların alanı olarak nasıl resmedildiği incelenirken Nalini ve Maya'nın deneyimlerine odaklanılmış olup büyükanne Ammu'nun tecrübelerine de yer

¹ This article is extracted from Fatma YALVAÇ's doctoral dissertation submitted to the Institute of Social Sciences of Pamukkale University in 2021 under the supervision of Prof. Dr. Meryem AYAN.

² Prof. Dr., Manisa Celal Bayar University, ORCID: 0000-0003-3138-1523.

³ Contact: ftmyalvac@gmail.com

⁴ Öğr. Gör. Dr., Afyon Kocatepe University, ORCID: 0000-0001-6978-5705.

verilmiştir. Mutfağın mekânsal ayrıntıları mutfak ile bu kadınsı mekânda güç kazanan ve hayatta kalan kadınlar arasındaki ilişkiye dair fikir vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Mutfak, Kadın, Mekân, Güç, Hayatta Kalma.

1. INTRODUCTION

In analysing a literary work through a critical lens, one can focus on various issues related to time, place, and characters. When the fictional settings are considered, the house has been one of the most frequently depicted places for ages. This case leads to investigations in which the house is examined from changing perspectives. One of these studies belongs to Bachelard (1994), who scrutinises the image of the house from various angles. Bachelard (1994) underlines the importance of the house by stating that “as has often been said, it is our first universe, a real cosmos in every sense of the word” (p. 4). Thus, the significance of the house, including all its parts, cannot be disregarded when examining the relationship between place and the characters portrayed in fictional works. Bachelard (1994) also adds that “it was reasonable to say we ‘read a house,’ or ‘read a room,’ since both room and house are psychological diagrams that guide writers and poets in their analysis of intimacy” (p. 38). Even though the house can be accepted as a place solely for residence, it also serves additional functions that influence individuals’ lives. That is to say, the domestic space of a house, in general, and a room, in particular, is more than the meaning attributed to them in fiction. Acknowledging the impact of domestic environments on the plot development of fictional works helps us interpret the experiences of fictional characters from different perspectives. For this reason, each part of the house might deserve critical attention and scholarly investigation while analysing literary works.

In literary studies, the kitchen is generally accepted as a space where societal norms confine women due to their domestic duties and traditional gender roles. On the other hand, the kitchen is also described as a crucial place that represents women’s feelings and power in academic studies, in which spatial details are analysed. The reason is that there has been a transformation in how spatial elements are described in fiction and examined critically in academic studies. Salvaggio (1988) points out that “while theories produced by men take on certain gendered spatial contours, theories written by women—especially those generating from the last decade and a half—bring women’s actual experience of space to discourse” (p. 262). The spatial boundaries have acquired new functions and significance in the hands of women within the female domain. Since this study focuses on the kitchen, a space assigned primarily to women almost worldwide, the analysis centres upon female characters’ experiences created by women authors. In this regard, Yalvaç and Ayan (2005) underline that “in the fictional creations of women authors, traditional considerations about food and cooking and other kitchen details have been deconstructed and elaborated with additional functions, especially while representing female characters’ experiences” (p. 61). Therefore, the reason for focusing on women authors’ literary creations is that they have provided a renewed perspective on the description of spaces generally considered the

domain of women in most societies. As pointed out by Yadav and Yadav (2018), “the women writers wrote about the world, but they did so from women’s perspective, the objects and events of the world pass through different filter priorities, perceptions, protests in the work of women” (p. 63). Accordingly, in the hands of women authors, the kitchen as a spatial entity enables critical studies because it encapsulates a rich source of female experiences. It can be observed that, in fiction, food-related activities are aesthetically blended with women’s daily routines in domestic or professional kitchen environments, where they can actualise their goals via their potential and talents.

The debate about the role, function, and importance of kitchens in women’s lives has been in flux in the related literature. The reason can be stated as the dilemma of whether the kitchen limits or liberates women. As Meah (2014) analyses, “the power dynamics of domestic kitchens” (p. 671) can be interpreted from different perspectives in changing geographical circumstances. Meah (2014) states, considering the scope of the study, that “noting the gendered nature of domesticity, it contrasts those perspectives which regard women’s primary responsibility for foodwork as inherently oppressive, with others which see kitchens and associated domestic spaces as sites of potential empowerment for women” (p. 671). The primary reason for the ongoing debates can be the dichotomy in perceptions of the kitchen’s role in people’s lives, especially when gender-specific factors are involved. Andrievskikh (2014) states that

while the domestic sphere proves to be a space for power struggle between the sexes and subordination of women, on the opposite end of this axis is the promise of symbolic empowerment of women through cooking that is one of the central motifs in modern popular culture (p. 147).

Accordingly, it can be claimed that these discussions are not limited to particular societies but are found worldwide, from east to west and from north to south. Different socio-cultural backgrounds provide a broad framework for analysing the kitchen as a spatial entity. Representations of the kitchen, not only in fictional works but also in visual arts, come to the fore in the critical analysis of the kitchen’s spatial importance. The transformation of the kitchen from a place of oppression to a place of liberation has been on the agenda across various fields, contributing to the deconstruction of predetermined views of the kitchen’s role and importance in women’s lives. The related literature indicates that the transformation of the kitchen image has led to discussions in analysing fictional creations.

The kitchen has crossed the boundaries of definitions to describe its features. The border-crossing sustains the ambiguity regarding the kitchen’s spatial details. Considering the ambiguity of the kitchen, Floyd (2004) states that “we expect this in the context of postmodernity, at a moment when kitchens are both different and visualized in new ways” (p. 71). The ambiguity in explaining the kitchens’ features can be a natural outcome of changing living conditions, lifestyles, and habits. As underlined by Floyd (2004), “kitchen texts, working within many generic traditions and using a range of strategies, have long depicted the kitchen as an arena for the weighty cultural work of reconfiguring gender

behaviours, class relations and national identity” (p. 71). The reason may be that women generally spend more time in the kitchen than men do in most cultural backgrounds. Culinary issues are often handled by women, who are traditionally considered responsible for cooking and serving food in the kitchen. This case has been open to discussion in academic environments because, while some people severely criticise the burden of women’s kitchen work, others do not view this work in such a negative manner. Traditionally, women are thought to be limited and marginalised within the borders of the kitchen while fulfilling their daily duties, turning into a vicious circle, not allowing women to feel free in the kitchen. According to Meah (2016),

while some scholars have approached the kitchen from ideological perspectives *via* which social class and gender are foregrounded, others have explored it through the lens of ‘practice’, enabling us to understand the kitchen as more than a site of foodwork or the production of gender or class-based ideologies (p. 47).

In the *Oxford Wordpower Dictionary*, the “kitchen” is defined as “a room where food is prepared and cooked” (Wehmeier, 1993, p. 352). Meah (2016) states that “consult pretty much any dictionary and it will provide a similar definition for ‘kitchen’ which focuses exclusively on the preparation or cooking of food” (p. 41). When the almost universally accepted definition of the kitchen is considered, it can be said that the kitchen is famous primarily for being a place where cooking and other food-related tasks are done. However, in a broader scope, “the kitchen we see is not ‘only’ or necessarily a domestic space” (Floyd, 2004, p. 71). The kitchen offers further opportunities to engage in other activities apart from those that should be carried out only for nutritional needs, and “it often has a more ambiguous, indistinct quality, neither decisively contextualized nor constrained by the need to seem altogether real” (Floyd, 2004, p. 71). Thus, the definition of the kitchen can be extended by considering social, cultural, and regional differences. Regarding the definition of the kitchen, Meah’s (2016) essay aims to “broaden that definition by emphasising that, from a social practice standpoint, the kitchen soon emerges as a space in which many activities and practices – which go well beyond food preparation – may occur” (p. 41). Because of its capacity to support a wide range of applications, the kitchen evolves into a concept warranting critical analysis, especially when the focus is on the experiences of women depicted in novels by women authors.

Women authors have played a crucial role in representing the female world in fiction. The female perspective has inevitably differentiated from the male perspective in portraying female characters’ experiences. Accordingly, preparing, cooking, and serving food and engaging in other culinary tasks in the kitchens have gone beyond traditional considerations in fiction by means of the creative intervention of women authors. Fictional creations are rich in details about kitchens and the culinary activities that take place in these spaces, especially when the focus is on the experiences of female characters, as represented by women authors. They reestablish the framework previously drawn to describe the kitchens. In the traditional framework, kitchens can generally be considered restrictive and oppressive sites for women who cannot be free to control their own experiences due to the

predetermined requirements of being in the kitchen to meet the nutritional needs of other people. Moreover, cooking or other food-related tasks in the kitchen might be considered a restriction that limits women within certain spatial boundaries, preventing them from achieving their goals. This consideration has been altered through the artistic intervention of women authors, whose works renew the kitchen and reinterpret its status from a female perspective. The kitchen is not shown as a place where women feel limited, isolated, and entrapped. Defined as a “kingdom” by Blodgett (2004), the kitchen is considered a place where women feel powerful and use every opportunity to improve their living standards. Namely, the kitchen has become a source of empowerment, enabling women to feel physically and psychologically competent to face and achieve their goals despite the hardships they might encounter.

In contrast to the belief that the kitchen confines women within its physical borders, the emergence of a different perspective on the relationship between women and the kitchen has attracted attention in academic studies. On the one hand, in women authors’ literary works, we can detect that the kitchen can be a place where various storylines converge, which contributes to discussions regarding women authors’ intervention in predetermined views of the kitchen. As the heart of the house, the kitchen has been converted into a space offering various opportunities for female characters. “On the other hand, creating female figures who spend most of their time in the kitchen is one of the strategies used by women authors to give women an opportunity for liberation” (Yalvaç & Ayan, 2005, p. 61). Accordingly, it can be asserted that representing kitchens as crucial places for the female characters in fictional works is one of the most preferred techniques of women authors. The kitchens of domestic and professional environments have gained prominence, portraying the stories of female characters seeking strength and independence to establish their identities. It can be inferred that success in the kitchen is equal to success in daily and professional life. As it is emphasised by Matwick (2017), “the kitchen offers women a place to exercise the virtue of femininity and also to grow as an individual with increased confidence that comes through cooking success” (p. 540). In this respect, the kitchen positively influences women’s identity formation, enabling them to become individuals with greater self-confidence, self-efficacy, and personal motivation. The kitchen is not a place of entrapment or oppression for women, but rather, a place for power and survival amid the uncertainties and challenges of daily life. Matwick (2017) underlines that

prevalent in all of the cookbooks is a discourse that continues traditional gender roles of women being predisposed to care, cook, and serve others. At the same time, alternative discourses of achievability, self-fulfillment, and femininity are offered with ‘easy’ and ‘delicious’ recipes, enabling women to be competent in the kitchen, and by extension, in life (p. 532).

Namely, kitchen competence can increase women’s awareness of their competence also in their personal, familial, social, and professional lives. Namely, the success and satisfaction in the kitchen naturally transform into success in a woman’s personal and professional life. Thus, it is a natural consequence that women’s increasing awareness of their potential leads

to the awakening of female consciousness, which questions and goes beyond the definitions imposed by the social order restricting them personally, domestically, socially, and professionally. In the contemporary era, fictional works are rich in representations of awakening female characters whose personal, social, and professional priorities do not fit within the descriptions of traditionally constructed literary frames. It is possible to state that women could be depicted as silenced or marginalised individuals who have to maintain predetermined roles and duties within certain boundaries, especially at home. Due to conventional considerations, they may be unable to find many opportunities to go beyond the requirements of these roles and responsibilities. As a result of these circumstances, the kitchen may automatically fall into the category of restrictive places, and thus, its role and status are open to discussion.

Details related to the kitchen can serve as a tool for interpreting a literary work, and they reveal deeper insights into the stories of female characters who can establish their own authority within their domain. The kitchen's spatial details can be creatively interwoven with women's experiences through a female perspective that distinguishes it from the traditional male-oriented perspective. As Floyd (2004) suggested,

while the context of postmodernism gives us an opening through which to explore the inventive and open-ended quality of contemporary kitchen texts, nevertheless such texts exist within traditions of depicting the kitchen as a space through which responses to a range of debates may be improvised (p. 61).

In literary works created especially during the contemporary era, favourable circumstances for the survival and empowerment process of female characters have emerged in the kitchens. However, this case challenges the conventional view of the kitchen as a place of restriction and powerlessness, which is a notion criticised in academic literature. The kitchen and its spatial details are discussed, and the intimate connection between the kitchen and women can be identified as an eminent reason for further research regarding the role and significance of the kitchen in women's lives. It is possible to discuss the role and importance of the kitchen in the lives of female characters in general and immigrant female characters in particular because "in fiction, food and cooking in the kitchen appear to be a relief for immigrant women who suffer from identity formation crises, alienation, loneliness, homesickness, and isolation in a foreign land following their immigration" (Yalvaç & Ayan, 2005, p. 69). Therefore, it can be stated that the dynamic nature of the kitchen allows for conducting critical studies across various fields, including literature, the humanities, and the social sciences. Thus, it is possible to analyse the role and importance of the kitchen as a spatial entity, considering multiple factors, such as domestic, professional, social, cultural, and environmental, that influence women's living standards. Accordingly, the present study examines how Preethi Nair depicts the relationship between the kitchen and women in *One Hundred Shades of White* (2003) by focusing on the experiences of the grandmother, mother, and granddaughter, named Ammu, Nalini, and Maya, respectively.

2. DISCUSSION

2.1. The Kitchen: A Spatial Entity in the Centre of Women's Lives

The present study examines *One Hundred Shades of White (OHSW)* to reveal how the kitchen is represented as a spatial entity in narratives about female characters. While representing the experiences of Ammu, Nalini, and Maya, the novel encapsulates themes and motifs, including those related to immigration to a foreign land, mother-daughter relationships, familial bonds, wife-husband relations, cultural differences, and the characters' identity development processes. In the novel, the kitchen is almost always at the centre of events, generating significant meanings and suggesting various thematic analyses for academic research. In line with this, the reason for selecting this novel is that the story of Nalini and Maya is rich in spatial details related to the kitchen, where female characters, especially Ammu and Nalini, and then Maya, engage in various culinary activities.

Yalvaç and Ayan (2025) underline that “due to its significance in the actualisation of food-related routines performed by immigrant women in order to protect and project their own culture, the kitchen deserves critical attention while conducting academic research on food and identity development processes” (p. 60). Moreover, immigrant women's culinary abilities ensure the required power to protect themselves from the distress of being far away from their homelands. Supski (2006) uses the metaphor “kitchen as home” while expressing the immigrant female participants' feelings about their kitchens. In the study conducted by Supski (2006), it is revealed that “the kitchen as home manifested in particular practices; it was a place where myriad social relations were enacted; it was a place of work; and a place of comfort” (p. 133). The necessary strength to withstand financial, social, emotional, and psychological distress can be gained in the kitchen through culinary journeys made with enthusiasm. The kitchen and the domestic labour to be performed there do not restrict women or make them silent. They offer the opportunity to develop a meaningful identity for women. Moreover, the kitchen of immigrant women becomes a site where they can transform daily culinary labour into a means of sustaining their own cultural values in the host country. Additionally, the burden of being far from the motherland can be eased through women's voluntary culinary tasks in the host country's kitchens.

In the novel, the ancestral figure Ammu lays the foundation for Nalini's admiration for cooking and spending time in the kitchen. Ammu is a woman with a deep knowledge of traditional Indian cuisine, enriched with spices. Ammu utilises this knowledge about spices while cooking skillfully in both domestic and professional kitchens. She endeavours to pass on the details about spices to her daughter and her grandchildren. The kitchen offers various opportunities to integrate her knowledge and abilities in the preparation of traditional Indian food. While performing culinary activities in the kitchen, Ammu pays close attention to using ingredients properly, in line with the recipes. Obtaining the best results is possible by paying attention to recipes prepared attentively with care in the kitchen. Here, Ammu

relays information as a guide within the kitchen's boundaries, where precious knowledge is actively transformed from one generation to the next. The traditional heritage of Indian food culture can survive elimination through women's meticulous attention to every aspect of recipe preparation. The kitchen can be seen as an active agent, a space for preserving and maintaining traditional and cultural values passed down through generations. The survival of these values can also mean the survival and empowerment of female characters. Namely, they can benefit from resources of their own heritage in the self-actualisation process that occurs in the kitchen.

Nalini and Maya's story takes place in India and then in England. India is the motherland of Nalini and Maya, and England is the country to which Nalini immigrated with her children upon her husband's demand. Even though this case saddens Nalini, she obeys her husband's demand and immigrates to England with her children. Moving to England makes Nalini sad because she has to leave her mother, her motherland, her home, and her kitchen behind in India. Before getting married, Nalini prepares, cooks, and serves food with her mother, Ammu, for the people when they need professional cooks. She loves cooking and spends time in the kitchen with great eagerness. She is accustomed to working as a cook in domestic or professional kitchens. Being in the kitchen and spending her time carrying out kitchen-related tasks are conscious preferences of Nalini. As her story shows, kitchen duties are not obligatory in Nalini's life. Instead, after her immigration to England, the kitchen transforms into a space of healing and empowerment. Immigrating to a foreign land is difficult for Nalini, but she tries to adjust to this profound change. Nalini endeavours to sustain the traditional values of Indian culture, especially those related to the kitchen, to overcome the emotional distress of living in a foreign land far from her motherland. Considering this, Nalini narrates: "I cooked huge meals and placed them on the dining-room table. From morning to night, I would concoct dishes, remembering recipes and stories from my mother, cook and forget the place I was in" (*OHSW*, 2003, p. 82). In her new life in England, the kitchen is the critical place where Nalini spends most of her time performing kitchen-related tasks. As it is revealed by Vallianatos and Raine (2008), "immigrant women value their habitual cuisines, and through continuation of their culinary practices, evoke and connect with 'home'" (p. 371). Nalini goes beyond the physical boundaries of her new kitchen in England while preparing, cooking, and serving Indian food to her family. Namely, dealing with the details of Indian cuisine enables Nalini to forget her unhappiness and feel spiritually close to her motherland. Nalini is under severe stress due to being far away from her hometown. However, Nalini's kitchen in England helps her overcome homesickness and offers various opportunities to solve her domestic troubles. In this regard, Supski (2006), who analyses the relationship between the kitchen and immigrant women, states that "women construct home through the kitchen by re/negotiating the kitchen space to ensure that the kitchen and their central placement within it produces a 'feeling' of being 'at home'" (p. 133).

The kitchen's function has transformed into a different dimension in the novel. This transformation is observed after Nalini learns Raul's infidelity. In order to overcome her

anger and grief, she intrinsically searches for a spiritual remedy within the borders of her own kitchen. The reason is that the kitchen has the potential to enable Nalini to recover from the shock and sorrow of being abandoned by her husband in a foreign land. Nalini is upset and falls into despair because Raul also leaves their children. She is anxious about her children's reactions and feelings about abandonment. As a mother figure, Nalini knows that her children will be influenced traumatically. She prioritises her children's emotions and tries to do her best to protect them from anything that could hurt them physically, psychologically, emotionally, or spiritually. For this reason, she has to find a way out of this difficult situation as soon as possible. During her search for a remedy for her deep sadness and confusion, Nalini takes shelter in the kitchen. Raul's infidelity initially causes great sadness and grief for Nalini. Nevertheless, as time passes, Nalini becomes aware of her own potential to earn a living and look after her children as a self-aware woman. Here, the potential of the kitchen as a place to earn money and develop professionally is vividly redisplayed in the novel. She faces various difficulties while working long hours in a factory before attempting to prepare and sell pickles. Nalini is a talented cook and finds a way out of her problems in the kitchen. She can overcome these troubles through the rich potential of domestic and professional kitchen environments. The kitchen turns out to be a foothold for Nalini while struggling to overcome domestic, economic, and social troubles. The kitchen does not limit or marginalise Nalini within certain borders. In contrast, it enlarges domestic, social, and economic constraints that cause oppression over Nalini and her children. It creates the opportunity for better living standards for them. Nalini can enjoy the freedom the kitchen grants them after seeking a way to solve their problems. There is a significant correlation between the opportunities offered by the kitchen and the welfare levels of the female characters depicted in the novel.

It is observed that the kitchen can be seen as a place where Maya finds an equilibrium between Eastern and Western cultural values. Maya begins engaging in culinary activities with her mother in the professional kitchen environment, which is managed by Nalini. In line with this, it can be remarked that Maya can survive the crisis of being between two cultures. She finds herself and gains power in the kitchen. As the mother figure, Nalini tries to teach Maya the specific aspects of cooking, especially the properties of spices, as per the letter written by the grandmother, Ammu. In this letter, Ammu asks Nalini to teach Maya the most important thing that she has previously taught her. Here, the crucial point is closely related to the spices found abundantly in their kitchen. The kitchen becomes a meeting point for Nalini and Maya, coming together eagerly in this place to make Ammu's wish come true. This meeting in the kitchen marks the beginning of a new phase in the lives of the immigrant female characters, Nalini and Maya. As it is revealed by Supski (2006), "like the renovated and built homes that envelop them, kitchens are the repositories of feelings of intimacy and warmth, of security, comfort and belonging" (p. 139). Accordingly, the kitchen helps Nalini and Maya renegotiate their identity and reconcile the cultural confusion they encounter.

The reason for setting Maya apart from Ammu and Nalini is that Maya's experiences in the kitchen mostly differ from those of Nalini and Ammu, who are portrayed as characters who respect the kitchen as a valuable place from the beginning to the end of the novel. Their relationship with the kitchen follows a positive linear path. On the other hand, Maya does not always have a positive attitude towards the kitchen. At the beginning of the novel, Maya recounts her memories of the kitchens where Nalini and Ammu prepare and cook food proficiently: "they could turn piles of vegetables and colourful spices into feasts" (OHSW, 2003, p. 8). While telling her story, she shares memories of her mother's and grandmother's success as talented cooks in both domestic and professional kitchen settings while stating that she does not like being in the kitchen, unlike her elders. It can be inferred that even though Maya might admire the cooking talent of her mother and grandmother, she cannot help but refrain from spending time in the kitchen. Maya clarifies the reason for this negative attitude towards the kitchen. She reveals that when she is a baby, Ammu and Nalini turn Maya's attention to kitchen-related objects by asking her the names of the objects while they are preparing to bathe her. Maya is not happy with this case as a baby and protests their kitchen-related play. She tells, "I learnt to hate the sight of the kitchen ... I would do my very best to scramble out of the situation" (OHSW, 2003, p. 9). At first, it appears like a game for baby Maya, but then she realises that this game is to distract her. This game-like preparation process causes Maya to refrain from being in the kitchen as a child due to these experiences, which unconsciously lead Maya to avoid the kitchen in the future. Additionally, her attitude towards the kitchen and cooking changes and moves to a different dimension following their immigration to England where she encounters Western kitchen culture and fast-food culture. However, the unconscious influences of babyhood experiences and the cultural clash that arises after their immigration begin to be resolved in a kitchen under Nalini's guidance through the grandmother Ammu's wish towards the end of the novel. Maya states, "I went to the shop with Amma. ... the two of us could spend time in the kitchen" (OHSW, 2003, p. 286). The kitchen of the shop that Nalini opened, infused with aromas of spices, becomes a transformative place where Maya and Nalini finally reconcile.

In sum, the kitchen might be considered a space within certain boundaries where women are primarily responsible for domestic work. This thought can naturally lead to a discussion of the kitchen concept in which women may be restricted or limited while carrying out assigned kitchen-related duties. Despite this potential debate, it is seen that female characters do not exhibit negative feelings and do not feel limited, marginalised or entrapped in their kitchens. In contrast, they can gain power and find opportunities for social, psychological, and financial survival in domestic and professional kitchens. *One Hundred Shades of White* (2003) can be considered one of the best examples in which Preethi Nair broadens the scope of the kitchen concept. When the stories of Nalini and Maya are scrutinised, it becomes clear that the kitchen concept in the novel does not align with traditional views of the kitchen as a space where women are confined within the domestic sphere by performing routine kitchen tasks. In contrast, the female characters expand the invisible boundaries of their kitchens while achieving visible success in their

familial, social, and professional lives. As observed in *One Hundred Shades of White* (2003), Nalini and Maya encounter different problems after immigrating; however, the kitchen helps them gradually overcome these difficulties, which negatively affect their identity development. Also, the kitchen is a place where Nalini can attain professional recognition in social life after immigration. As D'Sylva and Beagan claim (2011), "foodwork, otherwise thought of as an oppressive and limiting practice for women, may develop into a source of power and transactional arrangement" (p. 287). Thus, through the culinary heritage passed down by Ammu, the kitchen transcends domestic entrapment; it functions as a gateway to economic empowerment for Nalini. On the other hand, for Maya, it becomes a transformative site where she achieves a sense of reconciliation with her identity and her cultural heritage.

3. CONCLUSION

This study focuses on the literature on the kitchen as a spatial entity of outstanding significance in the lives of female characters portrayed by women authors. Thus, previous studies are carefully considered to verify, with reference to Preethi Nair's *One Hundred Shades of White* (2003), that the kitchen is not a place that limits, oppresses or marginalises women, but it is a unique site that offers several opportunities for liberation, empowerment, and survival for women in women authors' works. In classical contexts, it is thought that performing various tasks in the kitchen has subordinated women within the frame of traditional gender roles, and the kitchen has been condemned to be a site symbolising this subordination. However, this consideration has begun to change with the creative interventions of women authors who redefine the kitchen's features in women's favour. In the fictional creation of women authors, the definition of the kitchen is deconstructed through representing kitchen environments in which female characters do not feel limited or oppressed. Within the scope of this redefinition, the kitchen has become a place offering a great range of opportunities for women in their daily lives. In contrast to the belief that women are confined to the kitchen, it can be seen that they can discover their own talents and power in the kitchen, which turns out to be a place not only for cooking but also for engaging in various daily practices. As Supski (2006) underlined,

the 'kitchen as home' was manifested in particular practices: a central gathering place for family and friends where women worked and talked with other women about family life, recipes and child-raising; a place to eat; a space where women sewed, knitted, read, helped children with homework, wrote letters and played games (p. 137).

It can be revealed that the kitchen is the heart of the house where women feel relaxed and productive. It also plays a vital role in empowering female characters as they struggle against the oppressive social, cultural, and domestic norms that confine them. This empowerment process, taking its power from the kitchen, helps women personally, domestically, professionally, and socially. Once women become aware of their own potential, they do not restrict themselves within the predetermined boundaries of social norms. Therefore, this awareness can positively impact female characters' self-confidence

during their identity development processes as seen in the lives of three female characters, Ammu, Nalini, and Maya, who are three generations of Indian women described in *One Hundred Shades of White* (2003).

Kitchen is a domestic entity in lives of the three female characters, Ammu, Nalini, and Maya whose identity-formation and personal development processes diversify via familial, social, and professional experiences. Even though their experiences differ most of the time, they are ultimately positively affected by being in the kitchen and engaging in culinary tasks both domestically and professionally in the long run. In this regard, it is observed that Nalini and Ammu share a similar attitude, always surrounded by love and gratitude. However, Maya's attitude towards the kitchen differs from that of her mother and grandmother. Her interaction with the kitchen does not follow a linear path. That is to say, while Ammu and Nalini have a positive relationship with the kitchen and the culinary duties to be completed in this place from the beginning till the end of the novel, Maya does not share similar feelings, perceptions, and attitudes with her mother and grandmother when the issue is related to the kitchen. However, Maya's negative attitude towards the kitchen also turns positive by the end of the novel. As soon as Maya becomes aware of the kitchen's potential, she starts spending time there while learning crucial details, especially those related to spices.

Consequently, kitchens offer women freedom when they seek to go beyond the physical, psychological, emotional, or spiritual limits imposed by internal or external factors. Moreover, the kitchen can be seen as a valuable and fruitful space that contributes positively to women's personal, professional, and social development in the works of women authors. Accordingly, it can be concluded that the kitchen is a source of power and survival for the female characters in *One Hundred Shades of White* (2003), which frequently underscores the kitchen's significance as it narrates the events in the lives of three-generation Indian women.

Statement of Research and Publication Ethics

In all processes of the article, the principles of research and publication ethics of the Manisa Celal Bayar University Journal of Social Sciences were followed.

Authors' Contribution Rates

Meryem AYAN contributed 60% and Fatma YALVAÇ contributed 40% to the study.

Declaration of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest with any person or institution.

REFERENCES

- Andrievskikh, N. (2014). Food symbolism, sexuality, and gender identity in fairy tales and modern women's bestsellers. *Studies in Popular Culture*, 37(1), 137-153. <https://www.jstor.org/stable/pdf/24332704>
- Bachelard, G. (1994). *The poetics of space*, (Maria Jolas, Trans.). Boston: Beacon Press.

- Blodgett, H. (2004). Mimesis and metaphor: Food imagery in international twentieth-century women's writing. *Papers on Language and Literature*, 40(3), 260-295. <https://discovery.ebsco.com/c/w2nkfb/details/c5tgjoc3dz>
- D'Sylva, A., & Beagan, B. L. (2011). 'Food is culture, but it's also power': The role of food in ethnic and gender identity construction among Goan Canadian women. *Journal of Gender Studies*, 20(3), 279-289. <https://doi.org/10.1080/09589236.2011.593326>
- Floyd, J. (2004). Coming out of the kitchen: Texts, contexts and debates. *Cultural Geographies*, 11(1), 61-73. <https://doi.org/10.1191/1474474003eu293oa>
- Matwick, K. (2017). Language and gender in female celebrity chef cookbooks: Cooking to show care for the family and for the self. *Critical Discourse Studies*, 14(5), 532-547. <https://doi.org/10.1080/17405904.2017.1309326>
- Meah, A. (2014). Reconceptualizing power and gendered subjectivities in domestic cooking spaces. *Progress in Human Geography*, 38(5), 671-690. <https://doi.org/10.1177/0309132513501404>
- Meah, A. (2016). Extending the contested spaces of the modern kitchen. *Geography Compass*, 10(2), 41-55. <https://doi.org/10.1111/gec3.12252>
- Nair, P. (2003). *One hundred shades of white*. London: HarperCollins Publishers.
- Salvaggio, R. (1988). Theory and space, space and woman. *Tulsa Studies in Women's Literature*, 7(2), 261-282. <https://www.jstor.org/stable/pdf/463682>
- Supski, S. (2006). 'It was another skin': The kitchen as home for Australian post-war immigrant women. *Gender, Place & Culture*, 13(2), 133-141. <https://doi.org/10.1080/09663690600573635>
- Vallianatos, H., & Raine, K. (2008). Consuming food and constructing identities among Arabic and South Asian immigrant women. *Food, Culture & Society: An International Journal of Multidisciplinary Research*, 11(3), 355-373. <https://doi.org/10.2752/175174408X347900>
- Wehmeier, S. (Ed.). (1993). *Oxford wordpower dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Yadav, M. S., & Yadav, M. K. (2018). Aspects of feminist writing: A presentation of common issues. *JELTL (Journal of English Language Teaching and Linguistics)*, 3(1), 57-68. <https://www.researchgate.net/publication/324247443>
- Yalvaç, F., & Ayan, M. (2025). Mrs. Sen's sense of cooking in Jhumpa Lahiri's *Interpreter of Maladies*. *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 28(1), 57-71. <https://kjhss.khazar.org/journal/vol28/iss1/4>